

Ինգա Ավադյան

ՄԵՐ ԳՆԴԻ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Հովհաննես Թադևոսյան-Հովհաննէիսյանի Խաղաղասուրճը

ԳՅՈՒՄԻ
ԷԼԳՐԱԴՈ
2016

8(47-925)

ՆԻ-77

ՄԵՄ ԵԳԵՌՆԸ ՎԵՐԱԳՐԱՄՆԵՐԸ

հշ,

Ինգա Ավագյան

ՄԵՐ գնդի ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

ՀՈՎՃԱՆՆԵՒ ԲՈՋՈՒՂԵՍ-ՀՈՎՃԱՆՈՒՍՅԱՆԻ ՀՈՐԵՎԱՏՈՒՄԸ

5765

Գյումրի
ԷԼՂՈՐԱՂՈ
2016

Երաշխավորված է հրատարակության ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի (23.02.2015)

ՀՀ ԳԱԱ Երևանի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի (16.08.2016)

Գյումրու «Կումայրի» պատմա-հայագիտական արգելոց-քանգարանի որոշումներով

Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
Գրախոսների՝

Արթուր Հովհաննիսյան
Մարինե Տեր-Մարգարյան
Պարույր Զարգարյան
Անահիտ Մկրտչյան

Խմբագիր՝

Ավագյան Ինգա

Ա 770 Մեծ եղեռնը վերապրածները, Մեր գեղի ճակատագիրը, Հովհաննես Թոշուկյան-Հովհաննիսյանի հուշապատումը / Ի. Ավագյան.- Գյումրի: Էլդորադո, 2016.- 336 էջ:

Հեղինակի «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարի հինգերորդ գիրքն է, որը, ինչպես և նախորդ չորսը, արեղծվել է իրական դեպքերի և փաստերի հենքի վրա: Այս անգամ մշակվել, պատմական փաստերի հետ համադրվել և զորքի տեսքով ընթերցողի սեղանին են դրվել Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում 1915-1920թթ. Հայոց եղեռնը վերապրած երգեցիկ 16-17-ամյա պատանու՝ կուրորածից մագապուրծ Հովհաննես Թոշուկյան-Հովհաննիսյանի հիշողությունները: Վերջիններս, ի պատիվ թե՛ հուշագրի, թե՛ աշխարհային հեղինակի, պատմական փաստագրականի աղբյուրագիտականի և ազգագրականի հետ մեկտեղ ունեն մաս գեղարվեստական արժեք, քանզի պատմական իրադարձությունները, գործող հերոսները, վերապրողի քնարական պատմաները փյալականություն են հաղորդում գրքին: Ընթերցողի վրա ծանր փափափություն են գործում Երզնկայի և հարևան գյուղերի հայկական բնակչության կուրորածը, 1918թ. սկզբին ոռակական գործի և հայկական կամավորական ջոկատների նահանջը Էրզրումից, Հասանկալայից, Մարիդամիչից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից, 1919թ. ապրիլին անգլիական հրամանատարության կողմից Անդրանիկ զորավարի «Հայական առանձին հարվածող զորամասի» ցրումը, 1920թ. հայրերական պատերազմը, թուրք ռմբակոծումների մյուս հրեշավոր գործողությունները Հյուսիսային Կովկասում ապստամբած հայ զաղթականների նկատմամբ: Քարեկզազրի մանրակրկիտությունը ներկայացված են Երզնկայի, Էրզրումի, Հասանկալայի, Կարս քաղաքի և Կարսի գյուղերի, Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղերի տեղագրությունը, բերքերը, քաղիքը ու փողոցները, ինչպես նաև հայ, թուրք և հույն ազգաբնակչության փոխհարաբերությունները, կենցաղն ու նկարումը, ավանդույթներն ու քարերը:

Գիրքը մեծապես արժեքավորվում է հեղինակի գիտական և մեկնաբանական հարուստ ծանոթագրություններով, պատմական քարտեզներով, լուսանկարներով, ինչպես նաև երգեցիկացու խոսվածքում օգտագործվող օտար բառերի և արտահայտությունների բառարանով: Գիրքը հասցենազրվում է Մեծ եղեռնի քննադատական գրադրող գիտական հասարակություններին, պատմաբաններին, աղբյուրագիտներին, ազգագրագիտներին, քանասերներին, ժողովրդագրությանը զբաղվողներին և ընթերցող լայն շրջանակներին:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Հայրենիքի ապագա՝ սերունդներ՝ աղջիկ թե պատանի, լա՛վ լսեցեք էս բոլորը, էս իրողությունը, որ եղել է 1915թ. գարնանը ձեր պապերու, մամերու, եղբայրներու, քույրերու հետ, դուք ձեր կյանքում չմոռանաք»...

Հ. Թոշուկյան-Հովհաննիսյան

Մեծ եղեռնի հարյուրամյակին ընդառաջ ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը XXդ. սկզբի խոշորագույն ոճագրությունների՝ հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը պայմանավորված է բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչումով: Հայոց ցեղասպանության մասին լույս են ընծայվել շատ ուսումնասիրություններ, գիտական աշխատություններ, գեղարվեստական գործեր և փաստաթղթերի ժողովածուներ:

Վերջին տարիներին հրատարակված գրականության մեջ իրենց կարևոր տեղն են գրավում պատմական հիշյալ իրադարձությունների անմիջական մասնակիցը դարձած ականատես վկաների և Մեծ եղեռնը վերապրածների պատմած ու գրի առած հիշողությունները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Հայ դատի լուծման և հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար:

2003-ի ամռանը Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտի և Գյումրու «Կումայրի» արգելոց-քանգարանի (ԿԱԹ) հանձնարարությամբ նախաձեռնեցինք «Մեծ եղեռնը վերապրածները» խորագրով մատենաշարի հրատարակությունը՝ ընդգրկելով Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում, Երևանի մարզում և Գյումրիում Մեծ եղեռնը վերապրած մարդկանց հուշապատումները: Աստենաշարում մեր հրատարակած հուշապատումներն են՝ 2004թ.՝ «Ծննդավայրիցս դեպի Տեր Զոր (Քաջունի Ղարազյոզյանի հիշողությունները)», 2006թ.՝ «Հուշեր անցյալից (Հայրապետ Տոնոյանի հիշողություն-

ները)», 2008թ.՝ «1915թ. Բիթլիսյան ողբերգություն (Միհրան Ղազարյանի հուշապատումը)», 2015թ.՝ «Հիշողություն մեր ընտանիքի պատմության մի քանի պահերից (Աղասի Մակարյանի հուշապատումը)»: Այս անգամ ընթերցողի սեղանին ենք դնում հայոց ցեղասպանության ականատես-վկա Հովհաննես Պողոսի Թռչունյան-Հովհաննիսյանի «Մեր գնդի ճակատագիրը» հուշապատումը: Մատենաշարում հրատարակված չորս հուշապատումներն էլ աչքի են ընկնում իրենց եզակիությամբ, բայց իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ պատկերում են պատմական նույն իրողությունները, պատմական իրար նման դեպքերը, կերպարները և իրադարձությունները, նույն ահասարսուռ տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք զուգակցվելով հաստատում, շարունակում, լրացնում և ընդհանրացնում են միմյանց՝ անձնականից վերածվելով ընդհանուր, ապա և համազգային ողբերգության, Մեծ եղեռնի ու հայոց ցեղասպանության:

Պատմական գրականության մեջ բազմիցս նշված է, որ հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած կամ գրի առած հուշերը իրենց կառուցվածքով կամ հակիրճ են ու սեղմ, կամ ծավալուն ու երկարապատում¹: Այս դեպքում հիշողությունները ծավալուն ու երկարապատում են և ներառում են զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսություն՝ երգ, վիպերգ, գրույց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երդում, ավանդույթներ, աշուղական երգեր²: Վերապրածը մասնավորապես հիշում է անհայտ աշուղի խոսքերը.

**Շուն փածիկը Արփաչայն անցավ,
Քանդից ավանները Շորագյալ,
Չարկից այծյամներդ, կերավ զառներդ,
Մարուր հորք չմնաց Շորագյալ...:**

Այս ամենով հեղինակը փորձում է հաստատել, փաստագրել իր պատմածի իսկությունը՝ առավել արժեքավոր ու ցնցող դարձնելով իր հուշերը: Հովհաննես Պողոսի Հովհաննիսյանը (Թռչուն-

յան) հիշում է Կոմիտասի մշակած հայերեն երգերը, որոնք ուսուցանվել էին երգեցողության ժամին Կոմիտասին աշակերտած վարժապետի կողմից, վերապրածի փեսայի գրած հայերեն և քրդաթրքերեն երգերը, պատմում է «Չախ-չախ թագավորը» ժողովրդական հեքիաթի տարբերակներից մեկը, ներկայացնում եկեղեցական ծեսերը՝ Բարեկենդան, Մեծ պահք, Չատիկ, խոսում ազգային սովորույթների (երեխային անփորձանք պահելու նպատակով սրբի դիմաց վեր բարձրացնելը), պատմական իրողությունների մասին, մասնավորապես Պապ թագավորի սպանության վայրի հետ կապված՝ ներկայացնում Բասենի Բաղիջավան գյուղի և Թորգոմա երկիր-Թորթում տեղանունների տեղանվանական համառոտ վերլուծությունը: Ուշագրավ է վերապրածի կողմից Երզնկա քաղաքին, զավառին և վիլայեթին վերաբերող մի շարք պատմական, աշխարհագրական և ազգագրական բնույթի տվյալներով ու տեղեկություններով հիշողությունները համալրելու և հարստացնելու փորձը: Թռչունյանի հուշապատումը հարուստ է ժամանակագրությամբ, իրական փաստերով: Ինչպես մյուս վերապրածները, այնպես էլ Հովհաննես Հովհաննիսյանը իր պատմածի նկատմամբ զգում է բարոյական պատասխանատվություն և պարտքի գիտակցում: Հայոց ցեղասպանությունը, որը իրականացվել է XX դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսի զգայարաններով և անջնջելիորեն տպավորվել նրա հիշողության մեջ: Պատմական այդ իրադարձությունների ականատես-վկան, խոր ցավով վերապրելով իր տխուր անցյալը, մեզ է հաղորդում իր անձնական հուշերը՝ պատմական հայրենիքի, ծննդավայրի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք վաղուց չկան³: Այդ անձնական հիշողությունները նրա հետ են եղել ողջ կյանքի ընթացքում, և ինչպես մյուս վերապրածները, նա ևս չի կարողացել ազատվել այդ դառը հիշողությունների մղձավանջից: Հովհաննես Հովհաննիսյանի հիշողությունները, անշուշտ, եզակի են իրենց բովանդակությամբ, բայց և նման են մյուս վերապրածների պատմած հուշերին: Հուշապատումի մեջ հանդես եկող գլխավոր անձը պատմողի կեր-

պարն է, որը ոչ միայն ներկայացնում է դաժան իրադարձությունները, այլև դրբսևորում է իր անհատականությունը, աշխարհայացքը, մոտեցումներն ու տեսակետները իրեն բնորոշ լեզվով ու ոճով⁴: Հուշապատումը եզակի է նրանով, որ թույլ է տալիս վեր հանել ոչ միայն Մեծ եղեռն վերապրածի (վերապրածների) հոգեբանական բարդությունները, այլ նաև տեսնել և ընկալել այն ուղիները, որ վերապրածը փնտրում է հոգեբանական ծանր վիճակից դուրս գալու համար: Հոգեբանական այս դժվար հանգույցը գրեթե անհնարին է դառնում քանդել ողջ կյանքի ընթացքում, ինչի արդյունքում վերապրածը ունենում է լուրջ և անհաղթահարելի բարդություներ:

Հովհաննես Հովհաննիսյանի հուշապատումի մեջ կան նաև թե՛ պատմական բնույթի, թե՛ ոճական որոշ անճշտություններ, այդ իսկ պատճառով հուշապատումը ներկայացվում է մասնակի միջամտություններով: Հուշերում կան թվագրման՝ ժամանակագրության հետ կապված սխալներ, որոնք ճշտված են անմիջապես տեքստում, տողատակերում բերված են բնագրային տվյալները:

Ընթերցելով հիշողությունները՝ չմոռանա՞նք, որ ականատեսվկան Մեծ եղեռնի ժամանակ եղել է 16-17 տարեկան պատանի: Մեր խոսքը՝ մեջբերումներ, լրացումներ, մեկնաբանություններ, բերված է տողատակերում, հուշապատումին կից դրված է ձայնասկավառակ՝ վերապրածի ձայնով: Վերջում տրված է հեղինակի գրառումներում օգտագործված օտար բառերի բառարան:

Հովհաննես Հովհաննիսյան-Թռչունյանի հուշապատումը գրվել է 1915թ. Մեծ եղեռնից 53 տարի անց՝ 1968թ.: Վերապրածը խոստովանում է. «Անշուշտ քար չէր իմ սիրտը, ես, սպրելով ցեղիս դահիճների կողքին, կհավաքեի փաստեր ու իրողություններ մի օրն լույս արևի հանելու և հրապարակելու հույսով»: Վերապրածը թե՛ իր, թե՛ մեր առջև դնում է մի կարևոր խնդիր՝ հավաքել, գրի առնել դաժան իրողությունների վկաների հուշերը: Նա քաջ գիտակցում է ցեղասպանության ճանաչման համաշխարհային նշանակությունը, նաև եղելությունը գրի առնելու, տարբեր լեզուներով քարգմա-

նելու, միջազգային հանրությանը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը: Վերապրածը հայոց ցեղասպանությունը որակավորում է ոչ միայն որպես հայոց պատմության ողբերգական էջ, այլև համաշխարհային պատմության խոշոր ոճրագործություն, որից աշխարհը պիտի դասեր քաղի՝ հետագայում նման այլ ոճրագործություններից խուսափելու համար. «...Վաղը պատմությունը կդարձի մեզ. մենք պետք է գրենք, թե ինչ է կատարվել 1915թ. Թուրքահայաստանում: Համաշխարհային պատմության մեջ պետք է բոլոր լեզուներով գրվի, թող բոլոր, բոլոր ազգերն իմանան թուրք բարբարոսների վայրագությունների մասին»: Ուշագրավ է վերապրածի դիմելածը մեզ. «Հայրենիքի սպազա՝ սերունդներ՝ աղջիկ թե պատանի, լավ լսեցե՞ք էս բոլորը, էս իրողությունը, որ եղել է 1915թ. գարնանը չէր պատկերու, մասերու, եղբայրներու, քույրերու հետ, դուք չէր կյանքում չմոռանաք»: Վերապրածի առանձնաշնորհն այն է, որ իր հուշերում ներգրավել է նաև իր ընկերների, ազգականների, մերձավորների, հարևանների, անգամ թուրք զավթիների հուշերը և փոքրիկ պատանիներ, որոնք անզին տեղեկություններ են պարունակում պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական և կրթական առումով:

Ենթադրվում է, որ Հովհաննեսը ծնվել է 1899-1900 թթ., որովհետև ինչպես ինքն է գրում Մեծ եղեռնի ժամանակ տասնվեց տարեկան էր: Հովհաննես Հովհաննիսյանը ծնվել է Երզնկայի գավառի Ղարադեղին⁵ գյուղում, որ ութ կմ է հեռու Երզնկա քաղաքից:

Հուշապատումն անավարտ է, պահպանված մասերն են «Գիրք առաջինը» և «Գիրք երկրորդի» մի հատվածը: Առաջինը գրեթե ամբողջական է, բացակայում են պահպանված ձեռագրի որոշ հատվածներ՝ էջ 49, 135-148, 176-177, 233: Հուշապատումի այն հատվածը, որ վերապրածը նախապես վերնագրել է «Գիրք առաջին»՝ «Մեր զնդի մահանջը», բաղկացած է ութ տետրերից (ընդհանուր հաշվով 369 էջ): «Գիրք երկրորդը», որ հեղինակը սկսում է էջմիածնում Անդրանիկի զորախմբի լուծարումից հետո, մնացել է անավարտ: Այս անավարտ մնացած մասից մինչև վերապրողի մահը ընկած

ժամանակահատվածը կփորձենք լրացնել մենք՝ կից դնելով վերապրողի մասին կենսագրական ակնարկը:

Վերապրածի հուշերում անգին են պատմական այնպիսի տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Համիդյան (1894-96թթ.), Կեմալիսի և Սանսայի կիրճերում Երզնկայի խաղաղ բնակչության և թուրքական բանակ զորակոչված հայ զապթիներին, ասկյարների և ամալիա թաքուրների, դաբախանայում ծառայող հայ երիտասարդների 1915թ. կոտորածներին, Էրզրումի քարավանի դաժան ջարդին, Հասանդալայի բերդին և Բասենի դաշտում ջերմուկի վրա կառուցված բաղնիքին, Սարիղամիշի անտառներում փայտի մշակման ցեխի, սողցարանի աշխատանքներին, Էրզրումից խայտառակ նահանջին և թշնամու հարձակման ժամանակ զինվորական հիվանդանոցի հիվանդներին լքելուն, Էրզրումի բերդի և նրա դռների, Երզնկայի հայկական թաղի, եկեղեցու, Եփրատի կամուրջների նկարագրությանը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլևիչի Երզնկա ժամանման, բոլշևիկյան և մենշևիկյան ժողովների արդյունքում բանակի բարոյալքման նկարագրությունները, նաև այն կարևոր հանգամանքի ներկայացումը, որ ցարական Ռուսաստանի բանակում ծառայած հայ զինվորական դասը նույնպես կրել է Դեկաբրիստական շարժման լուսավորչական ազդեցությունը և իր պարտքն է համարել լուսավորել Թուրքահայաստանի հայությանը: Հուշերի մեջ արտացոլված է հայ ժողովրդի վերաբերմունքը ինչպես ցարական ընտանիքի անդամների, այնպես էլ Փետրովարյան և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունների հետ կապված քաղաքական և հասարակական մի շարք տեղեկությունների հանդեպ, խոսվում է մեր ժողովրդի հասարակ խավի համար անընթացելի բոլշևիկյան գաղափարախոսության քայքայիչ ազդեցության մասին Հայաստանի Առաջին հանրապետության օրհասական ժամերին, ներկայացվում է նույն գաղափարախոսության պատճառով անցածը մոռացնելու և Խորհրդային Ադրբեջանում թուրքից փրկվելու, պատսպարվելու և փրկության նոր եզրեր ապարդյուն փնտրելու հանգամանքը:

Եզակի են տեղեկությունները 1918թ. Վլադիկավկասյան հանրապետության տարածքում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, երբ թուրք զերիներին կամավոր են գրել Դեմիկինի Սպիտակ գվարդիա և առիթից օգտվելով՝ փորձել են շարունակել օսմանյան քաղաքականությունը գաղթական հայերի նկատմամբ. հայերի կոտորածների մասին, որոնք տեղի են ունեցել 1920թ. Մուստաֆա Քեմալի արշավանքի ժամանակ Դերբենդում և Պետրովսկ-Պորտում, բոլնիսխաչենցիների դավաճանության պատճառով 1918թ. դեպի Թիֆլիս նահանջող հայկական 80 հոգուց բաղկացած զինվորական զնդերից մեկի ոչնչացման մասին: Սակայն առավել կարևոր ենք համարում Անդրանիկ զորավարի բանակում վերապրածի անցած ճանապարհը, Խոյի ճակատամարտի, Գորիսի, Սիսիանի, Աղուլի ու Վաղուլի դեպքերը, որոնք թյուր են ներկայացվել խորհրդային գրականության մեջ: Վերապրածը, լինելով Խոյի ճակատամարտի մասնակից, ռազմական գործողությունները տեղայնացնում է մի վայրում, որը, ըստ ավանդության, հայերը կոչել են Վարդանանց գերեզման: Նա Անդրանիկի հետ անցած իր ճանապարհը ավարտել է Էջմիածնում, սակայն կրկին զինվորագրվել է 1920թ. և մասնակցել հայ-թուրքական պատերազմին: Տողատակերում Անդրանիկի Հայկական առանձին հարվածող զորամասում Հովհաննեսի անցած ճանապարհը համադրում ենք Անդրանիկի հսկողությամբ նրա դպիրի՝ Եղիշե Քաջունու գրի առած օրագրում⁶ և Կ. Ալեքսանյանի հրատարակած Միհրան Խաչատրյանի հուշապատումի մեջ⁷ հանդիպող տվյալների հետ և հանգում այն եզրակոչյանը, որ և՛ Հովհաննեսը, և՛ Միհրանը իրարից անկախ ներկայացնում են նույն ճանապարհը, որ անցել են զորամասի հետ, հիշում նույն տեղանունները, փաստերը, դեպքերը և մարդկանց անունները, որոնք Անդրանիկը թելադրել է Եղիշե Քաջունուն: Այս ամենին համադրվում են նաև բանահավաքության միջոցով մեր կողմից գրի առնված որոշ փաստեր: Մասնավորապես Մամվել Գևորգյանը պատմել է, որ 1918թ. ապրիլին Անդրանիկը ապրել է Իսահակյան 86 տանը և հետագա տարիներին՝ հատկապես 1988թ. երկրա-

շարժից հետո, տան պատերից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ զինամթերք: Տիգրան Պողոսի Հուրմուզյան-Սիմոնյանը Ադուլի և Վաղուլի դեպքերի և Էջմիածնից հետո գորավարի անցած ճանապարհի մասին կարևոր փաստեր է հայտնել իր թոռանը՝ Մամվել Սիմոնյանին:

Հովհաննեսի հիշողություններում կարևոր տեղեկություններ կան Երզնկայի, Էրզրումի, Ալեքսանդրապոլի որբանոցների և որբահավաքի, մինչև 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում գործող կրթական համակարգի և ծխական դպրոցներում տիրող անբարենպաստ վիճակի մասին: Վերապրածը մասնավորապես նշում է, որ Ղարադեզին գյուղի արական վարժարանը, որը գործում էր Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցուն կից, ունեցել է երեսուցից աշակերտ, մինչդեռ պաշտոնական տվյալներով սաների թիվը եղել է ընդամենը տասնչորս⁸: Առավել արժեքավոր կարելի է համարել դեռահաս աղջիկների և ջահել կանանց առևանգումների դեպքերի մասին հիշատակությունները: Անժխտելի է այն հանգամանքը, որ առևանգումների դեպքերը շարունակվել են նաև ռուսական բանակի կողմից վերանվաճված տարածքներում գործող որբանոցներից, ինչպես, օրինակ, տասներեքամյա Հագարվարդի առևանգումը Էրզրումի որբանոցից:

Ինչպես «Մեծ եղեռնը վերապրածները» մատենաշարի առաջին երկու հուշապատումների հեղինակները, այնպես էլ «Մեր գնդի ճակատագիրը» հուշապատումի գլխավոր հերոսը ասյրել են Լենինականում (Գյումրի):

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Հ.Պ. Հովհաննիսյանի դստերը, թոռնուհի Սաթիկին՝ հուշապատումի ձեռագիրը, սևագիր պատառիկները, լուսանկարները և այլ պահպանված նյութերը՝ փաստաթղթեր, ձայնասկավառակ (որտեղ վերապրածը երգում է) և այլն, տրամադրելու համար: Առանձնակի շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ «Արդիմպեքս» կազմակերպության գլխավոր ճարտարագետ Էդուարդ Ավագյանին և Միքայել Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Արտակ Հով-

հաննիսյանին՝ գրքի հրատարակությանը սատարելու համար, նաև Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր Հայկ Դեմոյանին, «Կումայրի» արգելոց-թանգարանի տնօրեն Ստեփան Տեր-Մարգարյանին, լրագրող Համլետ Մոսինյանին՝ աջակցություն ցուցաբերելու համար: Հույս ունենք հանրության ուշադրությունը սևեռելու 1915թ. հայոց ցեղասպանության, հայկական հարցի և հայ դատի վրա:

Նվիրում ենք 1988թ. ադետալի երկրաշարժի զոհերի հիշատակին, որոնց թվում էին նաև տատս՝ Եպրաքսյա, քեռիս՝ Ալեքսան, քեռակինս՝ Անահիտ և քույրիկս՝ Հերմինե Մարկոսյանները:

Ինգա Էդուարդի Ավագյան

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ առաջին

Այս պատմությունը Երզնկայի կոտորածի մասին գրելու առաջին փորձն է, և, անշուշտ, կունենամ քերթություններ, ինչի համար ներող եղեք և սիրով ընդունեք այն: Ես շատ գրագետ չեմ, բայց շատ էի մտածում՝ ինչու չգրեմ, կգրեմ այնքան, որքան կարող եմ: Հաճախ էի մտածում, որ չեմ կարող գրել, գլուխ չեմ հանի: Խոր ցավ էի զգում, որ մի ողբերգական պատմություն էլ կարող է անհայտ մնալ: Երզնկայում կատարվածը իբրև սերմ եմ բողոնում մեր հայ ազգին: Անմիջապես, բայց շատ դժվարությամբ, որոշեցի, որ գրեմ, մտածում էի որքա՞ն արժանի և վայել է պատմություննս հիշատակ թողնել ապագա սերունդներուն՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված սպանությունները, ամենասարսափելի տանջանքները, թուրք բարբարոսներու սրից և սովից տանջամահությունը. լիովին ճիշտ տեղեկություններ ամեն ինչի մասին: Իմ ծաղիկ հասակում կատարված դեպքերը անցյալից լույս եմ ընծայում: Չպետք է մոռանալ, որ 53 տարի առաջ՝ 1915թ., Արևմտյան Հայաստանի աղետը ցնցեց ամբողջ աշխարհը: Տեղի ունեցածը վիթխարի նշանակություն կունենա ներկա և գալիք սերունդների համար, կայունության համար: Թող լավ իմանան մեր բոլոր սերունդները՝ աշխարհում հայրենիքից թանկ բան չկա, աշխարհում հայրենիքից էլ լավ տեղ չկա: Եթե սիրում ես հայրենիքդ, ուրեմն սիրում ես ծնողներուդ, ես էսքանը զիտեմ:

Թուրքիայի տերիտորիայում⁹ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված գազանությունները, ոճրագործների ալյանդակությունները, դաժան դատաստանը խարդախ Թուրքիայի հանցագործությունն էր, հանցագործ քաղաքականությունը: Անհնար է լիովին պատմել աշխարհահռչակ գազան չարանենգ Թուրքիայի կազմակերպած սպանողի մասին, որը բազմատեսակ դաժանություններով դարձավ գազաններու ուսուցիչը: Եթե ես գրագետ լինեի, աշխարհի ամենամեծ գիրքը կգրեի հայու կոտորածի մասին:

Թուրքիայի «Ֆաշիստները» հատուկ մեթոդներ և սպանությունների դաժան եղանակներ մշակեցին, որով իրագործեցին հայ ժողովրդի մասսայական ոչնչացումը՝ չխնայելով փոքրից մինչև մեծը ոչ մեկի: Էնվերն ու Թալեաթը շարունակեցին իրենց ուսուցիչ¹⁰ սև գործը: Նրանց հատուկ հրամաններով մարդկային կերպարանքը կորցրած գիշատիչ գազանները Առաջին համաշխարհային պատեազմի ժամանակ իրագործեցին հայ ժողովրդին ոչնչացնելու ծրագիրը թե՛ թուրքական բանակում, թե՛ խաղաղ բնակչության մեջ: Թալեաթը ժողովի ժամանակ ասել էր. «Մենք պետք է ոչնչացնենք այլ ազգերուն, որ հասնենք մեր հաղթանակին: Եթե ինձ հարցնեք, առաջին հերթին Թուրքիայի բոլոր հայերին նկատի ունեմ: Դա էն է, ինչ ես մտածել եմ իրականացնել, դա իմ խնդիրն է, և ես իրավունք ունեմ գործելու, քանի նրանց քեռին՝ ոռոսը, չի եկել»: Ապա Էնվերն ու Թալեաթը իրենց փաշաների հետ Թուրքիայի նահանգներում և շրջաններում, որտեղ խաղաղ ժողովուրդն էր ապրում, սկսեցին իրագործել հայ ժողովրդին մեջտեղից հանելու ծրագիրը՝ ըստ իրենց վաղորոք կազմած պլանի: Ծրագիրը ենթադրում էր արագ և դաժան եղանակներով հայ ժողովրդի մասսայական ոչնչացում, քանի դեռ ռուսները չէին սկսել հարձակումը: Առաջին հերթին մեջտեղից հանվում էին առաջավոր մարդիկ, երկրորդը՝ գնդակահարվում էին տասնհինգ տարեկանից սկսած մինչև վերջին ծեր տղամարդը,¹¹ երրորդ՝ մնացած կնկտիք ու երեխեքն ալ տեղահան էին արվում և հնարավորության դեպքում կոտորվում մուսուլմանների կողմից: Չէին խնայում անգամ անտեր մնացած փոքր երեխանցը, նրանց հավաքում և լցնում էին ջուրը: Բանակում գտնվող հայ զինվորներուն զինաթափ էին անում, ուղարկում թիկունք՝ հարմար տեղում սպանելու: Հրամանը արագ կերպով իրականացվեց բոլոր նահանգներում:

Հրամայված էր քրեական հանցագործներուն և մարդասպաններուն բաց թողնել, և նրանց թույլատրվում էր վարվել հայ ժողովրդի հետ այնպես, ինչպես կուզեին. այժմ դա նրանց իսկական գործն էր: Թուրքերը բանտերից բաց թողեցին իրենց կատաղած շներուն, մարդասպաններուն. գոյացան դաժան գայլերի ոհմակ-

ներ: Թուրքական կառավարությունը դիվային նպատակին հասնելու և իր սև ծրագիրը իրագործելու համար օգտագործեց Առաջին աշխարհամարտը:

Մարտի վերջին սկսվեց հայոց տեղահանությունը, սկսվեց Բասենից ու հետզհետե հասավ մեր Երզնկա: Մայիսի վերջին մեր գյուղը տեղահան արեցին, մի քանի օրվա ընթացքում կողոպտեցին և ձերբակալեցին բոլոր տղամարդկանց, սկսվեց համատարած ջարդը անգութ չաթաներու¹² և վրիժառու թուրք մուսուլմաններու կողմից: Կյանքիս ընթացքում շատ տանջանքներ եմ մոռացել, սակայն անմոռանալի է ծնողներիցս բաժանվելը: Բնավ հույս չկար, որ ես կազատվեմ մահվան ճիրաններից, շատ դեպքերում եմ ազատվել և արժանացել եմ իդձս կատարելուն. ամենամեծ փափագս գրելն է: Ընորհակալ եմ իմ հարս Դեսպինային, որ օգնեց էս գիրքը գրել:

Սկսեմ պատմել ցավալի, կսկծալի դեպքեր իմ հուշերից:

Մեր դպրոցը¹³

Վաղ առավոտվանից սկսվում էին դասերը: Աշակերտները պետք է կարդային եկեղեցական գրքերը և իմանային ժամի աղոթքն ու ժամի երգերը, ինչ որ հարկավոր էր ժամին: Մեր երկրում հայտնի էին «Սաղմոսը», «Կտակարանը» և «Նարեկը»: Չիրուխները խրճով դրված էին վարժապետի կողքին և սպասում էին իրենց տիրոջ հրամանին: Էնպես էր լինում, որ դաս չիմացողների թիվը շատանում էր, էդ օրը միայն ծեծի դաս էինք անցնում: Մեղան կոչված բանը չկար: Ծնկաչոք նստում էինք խոնավ գետնի վրա: Առաջին պատիժը բոլորովին չսովորողների համար ֆալխական¹⁴ էր (պառկեցնում էին գետնին և ոտքերին խփում վարժապետի սահմանած չափով): Երկրորդ պատիժը կիսատ սովորողներին էր վերաբերում. մի ոտքի վրա կանգնում էին անկյունում և սպասում էին վարժապետի հրամանին: Երրորդի ժամանակ անկյունում ծնկաչոք կանգնում էին մանր քարերի վրա: Էդ

ուսում չէր, որ մենք ստանում էինք: Աշակերտներս սովորում էինք ծեծի, ճիպոտի ուժով, ոչ մի բան էլ չէինք հասկանում, գլուխներս բթացել էին:

Մեզ համար մեծ պատիժ էր «Մեծ պասի» գալը. Դանիելի գրքով գործ պիտի անեինք: Տեր հայր Առաքելը պարսպում էր մեզ հետ: Պատմում էր «կրոնական հրաշքների մասին», «Աստվածաշնչի» այն պատմությունը, թե Քրիստոսը ինչպես էր շրջել երկրներկիր, զանազան հրաշքներ գործել: Երկիրը շրջելուց հետո ծովերն ու ցամաքները ման եկել:

Սարսափը տիրում էր մեզ, երբ որ գալիս էր տեր Առաքելը: Նա մեզինց հինգ կիլոմետր արևելք էր ապրում՝ Վերի Չուբլիք¹⁵ գյուղում: Երկու-երեք օրը մի անգամ էր գալիս դաս տալու: Աշակերտները պետք է բառ առ բառ պատմեին Քրիստոսի հրաշքների մասին: Ցավն այն էր, որ ոչինչ չէինք հասկանում եկեղեցական գրվածքներից: Մեծագույն տանջանք էր սկսվում, դա ուղղակի պատիժ էր մեզ համար: Աշակերտները պիտի պատմեին այնպես, ինչպես գրված էր գրքում:

Սկսվում էր կրոնի դասը: Տեր հայր Առաքելը առաջին աշակերտին կանչում էր.

-Կարդա՛ դասը:

Հենց որ աշակերտը շփոթվում էր, նրա ձեռքը ցույց էր տալիս անկյունը: Աշակերտը պարտավոր էր համբուրել տեր Առաքելի ձեռքը, ապա չոքում էր հատակին: Էնպես էր լինում, որ դասարանում բոլորը համբուրում էին տեր Առաքելի ձեռքը և չոքում հատակին: Հայր Առաքելը մեր բախտից միշտ հանգիստ էր և ախ ու վախ անելով սկսում էր իր խրատները.

-Ախր լուսավորչական սերունդ եք, ոչ թե հեթանոսական, ինչու՞ չեք սովորում ձեր դասերը, երկինք-գետին ստեղծող Աստծու օրենքները, ա՛խ դուք, հիմարներ:

Եվ սկսում էր իրան-իրան խոսելը.

-Արդյոք դուք գիտե՞ք, թե ինչ է ձեր մասին մտածում հայր աստվածը և Քրիստոսը՝ Աստծու որդին:

Ապա սկսում էր Աստծու որդու՝ Քրիստոսի հրաշքների պատ-

մությունը, թե ինչպես Քրիստոսը ման է եկել աշխարհում և հիվանդներին խաչակնքել¹⁶ լավացրել է, ինչպես է բուժել քոստոնցերին և այլ շատ ու շատ հրաշքներ գործել, թե ինչպես Աստծու որդին՝ Քրիստոսը, ուղղութիւն է տվել հեթանոս ժողովրդին:

Մենք՝ աշակերտներս, սարսափում էինք տեր հոր պատմած հրաշքներից, քանի որ բոլոր աշակերտներս էլ ժամի կրթությունից ոչինչ չէինք հասկանում: Մեզ պարզ չէր, թե ինչու երբեմն տեր հայր Առաքելը առանձին գովում էր աշակերտներից մեկին: Վերջում պարզվեց, որ գովում էր նրան, ում ծնողը տեր Առաքելին լավ պարտք էր տալիս, պատարագի ժամանակ փող գցում թաբաղը, ջրօրհներթին փող տալիս, Մեծ պասի ոտնովային յուղ բերում և այսպիսի մի շարք բաներ:

Տեր հայր Առաքելը շատ էր պատժում Մայնոսի որդիներին՝ Կարապետին և Հարութին, չնայած որ շատ լավ էլ սովորում էին. նրա համար, որ Մայնոսը խաբել էր տեր հայր Առաքելին: Հետո կպատմեմ, թե ինչպես էր նա տղոնցից հանում մոր վրեժը:

Նոր վարժապետ

1913թ. քաղաքից նոր վարժապետ բերին՝ երկու ոտքից կաղ, ասում էին՝ Կոմիտասի աշակերտն է եղել, «թոփալ վարժապետ» էին ասում: Վարժի մասին չգիտեինք, թե ինչ պայմանով էր աշխատում, իսկ ինչ վերաբերում էր ուսելիքին, շաբաթը մի աշակերտի տանն էր ուսում, քնում, այդտեղ էլ լվանում էին նոր վարժապետի շորերը:

Այս վարժապետը առաջին օրվանից նոր բան մտցրեց դասարանում: Մտուգեց մեր մաքրությունը, տեսավ, որ բոլոր աշակերտները հագել էին ինչ ձևով ասես: «Լսե՛ք, փղե՛ք, առաջին հերթին բոլորդ պեղք է մազերդ խուզեք, -ասաց ու հեկո դիմեց ինձ, -մորիկ արի, փղա՛ ջան, անունդ ի՞նչ է»: «Հովհաննես»: «Հովհաննես, բարբարին կանչե՛ (այսինքն՝ սասիրիչին), ասե՛, որ վարժապետը ինդրվալ, գաս դպրոց, որ աշակերտների մազերը

խուզես»: Ես վազելով գնացի, բարբարին ասի վարժապետի կարգադրության մասին: «Ես հիմա կգամ», -ըսավ և եկավ բոլորիս մազերը խուզեց:

-Տղե՛ք, հարկավոր է նոր շորեր հագնել, մաքուր, թեկուզ հին լինի, կարկատած, բայց պատռված չլինի: Էսօր ձեր ծնողներին ասե՛ք այն, ինչ որ ես պահանջում եմ: Ով կոշիկ ունի, թող հագնի, ով չունի, թող շարուխ հագնի: Առավոտ ես ձեզ տեսնեմ մաքուր: Եվ սովորե՛ք բարև տալ, օրինակ, էսօր ինձ ոչ մեկդ բարև չտվեցիք: Առավոտ ով որ դպրոց մտնի, պետք է ինձ ասի՝ բարի՛ լույս, պարո՞ն վարժապետ, հասկացա՞ք, իսկ եթե ես մտնեմ դասարան վերջում, ես կասեմ՝ բարի՛ լույս, տղե՛ք: Հա՛, լսե՛ք, տղե՛ք, եղունգներդ մաքուր կտրեցե՛ք, այսօր վերջացնում եմ դասերը:

Մենք վազելով ուզում էինք դուրս ելնել դասարանից, բայց նա ասաց.

-Էսպես չեղավ, տղե՛ք, առա՛ջ եկեք ի հասակի և գույզ-գույզ կանգնեցե՛ք... հիմա դուք ձեր գույզերին ճանաչեք, որ դուրս գաք հանդարտ, հասկացա՞ք: Դե՛, շարժվե՛ք, հանգի՛ստ, հա՛, և չմոռանաք, առավոտ լավ լվացվեք:

Երբ մենք դուրս եկանք, մեկս մեկիս հարցնում էինք.«Երևի էս թոփալը վարժապետ չի, էս ի՞նչ նորություն ենք լսում: Մնաց ամին էսպես բան չէր անում»: Շատ ծեծ ուտող Մանուկը ասաց.«Տղե՛ք, չասաց՝ չիրուխը բերեք: Երեք փարի է՛ դպրոց ենք գալիս, ու՞մ էր պետք այս բոլորը»:

Երկրորդ օրը պարոն վարժապետը բոլորից շուտ էր եկել դասարան: Ով որքան կարողացել էր, մաքրվել էր: Նստել էինք զարմացած, թե ինչ նորություն պիտի անի: Եվ նա ասաց.«Տղե՛ք, ես ինչ որ ասել էի, կատարե՞լ եք»: «Այո՛, բոլորս էլ կատարել ենք, պարոն վարժապետ»: Ինքը նորից ստուգեց բոլորիս մեկ առ մեկ: Կանչեց առաջին տղուն, որի անունը Մանուկ էր: Բոլորս զարմացած նայում էինք, թե ինչ նորություն պիտի ասի: Եվ նա ասաց.«Հորդ անունը Մնա՞՞գ է: Հա՛, դու առաջին վարժապետի փղա՞ն ես»: «Այո՛»:

-Ուրեմն, դու բոլորից լավ պիտի սովորես, Մանուկ: Ահա քեզ

5761

քարե տախտակ, քարե գրիչ, այբբենարան, մեկ տետր և մեկ գրիչ,-և բոլորիս էլ նույնը տվեց, ինչ Մանուկին:

Քարե տախտակի չափը երեսուն քառակուսի սանտիմետր էր: Մի կես մետրի չափ քարե տախտակ էլ կախեց պատից: Բոլորը զարմացած էին, քե՛ս էս սև տախտակը ինչ պետք է անեն: Նա հարցրեց. «Բոլորդ էլ սրացա՞ք, տղե՛ք»: «Այո՛»: Մոտեցավ պատի տախտակին և սկսեց գրել անուն-ազգանունը, մեկից մինչև քսանը: Մենք զարմացած էինք, որովհետև առաջին անգամ էինք այսպիսի բան տեսնում:

-Լսե՛ք, տղե՛ք, ինչ որ ես տախտակին գրել եմ, դուք էլ գրե՛ք և աշխատե՛ք ինձ պես գրել, որքան կարող եք, գրե՛ք ինձ նման, եթե նման չի, նորի՛ց գրեք:

Մանուկը հարցրեց. «Պարո՛ն վարժապետ, որտե՞ղ գրե՛նք»: «Էդ մեկը, կներե՛ք, ես չբացատրեցի. խոսքը քարե տախտակի հրաշքի մասին է: Հիմա նայեցե՛ք, ես գրածս մաքրում եմ շորով, նորից նույնը գրում եմ, դուք էլ այդպես արե՛ք, ձեր քարե տախտակի վրա որքան կուզեք, գրե՛ք, որքան կուզեք, ջնջե՛ք, ես տարի հերիք է չեզ: Որքան կուզեք, գրե՛ք, ջնջե՛ք, վերջում ես ձեր գրածը կստուգեմ: Ով չի կարող գրել, թող գա ինչ մուր»:

Աշակերտներիս ուրախությանը չափ ու սահման չկար: Այսպիսի նորություն մեր դպրոցում: Վերջապես մեկ ժամ գրինք ու ջնջինք: Եվ պարոն վարժապետը սկսեց ստուգել. ով ճիշտ չէր գրում, ինքը կանգնում էր մոտները, մենք ջնջում էինք և նորից գրում: Եվ նա ասաց. «Հիմա ես չեզ տնային աշխատանք կրամ, (բոլորիս տետրակի մեջ գրեց մեր անուն-ազգանունները, մեկից մինչև հիսուն թիվը), տետրակի մեջ ոչինչ չգրե՛ք, գրե՛ք քարե տախտակի վրա: Եթե լավ չի սրացվում, ջնջե՛ք, նորից գրե՛ք, վերջում տանը գրածներդ բերե՛ք, որ ես առավոտյան ստուգեմ: Մի ուրիշ գործ, տղե՛ք, ես մեր դպրոցը պետք է մաքուր լինի, գոմի նման է, գնացե՛ք ու չեզ հեյր բերե՛ք բահեր, դուլլեր, ջնջոցներ, ջրաման: Այսօր պետք է մաքրենք դպրոցը»:

Էս մեր վարժապետը իր նորություններով մեզ զարմացնում էր: Մենք անունը չգիտեիք, դրա համար էլ անունը «թոփալ վարժա-

պետ» էինք դրել: Դպրոցում «պարոն վարժապետ», իսկ դրսում՝ «թոփալ վարժապետ»... «Պարոն վարժապետը» արդեն հինգ շաբաթ էր՝ ինչ պարապում էր մեզ հետ, բայց ոչ մի աշակերտի մատով չէր կպել, բոլորս զարմանում էինք, որ ծեծը վերացավ: Մեր դասերը քանի գնում, այնքան բազմազան էին դառնում՝ թուրքերեն, ֆրանսերեն, երգեցողություն: Ենպես աշակերտներ կային, որ գերազանց էին սովորում: Ամենավոքը աշակերտը Գառնուկն էր՝ Վարդգեսը (հայրենադարձ է, հիմա ապրում է Վերին Չեյթուն, 17 փողոցի 18 տանը): Ահա այս տղեն վկա, որ հայ ժողովրդին տանջամահ արին թուրք բարբարոսները, նաև մեր գյուղը գոհ զնաց թուրքերին: Քամախի նեղուցում ազատվել են միայն ինքը (վերջում կպատմեմ իրականությունը) և Հարությունը՝ Մայնուսի տղեն, որ 1918 թ. անհետացավ Ջուլֆայում (կպատմեմ վերջում):

Մինչ նոր վարժապետի հայտնվելը մենք՝ երեխեքս, հայերեն երգել չգիտեինք, իսկ հիմա երգեցողության դաս էինք անցնում խմբով: Կոմիտասի երգերից՝ «Սոնա յար», երկրորդը՝ «Ես վերեն կուզայի, դու դուռը բացիր, ախ արիր, լացիր», «Ալազյազի երգը»՝ «Սև մութ ամպեր ճակտիդ դիզվան¹⁷, դուման հազար, ա՛խ, Ալազյազ», չորրորդը՝ «Հյուրաթի երգը» և «Կոունկը»: Ես ծայնավոր էի տղոց մեջը: Ինձ կանչում էր մտոը և ասում. «Հովհաննես, երգի՛ր «Ալազյազը»,-իսկ ինքը սկսում էր քյամանչայի վրա չալելը, և այսպես մեր տղոց ուրախությանը չափ չկար: Անցել էր երկու ամիս ու կես: Մի օր էլ տղաների ձեռն եկավ փողոցից. մեր հարևան կույր Շարամն էր: Թուրք տղոց հետ Շարամը, փայտը թխկացնելով, խնդարով կանգնել էր պատի տակ: Նոր հրաշք վարժապետը հարցրեց. «Տղե՛ք, ես կույրը ո՞վ է, հա՞յ է, թե՞ թուրք»: Ես պատասխանեցի. «Պարո՛ն վարժապետ, մեր հարևանի տղան է, հայ է: Հայրը թագի է¹⁸»:

Մեր գյուղը վեց գյուղի կենտրոն էր. թագի էլ կար, բարբար էլ կար, խանութ էլ կար: Բոլոր գյուղերից գալիս էին մեր գյուղը՝ շոր կարելու, առևտուր անելու և շատ ուրիշ բաների:

-Հովհաննես, կանչի՛ր եղ Շարամին:

Ես գնացի և ասացի. «Արի՛ գնանք, վարժապետը կանչում է

քեզ», - նա քսան տարեկան էր, բոյով: «Վարժապետը ի՞նչ պիտի անի ինչ»: «Չիղեն, արի գնանք», - ասացի և քաշելով տարա դասարան:

-Անունդ ի՞նչ է, տղա՛ ջան:

-Շարան՛, պարոն՛ վարժապետ:

Բոլոր աշակերտներին հետաքրքիր էր, թե վարժապետը ինչ պիտի անի:

-Քյանանչա չալել սորվել կուզե՞ս:

-Ախր ես կույր եմ, պարոն՛ վարժապետ, չալել ինչպե՞ս սովորեմ:

-Ես կսովորեցնեմ: Մեր Պոլիսում¹⁹ շատ կույրեր կան, որոնք չալողջի են:

Պարոն վարժապետը կարճ ժամանակամիջոցում Շարանին սովորեցրեց չալել: Նա դարձավ մեր գյուղի չալողջին: Հարցնում էինք. «Լավ սովորե՞լ ես չալել»: «Շար լավ, կվզվզեցնեմ ու փարեն կառնիմ»:

Անցավ բավականին ժամանակ. «Թուրք միսթարին ո՞վ կճանչնա»: «Ես կճանաչեմ, մեր հարևանը նրա գոքանչն է՝ Գյուլլի անան: Իբրահամ աղան է միսթարը»: «Դե գնա՛, կանչի՛ր միսթարին, ասե՛, որ պարոն վարժապետը կանչում է քեզ. մի կարևոր գործ կա, եթե կարելի է, թող գա»:

Մեր գյուղի բնակչությունը երկու մասի էր բաժանված. կեսը հայ էր, կեսը՝ թուրք: Իսկական կրոնով թուրք էին, թուրքացել էին: Տերսիմից թուրք շեյխը գալիս էր իրենց կրոնը քարոզելու: Դրանց գլուխներն ու երեսը բաց էին մեզ պես, նամազ էլ չէին անում: Թուրքերը իրենց համար միսթար ունեին, հայերը՝ իրենց համար: Էս բարի Իբրահամ աղան մեզ փրկեց թուրքի սրից 1915 թ.: Ես անմիջապես վազեցի, կանչեցի Իբրահամ աղային, հայտնեցի պարոն վարժապետի հրավերը: Իբրահամ աղան լավ հայերեն գիտեր. «Էդ ի՞նչ կարևոր գործ է, Հովհաննես՛ս»: «Չիղեն, աղա՛»: «Լավ, գնանք փեսաներ»:

Ներս մտանք դասարան, բարև տվեց, աշակերտները ոտքի ելան՝ հարգանք-բարևի: «Լավ, նստե՛ք, փղե՛ք»: Բոլորս զարմացած ուշադիր մտիկ էինք անում վարժա-

պետի բերանին՝ ինչ պիտի ասեր աղային:

-Պարոն՛ վարժապետ, ի՞նչ եք հրամայում, ես լսում եմ:

-Ես էսօր տեսա ձեր թափառող տղոցը փողոցում, մի միտք ծագեց իմ գլխում, ասի տեսնեմ հավանություն կտա՞ս, Իբրահամ՛ աղա: Դուք օդա ունի՞ք:

-Ունիմ:

-Ես ուզում եմ՝ լավություն անեմ, գրել-կարդալ սովորեցնեմ տղոցը, իհարկե, թուրքերեն: Դուք՝ որպես առաջնորդ, պետք է օգնեք էս գործին:

-Դուք շատ լավ բան եք մտածել, և շատ էլ բարի միտք է Ձեր մտածածը, բայց մենք՝ թուրքերս, ոչ մի միջոց չունենք, բոլորս էլ աղքատ, հացի կարոտ ենք, ուր մնաց կարդալ-գրելու մասին մտածենք: Չէ՞ որ շատ դժվարությունների հետ է կապված կարդալը՝ գրականություն, թուրք, մատիտ, գրիչ: Մոլլան էլ առանց փողի չի սովորեցնում:

-Ես էդ բոլորը գիտեմ, Իբրահամ՛ աղա, ահա այսպես, էդ բոլոր դժվարությունները ես ինձ վրա եմ վերցնում, միայն Դուք համաձայնեք: Ես հիմա Ձեզ ցույց կտամ մի փոքր օրինակ, և Դուք կհամոզվեք: Մեր տղաներն էլ համարյա ձերոնց պես էին: Մեր աշակերտներից ամենափոքր աշակերտը մոլլայից էլ շատ բան գիտի: Գառնուկը: Գառնուկ, արի՛ գրատախտակի մոտ: Մի օրինակ տվե՛ք, թուրքերեն թող լուծե՛:

-Ես, պարոն՛ վարժապետ, բոլորովին անգրագետ եմ, ոչ մի բան չեմ հասկանում գրականությունից:

-Դրա համար էլ ես կուզեմ, որ Ձեր տղերքն էլ անգրագետ չմնան, ես կօգնեմ առանց փողի: Օրինակը կասեմ թուրքերեն. մեր Գառնուկը տեսե՛ք՝ ինչպես հաշիվ կենե: Հիմա տես՛ մեր ամենափոքր աշակերտը՝ Գառնուկը, մի երկու ամիս առաջ ոչինչ չգիտեր: Նա ձեր գյուղի ամենաաղքատ տղան է, իսկ հիմա բոլորից լավ է սովորում: Իբրահամ՛ աղա, դու հիմա հավատա՛, որ ճիշտ եմ ասում: Ես մի հաշիվ կասեմ, դու էլ լսի՛: Ինչ որ կասեմ, գրի՛ր թուրքերեն, Գառնուկ: Հարյուր ամալյա (քանվոր) մի օրում հազար դուրուշ աշխատեցին, որքա՞ն է հասնում ամեն մի ամալյայի:

Գառնուկը անմիջապես բաժանեց. «Օրական ամեն մի ամալի հասնում է փասը դուրուշ»²⁰:

-Հիմա հասկացա՞ր, որ մեր Գառնուկը ձեր մոլլայից էլ շատ բան գիտի:

-Եթե էսպես սովորեն, պարոն վարժապետ, սրանք բոլորն էլ զարիտ²¹ (աֆիցեր) կդառնան:

-Ոչ թե զարիտ, այլ փաշա էլ կդառնան: Երեկվա կարիքի մեջ բաղված աղքատ տղան էսօր փաշա կդառնա: Ես մտածել եմ մեր աղջիկների համար էլ դպրոց բանալ: Մայրը գրագետ լինի, երեխան ավելի վարժ կսովորի:

-Լավ, ես մեր ճամաքին²² կասեմ Չեր առաջարկը:

Բայց ոչ մի բան էլ չարեցին թուրքերը իրենց երեխաներին կարդալ սովորեցնելու համար:

Բարեկենդան էր²³, ամենալավ, ուրախ օրերը հայերի համար, գաթա էին թխում, լավ-լավ յուղալի ճաշեր էին եփում, ուտում. շուտով Մեծ պասն էր. յոթ շաբաթ ոչ մի յուղալի բան չպիտի ուտեինք: Բարեկենդանը ուրախ անցկացնելու համար պարոն վարժապետը մի ներկայացում սովորեցրեց մեզ՝ «Չախ-չախ թագավորը»: Ահա այսպես էր կարճառոտ բովանդակությունը:

Մի մարդ ուզում էր թագավորի աղջկան: Ինքն աղքատ էր: Մտածում է, մտածում, վերջը իր ընկեր աղվեսի հետ ելքը գտնում է: Իր անունն էլ Չախ-չախ էր: «Լսի՛ր, աղվես՝ ախպեր, գնա՛ թագավորի կուրը ուզի, ասա՛, որ մեր թագավորը ոսկի չափելու կուրը ուզում է, փանեն չափենք, նորից բերեն»: Էս թագավորը զարմանում է. «Ո՞րքան ոսկի ունի չեր թագավորը»: «Չգիտեմ չափը»: «Լսի՛վ, փա՛ր»: Աղվեսը կուրը բերում է: Ի՞նչ է մտածում Չախ-չախ թագավորը: Նա մի երկու ոսկի պարտք է անում, թողնում կոտի մեջ, իսկ ընկերոջն ասում. «Կուրը փա՛ր, երբ որ հասնես, դիպավորոյալ կուրը զցի ցած, այնպես, որ ոսկիները ցած ընկնեն ու թագավորը հավարտ, որ իրոք ոսկի ենք չափել, իսկ դու ասա՛ վա՛շ, էս երկու ոսկին էլ մնացել է»: Եվ եղպես էլ անում են Չախ-չախ թագավորն ու աղվեսը: Անցնում է բավականին ժամանակ. «Դե՛, հիմա, աղվես՝ եղբայր, գնա՛ թագավորի աղջկան ու-

զի ինչ համար: Գնա՛, թագավորի ինամարարին նսրի՛ր: Քեզ կկանչեն թագավորի քով: Հարց կրա թագավորը, թե ինչ ես ուզում: Կասես. «Ես Չախ-չախ թագավորի աղվեսն եմ, եկել եմ ինամախոս: Թագավորն ապրած կենա, եկել եմ քո աղջկան մեր Չախ-չախ թագավորի համար ուզելու»: Թագավորն ուրախանում է, որ էսպիսի հարուստ թագավոր փեսա պիտի ունենա: Համաձայնում է, մի շաբաթ վերջը հարսանիք նշանակում: Լեղապատառ գալիս է աղվեսը, աչքալուսեք բերում: Բռռում են՝ եկա՛վ, եկա՛վ աղվեսը: Աղվեսը մտնում է ներս, չի կարող խոսել: «Չախ-չախ թագավորի՛ օգնական, խոսի՛ր, թե չէ հիմա գլուխդ կկտրեն»: «Թագավորն ապրած կենա, էս թուպենն ես խոսեցնեն», -ասում է մեկը և աղվեսի պոչին մի չուլ է կապում, նավթով վառում: Աղվեսը սկսում է պտտվել, պոչը վառվում է, ժողովուրդը ծիծաղում է:

Այս, ի՞նչ անուշ օրեր էին. գյուղի մեծից փոքրը էստեղ էին: Դա մեր գյուղի հարուստ հաջի Ամիենց օղան էր: Առաջին անգամն էր, որ էսպիսի ուրախ ներկայացում էր լինում մեր գյուղում: Չախ-չախ թագավորի դերը տանում էր Մայնոսի տղան՝ Կարապետը, աղվեսի դերը տանում էր Մանուկը: Մանուկի պատկերը մինչև հիմա աչքերիս առաջն է՝ քիչըմ շեկ, չաղիկ ու սիրուն: Աղվեսի պոչը մարում են. «Դե հիմա խոսի՛ր»: «Թագավորն ապրած կենա, աչքդ լույս, շաբաթվա վերջ հարսանիքդ է»: «Է՛հ, ինչ պերք է անենք», -մորուքը շփելով՝ մտածում է Չախ-չախ թագավորը: Նստում են խորհրդի: Չախ-չախ թագավորը մեկեն վեր է թռչում և ասում. «Ես գրա հնարը»: «Ինչպե՞ս, ինչպե՞ս»:

-Ահա այսպես, աղվես՝ ախպեր, լսի՛ր, ինչ որ կասեմ: Մենք տասը հոգով գնում ենք հարս բերելու, մեզնից մի օր առաջ գնում ես թագավորին հայտնում. «Չեր սահմանի մուր ավազակները հարչակվել են մեզ վրա, մեզ թալանել են, չիերն ու մեր շորերը փարել, գյուղական հին շորեր փվել: Թագավորն ապրած կենա, մեր թագավորը սպասում է Չեր հրամանին»: Թագավորը պետք է ասի. «Լավ, ես հիմա: Բանի հոգի՞ եք: Տասը չի և փասը չեռք շոր փա՛ր, թող հազնեն, զան»: Հե՛րո, երբ որ կվերադառնաս, աղվես՝ ախպեր, որքան շինական կհանդիպի, կասես, որ հարցնեն՝

Էս ու՞մ հողն է, թող ասեն՝ Չախ-չախ թագավորի հողն է: Վախեցրու՛ շինականներին՝ եթե էդպես չասեն, գլուխները կկտրեն: Մալ արածեցնողներին էլ էդպես կիրամայես»:

Էդպես գնում են հարս բերելու: Իսկ Մանուկի անունը էդպես էլ մնաց աղվես, թեև բոլորովին մման չէր աղվեսի:

Անցավ Բարեկենդանը, մտանք Մեծ պասի մեջ:

Մեծ պասը մեծ պատիժ էր երեխաներիս համար, մասն մեծերի համար. Էնպես էլ ուտելու բան չկար, բայց եղածն էլ արգելվում էր ուտել՝ մածուրը, կաթը, ձուն, յուղը, մսեղենը: Մեզ՝ երեխաներիս, վախեցնում էին, որ պասին ուտելը մեծ մեղք է, Աստված ուտողին կպատժե, կկուրացնե, մի շարք պատիժներ կտա: Մեզ կարելի էր ուտել միայն բուսեղեն յուղ²⁴, իսկ որտեղի՞ց բուսեղեն յուղը: Չիթատու բուսականություն մեր գյուղում չէր աճում, բնակչությունն էլ դրանից չէր օգտվում: Չէին էլ ցանկանում, չիղեն՝ չէի՞ն ցանկանում, թե՞ թամբալ էին: Իմ հայրիկը ամեն տարի բոստան էր ցանում, բացի կարտոֆից²⁵՝ ամեն ինչ. ասում էին՝ կարտոֆ ուտողը քոստում է: Մեր տունը պասի ժամանակ բավականին առատ էր. լոբի ունեինք, թթու: Իհարկե, բոստան ցանողները բուսեղեն ամեն ինչ ունենում էին, իսկ արի տես, թե ուրիշները ունեի՞ն, իհարկե, ո՛չ: Իմ հորեղբայրենք, որոնք հիմա ապրում են Երևանում՝ Չեյթուն թաղամասում, չորս եղբայր էին մի տան մեջ, հացից բացի ոչինչ չունեին ուտելու, և մեծ եղբայրը մեռավ թոբախտից 1910 թ. ձմռանը:

Հիշում եմ՝ Մեծ պասին հայտնվում էին շորագլայցի ձեթ ծախողներ, որոնք ձեթը բերում էին տիկերով, ման էին գալիս գյուղերում, ձեթ էին ծախում: Մայրիկս կակալից²⁶ ձեթ էր հանում. ջարդած կակալը դնում էր տաք թունդիրի կողքին, լավ տաքանալուց հետո ձեռքով սեղմում էր, ու ստացվում էր կակալի յուղ: Երդիկից կախում էին մի մեծ սոխ, վրեն խփում յոթը փետուր, ամեն շաբաթվա վերջում հանում էին մի փետուր, որ իմանան՝ ինչքան մնաց Չատիկին²⁷:

*
* * *

Մենք մոռացել էինք մեր վարժապետներին: Հինը՝ Մնագ ամին, ժամկոչ էր, առտուն-իրգուն զանգը խփում էր, ժողովուրդը գալիս էր աղոթք անելու, իսկ տեր Առաքելը չէր երևում. դու մի ասի, ծանր հիվանդացել էր...

Մեկեն հայտնվավ տեր Առաքելը: Նորից սարսափը պատեց մեզ, նորից փախքիան, և իրոք, ճիշտ էր մեր գուշակությունը: Տեր հայրը հարցրեց Մնագ ամուն, թե ինչ է կատարվել իր բացակայության ժամանակ: Հին վարժապետը սկսեց բողոքել. «*Ծեծը բոլորովին վերացել է, րդեքը երես եմ առել, մեծուփորը չեն նախում, օրինակ՝ էս մեր Մանուկին մի անգամ ծեծեցի, եր դարչավ, թե՛ մեր վարժապետը քեզնից լավ է, ոչ մի անգամ մեզ չի ծեծում*»: «*Ես շարերից եմ լսել, որ վարժապետը երեխանց փչացնում է, երեխեքը մայրերուն չեն լսում, րունը իրենց կարգին չեն պահում: Երբ որ մայրերը ծեծում են իրենց երեխաներին, պատասխանում են «Ինչու՞» էս ծեծում, վարժապետը քեզանից խելոք է, մեզի չի ծեծում*»: Կտեսնիս, վերջում բոլոր ծնողները կանիծեն նոր վարժապետին», -ասում էր տեր Առաքելը: «*Գիտեմ, գիտեմ, նա բոլորովին էլ իսկական ուսուցիչ չէ: Ես կարծում եմ, որ դա լուսավորչական ալ չէ, կա՛ն ֆրանկ պիպի էղնի, կա՛ն բողոքական*²⁸: *Ես վաղը ժողով կենեմ, կիմանամ ծնողներու կարծիքը: Ես ինքս կերթամ քաղաք՝ առաջնորդարան, կհայտնեմ էս բոլորը*»:

Ժողովը լինում է Մանուկենց օղայում: Մեր գյուղի Մխիթարենց օղեն Գալիքյահա էին ասում: Չորս եղբայր էին տերերը. մեծ եղբայրը Մխիթարն էր, երկրորդը՝ մեր ծանոթ Մնագ ամին, երրորդը՝ գյուղի իսկական ժանդարնը, չորրորդը՝ Սարգիսը, որ Ամերիկայից նոր էր եկել: Մանուկը թաքնվում է դռան քովը՝ մարդկանց ետևում: Էսպես է սկսում ժողովը տեր Առաքելը.

-Հարգելի՛ ժողովուրդ, մեր ժողովի նպատակն էս է՝ մեր ապագա սերնդի դաստիարակությունը: Իմ երկար բացակայության հետևանքով ծնողների և իմ բողոքը լավ բան չի գուշակում: Ես

խնդրում եմ՝ մեր նոր վարժապետի դաստիարակության մասին ով ինչ կարծիքի է, թող խոսի:

-Ես խոսք ունիմ,-ասում է մեր առաջվա վարժապետ Մնազ ամին (առակըմ կա. ո՞վ է վկա քոյիսվին՝ գզիրը): -Օրինակ՝ մեր Մանուկը շատ խելացի տղա է, իսկ հիմա տանը լեզու է դարձնում: Ես ծեծեցի, ու տեսե՛ք, թե ինչ պատասխանեց.«Մեր վարժապետը քեզնից խելացի է հազար անգամ, մեզի մաքուր չի դիպչում»: Իմ ժամանակ ավելի լավ էին սովորում, լավ լսող էին և վախենում էին, և ես շատ ծնողներից լսել եմ, որ լավ չի սովորեցնում դասերը, շատերից եմ լսել, որ նոր վարժապետը երեխանց փչացնում է:

Խոսում է նոր վարժապետը.

-Ես ձեզ չեմ մեղադրում, էս բոլորը գալիս է հնությունից: Դուր կարծում եք, թե առանց ծեծի, առանց փալախանի ոչինչ դուրս չի գա: Այո՛, շատ ճիշտ է, դուք երեխանց ծուլություն և անփութություն էիք սովորեցնում, մի՞ թե դուք՝ ծնողներդ, չեք հասկանում, որ երեխան շատ բարդ էակ է: Դու երեխանց անդունդ էիր գլորում, իսկ ես քնած երեխանց կամաց զարթնեցնում եմ: Ժամանակին ես էլ էդ փալախանի երեսից ուզում էի ինքս ծովն ընկնեի և ազատվեի:

Խոսում է Մանուկի՝ Ամերիկայից եկած ամենափոքր հորեղբայրը.

-Հարգելի՛ ժողովուրդ, ես կուզեմ ավելին ասեմ, քան մեր վարժապետը: Տե՛ր հայր, մենք դեմ չենք կրոնին, դրա կողքին կա մի ավելի կարևոր կրթություն: Ես էսքանը կասեմ, որ ես էստեղ գտնվողներից բոլորից փոքրն եմ, բայց չնեղանաք, ես ավելի շատ բան գիտեմ, քան դուք: Օրինակ՝ մեր գյուղը ամենահետնյալն է կրթության կողմից, մեր մեծերից ո՞րն է գրագետ. համարյա ոչ մի մարդ, դուք ուզում եք, որ ձեր երեխե՞քն էլ նույնը շարունակեն: Կրթությունը, որ մեր նոր վարժապետը սովորեցնում է, իսկական մանկական կրթություն է: Ես անձամբ մի քանի անգամ ներկա եմ եղել դասերին: Համարյա եվրոպական կրթություն է տալիս նոր վարժապետը: Ողջ Եվրոպայում էլ երեխեքը նոր տեսակով են սո-

վորում: Եվ ի՞նչ վատ բան եք տեսնում նոր կրթության մեջ: Օրինակ՝ իմ մեծ եղբայրն է վարժապետը, ի՞նչ էր սովորեցնում. ոչ մի բան, ինքը չիդեր, ի՞նչ պիտի սովորեցնե՛ր՝ Այբ, Բեն, Գիմ... և մեկ էլ ժամի երգեցողություն: Էդ պայմաններով մեր գյուղի երեխեքը ոչ մի բան էլ չեն կարող սորվել: Ես մի ուրիշ օրինակ բերեմ. առաջին օրը քաղաքից գալիս էի, հանդիպա մի տեսարանի. տասնապետը մի զինվորի մարզանք էր սովորեցնում, զինվորը քուրդ էր, ձախ կողմը կախած էր սոխը: Մենք հետաքրքրվանք, կայնանք, մտիկ արեցինք: Տասնապետը հրամայում էր՝ սաղ արադ, սողան արադ, այսինքն՝ ա՛ջ նայիր, ձախ նայիր: Քուրդը չիդեր ո՛չ աջը, ո՛չ ձախը: Տասնապետը սկսում էր ծեծել: Հիմա ի՞նչ գուզեք, որ ձեր երեխա՞ յքն ալ բացի ծեծից ոչ մի բան չիմանան, ինչպես քուրդը:

Նորից խոսում է նոր վարժապետը.

-Սի՞ թե դուք՝ ծնողներդ, չեք հասկանում լավն ու վատը երեխայի համար: Ես օրինակ մը կասեմ, առաջին օրվանից մեկառմեկ ստուգեցի, թե ինչ գիտելիք ունեին. ոչ մի բան: Մեր երեխեքը քնած էին, ես վա՛տ արեցի, կամաց հրեցի և զարթնեցրի: Հիմա ո՞րն է լավը, էդ զարթնող երեխային անդու՛նդ գլորեի, թե՞ սիրեի: Սարսափելի կարիքի մեջ ապրող դժբախտ երեխանցը ուզում եք ծեծի միջոցով ուսում սովորեցնել, որք՜ան վայրենի է դա, ինչպես առաջ է եղել: Ես չեմ կարող պատժել երեխանց. ինչու՞ չգնալ մանկական խելքի, մանկական ուղու հետ: Իմ փորձից գիտեմ. ժամանակին ինձ էլ ծեծել են փալախանով, ես նույնիսկ ուզում էի ծովը նետվել, ազատվել էդ դաժան փալախանի տանջանքներից, բռնությունից: Եվ ես, իմ փորձից ելնելով, գիտեմ՝ դա աշակերտի համար կոպիտ բռնություն է, որն ավելի է ծուլացնում, ուրիշ ոչինչ:

-Լա՛վ վ,-ասում է Սարգիսը,-կանչե՛ք Մանուկին, թող ասի նոր վարժապետի և հին վարժապետի (որն իր հայրն է) մասին: Տեսե՛ք՝ ինչ տարբերություն կա սովորելու մեջ:

Ես ազատախոս Մանուկը, ողջ խոսակցությանը ներկա լինելով և գիտենալով, որ իր հորեղբայրը կպաշտպանե իրեն, առանց

վախի սկսում է խոսել. «Մենք առաջ սովորում էինք այրենաարանով՝ Այր, Բեն, Գիմ, Դա... Ծե, Ռա... ժամի երգերից, կրոնից սովորում էինք, խոսարովանում են, Կովինք, առանք, բայց մեծ պատիժ էին եկեղեցու դասերը, չէինք ըմբռնում, կրոնի ոչ մի ընդունակություն էլ չունեինք»:

Տեր հայրը մեկեն տեղից վեր է թռչում. «Մեղա՛, մեղա՛ քեզ, երկինք, գեպին սրեղծո՛ղ Աստված, էս ի՞նչ ենք լսում, բոլորովին մոլորվել են երեխերը: Դու չե՛ս հավատում եկեղեցու ուսուսին»: «Ո՛չ, բոլորովին», -ասում է Մանուկն ու փախչում է դուրս:

Թե ինչպես էր խոսել օդայում, երկուշաբթի խնդարով հայտնեց մեզ ինքը՝ Մանուկը: Այդ օրը վերջին դասը եղավ Երկրի մասին. վարժապետը պատուհանները փակել տվեց. էլի զարմանում էինք, թե ինչ նորություն պիտի ասի. «Մե խնչորում քե՛ր, Մանու՛կ, և Կասն լամպը»: Խնձորը պոչից կապեց մի չվանով, լամպը դրեց աթոռի վրա.

-Դե՛, արե՛ք մոտիկ բոլորդ, Մանուկ, լամպին մոտիկ բռնի՛ր չվանը, խնձորը՝ ուղիղ լամպի դիմաց: Հիմա լավ նայեցեք, խնձորը Երկիրն է, լամպը՝ Արևը: Տեսե՛ք՝ լամպը լուսավորում է խնձորի կեսը, չէ՞, իսկ մյուս կեսը մութ է: Ուրեմն Երկրի կեսը լույս է, կեսը՝ գիշեր: Էս բուսելիս մենք գտնվում ենք Երկրի լույս կողմը: Հիմա կամաց պտտեցնում են խնձորը, տեսե՛ք, մեր կողմը մթնում է, Արևը մեր է մտնում: Արևմուտքը նշան անեմ, որ լավ հասկանաք. խնձորը կամաց պտտեցնում են, տեսե՛ք՝ սկսում է մթնելը, կեսգիշեր է, իսկ մյուս մասը՝ Երկրի կեսը, լույս է, ապա մեր մասը կամաց-կամաց արշալույս է, ահա Արևը ծագեց, առավոտ է: Մի քիչ վերջը կեսօր է, հետո՝ իրիկվա թարաֆ, ահա Արևը մայր մտավ նորից:

Ներս մտավ Սարգիսը՝ Մանուկի հորեղբայրը. «Վա՛յ, հոգու՛ղ մատաղ, վարժապե՛տ, իսկական լուսավորիչ ես, որ կաս, դու մեր Կողմը մութ Կողմից լույս աշխարհ պիտի հանես: Ըսնի որ պատուհանները փակ են, կուգեմ Կողմը մի փեսարան ցույց Կալ, թող ուրախանան»: Գնաց, եկավ ծեռքը մի փոքր սնդուկ, պատին սև շոր կայրեց: «Հիմա մտիկ արեք պատին, -ու պատին լույս

զգեց, -ահա Ամերիկան լույսի մեջ երևում է, ցույց կուտան մե սմերիկազյուղացու հարսանիք»: Սկսեց նկարը ցույց տալը. «Ահա բովանդակությունը, թե ինչպես մի Կողմ ու աղջիկ իրար սիրում են, վերջը ամուսնանում են: Առաջ ցույց են փախիս նշանորուքը, հեպո՛ հարսանիքը»:

Էդ օրը վերջացան մեր դասերը: Մի բան անհասկանալի և հակասական եղավ մեզ համար, քանի որ մենք Մնագ վարժապետից սովորել էինք, որ երկիրը երեք մեծ փղերի վրա է, ու երբ որ փղերը շարժվում են, երկիրն էլ շարժվում է: Մյուս օրը Մանուկը չհամբերեց, հարցրեց երկրագնդի մասին: «Լավ, -ասաց վարժապետը, -ես մե փոքրում ծանոթացրի Երկրի մասին, հեպուգայում լրիվ կհասկնաս»:

*
* *

Տեր հայր Առաքելը գնում է քաղաք, որ բողոքի նոր վարժապետից և քաղաքից իր հետ բերում է մի քննիչի: Երբ մենք երգեցողության դասն էինք անում ու խմբով երգում էինք «Ալազյազը», ներս մտան տեր հայրն ու մի նոր մարդ: Մենք դադարանք երգելուց, չիղեմ՝ ինչ խոսեցին քննիչի հետ: «Տղե՛ք, նոր վարժապետից գո՞հ եք»: Բոլորս մեկեն՝ այո՛: «Կրոնից ի՞նչ դաս եք անցնում»: «Տեր հայր Առաքելը հիվանդ էր, -ասինք, -վաղվանից պիտի կրոն անցնեինք, դա մեր սուրբ պարտականությունն է»:

Մանուկը թե՛ «Միայն փալախան չի դաս»: «Չէ՛, չէ՛, չի դաս...»:

Տեր հայր Առաքելն էլ տարի այդպես էլ մեզ դաս չտվեց, չգիտեմ խռովե՞լ էր, թե՞ հիվանդ էր:

1913թ. հայ ժողովուրդը սարսափի մեջ էր. չերբեզները ամռանը հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա, ոսկի էին պահանջում կամ մալերը քշում տանում էին ու դիմացը փող պահանջում: Չերբեզներն իրենց լեզվով, հագուստով (տարազ), կեցվածքով կարծես ուրիշ ազգ էին ներկայացնում, ուրիշ ժողովուրդ: Ազատ էին կառավարության հսկողությունից և իրենց ուզածն անում էին: Ահա մի քանի օրինակ, թե ինչպես են ես մանուկ հասակում

տեսել էր ավազակներու արարքները: Մեր գյուղի հարուստ միսթարենց մալը բշել տարել էին և դիմացը փող էին պահանջում, էլ չգիտեմ, թե ինչպես ետ բերին մալը: Մի օր էլ հաջի Ամինց դուռն իջել էին չորս չարքյազ²⁹, նորից փող էին պահանջում: Ժողովուրդը հավաքվել էր սեյրի, ես էլ եղտեղ էի: Հեռու կանգնած՝ մտիկ էինք անում: Եվ ահա անսպասելի հերոսություն ցույց տվեց Իբրահամ աղայի աղջիկը՝ Ֆաթիման: Իմ ազատարարը բռռաց. «Տղե՛ք, արե՛ք էսպեղ, շուր քա՛ր հավաքեք»: Մենք զարմացանք, թե ինչ կուզե էս աղջիկը: Ապա հրամայեց. «Տղե՛ք, խիեցե՛ք, չվախենա՛ք»: Չիղեմ՝ որքան տղա կլինեինք, սկսեցինք քարերով խփել չարքյազներին ու նրանց ձիերին: Էս հերոս չարքյազները սկսեցին իրենց պաշտպանելը, տեսան, որ դուրս յունը վատ է, հեծան ձիերն ու փախան: Իսկ աշնան քարաֆ մի ուրիշ դահիճ դուրս եկավ: Ո՛վ չէր ճանաչում նրան՝ Մրթոյին: Մի դեպքում եղավ 1913թ., ողջ ժողովուրդը խոսում էր մարդասպանի մասին. մեր շրջանի հայերի արյունախումը և ավազակը Պալբեկի մոլլայի տղան էր: Էս Մրթոն մի օր գալիս է քաղաքից և Սև ջրի մոտ հանդիպում խաղող ծախող հայի մը ու ասում.

-Մի խոխա խաղող տուր, հա՛յ:

-Էս բոպեխ քաշեմ տամ: Դե, աղա՛, փողս տու՛ր, ես երթամ:

-Ի՞նչ փող, գյավու՛ր:

-Խաղողի փողը:

-Ես հիմա քեզ փող ցույց կտամ, գյավու՛ր, -դաշույնը հանում և հարձակվում է հայի վրա, սպանում ու թողնում գնում է:

-Էս լուրը տարածվում է ամբողջ շրջանում, իսկ կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում: Նրա հայրը հենց որ իմանում է, որ որդին մարդ է սպանել, տնից դուրս է անում՝ ասելով. «Քեզ անան ավազակ ինչ պեպք չէ»: Վերջը Մրթոն շատ թե քիչ ման է գալիս, մի աղջիկ է փախցնում, Եփրատի բերանը մի փոքր հողիկ է սարքում և մեջը ապրում: Մեր քաղաքի հարուստ միջիգանները հող ունեին մեր գյուղում: Գևորգ աղան գալիս է մեր գյուղ կալի ժամանակ, որ իրանց հասանելի ցորենը տանի քաղաք: Էդտեղ գալիս է Մրթոն և ծանոթանում Գևորգ աղայի հետ: Գևորգ աղա-

յին հասկացնում են, որ էս Մրթոն է՝ Սև ջրի³⁰ մոտ հային սպանողը: Գևորգ աղան վախենում է: Ծատ են խոսում, թե քիչ, վերջը էս Մրթոն թե. «Գևո՛րգ աղա, մի բան եմ խնդրում քեզանից, չմերժես»: «Ի՛նչ է, Մրթո՛»: «Ինչ մի քիչ փողով օգնի՛ր, փուն չունեմ, ես շար շուր քո փողը կվերադարձնեմ: Գալող փարի կուզեմ՝ Թերջանի երեսը առնեմ, պերսական փուրքը հավաքեմ, այնպես որ մի՛ վախիր, քո փողը շուր կգրամ»:

Գևորգ աղան վախից ասում է. «Շա՛յր լավ, արի՛ քաղաք, բռչան սաղցնեմ, փամ առանց փոկոսի»: Մյուս օրը գնում է քաղաք, Գևորգ աղայից առնում հարյուր ոսկի, մարդ է վարձում, տուն է շինում ուզածիդ պես և տասը հեկտար ալ խոպան հող, ջրի առու է շինում դեպի իր հողերը: Մրթոն դառնում է Մրթգար աղա: Գարնան գլուխ գալիս էր մեր գյուղը, բոլոր գյուղացունց հավաքում էր, Եփրատի առաջը փակում էին, ջուր էր հանում, որ արտերը ջրեր. առաջին հերթին՝ իր հողերը: Էդ դեպքից հետո Մրթոյին հայերը հարգում էին և վախենում. ավելի շուտ նրանից վախենում էին, քան հարգում, քանի որ նրա համար օրենք էր մարդ սպանելը, ինչպես միջիգան Գևորգ աղան վախեցավ. եթե փողը չտար, մի օր էլ նրան կսպաներ:

Ես լավ հիշում եմ, որ էս ավազակը գալիս էր մեր տուն ու հայրիկիս հետ խոսում իր անելիքների մասին: Մեր տունը միշտ օղի կար, մամս միշտ օղի էր քաշում: Մեր գյուղի ժանդարմա Մահմադը և էս ավազակը գալիս էին մեր տուն. «Պողո՛ւ քյահա, դե քե՛ր, բողազներս մի քիչ թրջենք»: Հայրիկս ասում էր. «Համե՛նցեք, նարե՛ցեք, չեր ուզածն ի՛նչ մեծ բանն է, ջա՛նրն»: Մամաս դաուրման անմիջապես քանդում, տաքացնում էր, օղին էլ հետը բերում: «Շար-շար ոզա ենք, Բուրի՛կ խասնում, էս օրվանից մենք եղբայրներ ենք, քանի ես կամ, քո ընտանիքից մազն չի պակսի, ես քո ընտանիքին առնում եմ իմ հովանավորության փակ (դա թուրքական օրենք էր. եթե մի թուրք մի հայի առնում էր իր հովանավորության փակ ոչ ոք իրավունք չունեիր դիպչելու նրան): Ես երդվում եմ փեխամբարի և ալլահի անունով, որ էս մեր եղբայ-

րությունը հավիտյան լինի: Մահմա՛դ, դու էլ վկա՛ եղիր էս մեր ուխտին: Մաղ լինես, Պողո՛ս, իսկևս մեր եղբայրության կենացը: Պողո՛ս, ալլահը կսիրես, հլա պարմի՛ր շեյխի պարմությունը»: «Զա՛նըմ, Մրթգա՛ր աղա, դա վրանգավոր բան է, հարկավոր չէ պարմել», -ասում էր հայրս: «Մենք երդվում ենք, ոչ ոքի չենք ասի, պարմի՛ր, Պողո՛ս աղա»:

Շեյխի պատմությունը և իմ պապի ճակատագիրը

Իմ պապը շատ հարուստ է եղել և ապրել է մեր գյուղում, ունեցել է յոթ որդի ու մեկ դուստր (ես պապիս գերագանցեցի և ունեցա յոթ որդի, երկու դուստր): Յավոք, ես մանրամասն չեմ կարող գրել էլ կոտորածի մասին: Պապս գոհ է դառնում սուլթան Համիդի կոտորածին³¹, որից 1895թ.³² փրկվում են տատս ու չորս երեխաները, ազատվում են երեք տղաները՝ հայրս՝ Պողոսը, Արշակը, փոքր հորեղբայրս՝ Պետրոսը, և հորաքույրս: Հրաման է տրվում երեք օր ու զիշեր թալանել և կոտորել հայերին: Պապիս ոխերիմ՝ թշնամին է լինում թուրք շեյխը, որն առաջին օրը հարձակվում է մեր տան վրա և իր վրեժը հանում պապիցս: Ինչպե՛ս էին նրանք թշնամացել:

Պապս հանաքչի էր: Տաճկական օրենքով ճանաչված ժամանակ անցկացնելու համար մեծ մարդիկ հավաքվում էին օդեն և սկսում վարից ու վերից խոսելը: Մի օր էլ շեյխը ներկա է լինում օդայում: Ասում է, թե ես էս գիտեմ, էն գիտեմ երկնքի ու երկրի մասին, թե ծովի տակ ինչ կա, ինչ չկա: Հավաքված են լինում մեր օդայում: Գալիս է ճաշի ժամը, պապս մտածում է. «Մի օյին պիտի խաղամ էս պարծենկոտ շեյխի գլխին, որ բոլորը ուրախանան»: Մամիս ասում է. «Գիտես՝ ինչ կանես, բոլորի միսը փլավի վրա կդնես, իսկ շեյխինը ամանի փա՛կը դիր, որ չերկաս», - և գնում մատում է իր տեղը՝ շեյխի քովը: Սկսում են ճաշը բաժանել: Շեյխը տեսնում է, որ բոլորի փլավի վրա միս կա դրած, իսկ իրենի վրա

չկա, մոռոթները կախում է: Պապս ասում է.

-Համեցե՛ք, շե՛ յիս էֆենդի, մի քիչ առաջ որքա՛ն ուրախ էիր, ջա՛նըմ, ի՞նչ պատահեց քեզ:

-Ի՞նչ պիտի լինի, չե՞ս տեսնում՝ բոլորի փլավի վրա միս կա, իսկ իմինի վրա չկա:

-Հա՛, դե ասա՛, տնաշե՛ն, երևի խանումը մոռացել է, -հետո, իբրև թե ոչինչ չգիտի, վազում է դուրս, նորից գալիս է և սկսում շեյխի հոգու հետ խաղալը, -մի քիչ առաջ ասում էիր երկինք-գետինք ման ես եկել, ծովերի տակ ու վրան գիտես, իսկ քու քթի տակը չգիտես, թե ինչ կա, ահա մսի կտորը փլավի տակն է, - ներկա եղողները ծիծաղում են շեյխի վրա, և այդ ժամանակից էլ շեյխը թշնամանում է պապիս հետ և ոխը հանում կոտորածի ժամանակ:

*

* *

Երեք եղբայրները ազատվում են՝ չունենալով ոչ մի բան. միայն դատարկ տուն: Մեծ եղբայրը հայրս էր, պարտք է անում հարուստ թուրքերից, որ ապրեն: Զգիտեմ՝ հայրիկիս ամուսնանալուց ինչքան է անցնում, թուրքերը գողանում են առաջին կնոջը: Պետրոս հորեղբայրս ամուսնացած է լինում, իսկ Արշակը թողնում է գյուղը և հեռանում, չգիտեմ, թե ուր: Պետրոս հորեղբայրս շատ էր սիրում իր հարսին: Աղքատի շորեր է հագնում և սկսում է ման գալ թուրքերի գյուղերում, շատ է ման գալիս և չի գտնում, հուսահատ հետ է գալիս: Հորս նորից ամուսնացնում են իմ մայրիկի հետ³³:

Պետրոս ամիս ասում է հորս. «Թքե՛լ եմ էսպիսի երկրի վրա, ոչ մի բան քուկդ չի, ասարում ենք շան պես, ինչի համար՝ չգիտեմ: Ես հեռանում եմ, ո՛չ կյանքներս է մերը, ո՛չ մեր ընդամենիքը, ո՛չ էլ մեր ունեցվածքը, էլ ինչի՞ համար ենք մնացել էս գազանի երկրում: Ես վաղվանից հեռանում եմ»: Եվ եղպես էլ հեռանում է ու նամակ չի գրում տասներեք տարի: 1913թ. ամռանը անսպասելի բան տեղի ունեցավ. մի օր հորեղբորս կինը եկավ մեր

տուն. «*Եղբա՛յր, ինչ ուզող կա, թու՛յլ փութ՝ ամուսնանամ, ես մեղավոր չեմ, ո՛չ նամակ ունեմ և ո՛չ էլ լուր*»: Ես էսօրվա պես հիշում եմ. հայրս գույճը գցեց, սկսեց ինքն իր հետ խոսել, տան մեջ գնում-գալիս էր, վերջը եկավ նստեց. բոլորս սպասում էինք հայրիկիս, թե ինչ պիտի ասի: Վերջապես հայրս խոսեց. «*Ամուսնացի՛ր, հա՛րս ջան, իրավունք ունես: Հալալ լինի կերածդ կաթը, որ այսքան ժամանակ սպասել ես, ամուսնացի՛ր, ես իրավունք եմ փալիս*»: Եվ ի՞նչ կասեք, հորեղբորս կնոջ ամուսնանալու երբորդ օրը հորեղբայր Պետրոսը եկավ:

1913 թ. ամռանն էր, ես և հայրս անասուններին արածեցնում էինք վարի հանդում: Քաղաքի կողմից մեր գյուղի չարչի Մահմադը վազելով եկավ դեպի մեզի ու գոռաց. «*Պողո՛ւ, մյուզդասու, Պողո՛ւ ս քյահա, մեծ-մեծ մյուզդա պիտի փաս*»: «*Ինչի՞ համար մյուզդա փամ*»: «*Տեսնու՞մ ես էն երեք հոգուն, Պողո՛ւ*», - ձեռքը դեպի քաղաքի կողմը դարձնելով՝ ասաց Մահմադը: «*Ի՞նչ կարող է Ռզա փաշայի մարդկանցից է*»: «*Չէ՛, Պողո՛ւ, չիանեցիր: Քո եղբայր Պեպրոսն է: Պողո՛ւ, մյուզդասս փու՛ր*»:

Հայրս հանկարծակիի եկավ, վազեց, փաթաթվեցին իրար, կողքի մարդիկ աչքալույս տվին: Հայրս կանչեց ինձ. «*Արի՛, արի՛, Հովհաննե՛ս*»:

Ես էլ վազելով եկա նրանց մոտ: Հորեղբայրս գրկեց, համբուրեց ինձ, գրպաններս կոնֆետ լցրեց: «*Դե՛, գնանք փուն*», - ասաց հայրիկս հորեղբորս:

Մեր տունը լիքը ժողովուրդ էր, ոտք դնելու տեղ չկար: Եկողը՝ հայ թե թուրք, աչքալուսանք էր տալիս հայրիկիս: Վերջապես կեսգիշերին մոտ ժողովուրդը ցրվավ. Մնացինք մերոնցով, մայրիկս ճաշ բերեց, սկսեցինք ճաշել:

«*Եղբա՛յր, մի բան պիտի հարցնեմ, հարսը ո՞ր է*», - հարցրեց հորեղբայրս: «*Հարսը երեք օր առաջ ինչանից թույլփություն վերցրեց ամուսնանալու: Ես էլ, Պեպրո՛ւ ս ջան, իրավունք փվի: Ամուսնացավ*»: «*Գիտե՞ս, եղբա՛յր, նա մեղավոր չի, ես եմ մեղավոր: Գնացե՛ք բերե՛ք*»:

Հայրիկս դարձավ հորեղբորս. «*Ա՛յ փղա, էս ի՞նչ օյին բերիր*

մեր գլխին, գնացիր ու գնացիր, ոչ մի խաբար, էդ ի՞նչ համբերության փեր ես»»: «*Ի՞նչ անեի, եղբա՛յր, ես զգվում էի, երբ ուրիշները փալիս էին այս աշխարհի անունը, դրս համար էլ չէի գրում: Ես ի՞նչ աշխարհ է, բռնություն, ուրիշ ոչինչ: Արի գնանք ուրիշ աշխարհ, փե՛ս, թե ինչ կա. մարդիկ հավասար ապրում են, ոչ մի փարբերություն չկա՝ հայ ես, թե թուրք, և ոչ մի բռնություն չկա, եղբա՛յր: Ես Ռումինիայի Ֆուրիշեն³⁴ քաղաքում ապրում էի փասներեք փարի, և ոչ մի անգամ այդպիսի դեպք չեղավ. ինչպիսին մեր հարսին փանելն էր: Եթե կարելի է, գնացե՛ք շուրքն հարսին ե՛ փ բերեք*»: «*Գիտես, Պեպրո՛ւ ս, հարսը մեր գյուղում չէ*»: «*Բա որտե՞ղ է*»: «*Գյուլուջա³⁵, մեր գյուղից յոթ կիլոմետր հեռու է*»: «*Բան չկա, գնացե՛ք, կ՛փ բերեք*»: Գնացին երեք հոգով բերելու, առավոտյան կողմ բերեցին: Նոր մարդը շատ դժվարությամբ էր համաձայնել հետ տալ:

Հորեղբայրս մոտ երկու ամիս մնաց մեր գյուղում: Վերջապես Պետրոս ամիս հարց դրեց հայրիկիս առջև. «*Եղբա՛յր, ինչ կսչկա ծախի՛ր, գնանք այս անիրավ աշխարհից, գնանք Ռումինիա: Ապրուստի մասին չմտածես, քանի որ Ֆուրիշեն քաղաքում ես «գաստիհիցա» ունեմ: Բոլորովին չմտածես ապրուստի մասին*»: Շատ չափին-ձևին, վերջապես որոշեցին գնալ տեսնելու, թե կարո՞ղ են ապրել: Գնացին չորս հոգով՝ հայրիկս, հորեղբայրս, մեծ եղբայրս և նանաս:

Չորրորդ ամսի վերջում՝ 1914թ. հունվարին, հայրս եկավ: Ժողովուրդը հավաքվել էր, հարցնում էր ճանապարհների մասին, ինչպիսի՞ աշխարհ է: Երբ հայրս եկավ, մեզ մոտ արդեն ձմեռ էր, մորս հետ խոսում էր ու ասում. «*Գարնանը պեպր է գնանք Ռումինիա, քանի շուր է: Ես շար հավանեցի այնտեղի ժողովրդին էլ, ապրուստն էլ*»: Հայրս Ռումինիայից իր հետ աչքի դեղորայք էր բերել: Մեր Երզնկայում աչքի հիվանդություն շատ կար. մեր տանը իմ աչքերն էին ցավում, տարախումե՞ն³⁶ էին ասում, հայրս աչքերս լավացրեց: Ռումինիայում իրենց հարևանը աչքի բժիշկ է լինում, երբ ծանոթանում է հայրիկիս հետ, հայրս ասում է, որ մեզ մոտ աչքի ցավ շատ կա: Ես բարի բժիշկը ասում է. «*Ես քեզ կս-*

վորեցնեմ, թե ինչպես պիտի բուժես»: Հայրս շատ լավ սովորել էր, թե ինչ պետք է աներ: Հետը բերել էր մի մեծ սումկա՝ խաչը վրեն: Մեկ բանկա կիսակարմիր մազ էր բերել, մի հատ կապույտ մատիտ, կապի³⁷ և մի հատ էլ սրվակ: Առաջին անգամ ինձ սկսեց բուժելը. սկզբում լավ լվանում էր աչքերս, հետո կապիին կաթեցնում էր և բամբակով լավ տրորում, կոպերս հետ էր տանում ու քսում մատիտը: Այդպես էլ լավացրեց աչքերս:

1914թ. գարնանը ճանապարհներն արդեն փակ էին, խոսում էին պատերազմի մասին: Մեր հարևան Նոր Զաղ³⁸ գյուղում մի քնդանոթ գցին: Ժանդարմա մը եկավ մեր գյուղ, մխթարին հայտնեց, որ բոլոր տների տերերը գան Նոր Զաղ: Հայրիկս էլ գնաց, տուն որ եկավ, մայրիկս հարցուց. «Ըս մարդ, ինչի՞ կանչին չեզ»: Հայրիկս ախ քաշեց, տխուր պատմեց դրությունը. «Շարվար է, լավ հուր չի փչում»: «Ըս՛ մարդ, ի՞նչ եղավ, որ վար է»: «Ահա թե ինչու է վար, -ասաց հայրիկս, -Ռ-գա փաշան հարցնում էր, թե՛ հողդ կուրսա՞ս բշնամուն, ես էլ պարասխանեցի՝ ոչ մի դեպքում, չեմ րս»:

-Իսկ եթե բշնամին կուզե հողդ առնի, ի՞նչ պիտի անես, Պողո՞ւ:

-Ահա ես՝ Թուրքիայի քաղաքացի Պողոս Թռչունյանս, իմ հոգիս, մալս, միլքս կուտամ պետությանս, իսկ հողս չեմ տա բշնամուն:

-Էֆերիմ, -ասում է, -Պողո՞ւ, դե արի՛, էստեղ ստորագրի:

Եվ էդպես Ռ-գա փաշան մեր շրջանի բոլոր գյուղացունց ստորագրությունը հավաքեց: Անցավ միառժամանակ, և մի օր հայտնեցին, որ պատերազմ է: 1914 թ. ամռանը՝ գյուղացու ամենաթեժ աշխատանքի ժամանակ, Թուրքիան ռազմակոչ հայտարարեց, զորակոչվեցին 20-50 տարեկանները: Չորակոչի վճռական գործողություններ իրագործվեցին հողագործի համար ճակատագրական ժամանակահատվածում: Ցնցվեց շրջապատը, և հանկարծ տակնուվրա եղավ խաղաղ կյանքը: Մե փոթորիկն հանկարծ փչեց անգիտակից և հեռուն չմտածող թուրք վերնախավի կողմից, խանգարեց ամեն բան: Տակնուվրա էրեց ամեն բան, ես դա

լավ հիշում եմ էսօրվա պես: Լացուկոծն ընկավ ժողովրդի մեջ: Իմ հիշողության մեջ դաջվեց 1914թ. ամառը: Ես լավ, էսօրվա պես հիշում եմ. մեր բոստանն էի, որը շոշի մոտն էր, հանկարծ արևը բռնվավ, քիչ-քիչ բոլորովին փակվավ, մոտ 15-20 րոպե աստղերը երևացին³⁹: Թուրքաց զորքը գնում էր դեպի արևելք, կալի վախտն էր: Սկսեցին քնդանոթով կրակել արևի վրա, որ արևը բացվի: Մեր գյուղը մոտիկ էր շոշին: Ամեն օր զորքը գնում էր դեպի Էրզրում:

Եկավ աշունը, սկսեցին տներից ձեռնոց, գուլպա, ձավար, յուղ պահանջելը: 60 տարեկանից սկսած մինչև 15 տարեկան տղամարդը պետք է երկու կոտ ցորեն շալակով տաներ Մամախաթուն⁴⁰: Ժանդարմները վխտում էին գյուղում, ով չէր ենթարկվում, ծեծում էին: Էդ տարի ձմեռը սարսափելի էր: Չորս-հինգ ամիս չանցած՝ եկավ վիրավորը, հիվանդը: Վիրավոր թե հիվանդ թուրք էին տալիս, ուղարկում էրզրումից Երզնկա: Տեղափոխելու միջոց չկար, բոլոր հայերի տները լիքն էին վիրավորներով և հիվանդներով, մեկը գալիս էր, մյուսը՝ գնում: Որքան ալ հիվանդությունից էին մեռնում՝ սրան հաշիվ չկար:

Ոչ մի հայ չէր մտածում ապրուստի մասին: Անհնար է պատմել, թե ինչ էր կատարվում 1915թ. Թուրքահայաստանում: Հայերու համար մահն էր իշխում: Մահը դանդաղ մոտենում էր հայ ժողովրդին: Թուրք բարբարոսները ստեղծել էին հատուկ չաքաների խմբեր⁴¹, որոնք սարսափի մեջ էին պահում ժողովրդին: Ինչ որ պիտի պատմեն, իրական դեպքեր են, հորինված չեն: 1915թ. հունվարից սկսած՝ հայկական գյուղերից ով ինչ ուներ, տալիս էր՝ յուղ, հավկիթ, ձավար, կաթ, գուլպա, ձեռնոց: Տալիս էին այն, ինչ պահանջում էին ժանդարմերը: Մեր տնից տարան երկու արջառ և մի էրինջ: Թուրքական բանակի համար մայրիկս պարտադիր գուլպա էր գործում, քույրիկս՝ ձեռնոց: Հայ բնակչությունը պարտավոր էր սննդամթերքը շալակով փոխադրել յոթ օրվա հեռավորության վրա գտնվող Հասանկալա⁴²: Փոխադրումները կատարվում էին շատ ծանր պայմաններում, անհնար էր էշերին աշխատեցնել, քանի որ չափազանց ցուրտ էր, և շատ ձյուն էր

գալիս: Ո՞վ պիտի օգներ բանակին՝ հայ գյուղացին: Մասնակցում էին 15 տարեկանից մինչև 60 տարեկան հայերը: Չմոռան սառնամանիքներու պայմաններում գնացողները հետ չէին գալիս: Հայ գյուղացին պարտավոր էր վիրավոր կամ հիվանդ թուրք զինվորներուն պահել իր տանը, խնամել, որքան հնարավոր էր: Մեր տանը քսան օր մնաց Մահմադ չաուշը: Հայ ժողովուրդը օգնում էր թուրքական բանակին ամեն ինչով, և ի՞նչ դուրս եկավ: Լավության փոխարեն՝ վատություն... Բանն այն էր, որ թուրքերը չէին մասնակցում ոչ մի բանի: 1915թ. ձմեռը սուգ ու շիվանի ձմեռ էր՝ մարդկության կյանքում չտեսնված դաժանություններով լի: Պետական ժանդարմերը տներից հավաքում էին, ինչ ուզում էին: Գյուղի մի ծայրից մտնեիր, մյուս ծայրից դուրս գալիիր մի ուրախ մարդ չէիր տեսնի:

Երկու ժանդարմա և միսքարը մտան մեր տուն.« Պողո՛ս քիհա, մե հայր սել լծե, դուն ալ հեպը, հավաքած յուղն ու շավարը փանես հասցնես Մամախարուն, առավուր պարա՛սար կաց»: Հայրիկս նստած մտածում էր, ախ ու վախ էր անում, մայրիկս, թե.«Քա մա՛րդ, ի՞նչ եղավ քեզի, ինչ որ պիտի էղնի, արդեն երևում է»: «Բուրի՛ կ ջան, ջմեռը գնացողներից ոչ մեկը ետ չեկավ, ես էլ էդ բահարին պիտի հասնեմ»: «Քա մա՛րդ, ինչպես բռլորը, այնպես ալ մենք, ի՞նչ կրնանք էնենք»: Ես տեսա հայրիկիս տանջվելը, մոտեցա ու ասացի.«Հայրի՛ կ, ես կրանեմ սելը, մի՛ մտածե»: Դարձավ, ինձ նայեց.«Ապրի՛ս, որդի՛ս, արի՛ մուրիկ,-լա՛վ համբուրեց,-է՛, բայի՛ կ ջան բայի՛ կ, էս կյանք չի, որ մենք քաշում ենք, մեր ապրուստը կարարյալ պարիժ է, պարիժ»: Առավոտ հայրիկս Ալթուն և Քյալաշ եզներին լացով լծեց սելը: Ժամում հավաքած ուտելիքը բարձան և չորս ուրիշ սելերով ճամփա դրին գյուղից: Ժանդարմ Մահմադի հետ հասնում են Խալել աղայի խանը: Իրիկունը մեր գյուղացի Մահմադն ասում է.« Պողո՛ս, փախի՛ր, սելի, եզների մասին մի՛ մտածիր, քո կյանքը փրկիր»:

Մեր տանը ապրող Ռ-զա չաուշի պատմածը Սարիղամիշի ճակատամարտի մասին

Ռ-զա չաուշը 15 օր մնաց մեր տանը: Նա պատմում էր.«Ախր, Պողո՛ս քիհա, ծառայությունը թուրքական բանակում ծանր պարիժ է, սևուևղի մասին ոչ որ չի մտածում: Մեզ փալիս էին ցորեն, գարի, շավար, ինչքան ուզում էին: Ուզեին, չուզեին, պիտի կողպարեին բնակչությունից, իհարկե, հայերից: Հրաման փվին հարչակման: Առաջին անգամ, որ սկսին հարչակումը, շար առաջ գնացինք: Դա դեկտեմբերի սկզբին էր, հասանք հայ-հայ Սարիղամիշ⁴³: Ուռուսները մեր ճանապարհը փակին, սկսվավ ուժեղ կռիվը⁴⁴: Օրերը շար լավ էին, մեր դիվիզիան⁴⁵ կանգ առավ Սարիղամիշի ուղղությամբ՝ Խանդարայում⁴⁶: Քիչ մնաց մրենեիք Սարիղամիշ: Միանգամից ցրտերը սկսվեցին, էն էլ ի՞նչ ցրտեր, չրեսնված: Չէինք ալ կարող գեներ աշխատեցնել: Քանի գնաց, ցրտերը ուժեղցան: Մենք բոլորովին հուսահատվանք, անհնար էր կովելը, առանց կովել սկսվավ գորքի ջարդը: Սառչում էին անհաշիվ. ասկյարը ամառվա շորերով էր: Մեր չորրորդ բանակում (օրդա) մարդ չմնաց, որ ըսեմ, հավաքա՛: Մեր մեղքի համար Ասրված մեզ պարժեց: Ոչինչ չկար ուրելու, սովի հետ ավելացավ նաև հիվանդությունը: Ավելի սարսափելի էր ցուրտը»:

Ներողություն՝ ն, Ռ-զա՛ չաուշ, ի՞նչ մեղք գործեցիք, որ Աստված պատժեց:

Ինչ ասեմ, Պողո՛ս քիհա, վայրենություն, հայ գյուղացիք չկային, մեջտեղից վերացել էին, մնացել էին ուռումները⁴⁷: Ուռումների ուտելիքն ու ընտանիքը պատկանում էին ասկյարներուն: Դու տեսնեիր Սարիղամիշի անտառներում ինչքա՛ն ուռում կնկտիք կային ասկյարներու համար, և դրա պատճառով էլ մենք Աստծուց պատժվանք: Ուռումները սկսին հարձակվելը, ով կարողացավ, փախավ: Ես երկու սառած ասկյարի շորերը հանեցի, հագա ու փախա: Էլ ո՞վ կմտածե կովի մասին: Մնացողները հասան Զյուրփի⁴⁸ քով: Ինչ-որ ռազմական «թով» ու «պլիմուտ» ունեինք,

մնաց գերի: Ուռուսները ախմախ էին, որ չեկան մեր ետևից, չիղեն ինչու կանգնան սահմանի վրա: Սարսափելի սառնամանիքին երևի ուռուսների համար էլ դժվար էր առաջ գալը:

-Ի՞նչ միջոց կար հիվանդ, վիրավոր ասկյարներու համար:

-Ոչ մի միջոց, Պողո՛ս քիսա, ահա էս կտոր մը բուրբը: Մի բուրբ էին տալիս վիրավորին, քե էրզումսից գնա՛ Երզնկա, տեսնու՛մ ես փրկության ինչ լավ միջոց, էն էլ ձմեռ ժամանակ: Հիվանդ, վիրավոր զինվորներ... գնա՛, ուր կուզես՝ 200 կմ: Միայն հայերն էին օգնում, ներս առնում, շորերը փոխում, լողացնում:

Մեր գյուղի Մայնոսը ամեն օր՝ առավոտյան, դուրսը մեծ ամանով էրիշտա ապուր էր եփում, ցրում էր վիրավոր, հիվանդ ասկյարներուն: Իսկ մեռնող ասկյարներուն հաշիվ չկար, հատուկ մարդկանց էին նշանակում, որ թաղեն: Մե օրմ դուրս եկա մեր տնից, տեսա, որ արաբա մը լիքը ջանդակ, երեք-չորս կնիկ հետևից գնում են, քանիմ հատ ալ երեխա: «Օ՛հ, էս ու՞ր կերթար»: «Գնում ենք թաղելու»: Մե մարդմ ալ պետական շորերով էր, ես էլ գնացի հետևից: Հասան թուրքերու գերեզմանը, վար առան դիակները, երեք-չորս հոգի փորում էին փոսը:

-Դե հիմա մեռելներու վրա լացե՛ք, կնկտի՛ք,- ասաց պաշտոնավոր մարդը:

Հայ կնկտիք էին, կնկտոնց մեկը Բելո մամն էր, որ սկսեց սուտ լացը.

-Ա՛խ, Աստված ջան, մեռնեմ քու գորությանդ, էսպես մեկ-մեկ մեռնելեն ե՞րբ պիտի վերջանան, յամա՛ն, յամա՛ն, վա՛խ յամա՛ն, յամա՛ն, զոնե օրական մե հազարը մեռնին, վա՛խ, յամա՛ն, յամա՛ն:

Ես սկսեցի խնդալը, հասկացա, որ Բելո մամը սուտ լաց է անում: Էդ պաշտոնավոր մարդը տեսավ, որ ես խնդում էի, ըսավ.«Հեռացե՛ք, շա՛ն որդիք, թողե՛ք կնկտիք լան»:

Ռ-գա չառուչի պատմածը ճշտեց Ղարսա շրջանից Բայդարա⁴⁹ գյուղացի Գրիգոր ամին, որն հիմա 75 տարեկան է: Ահա քե ինչ պատմեց նա.«Թուրքի սառած գորքը ավելի շատ էր, քան անտառը: 1915թ. մարտին եկան մեզ գյուղից արաբայով տարան Սարի-

ղամիշի անտառը՝ սառած ասկյարներուն հավաքելու: Արաբաներով բոլոր գյուղերից եկել էին սառած ասկյարներուն հավաքելու և թաղելու: 15 օր շարունակ հավաքում էինք, բայց վերջ չկար: Եվ խեղճ ուռումի 14-15 տարեկան աղջիկներն ալ քերել էին իրենց քմահաճույքի համար»:

Պատմում է մեր հարևան Հարությունը.«1915 մարտին Սևազից⁵⁰ ելանք մի հազար հոգի, Երզնկա հասնելուց հետո մնացինք հինգ հարյուր հոգի, հասանք Էրզրում, մնացինք քսանհինգ հայ: Բոլոր թուրքերը փախան: Հասանք Հասանկալա, Էդտեղից էլ մենք փախանք: Զսան օր ճանապարհ եկանք, ապրում էինք մեր միջոցներով, ոչ մի բան չէինք ստանում կառավարությունից: Մենք կարծում էինք, քե հասնենք տեղ, լավ կեղին: Հասանք տեղ, ո՞վ էր տերը, էդպես էլ մենք անցանք ռուսաց կողմը»:

Ըստ Հարությունի ու Ռ-գա չառուչի պատմածի՝ առաջին հերթին թուրքերն էին փախչում, բայց, ինչպես տեսանք, հետո մրեցին հայ զինվորներուն: Թուրքերը հնարեցին, քե հայերը փախչում են ռուսաց կողմը, իրենց դեմ են կռվում, կարծես ռուսուր գորք չունեն, թուրքի պես սոված էր և պարտվել էր: Սարիղամիշի ողջ մեղքը գցեցին հայերու վրա: Հայերու երեխեքը, կնկտիքն էին մեղավոր, որ օսմանցոնց գորքը շոր չունի և ուտելիք չունի: Շատ ճիշտ է, ո՞վ չէր փախչում, իրենք՝ թուրք զինվորներն ալ փախչում էին, մեր գյուղից վեց թուրք զինվորներ փախել էին Ֆրոնտից: Նրանք պատմում էին.«Ուրեկիք չունեիկնք, ոչ ալ հազնելիք, սովից, ցրտից անխնա մեռնում էինք: Ո՞վ էր տերը, դրա համար ալ լքում էինք բանակը»:

Փախչում էին քե՛ հայ, քե՛ թուրք զինվորները, և էդպես ալ սկսվում է թուրքերու բանակի քայքայումը: Եվ ո՞վ էր մեղավոր: Թուրքերի տգետ ղեկավարները 1914թ. աշնանը բանակը քշում էին դեպի արևելք՝ չմտածելով, որ առջևում ձմեռն է, գորքը ո՛չ շոր ունի, ո՛չ էլ ուտելիք: Իրենց կարճ խելքով ուզում էին տիրանալ Կովկասին⁵¹, ինչ կարիք կա մտածելու դրանց մասին:

Անցավ ծանր ծմեռը, եկավ 1915թ. գարունը, սկսին հավաքել հայերու առաջավոր մարդկանց: Բավականին ժամանակ անցավ, օրերը շատ լավն էին, ամեն օր անձրև էր գալիս, էլ տարի բերքը շատ լավն էր:

Հայ ժողովրդի տեղահանումը և կոտորածը 1915թ.

Ապրիլի մեջ եկավ Բասենի⁵² հայ ժողովուրդը, հարցնում էինք, թե էս ինչ բան է: «Մենք ի՞նչ գիտենք, որ չեզ էլ ասենք»: Եկավ Մամախաթունի, Թերջանի ժողովուրդը՝ բոլորը մերկ, կնկտիք, երեխեք գնում են լալով, երեխանց լացն ու մեծերու վայնասունը աշխարհ էր բռնել: Երգնկայի հայոց տեղահանը⁵³ դեռ չսկսած՝ փաշան կանչում է Մրթոյին՝ մեր շրջանի մարդասպան ավազակին ու ասում. «Գիրե՛ս, Մրթո՛, դու պեպք է մեծ գործ կատարես»: «Փաշան սաղ էղնի, ես պատրաստ եմ»: «Ուրեմն լսի՛ր ինձ, դու մեզ պեպք է օգնես»: «Ես պատրաստ եմ էդ գործի համար»: «Ես գիրեմ, որ դու ընդունակություն ունիս, դրա համար էլ քեզ կանչեցի: Ընդունադրության փակ ենք դնում հինգ գյուղ՝ քո հարևան գյուղերը: Դու էս գյուղացունց բոլորին անանչում ես, չէ՞»: «Հա՛, փաշա՛»: «Դրա համար էլ քեզ ենք հանչնում էս գործը: Ուրեմն պեպք է էնպես էնես, որ ոչ մի մարդ չմնա արքորի ժամանակ: Հասկանո՞ւմ ես, իսկ մնացած գործերը դու գիրես, որքան կուզես, սպանե՛, ինչպես ուզես, էնպես էլ էրա՛: Դե՛, դու ականջ դիր ամենապակասը երկու-երեք հազար ոսկի պեպք է հավաքես էդ հինգ գյուղից: Ուրեմն ի՞նչ պիրի անես»: «Բավական է, որ դու թույլ փաս, մնացածը ես գիրեմ՝ ինչ կանես, փաշա՛»: Էս ֆաշիստ Մրթոն, որ իրավունք է ստանում, գալիս է տուն, իր պլանը կազմում, թե գաղթից 15 օր առաջ ինչ պետք է աներ, ու սկսում է իր սև գործը. խաբում է հարուստներին, ոսկին դուրս բե-

րում՝ խոստանալով իրենց հետ պահել արքորից: Մի օր եկավ մեր տուն. «Պողո՛ս, Բուրիկ խանումին ասե՛ լավ մաշ եփե, էսօր չեզ դոնախ ենք»: Հայրիկս երկու հավ մորթեց, մայրս փլավ եփեց:

Իրիկունը եկան Մրթոն ու մեր գյուղի Մահմադը, հետներն էլ՝ մի ժանդարմ, նստան հաց ուտելու, հայրս արաղ բերեց, սկսեցին ուտելը: «Պողո՛ս, գնա՛ գգիրին կանչե՛»: Հայրիկս գնաց գգիրին կանչեց: Էս Մրթոն ասաց. «Լսի՛ր, գյաու՛ր գգիր, իմ հրամանները կատարի՛ր, ինչ որ ասում եմ, հասկացա՛ր, թե չէ՛ քիթդ կպոկեմ: Հինա գնա՛, բարբարի աղջկան՝ Մոնիկին, քե՛ր: Ասա՛, որ քեզ Մրթգար աղան կանչում է,-հեպո դարչավ մորս,-էս սխաբիս փեղս գգիր քիլարը, շու՛ր»: Մերս դողալով տարավ տեղը գցեց քիլարում: Սպասում էինք, թե ինչ պիտի էղնի: Մի քիչ հետո ներս մտան գգիրը, աղջկա հերն ու մերը: Աղջկա ծնողները վազելով եկան ընկան Մրթոյի ոտը. «Մրթգա՛ր աղա, իննայի՛ր մեր աղջկան, վերև՝ աստված, վարը՝ դու»,-սկսան լալը: «Եթե ուզում եք, որ սաղ մնաք, պիրի կատարեք իմ հրամանը, էս բուպեին երկուսիդ էլ շանասարակ կանես, վարն էլ ես եմ, վերև էլ: Դե՛, շուր գնացե՛ք, մի քան վայրկյան չեզ ժամանակ»: Էս խեղճերը վզերը ծուռ գնացին: Ատրճանակը ձեռքին բռնած՝ գգիրի վրա գոռաց. «Գնա՛, շուրըմ բերե՛ք, թե չէ՛ կզամ բոլորին շանասարակ կանես: Դուք, միենույնն է, իմ չեռքից չեք ազատվի, ես չեզ բոլորիդ կապանեմ, շուր բերե՛ք աղջկան»,-գոռում և հայհոյում էր նա:

Ես նկարիչ չեմ, որ նկարեմ Մրթոյի նկարը, թե ինչ դեմք ուներ Մրթոն. կարմիր աչքերով, ատամները կրճկրճացնելով, խանձած բեղերով, միջահասակ, զարուն, մարդկության թշնամի, զազան, եթե հիմա տեսնեմ, հազար մարդու մեջ կճանաչեմ: Բավականին ժամանակ անցավ, հերն ու մերը, խեղճ աղջկա թեքը բռնած, բերին նրան: Լալով աղջիկն ասում էր. «Սպանե՛ք, ես չեմ գա»: Հերն ու մերն էլ իրենց հերթին լալիս էին: Եկան, մեր տան մեջ կանգնե-

ցին, լալիս էին երեքով: Ավագակը դուրս եկավ. «Ի՞նչ էք փեղացել, մեկ չէ՞. մարդու չպիտի տրաք: Հո՞ժար չե՞ք, ես պիտի առնիմ ձեր աղջկան: Ես չտրանեմ, ուրիշը կտրանի, իզուր փեղը մի՛ լացեք»: Ինքը եկավ, աղջկան սկսեց քաշելը, աղջկա ուշքը գնաց, ընկավ գետնին: Մերը նորից սկսեց աղաչելը, իսկ գագանը հարձակվեց մոր վրա ու զցեց գետնին, հորը նույնպես, ու զգիրի հետ քաշին, տարան աղջկան: Բոլորս սատել էինք, ոչ մի խոսք: Իմ քունը տարավ, չիղեմ՝ ի՞նչ կատարվավ⁵⁴:

Մրթոն հարուստներից փող էր հավաքում, որ նրանց ազատի: Աքսորի ժամանակ պահեց իր որսերին. ինչ որ տվել էին, չէր կշտացել: Մայնուդացի⁵⁵ յոթ հարուստների իրենց տան մեջ սպանեց, ասելով. «Ոսկի չունե՞ք, ուրեմն մեռե՛ք»: Գոնե մի կարգին տղամարդ էլ լիներ. կիստուկի մեկը, բեղերը խանձած, դեղնած երեսով վախլուկի մեկը: Հիշում եմ՝ մեծ եղբայրս՝ Հմայակը, ուզել էր ծեծել, փախել եկել էր հորս մոտ ու ասել. «Պողո՛ւ, փողո՛ղ չվանը քաշե՛, ժողովրդի մեջ ինչ խայտառակեց»:

Մեր գյուղի տեղահանումը

Մի ժանդարմա մի հասարակ հրաման բերեց ու մեր գյուղի մխթարին հանձնեց: Գյուղի տեղահանման հրամանն էր: Առանց հրամանի էլ Մրթոն մեր գյուղում ամեն ինչ տակնուվրա էր արել: Ամբողջ ժողովուրդը, փողոցում թափված, իրար գրկած, գուլար, ես էլ խառնվել էի ժողովրդին. չէ՞ որ ամբողջ գյուղը սպանվելու պիտի երթար, կարելի՞ քան էր, որ ամբողջ ազգը բնաջնջվեր: Ես կանգնած նայում էի ժողովրդի լացին: «Մայր աստվածածին» էին կանչում, որ ազատի կոտորածից, բայց ոչ ոք չօգնեց. չէ՞ որ զօրուգիշեր խոսում էին Աստծո գորության մասին, սրբերի գորության մասին, ախր ի՞նչ եղավ, ինչու՞ չէին պատժում էս թուրք

ժանդարմներին, որ էսպես էին վարվում ժողովրդի հետ, իսկ թուրք ժանդարմները հոռոտ էին բոլորի վրա.

-Առավոտը կփրկվեք բոլոր ցավերից, գյավուրնե՛ր, էնթու աշխարհում թող հիմա ձեր քեռին գա, ձեզ ազատի, ձեր ուռուս քեռին:

Ես էդ օրվանից իմացա, որ ինչ որ կրոնի մասին խոսում էին, սուտ էր, եթե ճիշտ էր, թող իր գորությունը ցույց տար ու պատժեր էս դահիճներուն: Ես խեղճ ժողովրդին կոտորում եմ, ուրեմն ոչ մի գորություն էլ չկա: Անցել է 53 տարի, բայց այսօրվա պես հիշում եմ մեր գյուղի ժողովրդի վայնասունը, ոչ մի բուպե մտքիցս չի ելնում, հիմա էլ փշաքաղվում եմ, երբ հիշում եմ էդ ֆաշիստ թուրքերի արածը: Էդ ահավոր պատկերը այժմ էլ աչքիս առաջն է, և ես երբեք էլ չեմ մոռանա, չնայած անցել է 53 տարի: Ժողովուրդը լաց ու բողոքով Աստծուն աղաչում էր՝ գիտակցելով, որ վաղը այս ժամին թուրքերի ձեռքով սվինահար պիտի լինի կամ էլ զնդակահարվի թուրքի կամքով, այնպես, ինչպես վերջը կուզենա անպետք ոճրագործը:

Հայրենիքի ապագա՝ սերունդներ՝ աղջիկ թե պատանի, էս իրողությունը, որ եղել է 1915թ. գարնանը ձեր պապերու, մամերու, եղբայրներու, քույրերու հետ, դուք ձեր կյանքում չմոռանաք: Մեր հայրենիքի դաշտերն ու առուները, լեռները մեր որդունց արյունով են ներկված: Պատանիներ ու աղջիկներ, լա՛վ լսեցեք էս բոլորը ու երբեք չմոռանաք էս դեպքերը: Թուրքահայաստանը դարձել էր հայերու մի համատարած սպանդանոց: Մեր զոհերու ողբն ու ճիչը լսվում էր աշխարհով մեկ: Ես մեկն եմ նրանցից, որ ազատվել եմ այդ սպանդանոցից, ազատվել եմ ամենասարսափելի գազանություններից: Չարզնդում եմ, և թվում է, թե մեր գյուղի վրա դեռ կախված են տարիներ առաջ կատարված գազանությունների պատկերները: Ժողովրդի ձայնը իմ գլխից չի հեռանում ու դեռ հնչում է իմ ականջներում: Դաժան ժանդարմները ման էին գալիս

գյուղերում և անում էին այն, ինչ որ սրտները կուզեր, և ես էդ օրվանից չեմ հավատում Աստծու գորությանը: Էլ ինչու՞ էին Աստծուն գովում, եթե հանդուրժում էր, որ թուրքերը էսպիսի դաժանություն անեն, ոչխարի պես անխնա սպանեն հայերին՝ չխնայելով ոչ մեկին՝ փոքր երեխուց բռնած մինչև վերջին հայր: Քանի որ հայ եմ, այս տողերը գրելիս աչքիս առաջ են մեր գյուղացունց լացն ու կոծը, չեմ կարող մոռանալ նրանց վերջին օրը: Բոլորը՝ երեխեքից բռնած մինչև վերջին մարդը, լացում էին, գիտեին, որ իրենց վերջին օրն է: **1915թ մայիսի 10-ը**⁵⁶ էս աշխարհի վերջն էր:

Հայոց գաղթը, սկսվելով արևելքից, հասավ մինչև արևմուտք: Հերթը հասավ Երզնկային, մեր գյուղացունց վերջին օրն էր, վերջին գիշերը, որ մեր հարազատ տներում անցկացրինք: Ես էդ օրը քաղաք էի գնացել, երբ վերադարձա տուն, կեսօրին մոտ էր: Հայրս ու մայրս դուռը նստած էին. մայրս լալիս էր, հայրս էլ իրեն-իրեն խոսում էր. ինձ հետ չխոսեց: Ես էլ նստեցի դուրսը՝ մայրիկիս կողքին. «Սոված եմ, մայրիկ»:
Մայրիկս դարձավ ինձ. «Ի՞նչ կուզես, տղաս, ոչ մի բան էլ չկա փանը, թուրքերը եկան, ամեն ինչ թալանեցին փարսան»: Ես ելա, վազեցի տուն, տեսա՝ տունը դատարկ էր. ոչ մի բան չկար⁵⁷:

*
* * *

...Եփրատի ալիքներին զոհ էին դառնում հազարավոր մանուկներ և մեծ մարդիկ. առաջին հերթին երեխանց էին զցում Եփրատը: Իմ քույրիկի օրինակին հետևում էին հազարավոր մայրեր, իրենց երեխաներին թափում էին Եփրատը, դե ի՞նչ անեին, որ ազատվեին տանջված, լացող, սոված երեխանց ցավից, քանի որ երկու-երեք օր հետո իրենք էլ պիտի մեռնեին սովից: Աշխարհում ոչ մի պետություն էսպես դաժան չի վարվել իր հպատակ ժողովրդի հետ, ինչպես թուրքերը վարվեցին, և աշխարհում ոչ մի

ժողովուրդ չի լացել, ինչպես հայերը լացին: Ոչ մի ժողովրդի մայր չի լացել այնպես, ինչպես հայ մայրերը, ոչ մի ժողովրդի հայր չի լացել այնպես, ինչպես հայ ժողովրդի հայրերը լացին, ոչ մի ժողովրդի երեխա չի լացել այնպես, ինչպես հայ ժողովրդի երեխաներն են լացել: Լալիս էին սովից ու տանջանքից՝ փոքրից սկսած մինչև վերջին մեծը: Մայրերը լալիս էին իրենց երեխաների համար, որ սովամահ էին լինում: Չկա, չկա աշխարհում էնպիսի տեղ, որ էսքան արցունք լինի թափած, որքան թափեցին Թուրքիայի հայ մայրերը:

Ի՞նչ էին մտածել թուրք բարբարոսները. քանի որ ամառ էր, և ամեն ինչ հասած էր դաշտերում, և որպեսզի հայությունը Քյամախի⁵⁸ նեղուցից դուրս չգա բաց դաշտ և ուտելիք չճարի դաշտում, հարկավոր էր չթողնել, որ հայերը Քյամախից առաջ գնան: Վայրը հարմար էր թե՛ սպանելու, թե՛ Եփրատը թափելու, թե՛ սովամահ անելու համար: Քյամախի նեղուցից էլ հարմար տեղ չկար, այդ ամենը կանխամտածված էր թուրքերի կողմից և պարտադրված Երզնկայի հայերին: Թուրք բարբարոսները 50000 հայերի սպանող կազմակերպեցին: Ազատվում էին միայն նրանք, ում թուրքերը տանում էին իրենց կարիքների համար՝ սիրուն աղջիկները, հարսներն ու տասներկու տարեկան տղերը:

Ես գրում եմ հեռավոր անցյալի մասին լիակատար ճշմարտությունը: Ոչ մի ժողովուրդ չի տեսել էսպիսի դաժան, ցավալի դեպքեր, ինչպիսին տեսավ հայ ժողովուրդը 1915թ. թուրք դահիճների ձեռքով: Մարդիկ մեռան, բայց իրենց ազգին չդավաճանեցին: Նրանց գործը անմահ է: Երբեք ու երբեք չի մոռացվի անցյալը, կհիշվի հազարավոր դարեր, և մեր սերունդներն էլ չպիտի մոռանան երբեք ու երբեք: Մարդկության մեջ չտեսնված, չլսված դաժանություն թափեցին թուրք դահիճները աշխատավոր հայ ժողովրդի գլխին: Մեր սերունդը էս բոլորը ականջին օդ պիտի անի և եկող սերունդներին էլ հաղորդի, որ շատ սիրեն իրենց հայրենիքը, անգամ իրենց կյանքի գնով թույլ չտան, որ թշնամին իր արյունոտ ոտքը երբևէ դնի մեր սուրբ հողի վրա. Թող աղջիկ ու

պատանի չմոռանան ու, զենքը ձեռքերին, պաշտպանեն իրենց հայրենիքը: Մենք՝ բոլոր հայերս, պետք է իմանանք, թե ինչ է տեղի ունեցել մեր հայրենիքում: Ես պետք է պատմեմ այն ծանր օրերի մասին, երբ բնաջինջ եղավ հայ ժողովուրդը: Գալիք սերունդներին պիտի հիշեցնեմ, որ միշտ պատրաստ լինեն զենքը ձեռքերին պաշտպանել իրենց հայրենիքը: Թող նրանք դաստիարակվեն հայրենասիրությամբ: Թող երիտասարդության գիտակցության մեջ խորանա և ամրապնդվի մեր ծանր օրերի պատմությունը: Թող իմանան և խորությամբ ուսումնասիրեն իրենց հայրենիքում կատարված դեպքերը: Յավոք, շատ երիտասարդներ չգիտեն իրենց ժողովրդի անցյալը: Իմանալով այն՝ նրանք կձգտեն պաշտպանել իրենց չքնաղ հայրենիքը: Մատաղ սերունդը պիտի իմանա նոր ստեղծված Սովետական Հայաստանի պատմությունը, որը կործանման եզրին էր կանգնած, թե ինչպես կարճ ժամանակում մեր ժողովուրդը հրաշքներ կատարեց և փրկվեց կործանումից: Յուրաքանչյուր ոք, եթե իրեն կրթված է համարում, պարտավոր է իմանալ իր հայրենիքի անցյալն ու ներկան՝ սեղանի վրա դնելով պատմական գրքեր: Նպատակս ու ցանկությունս է, որ մատաղ սերունդը հասկանա մեր հայրենիքի ճակատագիրը և զնահատի ներկա երջանկությունը:

Մեծ դժվարությամբ, բայց կփորձեմ պատմել Երզնկայի հայ ժողովրդի ճակատագրի մասին: Պատկերացրե՛ք ինչ պիտի լինի ժողովրդի վիճակը. ուտելիք չկա, սկսվել է սովը, մի կողմից՝ հիվանդությունը, մյուս կողմից՝ թուրքերի գազանությունը. ով չէր ենթարկվում, սպանում էին: Մյուս կողմից՝ 35 աստիճան տաքություն, ո՛չ ուտելու բան կար, ո՛չ փրկվելու տեղ: Մի կողմը Եփրատն էր, մյուս կողմը՝ ապառաժ սարը: Ի՞նչ պետք է աներ ժողովուրդը, որ ազատվեր այդ տանջանքից. սկսում էին իրենց զցել Եփրատը: Աղջիկները 40-50 հոգով, իրար ձեռք բռնած, երգելով թափվում էին Եփրատը: Սովից ու հիվանդություններից մեռածներին հաշիվ չկար, մեռածներին՝ օրական երկու-երեք հազար մարդու, թափում էին Եփրատը: Թուրքերը գազանաբար հոշոտում էին հայե-

րին, ստիպում, որ մարդիկ հանեն վրայի շորերը. մեկ է, պիտի մեռնեին: Մեր գյուղի ու շրջանի թուրքերը գնում կենդանի մարդկանց մերկացնում էին, մեշոկներով շոր բերում: Թուրքական բռնեհները, իրենց արյունոտ թաթը դնելով Երզնկայի վրա, եղեռնը սկսեցին հունիսի 8-ի՞նչ, թե՞ 10-ին⁵⁹: Արյունարբու գիշատիչները դաժան դատաստան տեսան Երզնկայի հայության հետ, չխնայեցին ոչ ոքի, գազանաբար հոշոտեցին անմեղ ժողովրդին: Հայաստանի կարևոր մշակութային օջախներից մեկը ևս՝ ոսկեղեն Երզնկան, վերածեցին ավերակի: Գազանությունների գոհ էին դառնում բոլոր հայ երեխաները, որոնց հավաքում լցնում էին արաբերը, ապա տանում լցնում Եփրատը: Երեխանց ոտքերից բռնում էին, զլուխները խփում քարերին, ջարդում: Առանց մի խղճի խայթի, հղի կնկտոնց վրա բաս էին բռնում, թե ինչ է փորում՝ աղջի՞կ, թե՞ տղա: Ավերեցին մեր հայրենիքը և այն ամենը, ինչոք պատկանում էր հայերին: Մտածելիս մարդ սարսռում է. եթե ներկայիս սերունդն էլ գիտենա իմ գիտեցածը, բոլոր աչքով տեսածներս և ականջով լսածներս, ապա կզարհուրի:

Ահա երկու վկա մեր գյուղից: Աքսորի ժամանակ մեր գյուղից ազատվել են երկու տղա՝ Վարդգեսն ու Ջիվանը: 200 ընտանիքից երկու տղա: Հիմա Վարդգեսը ապրում է Երևանում՝ Շահումյանի շրջանի 15 փողոցի 45 տանը: Նա Ջյամախի կոտորածից սարսափելի բաներ է պատմում: Ջյամախը անիծյալ է. այդ տարվա մեջ շատ արյուն ու արցունք թափվեց այդ անիծյալ տեղում: Կարինի, Մամախաթունի, Երզնկայի, Տրապիզոնի⁶⁰, Բայբուրթի⁶¹ շրջանների ողջ հայության համար Ջյամախը եղավ համատարած գերեզման: Անիծյալ է անունը, որին արժանի էր լիովին: Վարդգեսի պատմածից կարելի է մի տասը հատոր գիրք գրել: Քանի որ ես գրագետ չեմ, չեմ կարող գրել: Մի քիչ կարող եմ միայն տեղեկացնել մեր գյուղացունց արքայի մասին:

«Երկրորդ օրը հասանք Ջյամախի նեղուցը, արքայում էին Երզնկայի շրջանի բոլոր գյուղերը, հավաքում Ջյամախի նեղուցում, պատմում է Վարդգեսը: -Եկավ քաղաքի ժողովուրդը: Չէին բողնում առաջ շարժվել: Եվ ահա էս պատմելիս մարմինս փշա-

քաղվում է, մատներս դողում, Հովհաննես: Երրորդ օրը թուրքերի և քրդերի չաթաները սկսեցին իրենց որսը, ոչ թե վայրի գազանների որսը, այլ կենդանի մարդկանց որսը: Չգիտեմ՝ ինչպես պատմեմ, Հովհաննես՝ ա, դեռ մինչև հիմա իմ հիշողությունից չի հեռանում էդ սարսափելի տեսարանը, որ ես տեսա: Հարձակվան ժողովրդի վրա, ոնց որ սոված գելը՝ անտեր հոտին: Չգիտեմ՝ որի մասին պատմեմ. դանակներով սպանում էին, ում պատահեր՝ երեխա լիներ, թե մեծ մարդ, սպանեցին, ինչքան որ իրենք ուզեցին, թողին սպանելը, սկսեցին թալանելը. հանում էին շորերը, իսկ ժողովրդի ձայնն ու լացը սարսափելի էր: Երանի՜ քեզ, Հովհաննես, որ չտեսար: Ավելի սոսկալի էր երեխանց նայելը, կորցնելով մայրերին՝ քափառում էին, ման գալիս նրանց: Չարագործություններից չհագեցած թուրք դահիճները մեկ ուրիշ տեսարան սկսեցին: Սկսեցին ջոկել տղամարդկանց, որոնք սաղ էին մնացել, նորից սկսեցին սպանելը ու Եփրատը թափելը, մինչև որ մթնեց: Չորրորդ օրը ժողովրդի դրությունն ի՞նչ էր. չէ՞ որ ժողովրդին չթողեցին ուտելու ոչ մի բան վերցնել իրենց հետ: Կիսամեռ մարդիկ, խոտ էլ չկար, որ ուտեին, մի կողմում Եփրատն էր հոսում, մյուս կողմում Քյամախի նեղուցն էր՝ ապառաժ քար: Գիշերը՝ բաց օդում, գորը՝ արևն էր վառում: Առավոտյան սպանվածների դիակները սկսեցին թափել Եփրատը: Աղջիկները՝ 20-30 հոգով, իրար ձեռք բռնած, երգելով թափվում էին Եփրատը: Չտեսնված, չսված սպանդ արեցին թուրքերը: Ողջ ժողովուրդը ողբում էր՝ տեսնելով թուրքերի արած սոսկալի ու չտեսնված գազանությունը:

Չորրորդ օրը ոչ մի բան չեղավ. գազանները հանգստանում էին: Իրենց հարազատների կորուստը, լացը, սովը առանց սպանելու մեռցրել էր մնացածներին: Հինգերորդ օրը գազանները նորից եկան և սկսեցին իրենց որսը: Հանկարծ ամեն կողմից սկսվեց ժողովրդի լացն ու կոծը, դահիճները սկսեցին ժողովրդին կոտորել. ձորը շրջապատված էր: Ժողովրդի կեսը կոտորված էր, կեսը՝ սովամահ եղած, կեսն էլ խենթացել էր իրենց հարազատներին

կորցնելուց: Շատերն էլ, սոված գայլերի նման ընկած, սովից հայ-հայ էին կանչում: Կիսաշունչ կանաչք Աստծուն էին օգնության կանչում: Ես երբեք չեմ մոռանա էդ սև օրն ու չորս կողմից սկսված կոտորածը:

Ես նայում էի խեղճ ժողովրդին. հիվանդությունից, սովածությունից հյուծված էին, ոչ մի մարդ մարդու նման չէր. մեկի դեմքն էր վիրավոր, մյուսի մարմինը հոշոտված, կիսավիրավորները աղաչում էին՝ օգնեցե՛ք, ի սեր Աստծո: Շատերն էլ, իրենց քարշ տալով, սողում էին դեպի Եփրատը՝ ազատվելու այդ տանջանքից: Մարդիկ կմախքի նման էին, ականջները ուռած, քթերից արյուն էր հոսում: Էս ողջ ժողովրդի մեջ ոչ մեկը նման չէր մարդու: Որ կողմը նայում էիր, սարսափելի էր: Ոտքի վրա մարդիկ օրորվում էին ուժեղ հարբած մարդու նման: Սոված ու կիսամերկ՝ դարձել էին կմախք: Արևը այրում էր, ո՛չ հաց կար, ո՛չ ուտելիք: Ռմանք պառկում էին ու մնում մեռած: Հաց չկար, ուտելու համար խոտ էլ չկար: Շատերը տնքում էին մեռնելու վախից: Ոճրագործները ողջերի գերեզմանոց դարձրին Քյամախի նեղուցը: Վեցերորդ օրը նորից եկան մարդագեղերը և սկսեցին իրենց որսը: Մի քուրդ ձեռքս բռնեց. «Արի՛, ես քեզ տանեմ, ինչ տղա էնեմ, ու չեռքիցս բռնած՝ գնում էինք ժողովրդի միջով, տղա՛, դու թուրքերեն գիրե՛ս»: «Հա՛, էֆենդի՛»: «Հիմա կգնանք չաթանների մեծի քով: Կիսնդրես, որ քեզ բողնեն, կասես, որ հոժարությամբ մյուսուլման կեղնիս, կասես՝ խնդրում եմ, ինչ չապանեք, ես աղաչին տղա կեղնիս»: Հասանք չաթանների մեծի քով, բարև տվի. «Խնդրում եմ, փաշա՛ Մյուրուլ, ինչ չապանեք, ես մյուսուլման կեղնիս փեխամբարի, սուրբ Մահմեդի օրենքով»: «Էդ որրեդի՛ց էդպես մարդու թուրքերեն գիրես, ա՛յ տղա»: «Փաշա՛, մենք մեր գյուղում թուրքերեն սովորում էինք»: «Լա՛վ, ըստվ, որ դու թուրքաճում ես, ներում եմ: Դու տեսնում ես, մայրով ցույց տվալ ժողովրդին, մեր չաթանները ինչպես են սպանում մարդկանց, դրանցից ոչ մեկը մինչև վաղը սաղ չպեարք է մնա: Մենք էլ շար գործ ունենք, պեարք

է գնանք Խարբերդ»։ Մտտեցավ իմ փրկարարը, քամալահ տվավ. «Փաշա՛, խնդրում եմ, էս փղուն խնայե՛ք, ես խոստանում եմ ամենալավ մյուսուլմանը դարչնե՛կ խնդրում եմ՝ չմերժեք և խնայե՛ք նրան ինչ համար»։ «Լա՛վ-ասաց մարդակերների գլխավոր արյունահոսունը,- փա՛ր, լա՛վ մյուսուլման դարչրու»։

Ես մնացի էդտեղ մինչև 1930թ. և չմոռանալով հայությունս՝ եկա Հայաստան։ Էսպես, Հովհաննես, վերք թողեցին թուրք բարբարոսները հայոց պատմության մեջ։ Շատերը ասում են՝ գնացածի ետևից չեն խոսում։ Աչքերիդ առաջ սպանում են հորդ ու մորդ, քրոջդ ու եղբորդ, մի՞թե կարելի է մոռանալ։ Երբեք ու երբեք չի մոռացվի 1915թ.։ Թուրք բարբարոսները կուլ տվեցին երկու միլիոն հայությանը։ Ազատվան միայն նրանք, որոնց թուրքերը տանում էին իրենց կարիքների համար՝ աղջիկ, տղա թե հարս։ Մուտ է, սուտ է, անցյալի վերքերը չեն բուժվի, չեն էլ կարող բուժվել, պարզապես անհնար է մոռանալ, անհնար է փախչել հիշողություններից, որոնք հետապնդում են։ Նրանք քեզ հետ են, քո կյանքի հետ. և՛ բաժանվել չես կարող, և՛ մոռանալ էլ չես կարող երբեք ու երբեք։ Իմ ծաղիկ հասակի հուշերը չեն կարող մոռանալ, շատ են փորձել մոռանալ, բայց չեն կարողացել։ Էս ինչ դաժանություն արեցին թուրքերը, Հովհաննես, կարմիր արյունով ներկեցին Հայաստանը։ Թուրքիայի արևելքից սկսվեց մահվան սարսափելի հունձը և շարունակվեց արևմուտքում։ Էսպես վայրենիների գրկում հայտնված գեղեցիկ Հայաստանը ավերեցին ու կործանեցին, արմատից քանդեցին ու կործանեցին անհաշիվ քաղաքներ ու գյուղեր, անհաշիվ դիակներ անթաղ մնացին ու զազանների կեր դարձան։ Ով ազատվել է թուրքերի սրից, նա գիտի՝ Թուրքիայի վերնախավը՝ մարմնից սկսած մինչև ոսկորների ծուծը, արյունախում էր։ Թուրքական սուրը ամայի գերեզման դարձրեց ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը։ Էս գիշատիչները բոլորովին էլ չզարմացան իրենց արածից, իսկ հայերի սրտի վրա չտեսնված սև բիծ թողին։ Թուրքիայի բոլոր կողմերում հայի արյուն էր հոսում, ողջ մնացած ամեն մի հայ ողբում էր, սոսկալի էր հայ ժո-

ղովրդի ճակատագիրը։ Պատերազմի ընթացքում թուրքերը Էնայիսի զազանություն կատարեցին, որ մարդկությունը դեռ չգիտեր և երբեք չէր տեսել։

Հայ ժողովրդի մասսայական ոչնչացման, ժողովրդին մեռցնելու համար ստեղծվել էր մի բարբարոս ծրագիր, որը ներառում էր թուրքերի արած չտեսնված ու չլսված զազանությունները։ Եվ շատ կարևոր է, որ նրանք, ովքեր ազատվել են կոտորածի ժամանակ, և ովքեր, որ ծնվել են կոտորածից հետո, մույնպես իմանան թուրքերի հանցագործության մասին, Էնայիսի բարբարոսության, որ ոչ մի ազգ չի տեսել։ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերը հիմնովին ավերեցին այնպիսի չտեսնված ու չլսված բարբարոսություններով, որ թեկուզ հազար տարի էլ անցնի, չի մոռացվի։ Զրիստոնյա մեծ ազգերը տեսնում էին էդ բոլոր արարքները։ Գերմանացիք, ֆրանսիացիք, անգլիացիք ու ամերիկացիք ոչ մի օգնություն ցույց չտվեցին։ «Ֆաշիստ» թուրքերի կեղտոտ գաղափարն էր, որ ոչ մի հայ չպետք է մնա աշխարհի երեսին, բայց հայ ժողովրդին արմատից կտրել չկարողացան։ Ամուր արմատից ամուր ճյուղեր էին աճում ու բռնելով ավելի մեծ տարածություն՝ չտեսնված բերք տալիս։ Հայ ժողովրդի արմատը չկարողացան կտրել։ Ես իմ աչքով եմ տեսնում, թե ինչպես է օրեցօր աճում շքեղ Երևանը։ Ինձ թվում է, թե երագում եմ, Հովհաննես, հլա ես ինձ չեմ հավատում. մի՞թե ճիշտ է այս բոլորը»։

Ահա մի ուրիշ վկա Խարբերդից. ես նրան հանդիպեցի 1968թ. Լենինականի հիվանդանոցում։ Խարբերդի⁶² Զասիրա⁶³ գյուղացի Հակոբ Գալստյանը ապրում է Լենինականում՝ Նորավանի 39 շենքում։ Ահա, թե ինչ է պատմում նա կոտորածից։

«Ես փասը փարեկան էի. 1915թ. հունիսի չգիտեմ քանիսը կլինեիր. մեզ արտրեցին մեր գյուղից⁶⁴։ Գաղթից 15 օր առաջ 15 փարեկանից սկսած մինչև վերջին փղամարդը հավաքեցին, փարան Եփրատի քովը, սպանեցին և թափին Եփրատը։ Մնացել էին կնկրիք և երեխերը։ Ամեն օր թուրքերը գալիս էին, ինչ որ կար փնտրում, հավաքում փանում. Էսպես թալանեցին հայերի ունեցվածքը։ Աղջիկ ու հարս չմնաց, բոլորին փարան։ Գիշերուզօր լա-

յիս էին գյուղացիք՝ Ասործան օգնության կանչելով՝ Վերջը հերթը հասավ մեր մնացած ժողովրդին, բռնցին քաղաքի դեպի Եփրատի կամուրջները: Խարբերդի գյուղերից էլ շատ կային միացան մեր քարավանին: Հասանք Եփրատի կամուրջները⁶⁵. Էսրենդ խուժանը վրա փակվում մեր քարավանին: Չարաները՝ բուրբ դահիճները, ի՛նչ ասեմ, որ հասկանա, սկսեցին դանակով սպանել ժողովրդին: Որքա՛ն սպանեցին, որքա՛ն փարսան՝ չգիտեմ, որք երեխանց լցրին լողկեկը, փարսան քափեցին Եփրատը: Մնացածին սկսեցին ծեծելով բռն չգիտեմ, թե ուր: Էսպես զնացիք 5 թև 6 օր շարունակ: Խուժանը զայիս ժողովրդին սպանում էր ու քալանում, ով ինչ ուզում, անում էր: Ինչ և մորս մի քուրդ փարսավ իր քովը՝ Տիգրանակերտի մոտ: Էլ չգիտեմ՝ ինչ եղավ մնացած ժողովուրդը, վերջը բռնցին դեպի Գյուլջուկ⁶⁶ անապատը: Ոչ մի մարդ էլ չազարվավ»:

Ահա ես ինքս վկա եմ: Ես պարզապես ուզում եմ, որ ընթերցողներս իմանան եղ բոլորը: Կկարդամ գրածս ու չեմ ձանձրանա, գոհ եմ, որ թողնում եմ այս ամենը սերունդներին: Ես մի գյուղացի տղա եմ ու պատմելու եմ, թե ինչպես հայ ժողովուրդը մեռավ իր հայրենիքում: Մեկը պիտի լիներ, որ վկայություն տար, թե ինչպես անգութ չաքաներու կողմից սկսվավ ջարդը: Ես, երկու տարի մահվան դեմ կռվելով, ազատվա, երբ ռուսաց զորքը գրավեց մեր Երզնկան: Էն, ինչ որ ես պատմում եմ, միայն մե կաթիլ մըն է: Ինչու՞ ասում եմ մի կաթիլ, նրա համար, որ ես տեսել եմ միայն մեր գյուղի և շրջակա գյուղերի կոտորածը՝ սպանող՝ կազմակերպված Մրթոյի և նրա օգնականների կողմից:

Իմ սիրելի՛ հայրենակիցներ, ես կպատմեմ 1915, 1918, 1920թթ. եղելությունները, այն, ինչ տեսել եմ անձամբ: Ես պատմության համար շատ բան պիտի անեմ. կորստից փրկելու եմ կարևոր փաստեր անցյալից՝ մեր պատմաբաններին տալով հարուստ նյութեր անցյալի վերաբերյալ:

Ինչպես վերևում ասացի, Մրթոն երդվել էր: Նա իր եղբայրության երդումը չէր մոռացել և մեզ ընտանիքով տեղափոխեց Իբրա-

հիմ աղայի տունը:

Մեր և աշխատանք

Իմ առաջին պատմությունը իմ ընկեր Դուրսունի և Ֆաթիմայի հետ է կապված. մենք մանկության ընկերներ ենք եղել: Ինչի՞ համար Դուրսունի և Ֆաթիմայի անունն եմ հիշում, որովհետև նրանք էին ինձ հաղորդում, թե ինչ էր կատարվում դրսում հայ ժողովրդի հետ: Նրանք քրոջս ու ինձ փրկեցին թուրքերու սրից:

Ես և հորեղբորս տղա Մուկուչը ազատվանք ու հայտնվեցինք Իբրահիմ աղայի տանը: Մեր ընտանիքը հինգ հոգուց էր բաղկացած: Իրենց աղջկան՝ Ֆաթիմային, ուզում էին տալ իմ հորեղբոր տղուն՝ Մուկուչին, քանի որ իրենք տղա չունեին: Եվ քանի որ մեր Մուկուչը թուրքացել էր, մուսուլմանին մուսուլմանի հետ ամուսնացնելու իրավունք ունեին: Աղջիկը՝ Ֆաթիման, Մուկուչին ատում էր, իսկ ինձ՝ չափից դուրս սիրում: Իհարկե, ես չէի հասկանում: Ամենից առաջ դուրեկան էր Ֆաթիմայի չտեսնված համեստությունը, անուշ խոսքը և սիրունությունը: Երբ էս բարի աղջիկը բան էր խնդրում, երկու փոսիկներ էին երևում թշկների վրա, որից էլ ավելի ու ավելի էր դուրեկան դառնում: Մայրիկիս ասում էր. «Բուրի՛ կ'անա, մի՛ մտածեք, կանցնին էս վատ օրերը, խաղաղություն կլինի, մարդիկ իրար կհարգեն որպես մարդ»: Միշտ ուրախ-ուրախ խոսում էր մորս հետ ու հանաք էր անում:

Երկու օր չէր անցել, երբ եկավ Իբրահիմ⁶⁷ աղան, թրքուհու շուրեր բերեց մորս ու քրոջս համար. «Հագե՛ք էս շորերը, որ թուրքի լմանիք: Աշխարեցե՛ք մեր փանը, փեսաներ՝ ինչ կեղևի: Հովհաննես՛ս, վաղվանից արի հեյրս հանդը աշխատանքի,-հայրիկիս էլ ասաց,-Պողո՛ս, մնա մարագում, դուրս չելնիս, Հովհաննեսը քեզ հաց կբերի»: Ես ամեն օր հաց էի տանում հայրիկիս: Նա էդ մի քանի օրում բոլորովին փոխվել էր: Հայրիկս Էնպես էր սպիտակել: Խոսում էր դուրսը եղածի մասին, միշտ հարցնում էր, թե ինչ կա, ինչ չկա: Ինչ որ գիտեի, հաղորդում էի հայրիկիս. «Շատ ուշադիր եղի՛ր, փղա՛ս, փե՛ս՝ ինչ է կատարվում դրսում և ինչ խաբար

քեր, հասկացա՞ր, մարդու բան չասես»: Հայրիկիս բաժին հացը տալիս էր Իբրահիմ աղայի աղջիկը՝ Ֆաթիման: Նա անունս փոխեց, Ուսուփ դրեց: Թուրքերեն աղոթք սովորցրեց. «Քանի որ լավ կարդալ գիտես թուրքերեն, եթե թուրքերը քեզ հարցնեն օրենքները, կարողանաս պատասխանել: Ես եղբայր չունեմ, էսօրվանից դու իմ եղբայրն ես, հոժա՞ր ես, Ուսուփ»: «Հա՛, քույրի՛կ, հոժար եմ»: Իրիկունը, որ ես ուշանում էի, կանչում էր. «Արի՛, շուտ հորդ հացը փա՛ր, սոված կեղևի հերդ»: Էս բարի աղջիկը մեզ համար, մեր ընտանիքի համար ուղղակի հրեշտակ էր:

Դուռը ծեծում էի, հայրիկս բաց էր անում, հարցնում էր. «Ի՞նչ կենեիք էսօր, ի՞նչ կա դուրսը, ի՞նչ կենեմ թուրքերը»: Պատասխանում էի, ինչ որ գիտեի: Նստում էր հաց ուտելու, բացում էր բոխչեն, մտիկ էր էնում. «Էս հացն ո՞վ է փայխա, Հովհաննես»: «Ֆաթիման, հայրի՛կ, ինչի իրան ախպեր արեց, անունս փոխեց, Ուսուփ դրեց, ես էլ համաշայնությունս փոխի: Թուրքերու աղոթքն ու օրենքն է սովորեցնում ինչ»: «Շար լավ է էնում, փղա՛ս, բայց չմոռանաս քո ազգիդ, հասկացա՞ր: Թեկուզ անցնի մեկ փարի, երկու, երեք, հինգ փարի էլ անցնի, չմոռանաս մեր հայ ազգին: Ես գիտեմ, որ ես սաղ չպիտի մնամ: Լսի՛ր, փղա՛ս, եղբայրդ, հորեղբայրդ որ գան, դուք պետք է վրեժնիդ առնեք սրանցից, հասկացա՞ր, մարդասպաններուց և դաժիճներուց: Թուրքիան պետք է պարտվի, դրա մասին խոսք չկա: Մեր անմեղ հայ ժողովուրդի արյունը թուրք ջանդարմաներու փորն է: Դե, գնա՛, բալի՛կ ջան, ինչ որ կասեն, չդիմադրես, լսո՞ղ եղիր, հասկացա՞ր, ես գիտեմ, դու սաղ կմնաս»:

Տասնհինգ օր էր անցել Երզնկայի ժողովրդի տեղահանումից: Ո՛չ քաղաքում, ո՛չ գյուղերում մարդ չէր մնացել, բոլորովին դատարկվել էր Երզնկան իր շրջակայքով, քանի որ հայությունը շատ էր:

Կարինի ժողովուրդը Երզնկայում

Կարինի⁶⁸ հարուստ քարավանը⁶⁹ թալանելու և կոտորելու ճոխ բաժինը հասավ Երզնկայի շրջակա թուրք գյուղացուցը: Այդ մասնակի ջարդերը իրականացվեցին Երզնկայի անգուր մուսուլմաններու կողմից: Էսպես եկավ, ասածուն աղաչելով անցավ մեր հողով շալով Կարինի կենտրոնահայությունը: Մեր գյուղացի թուրքերն ալ գնում էին էդ հարուստ թալանին: Ես ակնատես եղա անոնց վիճակված բախտին, որպեսզի օր մըն ալ կարողանամ գրի առնել և պատմել անոնց մասին իրականությունը: Վերջը եկավ Էրզրում քաղաքի ժողովուրդը, քարավանը նստել էր Երզնկայի տակ՝ Ջանբալա-քյոբայուսի⁷⁰ քովը, շոշին մոտիկ: Թուրքերու տոնն էր՝ Դուրբան բայրամ⁷¹: Նույն ժամանակ գնում էին քաղաք՝ բան-ման առնելու: Ես էլ էի գնացել քաղաք Ռ-գայի հետ: Ինչպես եղավ, իրար կորցրինք, ես հետ դարձա, գալիս էի գյուղ, հասա Ջանբարակ⁷², որտեղ Էրզրումի ժողովուրդն էր: Կայնա, մտիկ արեցի, որոշի մտնիմ մեջներմին, գնացի կողքի մարդկանց բարև տվի. «Բարև՛, հագա՞ր բարև, փղա ջան, հա՞յ ես, որպեղացի՞ ես»: «Հա՛, հայ եմ, էսրեղաց գյուղացի»: «Չերոնք գյուղն են»: «Չէ՛, արսոր են»: «Քանի՞ օր կեղևի»: «Տասնհինգ օր»: «Բա ինչպե՞ս եղավ, որ դու չես գնացել»: «Մեզի փնով պահեցին, հիմա սաղ ենք, մեր գյուղի Իբրահիմ աղայի փանը: Չեզի շա՞ փ վնաս փվին, մայրի՛կ»: «Բա չփվին, ու՞ր եմ մեր փղամարդիկ: Մամախաբունում ջոկին, հավաքին փարան, փեսանք մեզ ի՞նչ պիտի էղնի: Խարեցին մեզ, խարեցին, մենք դուրս չէինք գալիս քաղաքից, որքան չարչարվանք, բան դուրս չեկավ: Վերջը եկան երկու գերմանացի փերտեր⁷³, Քրիստոսի անունով, Ասրծո անունով երդում արին. «Չեզի ոչ մի բան չկա, ժամանակավոր թողե՛ք քաղաքը: Քանի որ Էրզրում քաղաքը ռազմական քաղաք է, վերջում անհամություն չի եղնի: Ժամանակավոր գնացե՛ք Երզնկա, պարեռագուր վերջանա, նորից գուկաք: Ինչ որ ուրեկիք, շորե-

դեն, մանր բաներ ունեք, վերցրե՛ք հեղուկները, կատավարությունը չեզ արարեք կհատկացնի, նսրե՛ք արարաններու՝⁷⁴ մեջ, գնացե՛ք: Չեզ հեղ կլինեն 100 ջանդարմա, իսկ չեղ փակ վեշերը կարող եք լավ կապել, չեղ անուն-ազգանունները վրան գրե՛ք, փարե՛ք հայոց ժամը, էնրեղ մարդ կա, բոլորը կդասավորի, երբ որ վերադառնաք, կախանաք»: Իսկապես որ, քաղաքի մեջ ոչ մի անկարգություն չեղավ, ամեն մարդ իր վեշերը փարավ հայոց ժամը, վերջը բերին արարեքը ու ամեն բաղի բաժանեցին: Լացով, վայնասունով ելանք քաղաքից, էղ 100 ջանդարմը մեզ հեղ խաղաղ եկանք մինչև Մամախաթուն: Քարավանը նսրած էր Եփրատի կամուրջի քով, Մամախաթունի շրջանի թուրքերը մեզ կապատեին: Եվ ահա սկսվավ ժողովրդի բալանը, մարդ սպանելը, թուրքերը իրենց հերթին, ջանդարմերը՝ իրենց: Տղամարդ չմնաց, բուլոբին սպանին, որքան աղջիկ փարան թուրքերը, Ասրված գիտե: Չանդարմերը ասում էին «Դե՛ թող գա չեղ բեռին՝ ուռուսը, ու չեզ ազարի, գյավուրնե՛ր»: Մնացածին հավաքին, բերին, փեսաներ ինչ կեղնի վերջը, դուրբա՛ն քեզի»:

-Մնաք բարով, ես գնամ, մե՛ր ջան:

Էղ իրիկունը արդեն պառկելու վախտն էր (ամռանը մենք երդիկն էինք պառկում), մեկ էլ լսեցինք.«Մամա՛ ջան, ինչի սպանին, վա՛յ, փարան երեխանցս»: Լացն ու կոծը, թուրքերու բռռոցը երկինք էր բռնել, գոռում էին՝ Գյավուրլարա, ու սպանում: Քունս փախավ, էլ չկարողացա քնել, մտիկ էի անում վայնասունին: Ֆաթիման զարթնավ.«Ի՛նչ էս նսրեկ, պատկի՛ր, Ուսու՛փ»: Իբրահիմ աղան էլ զարթնավ, նրա կինը.«Էս ի՛նչ վայնասուն է»: «Չիղե՛ս ինչ է, Էրզրումի ժողովրդին բալանում, սպանում են, վա՛յ, ես չեղ փուն ու մեսաքը անիծեմ, թուրքե՛ր, հերիք չեղավ չեղ արածը»: Մեր գյուղը քաղաքից չորս կմ էր հեռու⁷⁵, պարզ ձեռներնին գալիս էին:

Մեր գյուղի քրդերը թրքացել էին, բայց իրենց օրենքը գործածում էին, նամազ չէին անում թուրքերու պես: Կնկտիք երեսները

չէին ծածկում: Նրանց շեյխը ամիսը մի անգամ գալիս էր, իրենց օրենքը քարոզում: Ես իմ ընկերոջը՝ Դուրսունին, ասացի.«Արի՛, առավուր շուրս գնանք, փեսաներ՝ ինչ արին էն ժողովրդին»: Ինձ Դուրսունն էր հաղորդում, թե ինչ էր կատարվում հայ ժողովրդի հետ դրսում. բնակիչները գիտեին, թե ինչ էր կատարվում, ու մեկը մեկին էին հաղորդում: Առավուտ Դուրսունն ու ես գնացինք այնտեղ, որտեղ Էրզրումի քարավանի ժողովուրդն էր նստած: Վազելով հասանք Ջանբալա-քյոբայուսին: Ա՛յս, Աստված ջան, ինչպե՛ս ասեմ, որ հասկանաք: Մի չտեսնված արյունալի տեսարան բացվեց մեր առաջ: Աչքովս տեսա. փոսերը լիքն էին մահացածների դիակներով, սակայն ամենասարսափելին հոշոտված դիակներն էին, որոնք ինձ ցնցեցին: Էս սարսափելի տեսարանից ամբողջ մարմինս փշաքաղվեց: Մինչև օրս էլ չեմ մոռացել սարսափելի տեսարանը՝ Էրզրումի ժողովրդի սպանողը, որը տեղի ունեցավ Երզնկայի տակ՝ Ջանբալա-քյոբայուսում: Էսօրվա պես հիշում եմ աչքովս տեսածը: Ինչպե՛ս սպանեցին անմեղ ժողովրդին: Երեխանց, կանանց դիակները, կիսամեռելների տնքոցը, սաղ դուրանը՝ էսպես լիքը դիակ: Ես ու Դուրսունը կանգնած մտիկ էինք անում էս զարհուրելի տեսարանին, ոչ մեկս չէր խոսում: Մեկ էլ մի կնիկըմ ձեռքով կանչեց մեզ.«Արի՛, դուրբա՛ն, արի՛»: Ես վազեցի դեպի վիրավոր կինը.«Ի՛նչ է, մայրիկ՛»: «Ես քեզ դուրբան, ես քեզ դուրբան, բալի՛կ ջան, քիչ մը ջու՛ր բեր, խմենք»: Ես վազեցի, ֆասովս ջուր բերեցի, խմեց, օ՛ֆ արեց ու աչքերը ընդմիշտ փակեց: Ամբողջ մարմինը ծածկված էր դանակի հարվածների հետքերով: Ով որ մնացել էր, տարել էին Ջյամախ, մնացածին էլ էնտեղ էին սպանելու: Էսօրվա պես հիշում եմ թուրքերու դաժանությունը, թե ինչպես իրիկունը սկսեցին Էրզրումի ժողովրդին սպանելը: Ժողովրդի ճայնը իմ ուղեղից դուրս չի գալիս: Հիմա էլ, որ հիշում եմ, փշաքաղվում եմ:

Մարդ մտածում է՝ ինչքան լավ կեղնի աշխարհը, եթե չծնվեին էղ թունավոր օձերը: Թուրքիան դարձել էր մարդկային սպանողանոց: Հայերի սպանողի դժոխսային օրեր էին: Եթե այդ օրերին տեղի

ունեցած դեպքերը տեսնեք կինոյում կամ քատրոնում, չէք հավատա: Բառերով անհնար է նկարագրել թուրքական խուժանի և ոստիկաններու բարբարոսությունը: Այս պատմությունը պիտի վկայեղնի ապագա սերունդներու համար:

Առաջին աշխարհամարտի օգոստոսի մեկը հիշատակ եղավ հայերու համար: Կգա ժամանակ, որ մարդիկ իրար կհարցնեն, թե իրո՞ք այդպիսի գազանություն եղել է, թե՞ այդ բոլորը առասպել է: Այո՛, եթե մի քանի դար անցնի, մեր սերունդները դժվար թե հավատան, որ 1915թ. այդպիսի գազանություն եղել է: Այո՛, եղել է, այն էլ ինչպիսի՛: Մագապուրծ եղածներս ստիպված ենք եղել էդ բոլորը տեսնել՝ հայրենակիցների տանջանքները, բարբարոսների ծաղրածանակը խեղճ ու թշվառ ժողովրդի հանդեպ: Եթե ես գրագետ եղնեի, աշխարհի ամենացավալի ու ամենամեծ զիրքը կգրեի: Այո՛, ուլքեր հիշում են 1915թ., ուլքեր ազատվել են թուրքերի սրից, կհամաձայնեն ինձ հետ: Թուրք բարբարոսներին և մարդագետերին դա հաճույք էր պատճառում: Այո՛, կանցնին տարիներ, դարեր, շատ քան կփոխվի, քայց մենք՝ հայերս, աշխարհի որ մասում էլ եղնիք, պետք է միշտ հիշենք, թեկուզ մի քանի հազար դար էլ անցնի, պիտի հիշենք այն սև քիծը, որ թուրք բարբարոսները թողել են մեր ժողովրդի սրտում:

Մի օր Իբրահիմ աղայի հետ խոստ էինք հավաքում, երեք հոգի եկան, բարևեցին:

-Նստենք մե հատ ջիկարա քաշենք,-նստեցին, խոսեցին հայերի մասին, լավից, գեշից, վերջը խոսեցին պատերազմի մասին: Հասակով մեկն ասաց.

-Գիտե՞ք, որ ռուսաց զորքը Էրզրումի տակն է:

Իսկ մյուս թուրքն ասաց.

-Գիտե՞ս ինչ, եթե ուռուսը Էրզրում մտնի, թքելով կխեղդեն Էրզրումի ժողովրդին:

Հասակով թուրքն ասաց.

-Դուք ի՞նչ գիտեք ուռուսի մասին: Ես Լոռիս Մելիքովի⁷⁶ կովին եղել եմ, եթե ուռուսը ուզենա, Թուրքիան մի ամսվա մեջ տակնու-

վրա կենն: Լոռիս Մելիքովի կովին ես հեծյալ գնդում էի, Ղարսից մեզի մալի պես խառնեց առաջը և հասցրեց մինչև Էրզրումի տակը: Մեր զորքի կեսը գերի վերցրին, շատ մասը վիրավորվեցան: Վերջապես մենք հասանք Դավա բոյնի⁷⁷, կանգ առանք: Տասը օր հանգստացանք, նորից սկսվավ հարձակումը, ուժեղ ճակատամարտ եղավ, մի երեք օր շարունակ ո՛չ առաջ էինք գնում, ո՛չ ետ: Չորրորդ գիշերը խաբար տվին, որ շուտ հետ քաշվենք, ուռուսը Թորթոմի⁷⁸ կողմից առաջ է շարժվում, Էրզրումի ճամփեն փակում է: Մեր գունդը ամբողջ գիշերը ճամփա քելեց, մեզի շուտն տարան դեպի Իլիջա⁷⁹, որպեսզի ուռուսի առաջը առնենք, որ Էրզրումի ճամփեն չփակի: Առավոտ հասանք Իլիջա, ուռուսը դեռ չէր հասել, մենք հարմար տեղ դիրքավորվանք: Ուռուսաց դազախը⁸⁰ հասավ մեզի: Սկսեցինք կովելը մինչև իրիկուն, իսկ մեր հետևակն ու թնդանոթները ետ քաշվան Էրզրումից, թողին առանց կովի: Մեր զորքը ետ քաշվեց մինչև Մամախաթուն, զինադադար, ապա հաշտություն կնքեցին⁸¹: Վերջապես պատերազմը վերջացավ: Գիտե՞ք՝ ինչ կա, որ ուռուսները առաջ չեն գա, նրա համար է, որ Ալամանի⁸² հետ գործը լավ չի:

Էսպես նկարագրեց Լոռիս Մելիքովի 1878 թ. կռիվը այս թուրքը: Վերջապես թուրքերը գնացին:

Ես անհամբեր սպասում էի, թե թուրքերը երբ պիտի գնան, որ նորությունը հայրիկիս հաղորդեմ. «Գիտե՞ս՝ քազա խաբար եմ քերել»: «Ասա՛, րդա՛ս»: «Գիտե՞ս, հայրիկ՛, էսօր Իբրահիմ աղայի մուր երեք թուրք եկավ, խոսեցին ուռուսներու մասին»,-ինչ որ լսել էի ուռուսներու մասին, պատմեցի հայրիկիս: «Շատ ճիշտ է պատմել թուրքը, րդա՛ս, եթե գերմանական ռազմաճակատը չեղնիր, ուռուսները, ճիշտ որ, պետք է շուտ գրավեին Թուրքիան, քանի որ թուրքական ամբողջ զորքը Մարիդամիշի ճակատամարտում ոչնչացավ: Կեսից շարք գերի է, շար մասը ստեղ է, թուրք վիրավորներու պատմածով՝ հիվանդությունն էլ մի կողմից: Վերջը ես գիտեմ, որ ինչ կսպանեն վաղ թե ուշ, Մրթոյից և նրա օգնականներից հսկե՛ք անմեղ մարդկանց վրեժը: Ահա օս-

յաթս, բալի՛կ ջան, չմոռանաս, չմոռանաս, էսքանը կհաղորդես հորեղբորդ և եղբորդ: Դու փոքր ես, բալի՛կ ջան, աշխարհից ոչ մի բան չես հասկացել, դու չմոռանաս ազգիդ: Լսի՛ր, ինչ որ կասեմ, իմ ասածը ականջիդ օղ արե՛, որդի՛ս: Ես համոզված եմ, որ դու սաղ կմնաս, քանի որ աշխարհող փղա ես և դեռ փոքր ես: Մա՛նչս, մա՛նչս, դու շար ինչոք պետք է ըլլաս, որ քեզ պաշտպանես փորձանքներից: Հույսս դու ես, որ հորդ օջախը վառ պահես: Ես քո հայրն եմ, մի բան ունիմ ասելու, Հովհաննէ՛ս, քո հավատքը, հայրությունը չմոռանաս, ինչ էլ որ լինի: Ինչ որ պատահի, թեկուզ ամուսնանաս թուրք աղջկա հետ, նորից եմ ասում, չմոռանաս քո ազգը»: Հայրիկիս սիրտը վկայում էր, որ մի օր իրեն կսպանեն: Իմ սիրուն հայրիկիս սիրտը վկայում էր, որ ինքը սաղ չախտի մնա, ու էս մեր խոսակցության երկրորդ օրը Միթոն սպանեց հայրիկիս:

«Մեր ազգը թե՛ անցյալում, թե՛ ներկայում շար հալածանքներ է տեսել,-ասում էր հայրիկս,-որոնք հին և նոր վերքեր են թողել մեր հոգու մեջ: Ի՛նչ հերոսներ ենք ունեցել Վարդան գորավարի պես, իսկ հիմա մնացել ենք անպեր»: Ա՛խ, կործանեցին հայ ժողովրդի հին անցյալը կրող, փառահեղ քաղաքակրթության, արվեստի կենտրոններից մեկը՝ Երզնկան: Հին պատմություն ունի վաճառականներու և արհեստավորներու քաղաքի՝ Երզնկայի հայությունը⁸³: Հայրիկս շատ ցավալի դեպքերի մասին էր պատմում, երկրաշարժերի⁸⁴ մասին.«Հինգ, փառք, քսան հազարով մարդ է մահացել մի քանի անգամ, բայց էսպիսի չրեանված, չլաված աղետ երբեք չի եղել մեր հայրենիքում: Դժբախտություն եկավ հայոց աշխարհի գլխին. Աշխարհում շար են եղել տեսակ-տեսակ կռիվներ, շար բանակներ են իրար արյուն թափել, բայց էսպիսի բան չի եղել երբեք, ոչ մի պետություն իր հպարտ ժողովրդի հետ այսքան դաժան չի եղել: Մարդկության պատմության մեջ նման դաժանության որևէ դեպք չի արձանագրված: Հռոմներու ժամանակ էսպիսի բան չի եղել, արաբներու ժամանակ ալ չի եղել, սելջուկներու ժամանակն ալ, երբ թուրքերը գրա-

վեցին մեր հայրենիքը, նորից չի եղել էսպիսի դեպք: Ծիշո՛ւ է, հայերու քալան եղել է մի քանի անգամ, սակայն սուլթան Համիդի կոտորածի օրոք մարդկային զոհերի թիվը շար քիչ է թվում՝ համեմարած էս շարանե՛նգ դաժանության հետ, որը եզակի է: Տեղահան անել աննեղ ժողովրդին, կազմակերպել սպանդ ու կոտորել ոչխարի պես,-ուրը զարկում էր գեյրնին հայրիկս,-չէ, դու, գազա՛ն, կպարտվի՛ս: Նախախան երթա խարձազ»: Սիրուն հայրիկս իրան-իրան խոսում էր էսպես, դառնում էր ինձի և լավ համբուրում: Հայրիկիս խոսքերը ոսկի էին, իրոք որ պատժվան երկու գլխավոր գազանները՝ Էնվերն ու Թալեաթը: Մեկը՝ Բաքվում, հայ աղջկա ձեռքով⁸⁵, մյուսը Գերմանիայում՝ հայ տղու ձեռքով⁸⁶:

Հայրիկիս, մայրիկիս, քրոջս վերջին օրը, վերջին առավոտը, վերջին արևը մեր հայրենի գյուղում

Ես ու իմ ընկեր Դուրսունը աշխատում էինք հանդում, արտ էինք քաղում: Էս Դուրսունը մի հատ դարանջա ուներ.«Արի տեսնենք, Ուսու՛ի, ով լավ նշան կհսի», -էսպես խաղում էինք, ֆասս վերցրեց, տարավ մի քիչ հեռու դրավ ու նշան բռնեց: «Չէ՛, մի՛ խսե՛»: Ես վազեցի, որ ֆասս վերցնեմ, Դուրսունը կրակեց, դիպավ աջ թևիս արմուկին: «Լա՛խ, բան չկա, Ուսու՛ի ջան, ես մասխուզ⁸⁷ չարի, ես ներողություն», - մի շորըմ վառեց, բերավ, դրավ վերքին ու կապեց: Ես չէի աշխատում, թես կապած պառկել էի: Չիղեմ՝ որքան ժամանակ էր անցել, մեկ էլ ասաց.«Ուսու՛ի, Ուսու՛ի, արի՛ գնանք գյուղ»: «Ինչի՞ համար գնանք գյուղ»: «Չենքի չեն եկավ գյուղից, քելե՛, մի քիչ առաջ հինգ չիավոր գնացին գյուղ»: Գնացինք գյուղ, ես ուղիղ գնացի մեր տունը. մայրիկս, մեծ քույրիկս ու փոքր քույրիկս նստել գուլային: Մայրիկս ինձ համբուրեց.«Գիտե՛ս, փղա՛ս, հայրիկիդ սպանեցին»: Չանդարմամ եկավ, մորս ասաց, որ հավաքվենք, պետք է գնանք: Մայրիկս քրոջս ասաց.«Գնանք, Եփրատը թափվենք, էլ ո՛ւմ ենք

պեղք»։ Բայց քույրս չհամաձայնեց։ Չանդարման եկավ, մորս ասաց. «Դե՛ շուտ, դու՛րս արեք»։ Ելանք գնալու, հայաթից դեռ դուրս չէինք եկել, Ֆաթիման վազեց ինձի ու քրոջս բռնեց, պոռաց ջանդարմայի վրա. «Էս երեխանց ու ի՞նչ ես փանում, էս փողեն իմ եղբայրս է, անունը փոխել, Ուսուսի եմ դրել, իսկ էս փոքր աղջիկն էլ քույրս է, չե՛ մ փա»։ Չանդարման ասաց. «Ուզում էս՝ փա՛ ի, քյուչուկ իսանում, մի՛ նեղանար»։ Մայրիկս վազեց մեզ վրա. «Ես իմ երեխանցը չեմ փա, ես որպե՛ղ որ կմեռնեմ, թող իրանք էլ հեկա մեռնին»։ «Լավ,-ասաց ջանդարման,-դու պեղք է մեռնիս, իսկ երեխանքդ ինչու՞ մեռնին»։ Ու մորս ձեռքից բռնեց, քաշեց ետ։ «Ա՛խ, մայրի՛կ ջան»,-ասի, վազեցի մորս քով, գլուխս թաղեցի մորս գրկի մեջ, չեմ ուզում բաժանվել մորիցս, ձեռնով մեկ լալիս եմ, համբուրում եմ մայրիկիս շորերը, քաշում եմ ինձի մայրիկիս, իմ մանկական սիրտը վկայում էր, որ էլ չալիտի տեսնեմ անուշիկ մայրիկիս, անզին մայրիկիս։ «Հերի՛ք է գոռաս»,-վերջապես համբուրվում եմք մայրիկիս ու մեծ քրոջս հետ ու բաժանվում եմք հավիտյան։ Մայրիկս ինձ գրկեց, ձեռքերիցս բռնեց, համբուրեց, ձեռքերս առավ իր դողդոջուն ափերի մեջ, վերջին խոսքերն արտասանեց արտասուքով. «Ա՛խ, իմ Ասրվա՛ծ, էրեխեքս ի՛նչ պիտի եղնին,-ծնողական սրտի խորին ցավով ասաց,-մնացե՛ք բարով, մնացե՛ք, բալիկներ, բալքիմ դուր սաղ մնար»։ Ես երբեք չեմ մոռանա այդ օրը, իմ մայրիկի վերջին խոսքերը. «Ա՛խ, իմ բալիկներ, ի՛նչ պիտի եղնի ձեր վերջը...»։ Եվ բաժանվեցինք... Անիրավները տարան մեծ քրոջս ու մայրիկիս, էսօրվա պես հիշում եմ։ Դաժան հիշողություն մանկությունիցս։ Էդ օրը մեր գյուղից սպանեցին հայրիկիս, քոռ Շարամին, Մայնուսի մարդուն՝ Համբարձումին, և տասը հոգու մեր հարևան գյուղից՝ Վերին Չուրլուկից։ Սպանող կատարվեց Մրթոյի ձեռքով մեր գյուղի բախչաներու տակը։ Էդ օրը հայրիկիս սպանեցին, մայրիկիս ու քրոջս տարան։ Այլևս ոչինչ չէր մնում, ես կորցրի ծնողներուս, աշխարհում ինձ համար ամենաթանկագինը, իմ սիրտը, այն, ինչ սիրելի էր

ինձ համար։ Առաջին գիշերն էր, որ ես մեռակ ու անօգնական պառկել էի երդիկին, մոր զգացի, որ ես անտեր եմ, էլ ու՛մ եմ պետք։ Ամեն ինչ վերջացավ, աշխարհն ինձ համար դատարկվել էր։ Գիշերը քունս չէր գալիս, հենց որ աչքերս փակում էի, առաջս էին գալիս հայրիկիս ու մայրիկիս քաղցրիկ դեմքերը։ Դահիճ Մրթոն իր գործակիցների հետ համարյա թե ամեն օր գազանություններ էր կատարում։

-Էս ի՞նչ աշխարհ է, ինչու՞ սպանեցին հայրիկիս, ինչու՞ և ու՞ր տարան մայրիկիս ու քրոջս։ Հիմա որտե՞ղ եք, ա՛խ, իմ անուշ մայրիկ, անզին քույրիկ,-քանի գնում էր, էնքան լացս ավելի էր գալիս։

Մեկ էլ խանութս ձեռն է տալիս մարդուն. «Իբրահա՛մ, էգուց էս փողուն փա՛ ի, թող փանեն, գլուխս փարավ իրա լացով»։ Մեկ էլ Ֆաթիման եկավ. «Ի՛նչ է, մայրի՛կ, ինչու՞ ես բոռում էս փողու վրա»։ «Ի՛նչ պիտի եղնի, լալով գլուխներս փարավ, թող վաղը հերդ փանի»։ «Իսկ եթե քու հորդ ու մորդ սպանեին, դու ի՛նչ կանեսիր, մայրի՛կ, վայ թե կուրախանայիր, հա, լավ բան չես անում, մայրիկ»։ Ֆաթիման եկավ քովս. «Գիտեմ՝ ինչու՞ գուլաս, եղբա՛յր ջան, ցավալի է հորից, մորից բաժանվելը, ի՛նչ անենք էդ անասրված թուրքերու էրածը աշխարհով է։ Արի գնանք քովս, քնի,-ջուր քերեց, լվացվա,-արի՛ քիչըմ հա՛ց կեր, քիչըմ հանգստացիր»։ «Հաց չեմ ուրում, քույրիկ»։ «Լա՛ մ, արի՛ քնի»։

Էստեղ եմ ասում՝ յարան տիրոջը ցավ կուտա, մինչ էդ ես կարծում էի, թե սուտ է էս բոլորը, ինչ-որ մի բան է, կանցնի, քանի որ իմ ծնողներուս չէին սպանել, ու ես ինձ հանգիստ էի զգում, կարծես ոչ մի բան չէր պատահել մեր գյուղի ժողովրդի հետ։ Իսկ իրականում չկար մեր գյուղի ժողովուրդը, կային թուրքերը, գազան թուրքերը, որոնք հոշոտել էին բոլորին, ամբողջ գյուղից սաղ էր չորս երեխա։ Ես մոր զգացի, որ մեռակ եմ, չկար հայրիկս, անուշ մայրիկս, քույրս, էլ ու՛մ եմ պետք։ Ես վախիցս էլ չէի լալիս, գնում

էի հայրիկիս քաքնված տեղը՝ մարագը, ցատում, լալիս էի, հիշում հայրիկիս խոսքերը. «*Ես սաղ չեմ մնա, փղս՝ ջան, հորեղբայր, եղբայր, որ գան, մեր վրեժը կհանեք*»: Ինչպիսի տանջանքներ էի ես կրում: Ծնողներուս կորստի համար ես չէի կարող լալ, համարյա ամեն բոպե ստիպված էի ճնշել մանուկ սիրտս: Անողոր դահիճները սպանեցին սիրելի հայրիկիս, և նույն օրը բաժանվեցի անուշիկ մայրիկիցս ու մեծ քրոջիցս: Ես մենակ ցատել էի մարագում. երեկ ես ժամին խոսում էի հայրիկիս հետ, իսկ էսօր չկա. «*Ախ, հայրիկ, հայրիկ, անուշիկ հայրիկ*», աշխարհում ծնողից անուշ բան չկա, չկա ու չկա: Քնում էի թե գարթնում միշտ հայրիկիս, մայրիկիս ու քրոջս էի հիշում, ինձ չէի կարող զսպել, որ չլամ, չէի կարող մոռանալ ծնողներուս: Կարծես մի տասը տարի էր, որ բաժանվել էինք իրարից, դեռ երկու օր էլ չկար, իսկ իմ ծնողների կարոտը գիշեր ու զօր սաստիկ տանջում էր ինձ, ամեն վայրկյան մտքիցս չէին ելնում. Սկսում էի լալը: «*Անգի՛ն հայրիկ, մայրիկ, ես չեզ սիրում եմ, չեմ կարող մոռանալ*», լալիս էի ես, բայց վիրավոր սիրտս, տնքացող սիրտս լալով չէր թեթևանում: Նստում էի հայրիկիս մարագը, լալիս էի, չէի կարող մոռանալ. գոնե մե ելքըմ գտնեի:

Երկրորդ օրը, ձեռքս վիրավոր, ես ցատել էի դուրսը՝ նարդվանների վրա, մտածում էի իմ ծնողներու կորստի մասին, մեկ էլ հայք մտավ Քյալփաշիկը՝ արյունախում Մրթոյի օգնականը՝ նրա մեծ եղբոր տղան, որը մոտ քսան տարեկան էր. «*Արի՛ էսրեղ, Պողոս քյահայի՛ փղս*»: Ես մոտեցա, էնպես ինձ հարվածեց, որ ես փռվա գետնին: «*Ախ, մայրիկ*», ճչացի ես: Էս գազանը չոքավ վրես, դանակը հանեց, ասաց՝ յա, ալլահ: Ուզում էր ինձ մորթել: Չենիցս Ֆաթիման դուրս վազեց, տեսավ, որ ես փռված եմ, Փաշիկն էլ չոքել է վրես, էլ չսպասեց, համալը վերցրեց ու տու՛ր թե կտաս: «*Ասխ, սասց Փաշիկը ու թողեց ինչի, ինչ էս անում, ախմա իս, իտ չես ինչոն, աղջի՛*»: «*Իսկ դու ինչո՞ք էս, ինչի՞ գարկիր փղուն և ուզում էս մորթես մեր հայաթի մեջ: Ես հիմա քեզ*

պիրի մորթես, րե՛ս ինչ լավ կեղնի՛», վազեց ներս, դանակն առավ, դուրս եկավ, հետևից էլ Ֆաթիմայի մայրը. «*Ինչ է, ինչ է, ա՛յ աղջի՛*»: «*Ինչ պիտի էղնի, մայրի՛կ, տեսնո՞ւ ես էս քյաչալ շանը, ուզում էր Ուսուփին մորթել, էն էլ մեր հայաթի մեջ: Դե շուտ հեռացի՛ր, չասես, թե ես աղջիկ եմ, չեմ կարա քեզ մորթեմ, օձի՛ ծնունդ*»: Ֆաթիմայի մայրը, թե՛. «*Այ, բալամ, դուք ինչ իրավունքով եք մրել մեր բակը և ինչ իրավունք ունեք էղպիսի անշնորհքություն անել*»: «*Դե դու՛րս անցի, մյուս անգամ չհամարչակվիս մեր հայաթը մրնիս: Ասլան էս դարչեղ, սովա՛ծ քյաչալ, ինեղճ հայերու վրա: Լսի՛ր, քյաչա՛լ շուն, էս փղու մե մազը պակսի, ես քու արյունը կհանեմ, դե շուտ կորի՛ր, հասկացա՛ր: Դե շուտ դու՛րս անցիր, ինչ ինչից մի՛ հասնե, թե չէ ես քո հեպ ուրիշ րեսակ կխոսիմ, հայաթից դուրս կնեպվիս որպես սարկած շուն*»: «*Ես շար շնորհակալ եմ, քու՛ր ջան, մինչև կյանքիս վերջը ես քեզ պարտակա՛ն եմ*»: Աչքս ընկավ իմ քրոջը՝ Հազարվարդին. «*Դու, դու, իմ սիրելի՛ քույր, փրկեցիր եղբորս կյանքը*», ասում էր ու համբուրում Ֆաթիմային: Սիրու՛ն քույրիկ, սև աչեր, որքա՛ն սիրունություն ու քնքշություն կար մեր հանդեպ:

Հազարվարդ էր քրոջս անունը, ավել անունը Հազար էինք ասում: Իսկապես, որ Հազարվարդ էր, էնքան սիրուն էր, մազերը՝ ոսկեգույն: Ես չիղեմ՝ ինչպես անցավ էդ օրը, ինչպե՛ս քնա, միայն առավոտը ինձ զարթնեցրին, թե՛՛ էլ, հա՛ց կեր, որ գործի երթաս: Դուրսունը եկավ քովս. «*Ինչպես ես, իտ թեղ չի ցավում*»: «*Չանդամն եղնի թես, ու՛մ է պերք, ցավում է, թող ցավի, ինչքան կուզե: Դուրսու՛ն, էսօր ես չեմ կարող գալ, շար թույլ եմ, թես ցավում է, զնա՛, էսօր մե՛նակ աշխարի՛*»: Ֆաթիման եկավ, հաց բերեց. «*Հա՛ց կեր, գույնը գցել ես, հաց չես կերել երեկվանից, սոված ես*»: Քույրս՝ Հազարը, եկավ քովս ցատեց: Միտքս փոխեցի. «*Վերցնեմ քրոջս, երթանք Եփրատը նեպվենք, ազարվենք, մորս նպարակը կարարվի*»: Քրոջս ձեռքից բռնած՝ գնացի հորս

գերեզմանի վրա լացի, մեկ էլ երկու թուրք եկան, անցան-գնացին դեպի Եփրատը: Նորբյաղի թուրքերն էին, գնում էին, Եփրատի բերանը նստում, Եփրատի բերած հայերու դիակները հանում, ստուգում էին, թե վրեժը ոսկի կա՞, թե՞ չէ: «Արի՛, քու՛ ը ջան, երթանք ընկնինք, ազատվինք»: Գնացինք դեպի Եփրատը, տեսանք Ֆաթիման ջուր է տանում. «Էս ու՛ր կերթար»: Ի՞նչ ասեմ, լացս եկավ, լացի. «Գնանք Եփրատը նեղվեմք, ազատվենք: Շար շնորհակալ ենք քեզնից, քու՛ ը ջան»: «Էդ ի՞նչ չար բան էս մտածել, ես գիտեմ՝ դու ինչոք փողա ես, լավ բան խոսիր, որ ասեմ աֆարիմ: Մեկ էլ եղպիսի բան չլսեմ, դե արի՛, էրթանք փուն: Դու կատարյալ ինչխո ես: Ի՞նչ կշահեիր Եփրատը ընկնելով: Չեզ պես օրական հազարներն են ընկնում: Դու իմ վերաբերմունքից գոհ չե՛ս: Ես որքա՛ն սիրում եմ քեզ ու քրոջդ և ցանկանում, որ մի օր ազատվեք: Ես կպաշտպանեմ ձեզ, քանի ես կամ, իսկ ինչ վերաբերում է քո ծնողների մահին, դա իմ ուժերից վեր էր, ես չէի կարող օգնել»:

Չգիտեմ՝ ինչպես շնորհակալ լինեմ էս բարի հրեշտակ աղջկան: Դժբախտության դեպքում հանդիպում ես լավ մարդու: Էդ րոպեին կարծես աշխարհը քոնն է, մոռանում ես բոլոր ցավերդ: Երկրորդ անգամն է, որ քրոջս ու ինձ ազատում է մահից այս հրեշտակ աղջիկը: Հորս սպանեցին, մորս ու քրոջս տարան, ես բոլորովին հիասթափվա ապրելուց: Ես որոշեցի՝ լավ է մեռնել, քան ապրել, որոշեցի քրոջս հետ ընկնել Եփրատը և ազատվել այս դառը աշխարհից: Ֆաթիման օգնության հասավ այդ չար ժամին. «Զուրյու ու ես շար շնորհակալ ենք, քու՛ ը ջան, ինչ որ ասես, մենք կլսենք քեզ»: Ես մորս քիչ էի տեսել, կարոտում էի թե՛ մորս, թե՛ հորս: Ես կարծում եմ, որ հարազատ մայրս Ֆաթիմայից առավել մեզ սիրել չէր կարող: Ահա երկրորդ մայրս դարձավ Ֆաթիման: Այն օրից անցել է 53 տարի, իսկ Ֆաթիմայի անմոռանալի պատկերը մնացել է իմ հոգու մեջ: Չեմ կարող մոռանալ նաև իմ հայրիկի խոսքերը, հիշեցի, որ ասում էր, որ մի օր կազատվենք

գազան թուրքերի բռնություններից. «Տղա՛ ջան, այս մրրիկն էլ կանցնի: Հայերս շար ենք փեսել այսպիսի փորձանքներ: Հայերի փրկությունը միայն ռուսների գալով է: Էդ ժամանակ հավատարա՛, բալի՛ կ ջան, որ մենք իրավունք կունենանք ապրելու»: «Իսկ ե՞րբ պեպք է փեսնենք այդ օրը, հայրիկ»։ «Ես գուցե չփեսնիմ, բալի՛ կ ջան, բայց դու՛, դու՛, անպայման կփեսնես,-իմ հայրիկը չեոքը պարզեց դեպի արևելք,-երբ ռուս փրկարարը չեոքը մեկնի մեզ, առանց նրա մենք ոչինչ անել չենք կարող: Ես հուսով եմ... հույս ունեմ, որ մեր ժողովրդի դարավոր իղջը կկատարվի, և մենք կազատվենք այս դահիճ թուրքերից», - հավատով լի էս սուրբ խոսքերը ասաց իմ հայրիկը, բայց ափսոս, որ չտեսավ:

Ահավոր իրադարձությունները հասան Երզնկայի քաղաքներն ու գյուղերը, տեսե՛ք, թե ինչ արեցին բարբարոս բորենի թուրքերը. իսկ ուրիշ ի՞նչ կարելի էր սպասել աշխարհի ամենախեղամեծաց ու վայրենի ազգից: Իրենց ճանապարհին ամեն ինչ ոչնչացնելով (այն, ինչ հայերին էր պատկանում, ոչնչացնում էին մորեխի պես)՝ երկուտոնանի գազանները կողոպտում, գնդակահարում, ոչնչացնում էին այն, ինչ որ մեր ազգին էր պատկանում: Աչքերս բացելով ծաղիկ հասակում տեսա ահավոր կոտորած, զինված ավազակախմբերը թալանում, հրդեհում էին տները, իրենց շենքերի վրա սպանում հայերուն: Եվ էսպես հայերուն պիտի սպանեին, թալանեին միայն նրա համար, որ հայ են:

Մայնոսը աքսորի ժամանակ իր երեք երեխանցով գյուղից անհայտացել էր: Ի՞նչ էր արել, Եփրատի բերանը փորել էր, գնացել էնտեղ թաքնվել էր, էնպիսի տեղ էր փորել, որ ինչքան մահ գային, չկարողանային գտնել: Երբ իմանում է, որ Մրթոն իր մարդուն սպանել է, երրորդ օրը զիշերը, գալիս է Մրթոյենց տուն, որ ամուսնու վրեժը առնի, բայց դուռը բանալ չի հաջողվում, շատ է չարչարվում, վերջը մեկ կճուճ եղ է վերցնում, իր մեծ տղու՝ Կարապետի հետ քիլարի մեջ ինչ որ կա, ջարդում է: Առավոտ որ էդ բոլորը տեսնում են, Մրթոն անմիջապես հասկանում է, որ էդ Մայ-

նուսի գործն է: Իրենց գյուղը ինչքան տղամարդ ու կնիկ կա, հավաքում է, գալիս է մեր գյուղը և մեր գյուղից էլ սաղին հավաքում՝ աղջիկ, տղա, տղամարդ ու կնիկ և ասում. «Գիրե՞ք, ժողովու՛րդ, ինչ կա, էս գիշեր Մայնուը եկել մեր փունը թալանել է: Ի՞նչ պետք է անենք: Անպարճատ պետք է գրենենք Մայնուսին: Նա արտերու մեջ պետք է էղնի: Յորենի բոլոր արտերը պետք է սարուզենք»:

Մրթոն ժողովրդին հավաքեց և տարավ դեպի վերին հանդը: Ընչտ որ, Մայնուը վերի հանդի կողմն էր՝ Եփրատի բերանը: Ամբողջ օրը տակնուվրա արեցին դաշտերը, Մայնուսին չգտան, փոխարենը բերին տասներկու աղջիկ Վերին Չուբլուզից: 15-16 տարեկան էին, շատերը վիրավոր էին: Մրթոյի արլավի⁸⁸ ժամանակ գտան, հավաքեցին, բերեցին միայն տասներկու աղջիկների, բայց Մայնուսին չգտան: Ի՞նչ էր աղջիկներու դրությունը, վրայի շորերը պատռված, կիսամերկ, մեկի վիզը կտրված էր, լաց էր եղնում: Իմ առաջ բացվեց մի ցավալի տեսարան. աղջիկները գրեթե մերկ, մի շապիկով էին, ծեծված, ջարդված, վիրավոր, մարմինները կապտած: Ինչպե՞ս ասեմ, որ հասկանաք, անհնար է բացատրելը: Մինչև հիմա ես չեմ կարող մոռանալ էդ գազաններու արարքները, որ միտս ընկնում են, էդ տասներկու ծաղիկ աղջիկները, ես կարծում եմ, թե իմ աչքի առաջն են: Բոլորն իրար վրա հավաքված դողում էին, ամաչում էին մարդկանց երեսին նայել: Կարծես թուրքերու արարքներու համար իրենք էին մեղավոր: Ես մոռացա ծնողներուս կորուստը, երբ էս փեճակում տեսա անմեղ աղջիկներուն: Տարան, լցրին էն մարագը, որտեղ որ հայրիկս էր մնում: Չիղեի՝ ինչով օգնեի էս անմեղ, հրեշտակ աղջիկներուն, վերջը որոշի՝ գոնե հացով: Ես երեք անգամ գիշերը հաց գողացա, տարա աղջիկներուն. ո՛չ ես էի խոսում, ո՛չ էլ աղջիկները: Վերջին անգամ, որ հացը տարա, նրանցից մեկը հարցրեց. «Տղա՛ ջան, դու հա՛յ էս»: «Հա՛, -պարասիսանեցի էս, -էս մեր գյուղի Պողոս քի-հայի փղեն եմ՝ Հովհաննեսը»: «Վա՛յ, Հովհաննես՛ս ջան, դուք մե-

զի բարեկամ եք», -ասաց աղջիկներից մեկը:

Ընչտ որ, ես նրանց տանը խաղաղ ժամանակ եղել եմ, հայրիկիս առաջին կինը էդ աղջկա՝ Աղունիկի մորաքույրն է եղնում: Այդ օրը ամբողջ գիշերը չքնեցինք, նստեցինք աղջիկների հետ մեր ծնողներու կորուստը իրար պատմեցինք ու լացեցինք: Աղունիկը թե. «Դու ասե՛, եղբա՛յր Հովհաննես, հիմա ի՞նչ անենք, որ էս փանջաններից ազատվենք, էս գիրեմ, որ առավոտյան մեզ պիտի սպանեն»: «Հոգուդ մեռնիմ, քույրի՛կ ջան, էս էլ քեզի պես, ի՞նչ կարող եմ ասել, ինչո՞ւ՞ կարող եմ օգնել, էս էլ մի գերի եմ, ինչպես դուք»: Լաց եղանք, հանգստացանք, հարցուց մերոնց մասին, մայրիկիս, մեծ քրոջս: «Էսօր չորրորդ օրը կեղնի, ինչ հայրիկիս սպանին, մորս ու քրոջս փարան,-ու հարցրի,-քու՛յր ջան, ինչպես եղավ, որ քարավանից եր ընկաք»:

-Ա՛յ, Հովհաննես՛ս, մի՛ հարցրու, դե հիմա լսե ինձի... Իրիկունը եկավ Մրթոն իր օգնականներով, հրամայեց, թե առավոտ պետք է դուրս գանք գյուղից: Վայնասունն ընկավ գյուղի մեջը, մեր գյուղը մեծ էր, ժողովուրդը խառնվել էր իրար, փաթաթվում էին, լաց էին եղնում: Լալով վազում էին ժամ՝ Աստծուն աղաչելու, որ մեզ փրկե: Առավոտը հավաքին գյուղացոնց, տղամարդ համարյա չկար: Երբ որ ելանք տնից, մայրիկս սկսեց լացը, թե ես չեմ հեռանա իմ տնից: Մենք էլ հավաքվել էինք մտղը, լալիս էինք մեր դռան քովը, չէինք ուզում հեռանալ մեր տնից: Ջանդարմեքը ժողովրդին ծեծելով քշում էին գյուղից դուրս, մեծից փոքրը լալիս էին: Մեկ ջանդարմա մը եկավ դեպի մեզի.. «Ի՞նչ եք նսրել»: Մայրիկս թե. «Ու՛ր երթան էս իմ երեխանցով, էս դուրս չեմ գա փնիցս, գուզեք, սպանե՛ք, իմ մարդուս փարան ասկյար, էս էս երեխանցով ու՛ր երթան»: Ջանդարման հարձակվավ մորս վրա. «Տանում ենք, որ սպանենք,-ու սկսեց ծեծել մայրիկիս,- դու կարծում ես՝ սա՞ղ պիտի թողնենք, փանում ենք, որ սպանենք»: Մենք էլ խառնվանք ժողովրդին, լալով, պոռալով ձեռքներս բարձրացնում էինք վերև, աղաչում էինք Աստծուն, որ փրկե մեզի, մեծից փոքր լալիս էինք:

Գժվար է նկարագրել, եղբա՛յր Հովհաննես, թե ինչ եղավ գյուղում, բոլորը անխափր լաց էին լինում: Բոլորին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխանց, ծերերին, ծեծելով ջանդարմեքը դուրս հանին գյուղից: Շատերուն, ով որ դիմադրում էր, սպանին գյուղում: Գյուղից դուրս հանին մեզի, իսկ խուժանը պատրաստված սպասում էր, հարձակվավ ժողովրդի վրա: Ով ինչ ուզում էր, անում էր, ինչ գրոխոջ ցավացնեմ: Ելան գելերը ընկան ոչխարի մեջը, Հովհաննես՝ ս ջան: Սկսին մեզի ջարդելը: Քսան աղջիկներուս քաշելով տարան արտերու մեջ, ինչ որ կուզեին, էրին, հետո թողին, գնացին: Մնացինք արտերու մեջ մինչև էսօր:

-Բա ի՞նչ էիք ուտում, քույրի՛կ ջան:

-Յորեն, բանջար, գարի, իրիկունն էլ հավաքվում էինք, մեկ տեղ պառկում:

-Քույրի՛կ Աղունիկ, դու ասացիր, որ քսան աղջկներուդ տարան, բա յոթը ու՞ր են:

-Յոթին դահիճները սպանին, եղբա՛յր, չէին հանձնվում, հետո մի կերպ տարանք մայր առուն, թաղեցինք: Հողը ձեռքերով լցրինք: Սպանվողներից մեկի քույրը նա է՝ Վարդուհին: Երեկ առավոտ տեսանք, դեպի մեզ ժողովուրդ է գալիս՝ հանդի մեջը տարածված: Եկան մեզի բռնեցին, Մրթոյին ձեն տվին, եկավ, մեզ նայեց, իսկական գել, մարդագազան: Հարցուց՝ դուք որտեղից եք: Մենք էս գյուղացի ենք՝ Վերին Չութլուքցի:

-Էլ ուրիշ որտե՞ղ մարդ կա, չիդե՞ք:

-Չէ՛, չիդենք ուրիշ մարդու տեղ:

-Ղարաղիզեցի Մայնոսին չե՞ք տեսել էստեղաները:

-Չէ՛, չենք տեսել:

Մի հոգի կանչեց մեզ մոտ ու ասաց.«Մրանց նայի՛, տեղ չեք-քան», - ու ինքը նորից գնաց արտերու մեջը՝ Մայնոսին ման գալու: Մինչև իրիկուն ման եկան, բայց ուրիշ մարդ չգտան: Մեզի բերին ձեր գյուղը, տեսնինք՝ մեր վերջը ինչ պիտի էղնի: Հովհաննես՝ ս, էս

աղջիկները ինձի չեն լսում: Ասում եմ, արեք երթանք, թափվենք Եփրատը, ազատվենք էս տանջանքներից, ինձի չեն լսում: Մեկ է, առավոտ մեզի պիտի սպանի Մրթոն, լավ չի, թող Եփրատը սպանի: Հոգու՛ղ մատաղ, Հովհաննես՝ ս, էս ի՞նչ գուլում էր, որ եղավ մեր ժողովրդի գլխին: Ի՞նչ մեղք էինք արել, որ էսպես վարվեցան: Ես մտածում եմ, թե մեր գյուղի ժողովրդին ի՞նչ արին, Աստված ջան, ի՞նչ մեղք էինք գործել, որ էսպես արեցին: Քոռանա՛մ ես, ի՞նչ եղավ մայրս՝ երեք երեխանցով. փոքր եղբայրս երեք տարեկան էր: Երբ որ ելանք տնից, մայրիկս սկսեց լացը, մենք էլ հետը:

Առավոտ մենք գնացինք հանդը՝ խոտ քաղելու, մեկ էլ տեսանք Մրթոն աղջիկներուն խառնել է առաջը և տանում է Բալբակ⁸⁹ սպանելու: Մրթոն՝ հայերու մահուն վարպետ, ինչպես թուրքերն էին ասում, հայու դասաբ: Կատարյալ մի հրեշ էր Մրթոն: Թուրքերու առաջ պարծենում էր.«*Ես հազար հար գյավուր եմ սպանել է՛ս չեռքերով*»: Մրթոն մեր շրջանի ամենաարյունաբքու դահիճն էր: Նա էլ, իր օգնականներն էլ զբաղված էին հայերուն գնդակահարելով, խեղդամահ անելով.«*Մենք մուսուլմաններ ենք, ոչ մի գյավուրի չիմայենք, ամենադաժան չեով սպանենք: Ես հրաման եմ սրացել հեքումյաթից*⁹⁰՝ փոքրից բռնած մինչև մեծ հայուն չիմայել»: Մուսուլմանների արյունոտ հրամանով Մրթոն հերթական հրեշավոր հանցագործություններն էր կատարում: Օր չէղնիր, որ նա մարդ չսպաներ, վեց գյուղի դահիճ էր, երդված վրեժ էր լուծում հայերից: Մրթոն նման էր էն գիշակեր մեծ գազանին, որ զոհի արյունը խմում էր, հետո էլ ուտում, թողնում, հեռանում: Այնուհետև նորից էր սկսում որսը, գտնում էր... Ախր հարցն այն էր, որ մեր վեց գյուղերը հարևան էին Մրթոյի գյուղին. ով պահված էր, և ով թաքնված էր, նրա օգնականները հայտնաբերում էին: Երկու ամիս օր չէղնիր, որ Մրթոն մարդ չսպաներ: Բայց մե օրն նրան լավ խայտառակում է իմ եղբոր խանումը: Եղբայրս՝ Հարությունը, Բալբակ գյուղում Հասան չաուշի մոտ էր: Եղբայրս դռան մոտ կանգնած է լինում, երբ մեկեն ձիով հայտնվում է Մրթոն, ուզում է՝ թրով սպանի եղբորս: Խանումը դուրս է վազում,

տեսնում է, որ գազանը ուզում է քրատել Հարությունին, պռռում է. «*Ի՛նչ ես անում ախմախի մեկը: Էս փղուն, որ սպանել ես ուզում, ինչ է, աշխարհը էլ հայ չկա՞: Էնքան հայ կա, որ վերջը քո պարիժը կարանաս հայերու ձեռքով*»: Եվ իրոք որ, այդպես էլ եղավ:

Դարախանայի⁹¹ հայ զինվորներու սպանողը

Եվ այսպես, հայրենակիցներ՝, անընդհատ սպանող ու սպանող: Ահա մի ուրիշ ցավալի տեսարան: Ես եմ վկա, միայն ես, այո՛, ե՛ս, թե գազաններն ինչպես էին ավինահար անում Երզնկայի դարախանայի հայ արհեստավորներուն, բերում, լցնում էին Մրթոյի տունը ու հետո հանում, սպանում էին: Ե՛ս եմ իմ աչքով տեսել թուրք ջարդարարներու արարքները, թե ինչպես էին ավինահար անում հայ երիտասարդ ասկյարներուն: Դուրսունի ասելով՝ մոտ երեք հազար հայ երիտասարդ արհեստավոր կեղևեին: Չորրորդ բանակի համար կոշիկ ու շոր էին կարում, մահուդ էին գործում, տեղում պատրաստում: Բոլորն էլ հայ էին, շատ քիչ թուրքեր կային: Երբ որ հայերին բանակ էին զորակոչում, նրանք քսանհինգ ոսկի էին տալիս, որ իրենց դարախանա օգեն, նրա համար, որ արհեստ սովորեն, տնեցոնցը մոտիկ էղնին, բանակի չարչարանքներից էլ ազատվեն: Դրա համար էլ դարախանայում շատերը հայեր էին, և բոլորն էլ՝ երիտասարդ: Հիմա նրանց ընտանիքները չկային, արքորել էին, կոտորել: Երեք օր առաջ Էնվեր փաշան եկել էր, հրաման ավել, որ իրենց մեջից վերջ տան այլ ազգերին: Արյունոտ Էնվերը ազգային թշնամություն էր բորբոքել հայ զինվորներու դեմ: Հունիսի մեջն էր, երեք օր անընդհատ ավազակի տուն էին բերում դարախանայի հայ զինվորներուն ու սպանում:

Խոտ էինք քաղում վարի հանդում՝ Սև ջրի մոտ: Տեսանք քաղաքից մարդ են բերում, Սև ջրի կամրջի բովից դարձրին դեպի

Մրթոյի տուն: Մի քիչ էլ մեզի մոտեցան, տեսանք, որ բոլորն էլ վարտիք-շապիկով են ու իրար կապած: Տարան դեպի Մրթոյանց տունը: Դուրսունն ու ես թողինք գործը, մենք էլ վազեցինք գնացինք: Կեղևեին մոտ 300 հոգի, լցրին մարագը: Ջանդարմեքը նստան հանգստանալու: Մի քիչ վերջը երկու ջանդարմա գնացին դեպի մարագը, դուռը բացին, տասը հոգի դուրս բերին, «*Յասլլա*» էրին ու սկսին դանակներով, սվիններով ծակելը: Սկսվեց վայնասունը, բայց դա բոլորովին դահիճներու վրա չէր ազդում, իսկ երբ որ վայնասունը վերջանում էր, սպանվածներուն քաշում, թափում էին Եփրատը: Եվ էդ բոլոր գազանություններն անում էին մյուս հայ զինվորներու աչքի առաջ: Ես տեսնում էի, բոլորն էլ երիտասարդ դեմքեր ունեին, որոնք չեմ մոռանա երբեք, քանի կենդանի եմ: Բոլորն էլ երիտասարդ էին, հազիվ 20-25 տարեկան: Նրանք դողում էին, պարզ լսվում էր, թե ինչպես էին շիկշիկում նրանց ատամները: Մի՞թե կարելի է խոսքով պատմել այդ սարսափելի տեսարանը: Շոթայված ձեռքերով փորը բռնած՝ հռհռալով կենդանի-կենդանի խելագարվում էին, իսկ թուրքերը սկսում էին ծեծելը և այսպես սպանում էին գազանաբար: Ահա իմ տեսածս: Ո՞վ կարող է հավատալ, որ էսպիսի բան է կատարվել, և ու՞մ գլխով կանցներ այդպիսի վերին աստիճանի դժոխային միտք: Այո՛, Էնվերի և Թալեաթի գլխի մազերի փոխարեն օձեր էին դրել, որոնք խայթում էին հայերուն: Հավատա՛, գալո՛ղ սերունդ, հավատա՛, ոչ մի սուտ չկա... Մարդկային լեզվի մեջ չկան այնպիսի բառեր, որոնցով կարելի լիներ արտահայտել այդ զարհուրելի տեսարանները: Ես լալով հեռացա և մինչև այսօր էլ սարսափում եմ, երբ հիշում եմ դարախանայի արհեստավորներու սպանողը: Մինչև այսօր էլ աչքիս առաջն են նրանց տանջահար դեմքերը: Դա եղեռնագործության ամենասարսափելի տեսարաններից էր, որ ես տեսա, գազանային անգթություն: Ես տասնվեց տարեկան անմեղ պատանի էի, երբ ականատես եղա իմ հայրենակիցներու արյունահեղությանը: Այդ գազաններու արարքը աչքիցս չէր հեռանում, այդ սարսափելի տեսարանը հիշելիս ամբողջ

մարմնով դողում էի: Կրակում էին ուղիղ հայ կալանավոր ասկյարներու վրա, փախչել չէին կարող, քանի որ ձեռքերը ամուր կապված էին, սպանում էին ու թափում Եփրատը: Այո՛, թող բոլոր եկող սերունդներն իմանան, բոլորը-բոլորը իմանան մեր թշվառ պատմությունը, քար սիրտն էլ չի դիմանա, կարտասպի:

Իմ փեսայի՝ Մովսեսի պատմածը, Սանսադարասի⁹² հայ զինվորներու սպանողը

Քսան օր էր անցել մեր գյուղի տեղահանությունից, և բոլոր գյուղերում մարդ չէր մնացել: Եփրատը լիքն էր դիակներով, որոնց ջուրը բերում էր արևելքից: Ես հարցնում էի Դուրսունին. «*Էս որտեղից էսքան դիակ, եթե գյուղերում մարդ չկա*»: «*Որտեղից... հայ զինվորներուն Սանսադարասից բերում են, որպեսզի ճանապարհներու վրա աշխատեցնեն, հեթո սպանում, թափում են Եփրատը*»: Եվ ահա վկաներից մեկն էր իմ փեսան՝ Մովսեսը, որ փախել է Սանսադարասից: Ահա տեսե՛ք, թե ինչ է պատմում նա Սանսադարասի ողբերգության մասին: Ես մե օրն հաջողաբարի, գնացի քովը: Ինձ համբուրեց, սկսեց լալը, ես էլ՝ հետը: Երբ հանգստացանք, սկսեց հարցնել, թե ինչ եղավ մեր ընտանիքը, ես էլ վերը գրածներս պատմեցի մեկառմեկ:

-Որտեղից փախար, փեսա՛, -հարցրի ես:

-Ա՛յս, ի՞նչ պատմեմ, թե որտեղից, Հովհաննես՛ս, լավ, միայն Սանսադարասու մասին կպատմեմ, թե բանակում գտնվող հայ զինվորներու հետ ինչ էին անում: Նրանց դրկում էին թիկունք՝ ճանապարհների վրա աշխատելու: Հայ զինվորները չգիտեին, թե ինչ ճակատագիր է իրենց սպասում: Ճանապարհների խոչընդոտություններից, սպանություններից չափ ու սահման չկար: Ոչնչացնում էին բոլորովին անմեղ զինվորներուն: Հավաքում, դրկում էին թիկունք՝ խարդախ ճանապարհով մասսայական ոչնչացնելու: Թե որքան էին մեռնում հիվանդությունից ու քաղցից, հայտնի էր

միայն Աստծուն, ու մեկ էլ զոհ էին դառնում անհագուրդ Եփրատին: Մի խոսքով, Սասնադարասին⁹³ վերածվել էր հայ զինվորներու՝ չարանենգ ճանապարհով կազմակերպված սպանդանոցի: Մեր հայ զինվորներուց հինգ հարյուր հոգի մե առավոտըն ջոկեցին, բերեցին Քյոթիի քով, զինաթափ արեցին: Նույն օրը մի ուրիշ տեղից բերեցին մոտ երեք հարյուր հոգի, մեզի բշին դեպի Էրզրում, ոչ մի տեղ չհանգստացրին, տարան դեպի արևմուտք՝ Սանսադարասի Խալիլ աղայի խանը: Երկրորդ օրը սկսին ջոկել հայ զարիտներուն և չաուշներուն՝ մոտ հարյուր հոգի: Նույն օրն էլ տարան ու հետ չեկան: Ես, դու զիտես, որ լավ երգող եմ, երգում էի զիչեր ու ցորեկ: Մե ասկյարըն եկավ. «*Էդ երգողն ո՞ւր է, յուզբաշին կանչում է*»: «*Ես եմ*», -ասի: Գնացի, թամալահ տվեցի, կայնա: «*Էդ լավ երգողը դու՞ ես*»: «*Ավսա՛դ, աֆանդի՛ն*»: «*Դու աշխատանքի չես երթա, իրիկունները կուզաս մեր զարիտներուն կուրախացնես*»: «*Շատ լավ, զիխս վրա*», -ասացի ես: Եվ եղպես, Հովհաննես՛ս, էդ մարդագեղերու համար երգում էի ցավալի երգեր: Դիտավորյալ էի երգում, որ գոնե մի քիչ գութ ունենան, բայց իզուր, սպասում էի, հա՛ սպասում: Մեռակ մենք չէինք, բերում էին 200 հոգի, նույն օրն էլ սպանում էին, բերում էին 300 հոգի, 300-ն էլ չկային, և էսպես մի ամիս շարունակ: Սանսադարասին 30 կմ ձոր էր, երկու կողմը՝ սար, մեջտեղն էլ Եփրատն էր հոսում: Ամալիա թաբուրի⁹⁴ անվան տակ՝ որպես ճանապարհ շինողներ, թուրք մարդագեղերը կենտրոնացնում էին հայ զինվորներուն մասսայական բնաջնջման համար: Հայ զինվորներու համար ստեղծված էին անտանելի պայմաններ: Այն, ինչ տեղի էր ունենում հայ զինվորներու հետ Սանսադարանում, մարդկության պատմության ամենաահավոր ողբերգություններից մեկն էր: Կազմակերպել էին այնպես, որ սովի, տաժանակիր աշխատանքի միջոցով քսան, երեսուն, քառասուն տարեկան զինվորներուն հասցեն ֆիզիկական բնաջնջման, սխտեմատիկ աշխատանքի միջոցով տանջամահ անեն ու ոչնչացնեն: Հրահանգներում հետևյալն էր ցույց տրվում. այնպես անել, որ ինչքան կարելի է, այնքան շուտ բնաջնջման ենթարկեն բոլոր հայ զինվորներուն:

Թուրք մարդագեղերը հայ զինվորներու և հայ ժողովրդի համար օրենքով նախատեսված պատժի խիստ միջոցներն էին նախատեսել՝ ձեռնարկելով, թե թուրքերը սեփական ազգի պարտքն են կատարում: Թուրք դահիճները, որոնց ձեռքում էր գտնվում հայ զինվորներու բախտը, վերևից եկող ցուցումներից էլ ավելի վատ էին վարվում, սվինահարում, թափում էին Եփրատը: Ահա այսպիսի հրեշավոր օրենքներ էին գործում Սանսաղարասում: Թուրքերը չէին ճանաչում ոչ մի մարդկային իրավունք հայերու համար: Տարբեր գյուղերից եկած հայ զինվորներ Սանսաղարասում իրենց մահն էին գտնում: Այն, ինչ տեղի էր ունենում Թուրքահայաստանի նահանգներում, մարդկության պատմության ամենաահավոր ողբերգություններից մեկն էր: Հայրս պատմում էր ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանված ավանդություններ հույներու, արաբներու, թաթար-մոնղոլներու, սելջուկներու մասին, որոնք իրենց ավերիչ արշավանքներով մեր ազգի հիշողության մեջ թողել են ծանր հետքեր: Մրանք նվաճված երկրներու բնակիչների նկատմամբ կիրառում էին պատժիչ միջոցներ, բայց պատմությունը դեռևս չէր տեսել այսպիսի հրեշավոր ծրագիր, ինչպիսին կազմակերպեցին թուրք մարդագեղերը: Մեր հայ պատմաբանները երբեք չպիտի մոռանան հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Շատ գրքեր են գրվել ու մինչև օրս էլ գրվում են, դեռ կգրվեն և պիտի շարունակեն գրվել: Թե՛ պատմաբանները, թե՛ մեծ զիրք գրողները՝ հայ ժողովրդի ճակատագիրն իմացողները, գիտեն, որ անցյալում ոչ մի կոտորած հայ ժողովրդի համար այնպիսի ճակատագրական նշանակություն չի ունեցել, ինչպիսին ունեցավ 1915թ. հրեշավոր ջարդը: Պե՛տք է գրել և գրել, ոչ մի ժողովուրդ էսպիսի անբուժելի ցավ չի տեսել:

Բիմբաշու խզմատչին հոռոմ էր, մե օրըմ ինձի ասաց.«*Փախի թ, քանի շուր է, էս երկու օրս անխարիր բոլորիդ պիտի սպանեն*»: Ես և Գաբրիել աղայի տղան՝ Ավետիսը, փախանք, եկանք գյուղ. գիտեինք, թե մեր ժողովուրդը տեղում է: Գիշերը եկանք գյուղ, տեսանք՝ բոլոր տները դատարկ են: Հիմա աշխատում ենք

Հասան աղայի համար, տեսնենք վերջը ի՞նչ պիտի եղնի: Հացի քաղը պրծան, երեսունյոթ հոգու հետ նաև սպանին իմ փեսին⁹⁵: Հինգ հոգին միայն մեր գյուղից էին՝ իմ փեսա Մանուկը, Ավետիսը, Անթառան, Նանան և մեր գյուղի միսթարը: Մանուկը չի վիրավորվում, ընկնում է մեռելներու տակը և վերջում ելնում, փախչում է: Մրթոյին հայտնում են, որ մե մարդըմ մեռելների միջից փախավ դեպի քաղաք: Էս գազանը ձիով Սև ջրի մոտ հասնում է Մանուկին, նորից բերում, սպանում է:

Մի երկու խոսք իմ փեսայի՝ Մովսեսի մասին: Մեզի հարևան էր, մի չորս տուն հեռու էին ապրում: Սուլթան Համիդի կոտորածին ծնողներուն սպանել էին, մնացել էին երկու եղբայր: Երկրի սովորության համաձայն՝ ամառը երդիկն էին քնում: Դու մի ասիլ, Մովսեսը սիրահարվել էր քրոջս՝ Մրբուհուն, և երգ էր հորինել նրա համար: Իրիկունը սկսում էր երգելը: Ես երկար լսում էի ու երգի տակ քնում: Հիմա, որ միտքս ընկնում է իմ փեսայի երգելը, մտածում եմ՝ իսկական բանաստեղծ էր: Հիշում եմ այդ երգերից երկուսը, մեկը հանել էր քրոջս վրա, իսկ մյուսը՝ քուրդ աղջկա:

*Չեր դոսանը կանգնել էս, իմ սիրունիկ,
Աչքի տակով ինչ կնայես, ի՛մ սիրունիկ,
Դե արի՛ ինչի մուրիկ, ի՛մ սիրունիկ,
Քեզ առնեն, ի՛մ խունունիկ, ի՛մ սիրունիկ:⁹⁶*

*Դու հեռու-հեռու մի՛ գնա, ի՛մ սիրունիկ,
Ես քեզից կարոպ չմնամ, ի՛մ սիրունիկ,
Դե արի՛ ինչ մուրիկ, էս էղնեն քու սրտի մուրիկ,
Քեզնից առնեն իմ կարոպ, ի՛մ սիրունիկ:*

Մե օրըմ հանդում հանդիպում է մի քուրդի ու նրա աղջկան. վրան է բռնում: Շատ սիրուն է եղնում քուրդի աղջիկը: Ահա քուրդի աղջկա մասին երգը.

*Մանի գյուղում, սավղաքյար օլղում,
Էյ փերի, բյուրղուն գյոզալի
Գյոզլարին չրա,
Մապարեն այթուն
Բոյին ֆիպան
Քյուրղուն գյոզալի
Մանի յարադղան ալահ,
Բիրդա յարասան,
Գյուզալ լարի, գյուզալի,
Քյուրղուն գյոզալի:*

Քուրդը գլխի է ընկնում, որ իր աղջկա մասին է երգում, ասում է՝ Գռռե բահո, և ընկնում ետևից:

1913թ. աշնանը իմ փեսայի և քրոջս հարսանիքն էր: Երանի՜ էն վախտ, ժողովուրդը հավաքվել ուրախանում էր, էն ժամանակ խաղաղ էր:

Իբրահամ աղայի ժամացույցը

Իբրահամ աղան շուտ-շուտ հանում էր ժամացույցը ու նայում, թե ժամը քանիսն է: Ոսկե ժամացույց էր՝ երկար ժնջիլով... հայրիկիս ժամացույցն էր, հորեղբորս նվերն էր, Ռ-ուսինիայից որ եկավ, հայրիկիս նվեր տվեց: Ես շատ էի տանջվում ու շատ ժամանակ չէի էլ նայում Իբրահամ աղային: Լացս գալիս էր, երբ դռնից կախված էի տեսնում հայրիկիս ժամացույցը: Իբրահամ աղան ուրախությունից ժամացույցը շուտ-շուտ էր հանում և ուրախ ժպտում էր: Հայրիկս այն տվել էր Իբրահամ աղային նվեր, ի՞նչ աներ, քանի որ մի ուրիշ թուրք պիտի տաներ: Ունեցվածքի մասին ո՞վ էր մտածողը, քանի որ կյանքդ էլ բռնը չէր, չէ՞ որ դու հայ էիր: Ես շատ էի տանջվում. մտածում էի, թե ինչու այսպես եղավ ախր, մի խաղաղ ժողովուրդ էինք՝ մեր ապրուստով ապրող,

մինչև վերջին օրն էլ զբաղված էինք մեր աշխատանքով:

Իբրահամ աղան դարձել էր ինձ թշնամի, երեսին նայել չէի ուզում: Շատ ժամանակ մահանա էի անում, որպես ոտաց ճանապարհ գնում էի առվի մոտ, նստում էի առվի մեջը և սկսում լացել:

Մտածում էի, մտածում ու հետն էլ լալիս, լալիս... հայրիկս, մայրիկս աչքիս առջևից չէին հեռանում, ես կարծում էի, թե սուտ է, նրանք կենդանի են, կան, բայց իրականում չկային: Էդպես երկար նստում էի առվի մեջը, մոռանում, որ ես էլ գերի եմ ու աշխատում եմ Իբրահամ աղայի մոտը: Մեկ էլ հայտնվում էր Դուրսունը.

-Յուսու՛ֆ, ի՞նչ ես նստել, քելե՛, աղեն կանչում է:

-Ես չեմ գա, գնա՛, ասա՛, որ Յուսուֆը չի ուզում աշխատել:

-Ի՞նչ ես խելառություն անում, քելե՛ էրթանք:

-Ես չեմ ուզում ապրել, հասկացա՞ր, Դուրսու՛ն:

-Իսկ ու՞մ պիտի վնաս տաս, որ չես ուզում ապրել, խելքդ հավաքի՛ր, քեզի պես քանի՛ հազար է մեռնում, ո՞վ է տերը, հիմա դու՞ ես մտածում մեռնելու մասին:

Իբրահամ աղան պոռում էր. «*Ի՞նչ եք անում, շա՛ն լակոպներ, շու՛ր արեք, օրը անցավ*»: Ես մտածում էի, որ Դուրսունը ճիշտ է ասում, ես որ մեռնեմ, ու՞մ պետքն է, ու նորից գնում էի աշխատելու: Ինձ պես քանի՛ հազարն են մեռել թուրքերու սրից, քանի՛-քանիսի՛ն են թուրքերը թափել Եփրատը: Դահիճ թուրք ժանդարները որք, անտեր երեխեքին հավաքում, լցնում էին արաբեքը, տանում, ջուրն էին թափում Եփրատի կամուրջից:

Աշնան վերջին ամիսն էր, ես մտածում էի, որ մի օր ալ Մրթոն մեզի կտանի, կսպանի: Իմ հորեղբոր տղու հետ ապրում էինք Իբրահամ աղայի մոտ: Մենք փոքրուց իրար շատ էինք սիրում ու շատ էլ իրարու ատում. միմյանց ոխերիմ թշնամի էինք: Մե օրըմ էս իմ հորեղբոր տղուն ասի. «*Ի՞նչ պիպի եղնի մեր վերջը, մե օր ալ Մրթոն մեզի կսպանի*»: Ահա տեսե՛ք, թե ինչ պատասխանեց. «*Չե՛նդ կրրի, գյափու՛ր, թե չէ քեզ բռնել կտան*»: Ես ձենս կտրի, ոչ մի ձեն չհանեցի: Առիք էի փնտրում, որ մե օրըմ լավ ծեծեմ դրան: Պատահեց այսպես. ես կալն էի, նա մալը բաց էր թո-

ղել, գցել էր կալը, ես պոռացի. «Այ տղա, արի՛, մալը հեռացրու՛ կալերից»: «Քու ի՛նչ գործդ է, որ պոռում ես»: Ես էլ եղ էի ուզում. մի լավ ուզածիս պես ծեծեցի: «Լավ-ըսավ նա, վրեղ էժան չի նստի»: Մեր գյուղում թուրք զինվորներ էին մնում: Կեսօրին մոտիկ մե գինվորըմ եկավ հարցրեց. «Լարեղ որտե՞ղ հայ տղա կա»: Ես հասկացա, որ Մուկուչի արած գործն է, պատասխանեցի, որ հայ տղեն գյուղ է գնացել: Եվ անմիջապես գնացի գյուղ: Իրիկվա կողմն էր, աղես քաղաքից եկավ, ասաց. «Վաղը քեզ պիտի տանեն Ռ-զա փաշայի քով խզմաքքյար»: Իմ հորեղբոր տղեն հիմա ապրում է Երևանում՝ Վերին Չեյթուն, 17 փողոցի 18 տանը:

Միտելի՛ ընթերցողներ, ինչ որ իմ աչքով տեսել եմ, իմ ճշմարիտ վկայությունն է, իմ՝ մի գյուղացի տղու: Մեր գյուղը լուռ էր գերեզմանաքարի նման: Հարուստ էր ցանքսերով ու բարիքներով, գյուղի մոտով հոսում էր Եփրատը: Միայն ոչ մի կենդանի շունչ չկար, անգամ՝ շան հաչոց: Հայերու կոտորածը գրեթե լմնցած է, ամայացած էին բոլոր գյուղերն ու ավանները, դիակների անտանելի հոտը բռնել էր աշխարհով մեկ: Ես ամեն օր լսում էի թուրքերու բարբարոսությունների ու գազանությունների մասին, չէ՞ որ թուրքերու մեջ էի, ամեն օր ականջովս էի լսում, թե ինչ հրեշային գազանություններ էին անում ու պարծենում իրարու քով: Ականջովս կլսեի գազաններու պատմածը, որի սարսուռը մինչև այսօր ալ կզգամ: Շատ ու անվերջ էին թուրք ջարդարարների պատմությունները: Անշուշտ, քար չէր իմ սիրտը. ես, ապրելով ցեղիս դահիճների կողքին, կհավաքեի փաստեր ու իրողություններ՝ մի օրըմ լույս արևի հանելու և հրապարակելու հույսով: Հազարավոր ընթերցողների ձեռքն է ընկնելու այս գիրքը, ոչ ոք չի արդարացնի թուրքերու վայրագությունները: Եվ մենք՝ հայերս, ոչ մի բույն էլ չպիտի մոռանանք, քանի որ ինձ պես շատ մարդիկ կան, որ տարբեր ճակատագրերով ազատվել են թուրք դահիճներու արյունոտ սրից: Կյանքում յուրաքանչյուր մարդու բաժին են ընկնում տարբեր պայմաններ, տարբեր ճակատագրեր: Ով տեսել է կոտորածը և ազատվել թուրքի սրից, միայն նա գիտի, թե ինչ պայմաններում

է ազատվել, ինչ ճակատագիր է ունեցել: Չկար մի տեղ, որ հայերու դիակ չեղնիր՝ տներու մեջ, արտերու, առուներու մեջ, Եփրատի կողքերը... Եվ որտե՞ղ չկար հայու դիակ, ճենճահոտը բռնել էր աշխարհը:

Վաղը պատմությունը կդատի մեզ, մենք պետք է գրենք, թե ինչ է կատարվել 1915թ. Թուրքահայաստանում: Համաշխարհային պատմության մեջ պետք է բոլոր լեզուներով գրվի, թող բոլոր, բոլոր ազգերն իմանան թուրք բարբարոսների վայրագությունների մասին: Անմոռանալի դար, ցավալի դար, տարիներ, որոնք խոր հետքեր թողեցին մարդկանց սրտերում: Ինչպիսի ցավալի թվական էր 1915թ., որ կսկիծ ու մրմուռ թողեց հայերու սրտում, հայ ժողովրդի կյանքում թողեց անմոռանալի հետքեր: Թուրք «Ֆաշիստներու» չարանենգ գործողությունները ընդմիշտ կմնան մեր սերունդների սրտի մեջ ու կլինեն մեր ազգի ցավը: Դահիճներին չհաջողվեց հայ ժողովրդին բնաջինջ անել աշխարհի երեսից: Մենք՝ քո որդիներդ, ինչեր ասես, որ չենք տեսել, իմ հայրենիք: Հայերը հիմա ապրում են ամեն տեսակ բարիքների մեջ, ամեն մի հայու տան շենից կյանք է փչում, լայնաշունչ կյանք: Ծի՛ր, ծաղկի՛ր, իմ սիրուն հայրենիք, փարոսի պես փայլի՛ր քո թշնամու առաջ: Աշխարհում չկա քեզ նման, իմ «կարմիր», սիրուն հայրենիք: Այսօր ամեն մարդ իր բարիքներու տերն է, ամեն տեղ հիմա կյանքն ուրախ է: Աշխարհում չկա իմ հայրենիքի նման գեղեցիկ մի այլ վայր:

Այսպիսով, վերջացնում եմ իմ հուշապատումի առաջին գլուխը:

Գլուխ երկրորդ

Ես քաղաքում՝ Երզնկայում՝ Ռ-գա փաշայի քով

Իբրահիմ արդար ինձ կանչեց. «Գիտե՛ս ինչ կա, Կոնստանտին, քեզ պետք է փախնա՞նք քաղաք՝ Ռ-գա փաշայի քով: Երեք հասարակույթ ունի, մեկ հասարակույթ»: Ֆաթիման շորերս լվաց, ես ելա, որ գնամ: Էս Ֆաթիման եկավ համբուրեց ինձի. «Գնա՛, եղբայր, մեզ չմոռանաս, ես քո քրոջդ աչքի լույսի պես կպահեմ»:

Հասանք քաղաք, դուռը ծեծեցինք, մի տասներկու տարեկան աղջիկ եկավ, բացեց: Գնացինք ներս, Իբրահիմ արդար թե՛. «Միս, խալոն մ, իմ փղուն բերել եմ, որ չեք մալերուն աշե»: «Արեք նախնիք, Իբրահիմ աղա», - հաց բերեց, նստանք, կերանք: «Է՛հ, ես գնացի, մնա՛ք բարով», - ասաց Իբրահիմ արդար: Բավկոնը նստած էին շորս աղջիկ և մի հասակով կին: Դրանց մեջ մի հատ աղջիկ կար, էնքան սիրուն, որ էլ չեմ կարող ասել: Ամենքն էլ ձեռնազործ էին գործում: Ես իմ մտքում ասի, որ կա-չկա էդ սիրունն է խանումը: Դու մի ասի, էդ հասակով կնիկն է խանումը՝ աչքերն էլ շողիկ: Երկու աղջիկները թուրք էին, երկուսը՝ հայ: Խանումը էն փոքր աղջկան ասաց. «Գյուլի՛, էս փղուն փա՛ր, ցու՛յց փուր գարու, դարմանի փեղը»: Ներս մտանք գոմը. «Անունդ ի՞նչ է, ա՛յ փղուհա»: «Իմ անունը Յուսուֆ է»: «Միս դարմանի, գարու փեղը, ջրելու փեղը: Պառկելուդ փեղը ահա այստեղ է՝ վերևը՝ քախի վրա»: Իրիկվա կողմը եկավ փաշան, բարևեց, ասաց՝ որն է իմ պարտականությունը, ինչ պետք է անեմ ու գնաց: Առավոտ էն սիրուն աղջիկը եկավ՝ կովերը կթելու. «Ա՛յ փղուհա Յուսուֆ, պրծե՛լ ես կովերից»: «Հա՛, խալոն մ, կովերը պարտապարհ են, կարող ես կթել»: «Տղա՛ ջան, ես խալում չեմ, հայ եմ, ծառա»: Ես զարմացած մի քիչ նայեցի, վերջը ասացի. «Ընդ ի՛նչ ջան, ես էլ հայ եմ»: «Անունդ ի՞նչ է, փղա՛ ջան»: «Հովհաննես»: «Ո՞ր գյուղից ես»:

«Ես դարադիգեցի եմ, Պողոս ամիի փղա Հովհաննես եմ»: «Ես էլ վերին Չուբուզցի եմ, անունս էլ Սրբուհի է, Հովհաննես, դուք մեզի բարեկամ եք, գիտե՛ս»: «Հա՛, քույրիկ ջան, գիտեմ, Աղունիկն ինչի ասաց»: «Ի՛նչ ես ասում, Հովհաննես, դու որսերդ ց գիտես Աղունիկին»: Ես պատմեցի աղջիկներու մասին, ասացի, որ Սրբուն Մայնուսին ման գալու էր գնացել վերին հանդը, որտեղից տասներկու աղջիկ էր բռնել, բերել: Աղունիկն էլ մեջն էր: Սկսինք երկուսով լաց լինել, հետո Սրբուհին կովերը կթեց ու գնաց: Բավականին ժամանակ էր անցել, Գյուլին եկավ թե՛ արի՛, խանումը քեզ կանչում է: Գնացի.

-Բարի՛ լույս, խանո՛ւմ:

-Բարի՛ լույս, տղա՛ ջան, ինչպե՛ս եմ գործերդ, կովերդ լա՞վ են:

-Շատ լավ են:

-Դու գիտե՛ս՝ ես ով եմ:

-Հա՛, գիտեմ, դու խանումն ես:

-Որ գիտես, ես խանումն եմ, ես ասեղի ծակից Հնդկաստան սեյր եմ երե: Գիտես՞ դու ինձ լա՛վ նայե, էստեղ օյին-մօյին չխաղաս: Ես նստած տեղից գիտեմ, թե Հնդկաստան ինչ կեղնի, հասկացա՞ր: Սրբունը որ եկավ կովերը կթելու, ինչի՞ էդքան ուշացավ, դե ասա՛ տեսնեմ, տղա՛ ջան, պետք է, որ ճշտախոս եղնիս, հա՛, էստեղ գյուղը չէ, որ ինչ ասես, հավատան: Դե խոսի՛ր, ի՞նչ ես լավկվել:

-Խանո՛ւմ ջան, եթե ճիշտը խոսեմ, խո չե՛ս նեղանա:

-Ասոված թող վկա եղնի, քեզ ոչ մի վատ բան չեմ անի:

-Խանո՛ւմ ջան, Սրբուհին, որ եկավ կովերը կթելու, ինձ հարցրեց, թե որտեղացի եմ: Ես էլ պատասխանեցի, որ դարադիգեցի Պողոս ամիի տղան եմ՝ Հովհաննեսը: Նա էլ, թե ես էլ վերիջուբուզցի եմ, դուք էլ մեզ բարեկամ եք: Սկսեցինք մեր ճնողներու կորուստի մասին խոսելը, ապա երկուսով լալ սկսեցինք: Միս բողբոլ, խանո՛ւմ ջան, կովերը կթեց ու եկավ:

-Հա, որ եղպես է, բան չկա, ես ուրիշ բան էի մտածում:

Մի երեք օր վերջը ես հարցրի.«*Ընդ Սրբուն, ինչպե՞ս եղավ, որ դու այսպես ընկար*»:

Սրբունի պատմածը

–Հովհաննէ՛ս, մեզ ջանդարմեքը ծեծելով հանին գյուղից, գյուղից նոր էինք հեռացել, խուժան քուրքերը մեզ էին սպասում, հարձակվան մեր վրա, ինչպե՛ս պատմեմ, որ հասկանաս: Ով ինչ կուզեր, անում էր: Գռռոց, վայնասուն, մայրիկ ջան, մերը մանուկը ուրանում էր: Մեկը շոր էր հանում, մեկը աղջիկ էր քաշում, մեկը մարդ էր սպանում, ժողովուրդը խառնվել էր իրար: Աստված ջան, ի՞նչ ասեմ: Մրթոն ու ջանդարմեքն ալ մյուս կողմից իրանց ուզածն էին անում: Մեկ ջանդարմա ասում էր.«*Դե թող ձեր քեռին գա ու ձեզ օգնի, գլավուրնե՛ր, ուռուսի՞ն էիք սպասում, հա՞*»: Թուրքերը ոտուսին համարում էին հայերու քեռին, էդ չար օրը բռնորովին չեմ մոռացել, ամբողջը իմ աչքի առաջն է, էսօրվա պես հիշում եմ: Էդ ինչ գազանություն էր, որ արեցին մեր աշխատավոր ժողովրդի գլխին, ի՞նչ էինք արել, որ էսպես վարվեցան: Ասում ես, թե ինչպես եղավ, որ էստեղ ընկա, ո՞ր մեկը պատմեմ, ծովերը թե թանաք էղնին, չի հերիք էնե գրելու համար: Դե լսի՛, երկու թուրք ինձի քաշքշում էին, ես երեսիս ցեխ էի քսել, որ չնկատեն իմ սիրունությունը: Ես սկսեցի պոռալը, մայրիկիս օգնության կանչելը: Մայրիկս վազեց դեպի ինձի, ինձ քաշող թուրքին փետով մե հատըմ խփեց: Ես գազանը թողեց ինձի, հարձակվավ մորս վրա, սկսեց դանակով խփելը: Պառավ կնիկ, ի՞նչ կարող էր էնել գազանին: Մորս ձեռնին հայրիկս եկավ, սկսեց թուրքին փետով խփելը: Երկու թուրքն էլ հարձակվան հորս վրա, սպանին հորս էլ, մորս էլ: Իմ աչքի առաջ ինձ համար հորս ու մորս սպանին: Ես ընկա հորս ու մորս դիակի վրա, սկսի լացը, մազերս էի պոկում, համբուրում էի հայրիկիս, դառնում էի մայրիկիս դիակի վրա էի լալիս: Էդ երկու արյունախում թուրքերը սկսին ինձի քաշելը, մեկն ուզում էր

ինքը ինձ տիրանալ, մյուսն էլ՝ ինքը: Չեր գյուղի ջանդարմա Մահմադը եկավ, էս երկու թուրքերին վոնդեց, ասաց.«*Ըովիցս չհեռանաս, քեզի պիտի փաշային տանեն*»: Դողալով նրա մոտից չէի հեռանում: Որքան մարդ սպանին, Աստծուն է միայն հայտնի, մնացածին հավաքին: Քաղաքին որ մոտեցանք, նորից խուժանը վրա տվեց: Էղտեղից Մահմադը ինձի բերավ Ռ-գա փաշայի տունը՝ որպես նրան կնիկ, էլ չիղեմ՝ ինչ եղավ մեր գյուղի մնացած ժողովուրդը: Բայց խանումը Էնպիսի օյին բերեց փաշայի գլխին, որ էլ մի ասի: Ամբողջ մի օր կռվում էին ինձ համար խանումն ու փաշան, էդ երկու փոքր աղջիկներին փոքրուց խանումը բերե, իրան աղջիկ է երե, իսկ էն մյուս փոքր աղջիկը հայ է, Բասենից: Ես բոլոր կարողությունը խանումինն է, փաշան տանփեսա է, էնպես, որ առանց խանումի փաշան ոչ մի գործ չի կարող անել, հասկացա՞ր: Խանումի հայրը խանումինն մի պայմանով էր տվել, որ փաշան ուրիշ կնկա հետ իրավունք չունեն ամուսնանալու: Եթե մի ուրիշ կնկա հետ ամուսնանա, ապա կգրկվի ամբողջ կարողությունից, քանի որ ունեցվածքը խանումի հորն է պատկանում:

Մի երկու օր վերջը Սրբունը եկավ՝ կովերը կթելու, փաշան էլ հետը: Սրբունը կթում էր կովը, փաշան հետը խոսում էր, շոյում գլխի մազերը.«*Իմ խանունս, իմ սիրունս...*»: Ես վերևը թախտին նստել էի, ոնց որ մեկն ըսեր, թե մտիկ էրա: Վերջապես Սրբունը գործը պրծավ, ուզեց, որ երթա, փաշան բռնեց, Սրբունին դեպի իրան քաշեց, գոռով համբուրեց: Սրբունը թողեց գնաց, փաշան էլ հետը: Քսան վայրկյան չէր անցել, Գյուլին եկավ.

–Յուսու՛ ֆ, արի՛, խանումը քեզ կանչում է:

–Բարի՛ լույս, խանում:

–Բարև՛, տղա՛ ջան:

–Լսի՛ր, Յուսու՛ ֆ, Սրբունը որ եկավ ախոռը, փաշան հե՞տը եկավ:

–Հա՛, խանու՛ն, ճիշտ այդպես:

–Ի՞նչ խոսեցին իրար հետ:

–Ոչ մի բան, խանու՛ն ջան:

-Լսի՛ր ինձ, էս աղջկան տեսնու՞մ ես, Գյուլիին, էս աղջիկը բռնն է, եթե քեզ լավ պահես, եթե ճիշտ խոսես, երբ խաղաղություն էղնի, էս աղջիկը քեզ պիտի տամ: Ես երդվում եմ աստծու անունով, որ խոստումս կկատարեմ:

-Խանու՛մ ջան, ճիշտ որ խոսեմ, Սրբունը բոլորովին փաշայի հետ չէր խոսում: Վերջը Սրբունը գործը պրծավ, եկավ, ահա բոլորը:

-Իսկ դու որտե՞ղ էիր:

-Ես վերի թախտի վրա նստած էի:

-Դե լսի՛ր ինձի, դու պետք է միշտ հետևես Սրբունին. եթե փաշան նրա հետ խոսի, հասկացա՞ր, մարդու բան չասես, արի՛, ինձ ասա՛:

Իրիկունը խանունը փաշայի հետ լավ դավաճալ արեց: Փաշան էլ չէր գալիս գոնը, ինձ հետ էլ չէր խոսում:

Երբ գործս պրծնում էի, գնում էի քաղաք ման գալու, մալի վախտը գալիս էի տուն: Մի տասը օր չէր անցել իմ գալուց.

-Յուսու՛ փ, խանունը քեզ կանչում է:

-Արի՛ տեսնեմ, պարզերես պատմի՛, թե ինչպես դուռը բացիր:

-Ի՞նչ դուռ, խանու՛մ:

-Ինչու՞ ես քեզ միամիտի տեղ դնում:

-Ես ոչ մի բան չիղեմ, խանու՛մ:

-Իհարկե, դու ոչ մի բան չիղես, բա ո՞վ փախցրեց Փերուն, հը՞, ասե՛:

Ահա այստեղ ինձ օգնության հասավ Գյուլին:

-Խանու՛մ, ես ճիշտը պատմե՞մ:

-Դե խոսի՛ր աղջիկս, ինչպե՞ս եղավ»:

-Յուսուփը գնացել էր քաղաք, ես ու Սրբունն էլ կուխնում կարտուղ էինք մաքրում, դու էլ բաղնիքում լողանում էիր, Նազլուն էլ քեզ հետ էր: Ուրքի ձեն առա, դուրս եկա, մեկ էլ մի տղայի տեսա բոխչեն ձեռքը, մեկն էլ Փերու ձեռքն էր: Ինձ որ տեսավ Փերին,

ասաց.«Մու՛ս կաց, ես գնում եմ, էս փղեկ իմ նշանածն է, ես գնում եմ, մնա՛ք բարով, արի դուռը փակի՛ր»: Եկա Սրբունին պատմեցի, ասաց.«Ես ի՞նչ անեմ, որ ինքը փախավ»:

-Ա՛խ, էդպես հա՞, ես իրա լավն էի կամենում, իսկ ինքն ի՞նչ էրավ:

*
* *

Էդպես մե օրըմ գնացի քաղաք, մե փողոցով անցնում էի, տեսնեմ մե կնիկըմ, չարսավով կանգնած, Հովհաննես է կանչում: Երեսը բացեց, տեսնեմ մեր գյուղի Հաջի ամիի աղջիկ Յաղութն է.«Ի՞նչ կենես էսրեղ, Հովհաննես՛ս»: «Ես Ռզա փաշայի մուր եմ»: «Շու՛ր ես եկել»: «Չէ՛, մե քանի օր կեղնի»: «Ո՞վ կա ազապված մեր գյուղից»: «Մեր գյուղի Ներսես ամիի փղան՝ Մուկուչը, մեկ էլ քույրս Իբրահամ աղայի մուր են, եղբայրս՝ Հարությունը, Բալբակ է»: «Իսկ մայրիկիս փեղը չիղե՞ս»: «Մայրիկիդ սպանեց Սրբուն»: Սկսեց փողոցի մեջտեղը լաց լինելը, ես էլ հեպը.«Վա՛յ, գնա՛, Հովհաննես՛ս, կարող է մեզ նկատեն»: «Ես էլ դանակ, չանգալ եմ փանում մեր փուն, էսօր քե՛ք կա, գրող ու ցավ ուրե՛ն բալքիմ... Է՛, մնա՛ս բարով, Հովհաննես՛ս»: Էլ չտեսա նրան: Վերջերս իմացա, որ հասել է Ամերիկա, Մուկուչի եղբորն է առել: 1970թ. հանդիպանք իրար Մուկուչենց տանը՝ Երևանում:

Էսպես շարունակ, գործս որ պրծնում էի, գնում էի քաղաք ման գալու: Մե օրըմ ման գալով գնացի հայոց քաղը, դեպի Ժամի մեյդանը⁹⁷: Մարդ չկար, ու՛ր էր առաջվա մեյդանը, երբ որ հորս հետ արաբով գալիս էինք Միչիկանց Գրիգոր աղայի տունը: Զաղաքի տղեքը կախ էին ընկնում արաբից, ուրախ խաղում էին, մեյդանը լիքը երեխա կար: Դպրոցից⁹⁸ դուրս էին գալիս շարքով, իսկ հիմա մարդ չկար, վերացել էին: Էս սիրուն հրապարակը, որ հայոց ժամի մոտն էր, մնամ էր մեռելնոցի, ոչ մի կենդանություն չկար: Փո-

դոցներում հազվադեպ պատահողներ էին լինում: Տները՝ դատարկ, խանութները՝ ջարդած, գազանների թողած արյունոտ հետքերը դեռ երևում էին: Խաղաղ ժամանակ ես հայրիկիս հետ միշտ քաղաք էի գնում: Փողոցները նեղ էին, նույնիսկ անհնար էր մարդկանց միջից անցնելը, իսկ հիմա ոչ մի մարդ չկար, կուլ գնացին գազաններուն, մի պահ ինձ թվաց, թե սուտ է, որ իրականում սիրուն քաղաքը էսպես ավերված է, խաղաղ ժողովուրդը՝ դաժանաբար խոշտանգված: Ես կանգնած մտիկ էի էնում էդ տեսարանին, մարմնովս սարսուռ էր անցնում, շեն տեղով գայլերու ոհմակ էր անցել: Միանգամից շատ ճարպիկ կերպով տեղահան էրին խաղաղ ապրող հայերուն և Քյանախի նեղուցում սովամահ էրին:

Ես ման էի գալիս հայոց թաղում, երկար ժամանակ մենակ քափառում էի. շրջապատում կյանքի նշույլ անգամ չէր երևում: Որոշ տեղերից հատուկեմտ թուրքեր էին երևում, ինչ-որ բան շալակած՝ դուրս էին գալիս հայոց տներից, թվում էր՝ այստեղ բոլորովին մարդ չի ապրել, ամբողջ հայոց թաղը նման էր ավերակների: Ոչնչացված էր հայ ժողովրդի կենտրոններից մեկը՝ հնագույն գանձը՝ Երզնկան, որը վերածվել էր մահվան քաղաքի: Ամեն կողմից մահվան ու մեռելի հոտ էր փչում, ամեն կողմից վայրենիներու վարմունքն էր երևում, որ կողմը նայեիր, բարբարոսներու հոտն էր գալիս: Արմատից քանդեցին հայերու թաղը, սիրուն Երզնկան միանգամից հալվեց ու մաշվեց, ոչինչ չկար մխիթարվելու: Անշարժ գերեզման դարձրին մեր շքեղ Երզնկան, քանդված ու վառված էին տներն ու խանութները, այլևս ոչ մի հայի ձեն ու ծպտուն չկար, իսկ գեղեցիկ հրապարակը նման էր սգո քաղաքի: Ու՞ր են քո վաճառականները, ու՞ր են քո ոսկերիչները, քո մանուկն ու երեխայքդ, ու՞ր են քո ժամերդ⁹⁹, ի՞նչու չեն գնգում գանգերդ, ու՞ր է քո ժողովուրդը, ժամ չի՞ գնում: Մրտաճմլիկ ու տխուր էր էս անապատ տեսարանը: Միայն ես էի հայ մնացել: Մտիկ էի անում: Ամեն տեղ այսպես ավերակ էր, հայոց հրապարակը մնացել էր մահմեդական թուրքերուն, այն պղծված էր մահմեդականներու ձեռքերով: Պատերազմի հետևանքը այն եղավ, որ հայը իր

դարավոր հայրենիքից դուրս բերվեց, Հայաստանը հիմնովին արմատահան արվեց:

Մեյդանից անցա, գնացի Միչիկանց տունը: Նստեցի, բավականին հիշեցի անցյալը: Էս հարուստ տունը վերանա էր: Մեյդանով անցնում էի, տեսա մի պահակ կանգնած էր ժամի դուռը, տեսա՝ ներսը մարդ կար, գնացի դեպի պահակը: Պահակը թե՛ ու՞ր, ա՛յ տղա: «*Էսրեղ եղբայրս է, գնում եմ՝ տեսնեմ*»: «*Լա՛վ, դե գնա՛*»: Ներս մտա, ման եկա, ներսը լիքը զինվորներ էին՝ բոլորը իրենց շորերով: Դուրս էի գալիս, մեկ էլ մի մարդ թե՛. «*Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես անում էսրեղ*»: «*Եղբայրս էսրեղ է, եկել եմ տեսնելու*», - ես խաթեցի, որ եղբայրս էստեղ է: «*Որտե՞ղ է եղբայրդ... Քեզ որ փող տամ, կերթա՞ս մի քիչ թութուն, հաց ու մի հասր էլ քյալլա բերես*»: «*Հա՛, աղա՛, ինչու չէ*»: Մե ուրիշն էլ եկավ, թե՛ ինձ էլ հաց ու քյալլա բե՛ր, մի քանի հոգի էլ թե՛ մեզի էլ թութուն, հաց բե՛ր, ու փող են տալիս: Ու եղպես մոտ տասը-տասնհինգ հոգի, էլ չեն մտածում, որ էսքան պատվեր ենք տալիս էս տղուն, ինչպե՞ս պետք է բերի: Վերջապես ես ելա դուրս, մտածում եմ, թե ինչ անեմ, ես շա՞տ գիտեմ՝ ով ինչ ասաց: Կանգնած մտիկ եմ անում ֆասիս մեջի փողին: Միտքս փոխեցի, ոչ մեկին՝ ոչ մի բան, գնացի կես հոխա ֆնդիս, կես հոխա քիշմիշ առա ու գնացի տուն:

Առավոտ Մրբուհին եկավ՝ կովերը կթելու, կանչեցի. «*Թույրի՛կ, տե՛ս՝ քեզ համար ինչ եմ քերել*»: «*Ա՛յ տղա, էս որտեղի՞ց քեզ փող*»: Մեկ առ մեկ պատմեցի Մրբուհուն: «*Ծայր լավ ես արել*»:

Հունվարին եղանակն այնպես տաք էր, ու երեք օր թեթև երկրաշարժ էր եղնում: Հունվա՞րն էր, թե՞ փետրվարը՝ լավ չեմ հիշում: Խանունս ելնում էր երդիկը. «*Աստվա՛ծ ջան, ի՞նչ է արել ժողովուրդը, որ բարկացել ես մեր վրա, ով որ էրել է, նրա գլխին քափի՛, աստվա՛ծ ջան, խղճա՛ մեզի: Թաց փեպը չոր փեպի՞ հեպ պեպք է վառի, ինչի՞ համար, ով որ հայերին կոտորել տվավ, թող նա էլ պատրասխան տա*»: Աստծուց խնդրում էր, խնդրում էր խա-

նումս, որ երկրաշարժը դադարի: 1916թ. փետրվարին ռուսները վերցրին Էրզրումը¹⁰⁰:

*
* *

Ես միշտ գործս որ պրծնում էի, գնում էի քաղաք: Մեկ օր էլ քալարը բռռալով ման էր գալիս. «*Էսօր գերի պետք է բերեն 1000 հոգի ռուս*»: Ես վազեցի ժողովրդի հետ դեպի քաղաքից դուրս: Ժանդարմեքը տասնհինգ հոգի խառնել էին առաջները և ծեծելով բերում էին: Ասլան էին դարձել գերիների վրա: Մեկը բոլորովին չէր կարողանում քայլել, երկուսը մտել էին քների տակ և քաշելով տանում էին: Էնպես սիրտս մղկտում էր, կարծես հարազատներս լինեին, բայց ինչ կարող էի անել: Ես կարծում էի, թե թուրք մարդակերները միայն հայերի հետ են գազանաբար վերաբերվում, բայց երբ 1916թ. տեսա, թե տանջահար ռուս գերիներին ինչպես էին ծեծում և քշում որպես մալ, որոնք ուռած ոտքերով հազիվ իրենց քարշ էին տալիս, իսկ ժանդարմեքը նրանց ծեծելով բռռում էին. «*Իյալի, գյավուրոլի գյավուր*», - ու նորից էին ծեծում խզակոթով: Գերիներից մեկը բոլորովին թույլ էր, երկու հոգի քներից ընկած հազիվ քաշեքաշ տանում էին: Ես զգացի, որ դա գազանություն է մեկ այլ ազգի նկատմամբ: Հետները գնացի, որ տեսնեմ, թե ուր պետք է տանեն: Թուրքերը հավաքվել նայում էին իրենց բշնամուն: Ես հետևում էի. նրանց քաղաքի միջով տարան Էսկի շահարի¹⁰¹: Եկա տուն, արդեն մալի վախտը անցել էր, լավ է՝ մարդ չէր տեսել: Իրիկունը պառկեցի թախտին և մտածում եմ, թե ինչպես օգնեմ ռուսներին՝ մեր ազատարարներին: Առավոտ Սրբուհուն պատմեցի, թե ինչպես քալարը բռռում էր, թե 1000 հատ ռուս գերի են բերում, ու որ ես գնացի ու տեսա, որ ժանդարմեքը ծեծելով բերում էին տասնհինգ հոգու: «*Ինչ տեսակ մարդիկ էին սև, թե՞ շեկ*»: «*Շեկ էին, Սրբուհի՛ քույրիկ: Ես հիմա պիպի գնամ, նրանց տեսնեմ, տեղն էլ գիտեմ*»: «*Ա՛յ տղա, զգու՛յշ եղիր, կարող է տեսնեն, որ դու շար ես հեղափոխվում, ու քեզ բռնեն*»: Ես գործս պրծա, գնացի ուղիղ հին քաղաքը: Հին քաղաքը գտնվում

էր հայերի և թուրքերի քաղի մեջտեղը: Տեսա, որ գերիները ելել լվացվում էին, բավականին ժամանակ կանգնա նայեցի, ապա գնացի տուն: Ուզում եմ օգնել նրանց, բայց ինչպե՞ս. Գնամ Սրբուհուն ասեմ, տեսնեմ՝ ինչ կասի: Առավոտ Սրբուհին եկավ, պատմեցի, նա սկսեց ծիծաղել. «*Ինչպես որ օգնեցիր թուրք զինվորներին՞ն փողերը հավաքեցիր ու թողիր փախար*»: «*Չէ՛, քույրի՛կ, սրտանց ուզում եմ մի բանով օգնել*»: «*Որ ուզում ես օգնել մեր ազատարար ռուսներին, ես էլ քեզ կօգնեմ: Մի հայկական ասացվածք կա. «Լավութունն արա, ջուրը գցիր*»: Ես քեզ հաց ու պանիր կբերեմ, դու կտանես, զգու՛յշ եղիր, հարմար տեղ գտի՛ր և այդտեղ էլ գցի՛ր, տե՛ս՝ մարդ չնկատի, որ բան ես գցում»: «*Հա՛, քույրի՛կ, հասկանում եմ, երեխա խո չեմ*»: Կես ժամ չքաշեց, Սրբուհին մի մաքուր շորի մեջ փաթաթած հաց ու պանիր բերեց. «*Ա՛ռ, տա՛ր, Ասրված քեզ հեղ, տա՛ր մեր ազատարարներին*»: Ես ելա, ուղիղ գնացի Հին քաղաքը: Լավ էր, ռուսները ման էին գալիս հայաթում, և մարդ չկար: Տեսա, որ ցածր հայաթ էր, մարդ չկար, բողչեն գցեցի: Նրանցից մեկը վազեց, վերցրեց բողչեն, նայեց ինձ, գլուխը երեք անգամ վարուվեր արավ ու գնաց ներս: Ես մի քիչ կանգնա, տեսնեմ՝ չորս-հինգ հոգի կանգնած ինձ են նայում, գլխարկները վար ու վեր արին ու գնացին ներս:

Մեկ էլ տեսնեմ՝ դահուլ-գուռնի ծեն է գալիս, վազեցի ծենի կողմը: Թուրք տղեքն էլ վազում էին դահուլ-գուռնի ծենին: Տեսանք՝ Քյամախի կողմից զինվոր են բերում, կեղնեին մի 500 հոգի, դահուլ-գուռնեն առաջնին նվազելով՝ գնացին հրապարակ և շարքով կանգնան: Դուրս եկավ մոլլեն և չորս-հինգ հոգի զաբիտ: Մոլլեն սկսեց Մահմադից խոսելը՝ Մահմադ մարգարեի օրենքներից: Անհավատների վերաբերյալ ասաց. «*Չեզանից ով ինչքան շար գյավուր սպանի, այնքան Ասրծու օրհնությունը նրա վրա կեղնի: Գնում եք գյավուրների հեղ կռվելու, թող ասրծու աչքը ձեր վրա եղնի*»: Մոլլեն պրծավ քարոզը, սկսեց զեկուցել զինվորականներից մեկը: Իմ կանգնած տեղից մի քիչ այն կողմ մի մարդ կանգնած իրան-իրան խոսում էր ու գնում-գալիս: Հասակով մարդ էր,

մոտեցա, տեսնեմ՝ էս մարդը խենթ է, իրան-իրան ցածր ձայնով խոսում է. «Չեզի պեկոբյուն ստողի հերն եմ անիծել, չեմ էլ ամաչում, մառ էլ եմ ասում: Մեջին մեկն էլ չկա՝ ասի, թե էս ցրտին էս խեղճերին առանց շորի, առանց կոշիկի ու՞ր եմ փանում, հլա ու փելիքը հեչ: Քանի՞ սրանց պեսների փարեյ եմ սպանդանոց, անասրվածներ՝, մի հինգ-վեց քայլ էր անում, նորից էր խոսում, գոնե շոր փան: Հլա մրիկ արե օամանցի ասկյարին, **փոնգոզոյի-փոնգուզլար** ու՞ր հասցրին: Էլ որրե՞ն ղ պիտի կովեն ռուսի հեպ, առանց փալու էլ մեռած եմ: Նայեցե՞ք, սոված, չլքախ, ռուսի հե՞փ պիտի կովեն, քանի՞ հազարի եք սպանել էսպես»: Իսկապես, նայեցի՝ բոլորն էլ իրենց շորերով էին. մեկը՝ լավ, մեկը վատ՝ բոլորն էլ՝ չարոխտով: Արդեն խոսում էր երրորդ մարդը (գաբիտը), իսկ էս մարդն էլ դեռ իրան-իրան քրֆում էր ու գնում-գալիս: Ճառը վերջացավ, կամանդ տվին և դահուլ-գուռնեն չալելով՝ գնացին: Արդեն մալի վախտն էր, էս գնացի:

Առավոտ էս նորից հացս առա ու գնացի ռուսների մոտ, տեսա, որ կեսից հետ չլքախ¹⁰² թևերը վերովար են անում, որն էլ լվացվում է: «Սրանք երևի խելառ են, էս ցրտին ի՞նչ եմ անում, մի քանիստ եմ: Սրբուհու տված հացը գցի ու փախա: Հաջորդ առավոտ Սրբուհին եկավ, հացը բերավ, թե՛ տա՛ր մեր ազատարար ռուսներին: «Չէ՛, քույրիկ, չեմ փանի»: «Ինչու՞, ա՛յ փղա»: «Գիտե՞ս՝ գնացի, փեսա, որ կեսերից չլքախ չեռքերը վարովեր են անում: Հացը գցի ու փախա, երևի դրանք խելառ են, որ բռնել բերել են»: «Լավ, կարող է դրանց սովորությունը էդպես է, հլա էսօր էլ փա՛ր, փե՛ս՝ էդպես կենեն: Սպասե՛՛ կովերը կթեմ, նոր քեզ մամփու դնեմ»: Մի քիչ վերջը Սրբուհին եկավ թե՛ պատրաստ է, ապահով կարող էս գնալ, խանու՞մ քիլարն է, խնձոր է ջոկում:

Գնացի, տեսա, որ էլի երկու հոգի կեսերը բաց լվացվում են, մի քանիսն էլ ման են գալիս: Չորս կողմս նայեցի, տեսա՝ մարդ չկա, գցեցի հացը: Ինձի էին սպասում: Մեկը վազեց, վերցրեց կապոցը, դրեց շինելի տակն ու գնաց ներս: Չորս-հինգ հոգի, դառնը կանգնած, նայեցին ինձ, գլխարկները թափ տվեցին ու գնացին ներս:

Ես գնացի քաղաք, ինձ համար ման էի գալիս շորի բազարում, մեկ էլ տեսա՝ ժանդարմեքը քսան հոգի ծեծելով տանում են, լավ մոտեցա, որ տեսնեմ՝ սրանք հա՞յ են, չէ՛, տեսա՝ թուրք են: Իմ հասակի տղաները ռուսաբոքիկ վագում էին հետները, էս էլ խառնըվա, գնացի նրանց կողքերով, գնում էին մեր գյուղի ճամփան: Տղոնցից մեկը թե՛ տեսնենք՝ ինչպես պետք է գնդակահարեն սրանց: «Ի՞նչ եմ արել, որ գնդակահարեն, ա՛յ փղա»: «Չիդես՝ ինչ եմ արել, ֆիլար են, փախել են ֆրոնտից»: Ես հետաքրքրվա, տեսնենք՝ ինչ կեղնի. քաղաքից դուրս ելանք, դարձրին դեպի թաբախանա: Մի քիչ էլ գնացինք, տեսանք՝ արտի մեջ երկու մոլլա և չորս զինվորական գնում-գալիս են: Հասանք նրանց մոտ, շարք կանգնեցրին, զինվորականը կանչեց ժանդարմեքի մեծին, չգիտեմ՝ ինչ ասաց, սկսին կապել թևերը, կապին պրծան, մեկ շարք կանգնեցրին: Փախստականները լալիս էին ու դողում: Տասը ժանդարմա կանգնան նրանց դիմաց: Մոլլան սկսեց քարոզել աստծո և փեխամբարի օրենքների մասին: Վերջում ասաց. «Դուք մեղավոր եք, որ փախել եք ֆրոնտից, որպես ժողովրդի թշնամի՝ օամանյան օրենքով չեզ գնդակահարություն է հասնում»: Նրանք ոչ մի ձայն չէին հանում, միայն դողում էին ու լալիս: Վերջում զինվորականը դարձավ նրանց. «Չե՛ր վերջին խոսքը ասացե՛ք: Ասացե՛ք, թե ինչու լքեցիք չե՛ր սուրբ գործը»: Դրանցից մեկը սկսեց խոսել. «Փաշա՛ էֆենդի, մենք մեղավոր չենք, մեզ փեսնում եք՝ սոված, չլքախ, ուրներս բոքիկ, ինչպե՛ս չփախչեհիք, մեկ է պեկոբ է մեռնեհիք»: Չինվորականը դարձավ. «Ուրեմն դուք ազի՞զ էիք մյուսներից, չե՛ր հաշիվը հիմա պեկոբ է մաքրենք»: Մեկեն զինվորականը դարձավ դեպի ժանդարմեքը. «Պա՛րուս՛ սր, ա՛րե՛ք»: Գնդակահարին բոլորին, քաշին գցին փոսը, որից հետո էս թողի գնացի տուն:

Իրիկունը Սրբունը եկավ՝ կովերը կթելու: «Գիտե՞ս, Սրբուն՝ քույրիկ, էսօր թուրք զինվորներից քսան հոգի սպանին, փախել էին ֆրոնտից»: «Թող իրար միս ուրեն, Յուսու՛ֆ, մի՞ թե մեր

լացն ու շիվանը Ասրված չի լսել, թող իրար միս ուտեն: Տեսա՞ր՝ ինչպես երեք օր զուլում բափեց Ասրված, խանութը գիշերուզօր աղոթում էր, որ Ասրված խնայե, ու իրանց փակնուլրս չենե երկրաշարժը»: Առավոտ Սրբունը եկավ. «Գիտե՞ս, Յուսուֆ, էսօր մեր ազատարարներուն հաց չկա, հացը պարբել է, էսօր մեզի չի բավականացնի, կարո՞ղ ես բազարից հաց առնել, ահա քեզ մի բանկանոտ, վաղը նորից փակից կ'փակեն»: Ես գնացի քաղաք՝ տեսնելու, թե որտեղ են հաց ծախում: Մտա բազար, մեկ էլ տեսնեմ՝ չորս աղջիկ՝ գլուխներին սպիտակ լաչակներ կապած, կարմիր խաչը ճակատներին, մաքուր հագած, երկու ասկյար և փոքր տղեքը հետները, կառզիկեքը ձեռքներին, ման են գալիս: Ես էլ հետևեցի նրանց, լավ մոտեցա տղոնցը, որ տեսնեմ, թե ով են. «Աղջիկներն ո՞վ են, փղե՞րք», - հարցրեցի ես: «Ալաման¹⁰³ են, հիվանդանոցի բույրերն են, եկել են բազար»: «Հա՛, դրանք չէ՞ որ գյալուր են, ինչպե՞ս է, որ դրանց բան չեն ասում»: «Գյալուր են, բայց մեզ օգնելու են եկել, խո էս երկուսը չեն, շար են, հիմա գնանք, փեն: Ալաման աղջիկներ են»: «Հա՛, ալաման են, չէ՞ որ քրիստոնյա են, գյալուր չե՞ն», - ասացի ես: «Մեր օսմանցոնց բարեկամ են, մեզ օգնում են, մեր վիրավոր ասկյարներուն բուժում», - մի տղա սկսեց քրֆել հայերու օրենքին, Բրիստոսին ու Աստծուն: Ես միտքս փոխի. «Ինչպե՞ս անեմ, որ էս փղուն մե լավը ծեծեմ, երևում է, որ գազան փղա պիտի էղնի: Ի՞նչ միջոցի դիմեմ», - մտածում էի... մենք հա գնում էինք աղջիկներու ետևից: Էդ քրֆող տղեն բավականին հետ էր ընկել, իմ ուզածս էլ էդ էր. «Ի՞նչ անեմ սրան»: Ես կարծում էի, թե սա է բոլոր հայերուն սպանողը, բավականին հետ էի ընկել: Մեկ էլ միտքս մի բան ընկավ, ոտքս զգի նրա ոտքերու արանքը, քայլած տեղը քիթուրերանի վրա էնպես վայր ընկավ սառույցին: Ես շարունակեցի աղջիկներուն հետևելը, հետն էլ մտիկ եմ անում, թե ինչ եղավ էդ տղեն: Պառկած մնացել էր, էլ չիղեմ՝ ինչ եղավ, մե հարյուր հատ ծեծ արժեր: Հասակով թուրքերը կանգնում, մտիկ էին անում ու ի-

բանց-իրանց խոսում. «Ա՛խ, սրանք քաղաքից դուրս չեռքներս ընկնեիմ»: Աղջիկները գնացին կարտոլ, միս, խնձոր, բուրդոկալ առան. ինչ որ տեսնում էին, առնում էին: Մի տասը-տասնհինգ տղա հետևում էին նրանց, ես էլ հետները: Իրենց առուտուրը վերջացրին, դուրս եկան շուկայից: Երկու ասկյարը տնքալով հագիվ-հագ կառզիկեքը տանում էին: Հոգնել էին ասկյարները, կառզիկեքը ցած դրին, կանգնան: Աղջիկներն էլ կանգնան, իրանց լեզվով խոսում ու խնդում էին: Մեկ էլ տղեքը ասացին. «Օլան, ուռուսա բախին հալան»: Ես էլ մտիկ էրի, տեսա մե միջահասակ աֆիցերը՝ կայնած մեզանից մի քիչ հեռու՝ ճաշարանի շանգեն, մե ասկյարըմ էլ հետը զինվոր: Աֆիցերը մտիկ էր էնում գերմանացոնց աղջիկներուն, իսկ երկու աղջիկներն էլ իրենց հերթին մտիկ էին էնում ռուս աֆիցերին: Աղջիկները հետեն խնդում էին, փորթուզալեն ուտում, կլեպներն էլ իրար վրա նետում, մեկ-մեկ էլ մտիկ էին էնում ռուս աֆիցերին: Շարունակեցին ճանապարհը, գնացին դեպի հրապարակ, մտան տունըմ, տեսա սարայի միջից տերտերըմ դուրս եկավ՝ զնջիլով խաչը վզին զցած: Էլի աղջիկներ դուս ելան՝ խաչերը թևերին, գլուխները կապած, խոսում էին ու խնդում: Ես էլ, դուրսը նստած, մտիկ եմ անում դրանց շարժումներին ու ինքս ինձ մտածում. «Էս ի՞նչ բան է, դրանք էլ քրիստոնյա են, ինչպե՞ս է, որ բան չեն ասում»: Ինչ որ տեսա, իրիկունը Սրբունին պատմեցի, Սրբունը զարմացավ:

1916 թ. ուռուսը Էրզրունը առել էր, թուրք գաղթականությունը լցվել էր Երզնկա: Փաշան ինձ կանչեց. «Գնա՛ գյուղ, մեր ծառս Հասանին ասե՛, թող երկու լավ սել պարբասարի, քերի, որ երբանք Սևաս, քանի որ ուռուսը շուրով էստեղ կեղնի»: Իսկ ուռուսը, ոչ թե 1916թ. հունվարին կամ փետրվարին եկավ Երզնկա, այլ 1916թ. հուլիսի 15-ին¹⁰⁴:

Կեսօր էր, մալի կերը տվի պրծա, թողի, որ ջուր խմի, տեսա՛ մե թուրք տղա մը երգելեն ու հայերուն էլ քրֆելեն գալիս է. «Բազիկ աղըմզը, էրման ի լար, փոխեղիզմը էրման ի լար, բազիկ խարաղիզ էրման ի լար, փոխեղիզմը էրման ի լար»: Արյունը խփեց

գլխիս: Էս տղեն, որ երգում էր, հետն էլ քրֆում էր հայերուն: Նա երկու կով էր բերում ջրելու: «Է՛յ, լսի՛ր, կովերուդ առաջն ա՛ռ, կովերուս չխանգարեն ջուր խմելուց»: «Բո՛ր ի՞նչ գործն է, որ խոսում ես», -ասաց նա: Ես էլ մահանա ման գուկայի, որ մե լավըմ դրան ծեծեմ: Էլ չսպասի, բռնի սրան մե լավըմ ծեծի, կարծես թե բոլոր հայերու վրեժը սրանից պիտի հանեի, այնպես որ ուզածիս պես մի լավ ծեծի: Էս տղեն լալով կովերը խառնեց առաջը, գնաց առանց ջրելու: Մյուս օրը եկավ կովերը ջրելու վախտը: Թողի կովերը ջրելու, բայց սիրտս անհանգիստ էր, ես էլ գնացի կովերու հետ, տեսնեմ՝ եղ տղեն մի ուրիշ մեծ տղու հետ եկավ. «Կանգնի՛ հրըր, էս փղուն երեկ դու՞ ես ծեծել»: «Հա՛, ի՞նչ կա», -տեսա, թևի միջից մի կարծիլի փետըմ հանեց, սկսեց ինձի ծեծելը: Լավ ծեծեց, ես ոչ մի շարժում չէի կարող էնել, անընդհատ զարնում էր, ուշաթափ ընկա գետնին: Սրանք ինձ թողին գնացին: Ես էլ ելա, կամաց-կամաց կովերը տարա տուն: Գյուլին հայաթն էր, տեսավ որ լավ չեմ քելում, վազեց քովս. «Ի՞նչ կա, Յուսու՛ֆ»: «Լավ չեմ, Վարդուհի՛, դու կովերը կապե՛, ես քիչըմ պառկեմ»: Կովերը կապեց, եկավ քովս. «Ասա՛, ի՞նչ է եղել, ինչի սսե՛, դուրբան քեզի»: «Ոչ մի բան, գնա Սրբունին սսե՛, թող գա»: Սրբունին եկավ. «Ի՞նչ է պատահել, ա՛յ փղա»: Չեռքերս տրորեց, ձեռքը դրավ ճակատիս, տաքությունս բարձր էր. «Ուրե՛նդ է ցավում»: «Բոլոր փեղերս էլ ցավում են»: «Դու մի քիչ առաջ լավ էիր, ի՞նչ եղավ քեզ, ա՛յ փղա»: «Գիրես, քույրի կ՛ջան, ինչի ծեծին»: «Ո՞վ ծեծեց»: «Չի՛ղեմ, մի փղա: Սպասե՛ պատմեմ, քույրի կ՛»¹⁰⁵...

Թե ինչու Հուսեյնը շանը խփեց

Բայց կռիվն արդեն պրծել էր. «Հե՛յ գիրի աշխարհ, ինչե՛ր չեն անում: Պողոս քիհան ինչի հետ կովեց մի շան համար, էլ չիղեր, թե ինչ պիրի գար իրանց գլխին: Ոչ թե շնից, այլև կյանքից պիրի

գրկվեին: Յուսու՛ֆ, աշխարհի գործերը մարդ չի իմանա, չի իմանա նաև, թե վաղը ինչ պիրի գա իր գլխին: Մնա՛, բալիկ՛ ջան, մեր փանը քու փան պես: Բու հերը լավ մարդ էր, չնայած որ անպեղի իրար վիրավորեցինը»:

Իմ գալու երրորդ օրը չէր անցել, որ ես հիվանդացա, երկու ոտքս բռնվավ, չէի կարող ման գալ: Ես ինձ ասում էի. «Էս ի՞նչ անխելություն արի, որ փախա, երևի ես էսպես էլ մեռնիմ»: Հիվանդ ոտքերս թոնիրն էի կախել, իսկ Հուսեյնը սիրտ էր տալիս. «Շուրով դրսում զարուն կուգա, ուրքերդ կբացվին, մի՛ վախենա»: Դժբախտաբար զարունը չտեսնված կերպով ուշացավ: Դեռ ձյուն էր գալիս, իսկ ես էնպես էի սպասում զարնանը, հաշվում էի ամիսներն ու օրերը. չմեռնե՛ի, զարունը շուտ գար: Չոքելով դուրս էի գնում, լալով չոքած հետ դառնում, միտքս էր ընկնում իմ առաջվա ժամանակը, երբ արծվի պես պանում էի գյուղի էս գլխից մյուս գլուխը, իսկ հիմա մի հաշմանդամ էի դարձել, ի՞նչ պիտի եղնի վերջը՝ ես էլ չիղեի: Չմեռը երկարում էր, իմ միակ հույսը, որ ես պիտի լավանամ, զարունն էր: Նույնն էր ասում նաև թոփալ Հուսեյնը: Գարունը մոտ էր, ձյունը գրեթե հալվել էր, այգիները սևացել էին, դրսում զգացվում էր զարնան շունը: Ես իմ հայրենի գյուղում էի, օրերն անցնում էին միապաղաղ, շատ դանդաղ, իսկ իմ դրությունը գնալով վատանում էր: Բոլորովին հույս չկար լավանալու, երկու ոտքերս իրար կպած սարսափելի ցավում էին, կարծես ես եղպես էլ ծնվել էի, իսկ խանումը ասում էր. «Լավ է, չէ՞, ուրե՛նդ աշխատար, ուրե՛նդ ես ուրում: Դե շուր լավացի՛ր, պարապ հաց ուրեկու փարի չէ, մարդիկ իրանց գլուխն են մոլորել, ուրեկիք չկա»: Ես մտիկ էի անում խանումիս. «Ի՞նչ ես քարս քարս մտիկ անում, բա սու՛ր եմ ասում, էսպես սող փարի քեզ պահելը հե՞շտ է»:

-Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, եթե ես վիճակում չեղնեի, ես քեզի գերի չէի մնա, ա՛խ, երանի չփախչեի, ես սներես պիտի լինեմ մե փորըմ հացի համար: Մինչև ե՛րբ պիտի էսպես մնամ, քու մունճաթիդ

տակը: Ես կլավանամ, կաշխատեմ, պարտքիդ տակը չեմ մնա, խանութն ջան:

Միրունտ խանումս, երբ որ մոտիցս անցնում էր, ինձ նայում էր թունավոր օձի նման, ուզում էր ինձ թույնել: Մահվան երկյուղը էնքան ամուր էր սրտիս տիրել, որ ես Դուրսունին հարցրի. «Դու ինչ չես թողնի մեռնակ, դու ինչ հայրիկիս կողքին թաղե, եթե ես մեռնեմ, ես քեզնից շար շնորհակալ կեղևիմ»: Անտեր, անտիրական, բախտի կամքին թողնված որբ էի: «Մի՛ հուսահարվի, ես քեզ իմ կյանքի գնով կպահեմ, դու չես մեռնի», -ասում էր Դուրսունը: Ես սիրտ առա, գոնե մի պաշտպան ունեմ, ես դժվար դրուքյունից դուրս կգամ:

Մարտի վերջն էր: Գարնան փոթորիկը ոռնում էր անասելի կատաղությամբ: Քամին ուժեղ էր, անձրևը էնպես էր գալիս, ոնց որ վեղորոյով ջուրը թափես: Կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե ինչպես էր ձանձրացրել ինձ էդ անտանելի ցավը, ինչպիսի անհամբերությամբ էի գարնան գալուն սպասում: Ես կարծում էի, թե գարունը ինձ կփրկե, և իրոք որ լավացա: Մի անտեր հայ տղու համար երեք ամիս ասելն է հեշտ: Հիվանդանալ ուրիշի տանը, այն էլ առանց հորն ու մոր: Ես էլ շատ շնորհակալ էի իմ պաշտպաններից, չնայած ես իմ պարտքի տակից ելա (հետո էս գրքում կկարդաք): Վերջապես հիվանդանալուց մի երեք ամիս հետո, որ ոտքերս փակվել էին, ու չէի կարող ման գալ, աղաս՝ Հուսեյնը, թևերիս տակ դնելու համար երկու փայտ շինեց, սկսի կամաց-կամաց ման գալ, մի տասնհինգ օր հետո լրիվ լավացա: Ուրախությանս չափ ու սահման չկար, երբ ես առաջին անգամ զգացի, որ ոտքերս սկսին բացվելը. աչքերիս չէի հավատում, թե ոտքերս բացվել են: Դուրսունի հետ ման էի գալիս, երբ գալիս էր քովս: Մի օր ասի. «Դուրսուն, արի էրթանը քրոջս տեսնենք»: «Գնա՛նք»: Գնում ենք հայոց թաղով, անցնում ենք մեր տան մոտով, լացս գալիս էր, դրսում նստա մեր դռան մոտ ու լացի: Դուրսունը քովս նստավ.

-Ինչու՞ էդպես եղավ, Դուրսուն, հերու էս ժամանակ գյուղում

լիքը մարդ կար, իսկ հիմա վերանա է գյուղը, ոչ որ չկա: Երանի՛ հերու էս վախտ, ժողովուրդը տեղն էր, ո՞վ էր մտածում, որ էսպիսի կոտորած կլինի, Դուրսուն՝ ջան:

-Գիտես ինչ, Յուսուֆ, ես մե բանի մասին շատ եմ մտածում, մեր մեծերը ուրիշ բան են խոսում հայերու մասին, իսկ ձեր մեծերը՝ հակառակ: Մի օրինակ բերեմ, Ալջին իր շանը՝ Բուլային, փոքրուց սովորեցնում է, թե ինչպես պիտի որսա թռչունին, նմանապես նապաստակին: Եվ ի՞նչ լավ բան կարող ես սպասել էդ փոքր շան լակոտից: Մեծացել է, դառել մի ահռելի գազան: Էնվերն ու Թալեաթը նույն շան թուլեքն են, աշխարհի հայտնի գազանները, մեծացան, դարձան մարդագետեր: Իրանց որսն անհաջող անցավ, իրանց գազանությունը թափին անմեղ ժողովրդի գլխին: Մեր մեծերը մեզի փոքրուց սովորեցնում էին, թե հայերու մալը, ունեցվածքը հալալ է մեր մուսուլման ջամահաթին: Էդ մեր քյոփաք շեյխը, օղեն նստած, ի՞նչ է խոսում. գյավուրներուն մեր մուսուլմանները էսպես կոտորեցին, էսպես արեցին, էլ ուրիշ բան չիղե: Աստված ինձ էնպես շնորհք է տվել, որ ես վառած փեշքը կլիզեմ, ես հետևում եմ երկնային լուսավորությանը, ես նկատել եմ երկնային շատ երևույթներ, նախօրոք գիտեի արևի խավարման մասին, մեր աղոթքներու շնորհիվ մենք նույնիսկ թագավորին ենթարկում ենք մեր կամքին: Ես, կհավատա՞ս, չեմ ուզում էդ քյոփագի երեսը տեսնել, չէ՞ որ, եթե քու մամը չէղնիր, ես չէի փրկվի մեռնելուց:

Ման գալով զնացիմք Իբրահիմ աղայենց տունը: Իբրահիմ աղան սկսեց իմ մասին պատմելը.

-Գիտես՞ ս ինչ եղավ: Մենք որ զնացիմք փաշային ճամփու դնելու, դու անհայտացել էիր: Փաշան կասկածում էր իմ վրա, ասաց, թե դու ես տղուն տարել: Էն հայ աղջիկը գողտուց ինձ խնդրվավ. «Իբրահիմ՝ աղաս, եթե Յուսուֆին գրնիս, ես քեզ տասր ոսկի մուժդա կուրամ, միայն թե նրան գրնիս»: Կասկած ունեին թուրք տղոնց վրա, ասում էին, թե դու ծեծել ես մի թուրք

տղու, կա-չկա էդ տղեն էլ քու գլխուն օյին է խաղացել: Երեք օր շարունակ ման եկանք, բայց չգտանք: Եթե ես գիտեմնայի, թե դու գյուղում ես, կգայի, կտանեի քեզ: Վերջը որոշին մե՛ մարդըմ վարձել, որպեսզի եզները քշի, այդպես էլ արեցին: Ահա այսպես ճամփու դրինք փաշային:

Արդեն Երզնկայի դաշտում¹⁰⁶ գարուն էր: Ես բավականին լավացել էի, ոտքերս բոլորովին չէին ցավում: Մեր գյուղի տղանց հետ մածուն էինք տանում քաղաք՝ ծախելու: Հըլը տեսնեիք, երբ որ լավացա, աշխատում էի, քաղաքում առուտուրը ես էի անում: Խանումս տան լավ-լավ բաներն ինձ էր կերցնում: Ես ինձուիմձ մտածում էի. «Ա՛խ դու, սիրուն օջ, մոռացա՞ր, որ ինձ քույնել էիր ուզում»: Բալբակի տղեքն էլ էին գալիս քաղաք՝ մածուն ծախելու: Էս տղոնց մեջ երեք հոգի կային, որոնց ես խաղաղ ժամանակ միշտ ծեծում էի: Մրանք հիմա ուզում էին ինձ ծեծել: Խոսքները մեկ էին արել, որ ինձ ծեծեն: Այս մասին ինձ խաբար տվեց եղբայրս՝ Հարությունը, որը նույնպես մածուն էր բերում ծախելու: Մեր գյուղի և Բալբակի մածուն ծախող տղեքը կեղևեհին մի քսան հոգի: Երբ որ ծախում էին մածունները, գալիս հավաքվում էին քաղաքի տակը, պատմում, թե ով ինչպես է ծախել, գովում իրենց գլուխները: Մենք էլ եկանք՝ ես ու Դուրսունը: Տեսա՛ էս տղեքը, որոնք որոշել էին ինձ ծեծել, համալները (ղանթարներ) ձեռքերը բռնած, կանգնել ինձ էին սպասում: Դուրսունը ինձ թե. «Չվախե՛նաս, զարկ, եթե վրա գան»: Արդեն տասնվեց տարեկան տղեք էին, ես մենակ, ինքս էլ հայ, ի՞նչ անեմ, ինձ հում-հում կուտեն: Դրանցից մեկը ասաց. «Արի՛ էստեղ, Յուսուֆ»: Համալը ձեռքս գնացի իրենց կողմը: «Դուք ուզում եք ինձ ծեծել, հա՞, շա՛ն որդիներ», -երեք հոգի էին, երկուսը անձնատուր եղան, թե իրենք չեն: Էս շան որդին ասաց. «Արեք Յուսուֆին ծեծենք, քանի լավ ժամանակն է»: Ես էլ բռնեցի էս տղուն ու մի երկու հատ զարկի: Մեկ էլ տեսնեմ՝ քթից արյուն վազեց: Էս տղեն, թե. «Հիմա արյունիս դեմը արյուն կուզեմ, քեզ փու՛ր»: Կպել է ինձի, պոկ չիզա. «Արյունիս արյուն կուզեմ»: «Ես քեզ երկու հար զարկի, դու էլ արի ինձ չորս

հար զարկե՛»: Նա թե. «Ես արյունիս արյուն կուզեմ»: Մյուս տղեքը մեղադրում էին ինձ, թե. «Բնչու՞ խփեցիր էդ շան փղուն, փեղով փորշանք է»: Բովիցս չէր հեռանում, վրայի շորերը, քիթ ու բերանը արյունոտ էին: «Ա՛յ փղա, քովդ դանակ կա՞»: «Հա՛»: «Ես քեզ քույլ եմ փալիս, զարկ որտեղիս որ կուզես, թող արյուն գա, մենակ ես քեզնից պրծնիմ»: «Չէ՛, ես չեմ ուզում քեզ զարկել, արյունիս արյուն կուզեմ, հասկացա՞ր...»: Էսպես խոսելով, կովելով հասանք մեր գյուղի ճանապարհին, որտեղից որ պիտի բաժանվեինք.

-Դու մյուս անգամ էսպես հեշտությամբ չես պրծնի, իսկ հիմա գնա՛, գյավուր օղի գյավուր: Դու վայրս տաս, թե ես քեզնից վրեժ չհանեմ:

-Դու՛, Յուսուֆ, մի ոխերիմ քշմամի վաստակեցիր, -ասաց Դուրսունը:

-Դու ասացիր, թե մի՛ վախենա, խփի՛:

-Ես շատ զիտեի, որ էսպես վատ պիտի վերջանար:

Միտս ընկան Սրբունի խոսքերը, թե մյուս անգամ էսպես կռիվ չսարքես, բայց արդեն ուշ էր: Մենք Դուրսունի հետ փոխեցինք մեր ծրագիրը: Առավոտ շուտ քաղաք էինք գնում, որ դրանց չհանդիպենք: Ես մուշտարի ունեի, քանի որ իմ խանումը մաքուր գործ էր անում:

Խանումս փաշայի կին է լինում, էս թոփալ Հուսեյնը երկար ժամանակ աշխատում է փաշայի մոտ, չգիտեմ, թե ինչ լավությամբ է անում: Փաշան էլ ասում է. «Ընդ լավությանդ փոխարեն ես քեզ կնություն կուտամ իմ հարեմիս կանանցից մեկին»: Էդ օրերը թուրք վերնախավի մեջ տարածված էր, թաժա աղջիկ էին բերում թե չէ, իրանց հին կանանց տալիս էին լավ ժառայողներին: Նա միջահասակ էր, չաղիկ, սպիտակ, որ ասում եմ՝ սիրուն էր, իրոք որ սիրուն էր: Էսպես խանումիս տալիս են թոփալ Հուսեյնին: Շատ մաքրասեր էր խանումս, շաբաթը մեկ անգամ փոխում էր շորերս, լողացնում: Մի չաքքյազ կար, որը միշտ իմ մածունն էր առնում: Տղեքն ասում էին. «Չաքքյա՛զ աղա, էսօր էլ մեր մածունն

առ, ինչ կեղևի»: Նա էլ քե՛.«Չէ՛, փղե՛ք ջան, մի՛ք նեղանա, էս փղու մածունը համ լավն է, համ էլ մաքուր է»:

Էսպես ես ու Դուրսունը առավոտ շուտ գնում էինք քաղաք, գործերս շուտըմ պրծնում էինք, գալիս գյուղ, որպեսզի էն արյուն պահանջող տղին չհանդիպենք: Էսպես բավականին ժամանակ խաղաղ անցավ: Մի օր էլ Դուրսունը քե՛.«Մեր գյուղի արաբերը էսրեղ են, արի նարենք, գնանք»։ Գնացինք մեյդանը, մեր գյուղացի ջանդարմա Մահմադը քե՛.«Էս ի՞նչ ման կուզաք¹⁰⁷, փղե՛րք»։ «Գուզենք արաբով գյուղ էրթանք»։ Նա էլ քե՛.«Շար լավ կենենք, գնացե՛ք, մի քիչ ման եկեք, մե արաբա խոյր մնաց, ծախեմ, կերթանք»։ Մի քիչ չէինք հեռացել, մեկ էլ էն տղեն «Արի՛ էսրեղ, ինչնից փախնում ես, որ արյունս չբա՞ս»։ Մի քիչ էն կողմը պոլիցիեն կանգնած էր.«Հիմա ասե՞մ, որ դու հայ ես, հա՞, գյավու՛ր»։ Ես ձե՛ն չեմ հանում։ «Հա՞, հիմա ասե՞մ, գյավու՛ր, ինչու՞ ես լավկվել, դե՛ խոսիր, էսօր վերջին օրն է, ես քեզնից վրեժս պիտի առնիմ»:

Դուրսունը քե՛.«Արի՛ այսրեղ, ա՛յ փղա, եթե մի բան պատահի Յուսուֆին, ես քեզ կսպանեմ, էս մարներով կխեղդեմ քեզ»։ Մահմադը տեսավ, որ էս տղեն մեզ հետ վիճում է, եկավ մոտիկ.«Ի՞նչ կա, որ էդպես եք խոսում»։ Դուրսունը քե՛.«Եղբա՛յր, էս իշու չազը կպել է Յուսուֆին, ուզում է պոլիցիային հայտնի, որ Յուսուֆը հայ է»:

-Ո՞վ է քեզ իրավունք տվել, որ սրան պոլիցիային հանձնես, հը՞:

-Ես չկարողացա վրեժս առնեմ, հիմա պիտի արդար դատաստանի ձեռքը տամ, որ իր պատիժը առնի, իմ խիղճս է քելաղրում դա:

-Ես քու աչքերդ կհանեմ, շա՛ն որդի, չքվի՛ր էստեղից:

-Լավ, էս անգամ գնա դուրբան եղիր Մահմադ եղբորը,-ասաց նա ու գնաց:

Էդ Մահմադը, կարծեմ կհիշեք, մեր գյուղացի ջանդարմա

Մահմադն էր, որը միշտ Մրթոյի հետ գալիս էր մեր տուն՝ արաղ խմելու:

Մեր Ֆաթիմային հարս էին տարել Բալբակ՝ Գյուլ աղայենց տունը: Դուրսունը գնում է նրան տեսնելու: Եղբայրս՝ Հարությունը, Դուրսունին հայտնում է, որ էդ շան որդին գենք է ձեռք բերել ու տղոնց մոտ պարծենում է, քե՛.«Էս գենքով պիտի սպանեմ Յուսուֆին»։ «Դու լավ էրիր, որ խաբար փվիր, բայց չխառնվիս էս գործին, դու էլ փորձանքի չգաս,-ասում է Դուրսունը եղբորս,-ես հիմա կերթամ, կասեմ Ֆաթիմային, փեսանե՛ք՝ ինչ կասի»։ Դուրսունը գնում է, Ֆաթիմային պատմում է եղելությունը.«Ա՛խ, ես աղջիկ չեղնեի, դրա հախիցը կգալի: Ի՞նչ անեմ հիմա ես: Դավիթին կխնդրեմ, որ դրա չվանը քաշի: Դա բավական չէ, շունը շնություն կենե: Հիմա լսի՛ ինչի, որքան դու ես սիրում Ուսուֆին, այնքան էլ ես եմ սիրում, հասկացա՞ր: Եթե մի բան պատահի էդ փղուն, էլ չասես, քե ես քույր ունեմ: Հիմա լսե՛ ինչի: Ռուսը շուրով էսրեղ կեղևի: Էսօր իրիկուն երկուսդ էլ գնացե՛ք քաղաք, էնպես արե՛ք, որ չեզ մարդ չբեանի: Գնացե՛ք Ռ-գա փաշայի տունը, էնպեղ մարդ չկա: Ուսուֆը փան ելքն ու մուրքը գիրե: Մի քանի օր վերջը, շար-շար փասը օր քաշե, ռուսը կուզա... Ուսուֆը կագարվի: Դե հիմա գնա՛, հեյրեներդ մի քիչ հացը շար վերցրե՛ք, ոչ մի մարդ էլ չիմանա, հասկացա՞ք»։ Իրիկունը Դուրսունը եկավ, ինձ դուրս կանչեց.«Պեպր է հեռանանք էսրեղից, էն շան որդին փորձանք չբերի մեր գլխին, եղբայրդ հայտնեց ինչ, որ գենք է առել, ուզում է քեզ սպանի: Ես էլ գնացի այս մասին Ֆաթիմային պատմեցի, նա էլ խորհուրդ փվեց հեռանալ, ասաց, որ այս քանի օրը ռուսը կզա, կագարվես»։ «Ո՞ր գնանք»։ «Ռ-գա փաշայի տունը, էնպեղ մարդ չկա, դու գիրես փան ելքն ու մուրքը: Դե գնա՛, հավաքվի՛ր, շար հաց, պանիր վերցրո՛՛ հեյր, էնպես արա՛, որ խանունը չնկարե, քե ինչ ես անում: Ես էլ կվերցնեմ ուրելիք, ինչքան կարող եմ: Քեզ կամուրջի մոյր կսպասեմ: Դե գնա՛, շուր արի՛»։ Ես մտա հացատունը, հաց վերցրի, երկու կտոր պանիր փաթաթի շորի մեջ, ուզում էի դուրս գալ, խանունս ինձ կան-

չեց. «Արի՛ այսպեղ, Յուսու՛ ֆ ջան, երեք հոխա կարագ կա, առավոտը հեպոդ կրանես ծախելու, էժան չրաս, կախում եմ հորը, որ չգանա, նայե՛ չմոռանաս»: «Լավ, խանու՛մ ջան, րա՛ր, կախե՛»:
Ես մտա տուն, հացը վերցրի, ուղիղ գնացի դեպի կամուրջը: Մի քիչ սպասեցի, եկավ Դուրսունը թե՛ քելե: Արդեն մութը կոխել էր, դեռ չէինք շարժվել, մեկ էլ տեսանք՝ երեք հոգի դուրս եկան Եփրատից, գալիս են դեպի բախչեքի կողմը.

-Դուրսու՛ն, արի մտնենք կամուրջի տակը, տեսնենք՝ ովքեր են սրանք:

Եկան, համարյա մեզ հասան.«Ռգա՛, քեզի հեպ լավ է, կանչի՛ դուրս, սաս՛, թե իրեն քան պիտի ասես, քե՛ր բախչի մոտ, մենք կեղևի՛նք բախչի դռան մոտ, ես այնպես կանես, որ քեզ չի կպչի»:

-Վա՛յ, Դուրսու՛ն, էն շան որդին է, ի՞նչ անենք: Արի հարձակվենք, մի լավ ծեծենք, ճամփու դնենք:

-Չէ՛, ջանը՛մ, արի գնանք մեր ճամփեն, ով գիտե, հաջող անցնի-չանցնի:

Ուղիղ գնացինք քաղաք՝ փաշայի տունը: Կողքի հարևանի պատը ցածր էր, ելա պատից, մտա, հայաթի դուռը բացի: Դուրսունը ներս եկավ, մտանք գոմը, ես թե.«Դուրսու՛ն, արի գոմում բախարի վա պառկենք, րեսնենք՝ առավոտ ինչ կեղևի»:
Պառկանք մեռելի պես: Առավոտը զարթնա, ինձ թվաց, թե ուշացել եմ քաղաք գնալուց. երբ չորս կողմս նայի, տեսա, որ Ռգա փաշայի թախտի վրա ենք: Դուրսունը խոր քնի մեջ դեռ խռմփացնում էր: Ելա, կամաց ցած իջա, գնացի դեպի կուխնին, ներս մտա, թարեքը բացի, փակի, մեկ էլ տեսնեմ՝ թղթի տակ դրած մե բանը՛մ կա, թուղթը վերցրի, տեսա թղթի տակ երկու հատ գաթա ու մի հատ էլ գրություն.«Էս քու բաժինդ, Յուսու՛ ֆ, քու Գյուլի»:
Ծիրանները լավ հասել, կարմրել էին, թափած ծիրանները հավաքի, տարա գոմը, Դուրսունը դեռ քնած էր.«Ելի՛, ա՛յ րդա, էս վախար էլ մարդ քնի»:
Աչքերը տրորելով՝ ելավ նստավ.«Արի՛, գաթա կե՛ր, ծիրան կե՛ր»:
Մեկ ինձ է նայում, մեկ ծիրանին ու գաթային.«Էս որպե-

դի՛ց»:
«Որպեղից գողին կասեն, մեր րնից: Քելե՛ լվացվենք, հայաթի մեջ աղբյուր կա»:
Լվացվանք, նստանք, հացերս կերանք.«Դե՛ արի գնանք, րունը ման գանք»:
Իրար հետ տունը ման ենք գալիս, բուրդ դռները՝ փակ, սենյակները՝ լիքը վեշերով: Մի երկու օր մնացինք, քաղաքում ման էինք գալիս, ծիրան էինք քաղում, ուտում և պառկում էինք: «Դուրսու՛ն, գիտես ի՞նչ-ասի ես,-արի գնանք փաշայի ամառանոցը, էնպեղ մեծ ալգի կա, միրգ էլ ավելի շատ կա, ես եղել եմ»:
«Հասարար լավ ասիր»:
Ելանք, ուղղությամբ վերցրինք դեպի ամառանոց. փաշայի ամառանոցը շատ հեռու չէր, յոթ կմ դեպի արևմուտք կլիներ: Ծանապարհի երկու կողմերում վարդերը բացվել են, տանում են ուղիղ Սարահի¹⁰⁸: Առաջին հերթին մտանք ալգի: Ծիրանները, տանձերը թափած, թթերը, խնձորները իրանց հերթին, ծառերի տակ՝ լիքը միրգ.«Դե՛ Դուրսու՛ն, ինչքան քեֆդ գուզե, կե՛ր»:
Դռները փակ էին, պատուհաններից մի կերպ մտանք տունը, մեզ համար պառկելու տեղ պատրաստինք: Հինգ օր մնացինք մեր փաշայի ամառանոցում: Ուր գնում ենք, նույնն է.«Արի գնանք գյուղում ման գանք»:
Մտանք մի հայաթ: Էստեղ պատկերը ուրիշ էր, հայաթը լիքը մեղրաճանճ կար, մեղուները վխտում էին.«Ի՞նչ անենք, Դուրսու՛ն, մեղր չուրե՞նք»:
«Հա՛, ուրենք, բայց ինչպե՛ս, մոպիկ գնալ չենք կարող, մեզ կզզեն»:
Ման էինք գալիս գյուղում, մարդ չկար, երկուսս էինք: Ինչ ասես, որ չկար այստեղ: Երգնկայի հարուստ փաշաների ամառանոցները մնացել էին գյուղացի երկու տղու: Վեց օր գյուղում մնացինք, զզվանք.«Դուրսու՛ն, արի գնանք քաղաք»:
Ելանք, գնացինք ուղիղ քաղաքի հրապարակը: Անցնում էինք պոլիցիայի շենքի մոտով, մեկ էլ տեսանք պոլիցիայի մե շինելը՛մ, մե փափախը՛մ ու սուրը՛մ դուրսը՛ բախչի մեջը, դրած.«Էս ի՞նչ քան է, Դուրսու՛ն»:
«Վայթե՛ մոռացել, գնացել եմ»:
«Կարող է եղպես էլ եղևի, ինչ կա»:
Դուրսունը գնաց, շինելը հազավ, սուրը կողքից կախեց, փափախը դրեց գլխին.«Լա՛վ է, Յուսու՛ֆ, սա-գու՛մ է»:
«Հա՛, շատ լավ եղավ»,-ասի ես: Մեկ էլ սուրը քաշեց,

վազեց վրաս.«*Շուրք քելե՛ առաջ, գյավուրողլի՛ գյավուր*»: Ես չգիտեմ՝ ինչ անեմ, ծիծաղից ուշքս գնում է, իսկ ինքը պոռում է.«*Թեզ ընկի՛ր առաջ, գյավուրողլի՛ գյավուր*»: Մեկ էլ տեսանք՝ վերևից երեք-չորս մարդ գալիս են դեպի մեզի.«*Դուրսու՛ն, փախի՛ր*», - հանեց սուրը, շորերը՝ շինելն ու փափախը, գցեց վրայից: «*Քելե՛ էրթանը, ջան՛ըն, էս խաբարալայից*»: Գնացինք դեպի մեղանը, այստեղ թորքերու ամենամեծ մզկիթն¹⁰⁹ էր՝ երկու մինարայով.«*Արի գնանք մզկիթ*»: Մտանք մզկիթ¹¹⁰, մարդ չկար.«*Արի բարչրանանը վերև՝ միևարեթ*¹¹¹», - ասում է նա: «*Չէ՛, ա՛յ փղա, ի՛նչ գործ ունենք*»: «*Չէ ու չէ, արի բարչրանանը*»: Բարձրանում ենք վերև կլոր աստիճաններով, փոքր լուսամուտներով, հաբարձրանում ենք: Հազիվ հասանք վերև: Ամբողջ քաղաքը մեր ոտքի տակն էր.«*Ի՛նչ կըսես, Յուսու՛ֆ, Էզան՛¹² չլրա՛մ*»: «*Այ փղա, խո դու խելառ չես*»: Կամաց սկսեց.«*Ալլահ հեքքար, յա հիլլալի, հիլլալա...*»¹³: Ես ցած մտիկ էրի, խելքս պտտվավ, միևարեն կեղմիր մի տասներկու հարկանի շենքի բարձրության.«*Յուսու՛ֆ, մարիկ էրե, ժողովուրդը ինչ-որ թալան է էնում*»: Իջանք ցած, մենք էլ գնացինք:

Մեկը, մեշուկըմ շալակած, դուրս եկավ, մի մարդ վազեց ետևից, դանակով խփեց, մեշուկը ճղեց: Մեշուկի միջինը կաղինի միջուկ էր, որը թափվավ գետնին, եղ մարդը շիվարած մնաց.«*Էս ո՞վ ճղեց մեշուկը*», - ու մեզ է նայում: «*Էն մարդը, քեռի՛*»: Սկսեց նորից հավաքելը, մենք էլ հավաքեցինք, ջեբերս լցրինք, գնացինք թալանի տեղը: Թալանի տեղը երկուհարկանի կլոր մե շենքըմ էր՝ մեծ հայաթով, լիքը ժողովուրդ, բռռոց, իրար են ծեծում, խառնվել են իրար: Մենք էլ դարպասի մոտ կանգնել, ժողովրդին ենք նայում: Մե դուռըմ ջարդեցին, միջից մի մարդ փախավ.«*Օլան էլմանի դաշտը*»: Թալանը թողած՝ ո՞վ պիտի մտիկ էնե մարդուն: Ես հետո կասեմ, թե ով էր փախնողը: «*Քելե՛ էրթանը, Դուրսու՛ն, ի՛նչ ենք կանգնել*»: Ելանք դուրս: Գնում ենք դեպի մեր տունը.«*Դուրսու՛ն, արի գնանք, փեսաներ պոլիցիայի շորերը փե՞ղն են*»: Մեկ

էլ տեսնենք՝ երեք-չորս մոլլա, վեց-յոթ հոգի ուրիշ մարդ, հաց ու աղը ձեռքները բռնած, ոտաբոբիկ երեխեքը հետները գնում են ոռսին դիմավորելու: Մենք էլ խառնվանք նրանց, տղոնց հետ գնում ենք ոռսին դիմավորելու: Մենք հրապարակից դեռ չէինք դուրս եկել, մեկ էլ տեսանք՝ Տրապիզոնի կողմից ոռուսաց հեծելազորը եկավ: Ածդահա մարդիկ էին՝ գլխարկներու կողքերը կարմիր, շավարներու կողքերը էլի կարմիր, գլխի մի կողմում շատ մազ թողած: Իջան հրապարակը: Էսպես բավականին ժամանակ մտիկ ենք էնում. Մի տասը հոգի գնացին դեպի տները: Մենք էլ հետևեցինք դրանց: Մտան մի տուն, դռները ջարդին, կապած շորերը քանդին, չիդես՝ ինչ են ման գալիս: Ջարդում են սնդուկները, միջի եղածը դուրս թափում: Էսպես մի քանի տուն մտան, մենք էլ հետները: Ջարդած սունդուկներից մեկին նայելով՝ Դուրսունը ասաց.

-Յուսու՛ֆ, արի մտիկ էնենք, տեսնենք՝ ինչ կա էստեղ:

Նա սկսեց միջի եղածը դուրս հանելը. գրեթե բոլորը չկրված շորեր էին:

-Ահա մի բան գտա, Յուսու՛ֆ:

Մի փոքր կապոց էր գտածը: Քանդինք, տեսնենք ի՞նչ, երկու հատ կանացի գլխի գարդ, մեկը ես վերցրի, մյուսը՝ Դուրսունը:

-Արի էրթանը, Դուրսու՛ն, հերիք է ման գանք:

Մեկ էլ մեզ հանդիպավ Ռ-զան՝ մեր գյուղի Հասանի տղեն:

-Վա՛յ, տղե՛ք, էս ո՞ր եք կորել, ձեզ են ման գալիս:

-Բա դուք որտե՞ղ եք:

-Բոլոր գյուղացիք քաղաքում են: Եկեք գնանք:

Ներս մտանք մի մեծ հայաթ.«*Եկա՛ն, եկա՛ն փղեքը*», - պոռացին փոքր երեխեքը: Բոլորը դուրս թափան, վազեցին դեպի մեզ, եկողը համբուրում է: Հարց են տալիս.«*Որտե՞ղ էիք, ի՛նչ էիք անում*»: Վերջապես եկավ խանումս.

-Ա՛յ տղա, էս ի՞նչ օյին բերիք, որտե՞ղ էիք, վառանք ձեզ ման գալով:

Բոլոր գյուղացիք մեր գլխին էին քափվել, հարց էին տալիս, եկավ քույրիկս, բռնի լավըմ համբուրեցի: Խանութս քե. «Արի՛ գնանք փուն, ջանիդ մեռնիմ, սոված կեղնիս», -սեղան դրեց, ես էլ մոտիս զարդը հանի տվի խանութիս: «Էս որ փեղի՞ ց, Յուսու՛ ֆ»: «Քեզ փեղքյաշ, խանու՛ մ ջան»: «Այ դու ապրիս, ախպե՛ր ջան»: Թոփալ Հուսեյնը քե. «Ես որ քեզ ասում էի, քե կորած փղա չէ, մի փեղից դուրս կգա: Լավ, կնի՛ կ, լողացրու՛, շորերը փոխի՛, փղեն կեղտոր կեղնի»: Լողացրեց, շորերս փոխեց, պառկեցի, հանգըստացա: Առավոտ Իբրահամ աղան եկավ. «Հովհաննէ՛ս, արի՛, բան եմ ասում: Մալերը սոված են, Դուրսունի հետ փարե՛ք, արածացրե՛ք: Եթե գան փանելու, ասե՛ք, որ հայու մալ է»: «Ախր ես հայերեն չեմ կարող խոսել, մոռացել եմ»: «Բան չկա, մոռացել ես, կամաց-կամաց խոսի՛, էլ քեզ արգելող չկա»: «Լավ, հիմա կփանենք»: Մալը դուրս բողիմք: Ուղիղ քշինք դաբախանայի կողմը, բողիմք չայիրը արածելու. ոնց որ գայլը ընկներ մսի վրա, խեղճ մալերը երեք օր է՝ բան չէին կերել, էնպես էին արածում, ոնց որ որևէ մեկը չայիրը պիտի խլեր իրենց ձեռքից: Ես տեսա, որ մի փունջ խոտի տակ նստել է մի սպիտակ բան՝ աչքերը բաց, ականջները երկար, ինձ է նայում. «Դուրսու՛ն, շուր փազի՛ արի»: «Ի՛նչ է, Յուսու՛ ֆ», -հարցրեց Դուրսունը: «Զգիտեմ՝ ինչ է, նստել էր աչքերը բաց, ականջները երկար, ինչ էր նայում, բողեց փախավ»: «Վա՛յ, փնաշեն՛ն, նապաստակ է եղել»: «Զգիտեմ, ես առաջին անգամ եմ փեսնում»:

Արդեն իրիկվա մոտ էր, մալը լավ կշտացել էր, հավաքինք, տարանք տուն, հաց կերանք: Առավոտ դուրս եկանք, մեկ էլ եկավ Ֆաթիման, ավելի էր գեղեցկացել, չաղացել. «Արի՛ այսպե՛ն, Հովհաննէ՛ս, -արդեն իմ անունն էին փայլիս, -ա՛յ փղա, էդ ի՛նչ բան ես արել»: «Ի՛նչ քույր ջան»: «Դու ինչի՞ ոսկին Հուսեյնի կնկան փվիր»: «Ի՛նչ ոսկի, քույրի՛ կ», -զարմացա ես: «Էդ գլխի կանացի զարդը, որ դու փվել ես խանութիդ, քաննիկն ոսկի արժի, հասկացա՞ր»: «Ես ինքս եմ նվեր փվել խանութին, հետո էլ չգիտեի,

որ այդքան բանկ է, քե չէ քեզ կփայի»: «Ինչ պերք չէ, Հովհաննէ՛ս, դու արդեն ազատվել ես, քեզ էլ փող է պերք, քաննիկն ոսկի՛...»: «Բան չկա, քու՛յր ջան, եթե գիտենայի, քեզ կնվիրեի, ես քու լավությունը չեմ մոռանա, անպարճառ քու լավության փակից կեղնեմ»: Մեկ էլ խանութս. «Արի՛, արի՛, հա՛ց կեր, Հովհաննէ՛ս ջան»: Առավոտ է, մեկ էլ Ֆաթիման դարձավ խանութիս. «Լավ փղու փեր դարձար, չէ՞, հազր բարս-օղլի դատար»: «Ինչու չէ, որքան վատ եմ եղել ես: Վայթե՛ դու երեք ամիս հիվանդ պահեցիր, բող գայիր փեր դառնայիր: Ես քու փորիդ ցավը գիտեմ, գիտեմ՝ ինչի ես փրաքվում»: «Էդ ու՛մ ես վախեցնում, խանու՛ մ բաջի, եթե ես աղջիկ էղնեի, մի օր էլ քու փունդ չէի թողնի: Ես ջանդարնայից չվախեցա, չեռքից առա, վայթե պահելու՞ ց վախենայի»:

Ես տեսա, որ սրանք շատ պիտի վիճեն, ասի. «Բան չկա, քու՛յր ջան, կորած փեղ չէր»: Երկրորդ օրը իրիկունը, խանութիս ու ֆաթիմայի վեճը միտքս ընկավ. «Դուրսու՛ն, արի՛ էսպեղ, գիտե՛ս ինչ երկու հար մեշոկ պատրաստի, մութը որ ընկնի, գնանք մե հարուստ փունըմ, բալքիմ մի բան քերենք»: Մութը կոխեց, Դուրսունի հետ ելանք, մի տասը տուն այն կողմ տունըմ մտանք: Դռները փակ էին. «Ի՛նչ անենք, Դուրսուն՛ն»: «Արի՛ պատուհանը ջարդենք»: Մի հարմար պատուհանի մոտ կանգնանք, կտորեցինք, մտանք ներս: Բոլոր իրերը կապած էին, խալիները իրար վրա դարսած: Մի հատ սունդուկ կար, մի կերպ ջարդեցինք, ինչ տեսակ կտոր ուզես մեջը կար, մութը կոխել էր, լավ չէինք տեսնում: Ինչ որ կար էդ սունդուկի մեջը, ցրիմք մեշոկները. «Ես ուրիշ բան էի ման գալիս, Յուսու՛ ֆ, բայց չեղավ»: «Ի՛նչ կուզեիր որ»: «Կանացի զարդ»: «Իսկ սրանք ինչո՞վ են վատ»: «Մրանք իրանց փեղն ունեն, նա՛ իր»: «Լավ, քեղի՛ էրքանք: Ուրիշի մալի վրա խոսնար խաղալը հերիք է»: Ուղիղ տարանք Ֆաթիմայի տունը. «Ահա քեզի կփոր, քույրի՛ կ, ինչքան կուզես, կարի՛, հազի՛»:

«Հոգու՛դ մատարտ, Հովհաննէ՛ս, ես քեզնից քան չեմ ուզում, ինչու՞ ես նեղություն քաշում ինչ համար»: «Ի՛նչ նեղություն, քու՛յր ջան, սա էլ քեզ համար քիչ է»:

Երրորդ օրը փորձանք եղավ: Սովորականի պես մալը տարանք նույն տեղը արածելու, մեկ էլ տեսանք Մայնոսի տղեն՝ Կարապետը, մեր Մուկուչը և երեք հոգի ուրիշ. «Հովհաննէ՛ս, արի՛ ախարեղ»: «Ի՛նչ կա»: «Էս մալը պիտի տանենք»: «Ու՛ր պիտի տանենք: Ոչ մի տեղ չեք տանի, ու՛մ մալը կտանիք, իմն է մալը»: «Լավ, տե՛ս կտանենք, թե չէ»: Մի ժամ չէր անցել, մեկ էլ տեսանք՝ հինգ զինվոր՝ զենքերը ձեռները, մոտեցան մեզ, մալը հավաքին, տարան: Ես վազի՛ս ասելով. «Հայի մալ է, մի՛ք տանի»: Ջինվորներից մեկն ընկավ ետևիցս, ուզում էր խշտիկով ինձ սպանի: Ես էլ ստիպված թողի հեռացա. «Արի՛ գնանք տուն, ասենք, բայժիմ մի քան անեն»: Գնացինք տուն, պատմեցինք եղելությունը, բոլորը տխրեցին, խանումս լալիս էր. «Կովերով էինք ապրում, Հովհաննէ՛ս ջան, հիմա ի՛նչ պիտի անենք»: Էսպես մի երեք օր անցավ, ես ու Դուրսունը տնից դուրս չէինք գալիս, նստում էինք դրսի դռան մոտ: Մեզնից մի չորս տուն այն կողմ զինվորներ էին մնում: Դրսի դռան մոտ նստած՝ տեսա, որ երկու զինվորը նման էին հայի: Գնացի, մոտները նստա, խոսում էին հայերեն, ինձ նայեցին, ես երեսիս խաչ հանեցի. «Ես հայ եմ»: «Բա հայերեն ինչու՞ չես խոսում»: «Չեմ կարող խոսել, հայերենը մոռացել եմ»: «Լավ, էլ չխոսիս թուրքերեն, -ասաց նա ընկերոջը, -խոսի՛ հայերեն», -սկսեցին խոսելը: Ես հասկանում էի, թե ինչ էին խոսում, բայց չէի կարող պատասխանել, էդ օրը կմկմալով խոսեցի: «Լա՛վ, վաղը արի՛»: Մյուս օրն արդեն լավ էի խոսում հետները: Հարց էին տալիս կոտորածի մասին, ես միայն մեր շրջանի մասին էի խոսում, պատմում էի, թե ինչեր են կատարվել:

-Էս ի՛նչ օրենք է, ես թուրքերը ինչ ուզում եմ, անում եմ հայերու հանդեպ:

-Միայն հայերուն չէ, ռուսներին էլ էին այդպես անում:

-Էդ ինչպե՛ս, էստեղ ռուսնե՛ր էլ էին ապրում:

-Չէ՛, ջանը՛մ, գերի բերեցին, մի տասնհինգ հոգի կեղնեին, ես իմ աչքով տեսա՝ ծեծում էին:

-Հըըը լավ պատմի, տղա՛ ջան, ինչպե՛ս տեսար:

Ես սկսեցի պատմել վերևը հիշածներս. «*Միս թուրք պատմությունը*»:

-Ա՛յ տղա, դու հերոս գործ ես արել, ապրի՛ս, ախպե՛ր ջան, բա հիմա էդ Սրբունը որտե՛ղ է:

-Էլ չգիտեմ, նրանք փաշայի հետ գնացին Սևազ:

-Բա դու որտե՛ղ ես:

-Էն տունը կմնամ, քույրս էլ էնտեղ է:

-Ի՛նչ ունիս:

-Ոչ մի բան, ես դեռ աղայիս մոտ եմ մնում: Էս երկու օր կեղնի, ինչ մեր մալը ռուսները տարան:

-Ինչպե՛ս թե տարան:

-Ես ու Դուրսունը մալը տարել էինք արածելու, հինգ զինվորներ եկան, տարան, արդեն երկու օր կեղնի: Հիմա տանը ուտելու բան չկա, համարյա սոված ենք:

-Արի գնանք մեր պարուչիկի մոտ:

Ինձ տարավ իրենց հրամանատարի մոտ, ռուսերեն պատմեց ասածներս, հրամանատարը մեկ ինձ էր նայում, մեկ՝ պատմողին: Երբ հայ զինվորը վերջացրեց պատմելը, հրամանատարը տեղից ելավ, գնաց-եկավ: Հետո էլի ռուսերեն ինչ-որ բան խոսեցին, ու հայ զինվորը դարձավ ինձ. «*Հիմա մաշի ժամանակն է, գնանք երկու աման մա՛շ տար չերոնց, թող ուտեն: Հերո կգաս, կգնանք գերիներու տեղը, տեսնենք՝ ինչ հետք են թողել*»:

Ես վազելով գնացի, երկու աման բերի: Գնացինք հայաթը, երկու կուխնուց¹¹⁴ գոլորշին ֆշշալով ելնում էր, մի մեծ շերեփի ձեռքին՝ պովրը խառնում էր: Ինձ տարավ պովրի մոտ, չգիտեմ՝ ինչ խոսեց պովրի հետ ռուսերեն: Պովրը ինձ նայեց, բացեց ամանների բեռանները. մեկը ջրալի ճաշ էր, մյուսը՝ պինդ: Դաշերը տարա մե-

րունց: «*Էս որպեղի՞ց, ա՛յ փղա*»: «*Հայ զինվորները փվին*»: Նստանք, ճաշը կերանք, ես նորից զինվորների մոտ գնացի: «*Եկա՞ր, լա՛վ փղա*»: Գնացինք ներս, ապա իրենց հրամանատարի, երկու հայ և չորս ուրիշ զինվորների հետ գնացինք Ասկի շահարի: Հասանք պարսպի մոտ, ես ասացի. «*Ա՛յ այսպեղ էին, ես հացը այս փեղից էի գցում*»: Գնացինք, դուռը բացին, մտան հայաթի մեջը, ման էին գալիս: Էս կողմը նայեցին, էն կողմը նայեցին, մտան սենյակները, մի երկու սենյակ իրար մոտիկ էին, սկսին նայել: Մեկը կանչեց մյուսներին: Սկսին հետաքրքիր նայել պատի վրա գրվածներին: Դառան ինձի, հինգով քարլին վերև, նրանք ինձ մի երեք-չորս անգամ վերև քարեցին, զիտեի, թե պիտի սպանեն, աղաչում եմ. «*Եղբայր, ես ոչ մի վայր բան չեմ արել, ինչու՞ եք ուզում ինչ սպանել*»: Ինձի ցած դրին, էս աֆիցերը համբուրեց ինձի, ձեռքս քափ տվեց, նորից սկսին պատերին նայել: Ելանք գնացինք դուրս. «*Եղբայր, էղ ի՞նչ արիք, ինչի ինչու՞ էիք վերև քարում*»: «*Դա ռուսական պարիս է, դու մեծ գործ ես կատարել գերիներու հանդեպ: Պարտերի վրա գրված էր. «Մի փղա հաց է բերել մեզ, երևի հայ պիտի էղնի: Թուրքերից էսպիսի բան չի կարելի սպասել: Օրհնում ենք և Գևորգի, և Ասրվածածնի անունով, թող բոլոր սուրբերը օգնական էղնին նրան: Նաև մեր բոլորի կողմից քսան գերիների, մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում նրան*», - ու տակն էլ գրված էին գերիների անունները: Գնացինք կազարման, հրամանատարը կանչեց մեկին, չգիտեմ՝ ինչ ասաց, էղ հայ տղեն ինձ թե. «*Արի՛ գնանք*»: Գնացինք մտանք հայաթը, մի դուռ բացեց. պահեստն էր: Ներս մտանք, չորս մեշոկ ալյուր դուրս գրեց, մի մեշոկ կրուպա, մի մեշոկ շաքար ու մի վեղդո էլ յուղ¹¹⁵...

-Հովհաննես՝ս, սրանք մեր հրամանատարը տվեց քո արած լավության փոխարեն, բացի սրանից, ամեն օր արի՛, որքան ճաշ կուզես, տա՛ր: Էղպես էլ հրամանատարը հրաման տվեց պոլրին: **Մեկ էլ քու մասին գեներալը գեկուցագիր գրեց, որ քեզ խաչ տան,** կարգադրեց, որ ձեր մալը գտնենք: Վաղը առավոտ կգաս, երևի ձեր մալը գտնենք: Էսքանը քու լավության փոխարեն: Դե՛, հիմա

քո հալալ աշխատանքի արդյունքը տանենք:

- Մեր կեցած տեղը շատ հեռու չէ:

Բոլորը հավաքվել, մեր բերած մթերքին են նայում, իրենց-իրենց խոսում են. «*Էս որպեղի՞ց էսքան մթերքը...*»: Վերջապես տարածս մթերքը բաժանեցինք: Առավոտ Դուրսունի հետ գնացինք հայ զինվորների մոտ, որպեսզի մալը ման գանք: «*Եկա՞ք, Հովհաննես՛ս, երկու հոգի զենքերն առան, դե՛ գնանք: Հովհաննես՛ս, որպեղի՞ց փարսան մալը, ո՞ր կողմը փարսան*»: «*Հա՛, եղբայր, գնանք արածելու փեղը, ես ասեմ*»: Հասանք արածեցնելու տեղը. «*Եղբայր, այսպեղ էր արածում մալը*»: «*Ո՞ր կողմը փարսան*»: «*Դեպի Եփրատի կամուրջը*»: Մալի հետքով գնացինք հասանք կամրջին, տեսանք՝ մեր մալը չայիրը արածում է. «*Միս մեր մալը, հղբայր*»: Դեռ չէինք հասել մալի մոտ, հայ զինվորն ասաց. «*Շուր հավաքե՛ք մալը*»: Եկան երկու զինվոր, սկսեցին իրար հետ խոսել, մախորկա քաշեցին, հայ զինվորը թուղթըմ հանեց ու ցույց տվեց սրանց, վերջը համաձայնեցին մալը տալ: Տասը մալ պակասել էր: Մալը քշինք, տուն բերինք: Հավաքվեցին գյուղացիք, ուրախությունից չգիտեին՝ ինչ ասեին, եկողն ինձ համբուրում էր: Իբրահամ աղան եկավ, համբուրեց ճակատս. «*Հալալ էղնի քու ծնողիդ, Պողոս քիհայի՛ փղա, դու փրկեցիր մեզի: Վաղը փանեմ, չեզ հանչեմ հայոց շրաքին*»: Շար շնորհակալ ենք մեր հանդեպ ցուցաբերած վերաբերմունքից»:

Տեսնեիք իմ սիրուն խանումիս ուրախությունը, չիղեր՝ լա՞ր, թե՞ խնդար: Ֆաթիման եկավ, համբուրեց ու ասաց. «*Եղբայր ջան, ես գիտեի, որ դու հալալ կաթնակեր ես, դրա համար ես քեզ շար եմ սիրում: Դու հասրուցեցիր քու մարդկային պարպականությունը, դարձավ-հայրիկ, մայրիկ, դուք հիմա ի՞նչ կասեք, մեղադրում էիք, որ ես շար եմ սիրում Յուսուֆին: Հիմա չե՛ր սիրած Ներսեսի փղա Մուկուչն ու՞ր է, դե հիմա՛ էս նեղ վահարը, թող գա, չեզ օգնի, ու՞ր է, չի երևում: Ուռուսները եկան թե չէ, երկրորդ օրը չքվավ, զոնե գա, փեսնի՛ մեռած ենք, թե սաղ, այնինչ հեչ չի*

երևում: Հիմա ի՞նչ կասես, մայրիկ, ուզում էիր՝ փան փեսա անեիր, չէ՞, լավ փրկա էիր գրել Մուկուչին»: Ես դարձա նրանց.

-Անշափ շնորհակալ եմ ձեզանից բոլորից, առաջին հերթին քեզանից, քո՛յր ջան, որ դուք մինչ օրս փրկեցիք իմ ու քրոջս կյանքը գազանների ճանկերից:

Առավոտ Իբրահամ աղան գնաց եղբորս՝ Հարությունին, բերեց: Դարձավ ինձ ու քրոջս. «Արե՛ք, հաց կերե՛ք, որ չեզ փանեմ հանձնեմ հայոց շրաքը, որտեղ որ հավաքում են որբերին»: Էստեղ խառնվել են իրար, մի կողմից Դուրսունը, Ֆաթիման մյուս կողմից՝ խանումս, թոփալ Հուսեյնը, չիդեն՝ ինչ էնեն: Ի՞նչ ասեմ, համբուրեցին ամենքը, իրենց համար գովեցին, քույրիկս էնպիսի մի լաց էր դրել, որ չգիտեմ՝ ինչ անեմ. «Ես չեմ բաժանվի քրոջիցս», -անընդհատ արցունքն աչքերին ասում էր նա: Վերջապես սիրտ առա. «Մնաք բարով», -ասացի, ելանք դուրս: Իբրահամ աղան առջևից, մենք էլ հետևից, գնացինք հայոց շտաբը, ներս մտանք, հարցրեց. «Ո՞վ է այստեղի մեծը»: «Ի՞նչ պետք է անես», - հարցրեց մի մարդ: «Ես երեք երեխա եմ բերել, կուզեմ՝ հանձնեմ»: Էդ մարդը վազեց ներս, դուրս եկավ մի միջահասակ մարդ, խոսեց Իբրահամ աղայի հետ: Նա պատմեց, թե ինչ դժվարությամբ է մեզ պահել, էս մարդը շատ շնորհակալ եղավ, խոստացավ, որ իրենք էլ իրենց հերթին կօգնեն Իբրահամ աղային: Դարձավ ինձ. «Տղա՛ ջան, անունդ ի՞նչ է»: «Հովհաննեսն է»: «Հայերեն գիրենն է»: «Հա՛»: «Արարասահման մարդ ունի՞ք»: «Հա՛, եղբայր ջան, եղբայրս՝ Հմայակը, հորեղբայրս՝ Պեյրոս ամին»: «Որտե՞րն է հիմա սպրտում»: «Ռումիկիայում»: «Հասցեն գիրենն է»: «Հա՛»: «Ին՛, ասա՛ րեսնեմ»: «Յոթիշեն քաղաք, Մնդիկի 55, Թոշունյան Պեյրոս»: Էս մարդը դարձավ ինձ. «Ինչ ոսկի փրկաս, որ չեկոնց հասցեն գիրես»: «Հայրիկս որ նամակ էր գրում, ես միշտ մտրեմ էի, դրա համար էլ հասցեն հիշում եմ»: «Լավ, Իբրահամն աղա, ես ասի, որ քեզ կօգնենք, էսօր գնա՛, վա՛ղն արի»:

Մոռացա ասել, որ էն մարդը, որ մեզ ընդունեց, եղբորս ասաց,

որ այսօր հեռագիր կտան հորեղբորս, որ զան, մեզ տեր դառնան. «Իսկ հիմա չեզ կրանենք որբանոց, էնտեղ չեզ լավ կնայեն, մինչև որ չեկոնք գան, փրկա՛ ջան»:

Իբրահամը մեզ բոլորիս համբուրեց, մնաք բարով ասաց ու գնաց: Քույրիկս՝ Հազարնիկը, ձեռնով մեկ լալիս էր: Ես փորձում էի հանգստացնել. «Ինչու՞ կուլաս, քույրիկ ջան»: «Չգիտեմ, եղբայր ջան, թե ինչու եմ լալիս»: Խեղճի սրտին վկայում էր, որ գլխին փորձանք պիտի գա: Մեզ տարան հայոց թաղի Ժամի հրապարակի արևմտյան կողմում՝ Քյամախի ճանապահի վրա գտնվող մեծ շենքը, որի առջևում պարտեզ կար: Ներս մտանք, մայրապետները եկան, մեզ տարան, մազերս խուզեցին, աղջիկներին տարան երկրորդ հարկ, մեզ՝ առաջին: Իրոք որ որբանոցում մեզ լավ էին նայում. թե՛ ուտելիքն էր լավ, թե՛ մաքրությունը: Մի թուրքական օֆիցեր կար՝ ազգությամբ հայ, Դարբեղից¹¹⁶, մեզ մարզանք էր սովորեցնում, նշան բռնել, երգեցողություն: Պատի վրա մի կլոր շրջան էր գծում ու ասում. «Ամենքդ քսան քար հավաքե՛ք ու աշխատե՛ք իսկից գծի մեջտեղը: Դա հավասար է գեներից կրակելուն»: Մի տասը օր անցավ, օր օրի վրա որբերի թիվն ավելանում էր: Գրեթե ամեն օր քրդերը բերում էին նորերին ու փող ստանում: Դերսիմից¹¹⁷ մի հայ աղջիկ բերին՝ տասնչորս տարեկան, անունը Եվա: Էս աղջիկը հայոց կոտորածի մասին քրդերեն երգ էր երգում: Էնպես լացով էր երգում, որ մենք ու մայրապետները, նրա շուրջը հավաքված, հետը լալիս էինք: Որքան էլ քարսիրտ մարդ էլնիր, այնտեղ լաց կլիներ: Նա երգելով բողբոջում էր ասածուն. «Դա-լիկո-դա-լիկո քյաֆուր խողեդա գուլում է օսման»:

Մեզ դաս տվող խարբեղոցի օֆիցերը մի իրիկուն եկավ ու տեսավ, որ որբերը հավաքվել են աղջկա շուրջը, աղջիկը երգում է, մենք էլ, մայրապետներից բռնած, հետը լալիս ենք: «Էս ի՞նչ բան էք անում, էլ գործ չունե՞ք», -նեղացավ մայրապետների վրա: Մյուս օրը՝ առավոտ, էս օֆիցերը դարձավ մեզ. «Արե՛ք, փղե՛րք, չեզ բան եմ սովորեցնելու, Բազազ Հարությունի թափրոնը պիտի սորվիր»: Բոլորին պաշտոններ¹¹⁸ տվեց, մի մեծ քթով տղա մը

կար, նրան սուլթան Համիդի պաշտոնը տվեց, մեկին՝ ռուս քազավորի, մյուսին՝ Բազազ Արտեմի, ինձ էլ աղջկա պաշտոն տվեց, սկսինք խաղալու համար պարապելը: Երբ թատրոնը ներկայացրինք, նորից մի ուրիշը սկսինք պարապելը, այն էր՝ **«Մալանան, փերփերը և մարդը»**: Շատ խնդալու թատրոն էր, ես սատանայի դերը տարա: Երեքն էլ վազում են. սատանան՝ առջևից, տերտերը՝ նրա հետևից, մարդն էլ՝ տերտերի հետևից, վազում են, մեկը մյուսին չի հասնում. կլոր ֆռոնում ենք: Այս թատրոնը դուրսը ներկայացրինք, սաղ որբերը ծիծաղում էին:

Մի օր էլ ասին, որ շատ մարդ են բերել Դերսիմից, ես էլ գնացի՝ տեսնեմ, թե ովքեր են: Գնացի մտա հայաքը, տեսնեմ՝ մի կինըմ, մի շատ սիրուն աղջիկըմ, որը կլիներ իմ հասակին, հարցրի. **«Որ-փեղացի՞ եք, քույրի՛կ»**: **«Մենք Փթառեշցի ենք»**¹¹⁹: **«Վա՛յ, քույրի՛կ, իմ մայրիկն էլ Փթառեշցի է»**: **«Ո՞վ է, փղա՛ջան»**: **«Բուրիկը՛ Դալիկ մամի աղջիկը»**: **«Վա՛յ, փղա՛ջան, ձերոնցից ո՞վ կա»**: **«Ես եմ, եղբայրս, փոքր քույրիկս»**: **«Հիմա դուք որտե՞ղ եք»**: **«Որբանոցում, հապա դուք ու՞ր պիտի երթաք»**: **«Հըլը չիդենք, փղա՛ջան, նոր ենք եկել»**: **«Ես հիմա կերթամ ձեզ համար շոր կրերեմ, կզնաք բաղնիք»**: Վազեցի, հայաթի մեջը ռաստ եկավ¹²⁰ էդ մարդը, որը մեզ ընդունեց. **«Եղբա՛յր ջան, մայրիկս, քույրիկս եկել են, շուր շոր փվեք, որ փանեն բաղնիք»**, -ես խաբեցի այս մարդուն: Էս մարդը ոչ մի բան չասաց. **«Արի՛, փղա՛ջան, գնացինք մտանք ներս, մեկին կանչեց, -էս փղային երկու կանացի հագուստ փու՛ր, երկու հայր էլ սարոն»**: Երկու հատ մեծ շալ տվեց, մնացածն էլ չիդեմ՝ ինչ տվավ: Հավաքի, շալակի ու վազեցի: Կանայք, որ տեսան, զարմացան: Աղջկա անունը Նոյեմ էր (Հիմա Նոյեմ քույրիկս ապրում է Երևանում, Արաբկիր, Շիրվան-զադեի դպրոցի մոտ, ամուսնու անունն էլ Միշա է). **«Էդ ի՞նչ արեցիր, եղբա՛յր ջան...»**: **«Ի՞նչ դե քելեք բաղնիք»**: **«Շար շնորհակալ ենք, մոռացանք անունդ հարցնել»**: **«Անունս Հովհաննես է»**:

Էսպես մի ամիս մնացինք որբանոցում: Մի օր՝ առավոտ, տաս-

ներկու ֆուրգոն բերեցին, մեզ էլ լցրին ֆուրգոնները. վեց ֆուրգոն՝ տղա, վեց ֆուրգոն՝ աղջիկ: Էսպես հանկարծակի ելանք ճանապարհ, դեպի Էրզրում: Ես ճանապարհին սովորեցի ձի քշել: Մեր ֆուրգոնը չորս ձիով էր, խազեիներ ինձ սովորեցրեց, թե ինչպես պիտի պահեմ վոժերը: Վերջապես հասանք Էրզրում, մեզ լցրին մի մեծ շենքըմ¹²¹, միտքս փոխեցի, ասացի. **«Չզնա՞մ Երզնկա, փեսանեմ, թե ինչու մերոնք չեկան»**: Հարությունին ասացի. **«Գնամ Երզնկա, փեսանեմ, թե ինչու մերոնք չեկան: Ազարվի՛նք էս որբանոցից»**: Մյուս օրը ելա ճանապարհ, գնում եմ Երզնկա. երեք օրվա ճանապարհ պիտի գնամ: Բավականին գնացի, մեկ էլ տեսնեմ՝ ուր ձիավոր են գալիս, ձիերից մեկն էլ՝ դատարկ: Եկան, մոտեցան, երեսիս խաչ հանեցի, ձեռքով նշան արեցի դեպի Երզնկա: Մի ջահել տղա իջավ ձիուց, ինձ նստեցրեց դատարկ ձիուն, երգելով գնում ենք: Հասանք Մամախաթուն, հասանք Եփրատի կամուրջը: Էստեղ Եփրատի մի մասը գալիս է Թերջանից¹²², մի մասն էլ գալիս է Քոլի կողմից, ու Մամախաթունի կամրջի տակ իրար են միանում¹²³: Մենք կանգ առանք Եփրատի մոտ՝ կանաչ չայրի վրա: Օջախ շինեցին, սկսեցին չայ եփելը: Հացերս կերանք պրծանք, մութը բավականին կոխել էր: Մեկ էլ շոշի կողմից երևացին մարդիկ, էս դազախները վազեցին էդ կողմը. մի վեց-յոթ հոգուց բաղկացած թուրք ընտանիք էին: Ղազախները մի աղջկա քաշելով բերին, երեսը բացին, ուզում էին բռնաբարել, բայց աղջիկը չէր հանձնվում, շատ չարչրվան, բան դուրս չեկավ, մե դազախը զենքով խփեց գլխին, ջարդուփշուր էրավ: Էս գազանները սրերը քաշին, վազին, մնացածին էլ ջարդին թափին Եփրատը: Ես կարծում էի, թե միայն թուրքերն են գազան, այնինչ ռուսներն էլ պակաս չէին:

Առավոտ կամուրջն անցանք, մտնում էինք Մանսադարասի ձորը, էրտեղ դիմացը մի գյուղ երևաց. կլիներ մոտ քսան տուն: Ջրի ձախ կողմում էր այս գյուղը: Էս դազախները իրար հետ խոսեցին, ձիերը դարձրին դեպի գյուղ, անցանք Եփրատը, մտանք գյուղ: Մի երկու տուն անցանք, ցած իջան ձիերից, մտան մի հայաթ: Միջառասակ քուրդըմ դուրս եկավ, դազախները հասկացրին, որ կաթ ու ձու են ուզում, հանեցին էս քրդին փող տվեցին:

Մեկ էլ ես քուրդը բռնաց.«*Կյաչե հառե, կյաչե հառե, դազախ է*»: Տնից դուրս գնաց, մեկ էլ էն տեսանք, որ ես քուրդը դազախի վրա նշան է բռնել: Քուրդը կրակեց ու փախավ, դազախն ընկավ: Խառնվել էին իրար, մեկը վազեց դուրս, կրակեց, մյուսներն էլ դուրս վազեցին, զենքի ձայնն էր գալիս: Ես նստած նայում եմ քավալվող դազախին, արյունը հոսում է, չգիտեմ՝ ինչ անեմ, որ օգնեմ: Նստա մտը, խոխոացնում է, մտածում եմ.«*Ասրված ջան, ես մեհնակ ի՞նչ անեմ*»: Ելա դուրս. ձիերը կանգնած են, մարդ չկա, հայաթից դուրս մեկը ընկած խոխոացնում էր, լավ նայեցի, ճանաչեցի. տան քուրդն էր: Մի քսան բռակե հետո եկան դազախները, վիրավոր քուրդը դեռ կենդանի էր, սրանցից մեկը զենքով էնպես խփեց, որ էլ չչարժվեց: Մտան ներս, վիրավոր դազախին բարձրացրին դրին սաքուն, շորերը հանին, դարձրին այս ու այն կողմ, տեսան՝ մահացել է: Ելան դուրս, մի լապատկա բերեցին, փոս փորեցին, թաղեցին, մե խաչըմ էլ տնկին գերեզմանին: Նորից գնացին գյուղի մեջ, հետ եկան, էդ տան մեջ ինչ կարչկար, հավաքին վառին: Նստանք ձիերը, ելանք անցանք Եփրատը, շոշով գնում ենք, դարձա նայեցի գյուղի կողմը. տները վառվում էին: Խեղճ տղու գլուխն էին ծարվցել: Տղու փոխարեն շորերն ու զենքը ձիուն կապած՝ տխուր-տրտում գնում ենք, ոչ մի խոսք չենք փոխանակում: Հասանք Խալիլ աղայի խանը, էդ իրիկուն մնացինք, առավոտ ելանք, գնում ենք Երզնկա: Վերջապես հասանք մեր գյուղին, ես ձեռքով հասկացրի, որ մեր գյուղն է, իջա ձիուց, մնաք բարով ասի ու գնացի գյուղի ուղղությամբ:

Մեր գյուղը

Հասա մեր գյուղի գերեզմանոցի հովիկը, էստեղ մի մեծ հողե աման կար, խաղաղ ժամանակ գյուղացիք հերթով ջուր էին լցնում: Հիշեցի, որ երբ հերթը մեզ էր հասնում, առավոտ շուտ գալիս էինք քրոջս հետ, Եփրատից ջուր էինք լցնում: Մեր գյուղը շոշին մոտիկ էր, ով անցորդներից ծարավնում էր, խմում էր ու օրհնում մեռել-

ներին: Նստա, երկար նայեցի, կուրը ջարդված էր, ո՞վ պիտի ջուր կրի, հայ չկա: Նայում էի չորս կողմս, հիշում մանկությունս, ամեն մի անկյուն, ամեն մի քար անցածն էր հիշեցնում: Նստած երկար լաց եղա: Իմ ծննդավայրում ամեն ինչ տեղում էր, Եփրատը հոսում էր սովորականի պես: Ա՛խ, Եփրա՛տ, Եփրա՛տ, սրբազան գետ, գիրկդ առար քո հազարավոր զավակների դիակները ու անշունչ դիակները հեռավոր ծով հասցրիր: Ծաղկուն Երզնկան իր շրջակայքով վերածեցին ավերակների կույտի: Գնում եմ ուղիղ մեր գյուղ, որքան մոտենում էի մեր գյուղին, այնքան սիրտս ճնկվում էր: Չկար ոչ մի կենդանի շունչ իմ շրջակայքում: Ա՛խ, իմ հայրենի՛ գյուղ, ի՞նչ անուշ ես քո շրջապատի ծաղկուն բնությամբ, բայց ո՞ր եմ, ո՞ր եմ քո մարդիկ: Որքան հնարավոր էր, ուժերս լարեցի, որպեսզի շուտ գյուղ հասնեմ, կարծես ոչ մի բան չէր պատահել: Մտա մեր գյուղը, այն նման էր նոր թաղված մեռելի. ոչ մի ձայն, ոչ մի կենդանի շունչ, սիրտս տրոփում էր, չգիտեմ՝ վախի՞ց, թե՞ տխրությունից: Իմ առաջ բացվեց մի տխուր տեսարան, շուն ու կատու անգամ չկար: Ահռելի գազանը սրբել տարել էր ամեն ինչ: Գնացի մեր տունը, ներս մտա, ոչ մի բան տեղում չէր: Նստա, սկսեցի նայել չորս կողմս, ամեն մի անկյուն մանկությունս էր հիշեցնում: Ծիծեռնակը միշտ մեր տան մեջ բույն էր դնում, նայեցի տեսնեմ՝ կա՞ արդյոք ծիծեռնակ, չէ՛, չկա ր: Հայրենի՛ հող, հայրենի՛ տուն. կա՞ արդյոք ուրիշ սրբազան, նվիրական անուն: Միրում եմ ձեզ, իմ հարազատ հայրենի տուն և իմ ծննդավայր: Ելա գնացի հորս գերեզմանի մոտ, նստա, կուշտըմ լաց եղա.«*Ելի՛ր հայրիկ, րե՛ս, ռուսները եկել են, գազան թուրքը պարտվել է, դե վե՛ր կաց, հայրիկ ջան... Ելի՛ր հիմա, նայի՛ր, րե՛ս...*»: Ոտքերս թուլացան, ելա կամաց-կամաց գնացի Ֆաթիմայենց տուն, ներս մտա հայաթը, հիշեցի՝ այստեղ էր, որ Ֆաթիման գոռաց ջանդարմայի վրա.«*Ու՛ր ես րսանում էս րդուն ու փոքր աղջկան...*»: Ամեն, ամեն ինչ հիշեցի՝ թե՛ մայրիկիս լացը մեզանից բաժանվելիս, թե՛ հորս սպանելը, մինչև հիմա էլ դեռ հի-

շում եմ էդ ահավոր պատկերը: Ման եմ գալիս գյուղի մեջ. ոչ մի մարդ՝ ո՛չ հայ, ո՛չ էլ թուրք: Ահա խելառ Ղազարի սուրբ բարդին:

Մի երկու խոսք մեր գյուղի խելառ Ղազարի մասին

Էս Ղազարն ապրում էր մեր քիլարում, հայրիկս խղճացել տվել էր նրան. մարդ ու կին էին: Ես շատ լավ եմ հիշում Ղազարի արկածներից մի երկուսը:

1913թ. գարունն էր: Ղազարը մի օր բոլորին հայտարարում է, որ ինքը երազին խաչ է տեսել: Գյուղի ջահել տղեքը նրանից հարցնում են խաչի տեղը ու սկսում են փորելը: Փորում են, փորում, բայց խաչը չկա ու չկա. «Ու՞ր է խաչը, Ղազար՛ը»: «Էս կողմն է»: Նորից են սկսում փորելը: Մինչև իրիկուն չարչարում է խեղճ տղեքին, իսկ խաչը չի գտնում: Փոսի մոտ մի մեծ բարդի ծառ կար, վրան էլ՝ արագիլի երկու բույն: Այս դեպքից հետո բարդին դարձավ սուրբ ծառ, կանայք նրա վրա կարմիր, կանաչ շորեր էին կապում, իսկ աղջիկները սրբից խնդրում էին, որպեսզի իրենց մուրազը կատարվի: Մի օր էլ չորանի այծը և ուլը ման գալով գալիս են Ղազարի դուռը: Ղազար դու Ղազար, բռնում երկուսին էլ ներս է տանում, լավ լողացնում է, կոտորները ներկում, առավոտյան էլ գյուղով մեկ հայտարարում, որ Աստված իրեն մատաղ է տվել: Դուրսը մի փայտ էր խփել, այծին կապել այդ փայտից: Ժողովուրդը հավաքվել նայում էր. «Աստու՞ր վրած մաքաղն է Ղազարին», -վախվախելով շնջում էին գյուղացիք: Այդ օրը շատ գյուղացիք՝ թուրք թե հայ, հավաքվել էին մեր տան մոտ, որպեսզի լավ տեսնեին հրաշքը՝ Աստծո տված մատաղը:

Առավոտյան՝ ժամը տասին, մեր տանը և հարևանների տանիքներին հավաքվել էին անհամար թվով մարդիկ: Ծառերը եկել էին ձիերով, նույնիսկ արաբաներով հարևան գյուղերից: Երեխեքը խմբերով կոտորներին էին նստել, մարդիկ ինքնամոռաց, կլանված նայում էին հրաշք այծին: Պառավ կանայք ծնկաչոք գնում

էին, ձեռքերը դեպի վերև պարզած՝ շնջում էին. «Տե՛ր իմ, մեռնիմքու գորությանը»: Մայրերը բարձրացնում էին իրենց երեխաներին¹²⁴, որ Աստված նրանց հեռու պահի ամեն մի փորձանքից: Կանայք՝ հայ թե թուրք, չոքեչոք գնում պաչում էին այծին: Այնքան մարդ էր հավաքվել, որ ասեղ գցելու տեղ չկար: Հավաքվել էին միայն հրաշք այծին տեսնելու համար: Չորանն էլ է գալիս, տեսնում ու ճանաչում է իր այծին: Գնում տերտերին ու մխթարին ասում է, որ այդ այծը իրենն է, սակայն տերտերը խնդրում է չորանին ոչ ոքի ոչինչ չասել, խոստանում է իրիկունը այծը տալ տիրոջը: Չորանն ասում է. «Այդ այծը իմն է, երկու օր է, ինչ կորե՞լ է»: Տերտերը նորից հանգստացնում է չորանին՝ ասելով. «Թող իրիկունը գա, կպանեն»:

Ղազարը ամառը աշխատում էր գյուղացուց մոտ, ով կուզեր, աշխատանքի դիմաց ցորեն էր տալիս կամ ուրիշ ուտելիք: Մեր գյուղում Եփրատի վրա կամուրջ չկար, գարնանը, երբ ջրերը վարարում էին, շատ դժվար էր անցնելը, միայն Ղազարն էր մարդկանց անցկացնում՝ վերցնելով տասը փարա մարդագլուխ մի կողմից մյուսը տանելու համար: Լինում է այնպես, որ մի մարդ ու երեք տարեկան երեխա ուզում են անցնել: Ծալակում է մեծ մարդուն, իսկ փոքր տղուն Ղազարն առնում է գիրկը: Էսպես հասնում են ջրի մեջտեղը, մարդը թե. «Ղազար՛, ուրքերս քրջվա՛լ»: Ղազարն էլ փոքր տղուն ցած է գցում, որպեսզի մեծին բարձրացնի: Երեխայի հայրը գոռում է. «Ղազար՛, Ղազար՛, ջուրը երեխիս փարավ»: «Տարա՛վ, փարա՛վ, ի՞նչ անեն, փարավ փասը փարաս, փարավ»: Մի կերպ տղային ազատում են խեղդվելուց, երեխայի հայրը Ղազարին մի լավ ծեծում է: Ու այսպես դառնում է սովորություն. որտեղ տղայի եղբայրները Ղազարին տեսնում են, այնտեղ էլ ծեծում են: Այն օրը, որ Ղազարին չէին ծեծում, չգիտեր, թե ուրախությունից ինչ աներ, իրան-իրան ասում էր. «Այսօր էլ ծեծից լավ պրծա՛ս»: Հիշում եմ՝ երբ Ղազարը գալիս էր մեզ համար աշխատելու, հայրիկս հարցնում էր. «Ղազար՛, ինչի՞ համար են Գյուլի աղայենց տղեքը քեզ ծեծում»: «Ես շատ գիրեմ, Պո-

դո՛ւ ամի, ջուրը իրանց փոքր եղբորը փարսավ, կարծես ես եմ մեղավոր»։ Հայրիկս ծիծաղելուց թուլանում էր։ Ա՛խ, իմ սիրուն հայրիկ, հիմա էլ, որ հիշում եմ, ինձ թվում է, թե դեռ ծիծաղում է հայրիկս։ Մի օր Ղազարը եկավ մեզ համար խուրձ կապելու, հայրիկս թե. «Քանի՞ սայլ կլինի, Ղազար՛ը»։ «Եթե մանր կապենք, կլինի չորս սայլ, իսկ եթե խոշոր կապենք՝ երկու սայլ»։ Հայրիկս նորից ծիծաղից թուլացավ, ես լավ եմ հիշում։ Հիշում եմ նաև, որ երբեմն մայրիկս գործով ինձ ասում էր. «Գնա՛, Ղազարի փնից այսփնչ բանը բե՛ր»։ Ամառը Ղազարը տանը չէր մնում, աշխատում էր, իսկ ձմեռն էլ տնից դուրս չէր գալիս։ Հացի սեղանը առաջը դրած, երկու գդալ էլ ձեռքին՝ տուր թե կտաս սեղանին դեղձի պես։ Չմեռը Ղազարի ամբողջ օրը էսպես էր անցնում։ Երբ հոգնում էր սեղանին խփելուց, մի ուրիշ գործ էր սկսում. տեսակ-տեսակ ջարդած ապակիներ՝ ինչ գույն որ կուզես, լցնում էր սեղանի վրա, սկսում էր ջոկելը ու լավ փայլեցնում էր։ Հիմա ես զարմանում եմ, թե էդ տեսակ-տեսակ ապակիները որտեղից էր գտնում։ Ես գիտեմ, որ մեր ամբողջ գյուղը իրար խփեիր, մի ապակե աման չէիր գտնի, քանի որ ճաշի ամանները կա՛մ պղնձից էին, կա՛մ հողե, նույնն էին նաև ճաշ եփելու ամանները։ Ես որ Ղազարենց տուն էի գնում, նա կա՛մ երկու գդալով էր սեղանին խփում, կա՛մ էլ ապակիների հետ էր հաշիվ անում։ Ես երկար կանգնում էի, նայում էր տարօրինակ մարդուն. նա բոլորովին մարդկանց չէր վիրավորում։ Աքսորի ժամանակ ջանդարմեքը գալիս են Ղազարի տունը. «Դու՛րս արի, Ղազար՛ը»։ «Ինչի՞ համար գամ, ես ոչ մի բան չունեմ փայլու, ինչ կուզեք ինչսանից, հեռացե՛ք»։

Չանդարմեքից մեկը բռնում է Ղազարին, քաշում դուրս, ես Ղազարը վերցնում է համալը, խփում ջանդարմին, մյուս ջանդարմը կրակում է Ղազարի վրա ու իր տան մեջ սպանում։

Անցա մեր գյուղի միջով. ահա մեր դպրոցը, հիշեցի, որ նոր վարժապետ եկավ, սկսեց մեզ աշխարհի մասին, ուսումի մասին բան հասկացնելը, բայց, ափսո՛ս, բախտ չունեցանք սովորելու։

1915թ. ապրիլն էր¹²⁵, այսօրվա պես հիշում եմ. առաջավոր

մարդկանց սկսին հավաքելը, առաջին հերթին ջանդարմեքը մեր վարժապետին ծեծելով տարան։ Ես լավ եմ հիշում նրա խոսքերը. «Մնա՛ք բարով, բայիկներ՛ը, ես գնացի, թող Աստուծո օրհնությունը չե՛ր վրա լինի»։ Երեսուներեք¹²⁶ աշակերտներով մնացինք անտեր. ինչպես թուխըր գողանաս, մնան ձագերը, այնպես էլ մենք մնացինք։ Միտս եկավ մանկությունս, դարձա, գնացի Եփրատի կողմը, որտեղ որ լողանում էինք. նորից դատարկություն, մարդկային կյանքի ոչ մի նշույլ չկար, բավականին ժամանակ նստած մտածում էի. «Էս ի՛նչ օրենք էր, ինչու՞ թուրքերը ժողովրդին վերջ տվին, և հիմա ամայացել է ամեն ինչ»։ Միայնակ նստած՝ խոսում եմ, իմ մտքերը կիսում Եփրատի հետ։ Տխրությամբ նայում եմ ճանապարհի երկու կողմի տներին, մեր գյուղի գեղեցիկ տեսարաններին, ու սիրտս ճնշվում է մի անդառնալի ցավից։ Ելա, ուղիղ գնացի քաղաք։ Գնացի այնտեղ, որտեղ մեզ ընդունել էին, տեսա այն մարդուն, հարցրի. «Եղբա՛յր, ինչու՞ մերոնք չեկան»։ Էդ մարդը նայեց ինձ. «Տղա՛ ջան, մենք հեռագիր փակեցինք, իսկ ինչու չեկան՝ չեմ կարող ասել, կարող է, ճանապարհին են»։ Այդտեղ մի մարդ կար, նայեց ինձ. «Որտեղացի՞ ես, փղա՛ ջան»։ «Ես դարադիզեցի Պողոսի փղան եմ՝ Հովհաննեսը»։

-Ես էլ թո հորաքրոջ տղան եմ՝ Արտաշեսը (Արտաշեսը հիմա Երևանում են ապրում՝ Խարբերդում)։ Արի գնանք, հորաքույրդ կեղևանի է, ձայն չհանես, տեսնենք՝ քեզ կճանաչի՞։ Գնացինք, ներս մտանք, նա թե. «Մայրի՛կ, արի տեսնեմ՝ կարո՞ղ ես այս տղային ճանաչել»։

Եկավ հորաքույրս, ինձ լավ նայեց. «Քեզ նման է, Արտա՛շ, երևի Պողոսի փղան է»։ «Հա՛, հորաքույր, հանեցիր»։ Ինձ մի լավ համբուրեց։ «Արի՛, հոգու՞ղ մատաղ, փնից դուրս չեկնիս, միևնչե՛ որ չերոնք գան»։ Զիչ էր մնում ինձ ուտեր, այնքան որ սիրում էր։ Իրիկունը պառկել էինք, հորաքույրս թե. «Դե պատմի՛ր, ինչպե՛ս չերոնց սպանին՝ հորդ, մորդ»։ Պատմում էի, ու հետն էլ լալիս էինք։ Էսպես երկու օր տրտում նստում էինք, դուրս չէինք

զալիս: Երրորդ օրը՝ երեկոյան, հավաքվել էինք Արտաշէնց տանը, հորաքույրս ասաց.

-Գիտե՞ս, Հովհաննէ՛ս, էսօր քե՛ֆ ենք անելու, որ հայոց թաղում խորոզն է երզել, մեկ էլ Միթոյին են սպանել, սպանողին **քոռ Համն** կասեն: Երկրի երեսից պակասեց հայտնի հայակեր Միթոն, իր կատարած չարագործությունների համար արժանի պատիժ ստացավ: Հիմա այստեղ է, գնանք ցույց տամ, սենյակում նստած է (ցույց տվեց քոռ Համոյին), էն կողքին էլ **Սև Հակոբն** է, Մաղարայում¹²⁷ ազատվել են քառասուն հոգով:

Մրանք խոսում, վիճում էին չգիտեմ ինչի մասին: Հինգ օր է՝ այստեղ եմ՝ հորաքորոջս մոտ, իսկական տնային բանտ, չի թողնում, որ գնամ, մի քիչ ման գամ.«*Հորաքու՛յր, այսօր պիտի գնամ հայոց շրաքը, տեսնե՛մ՝ Ռումիևիայից հեռագրի պատասխանը եկե՛ լ է, քե՞ չէ*»: «*Լավ, գնա՛, միայն քե շու՛ր արի*»: Ելա դուրս, ուղիղ գնացի Իբրահամ աղայենց տունը՝ Ֆաթիմայենց տեսնելու: Հենց որ Ֆաթիման ինձ տեսավ, վազեց, փաթաթվեց.«*Էս որտե՞ղ ես, անաստի՛ս ծ, չես երևում*»: Դուրսունը եկավ, մի լավ համբուրվեցինք.«*Էնպես եմ կարոտել քեզ, Հովհաննէ՛ս: Ես քու հոգուդ մատաղ, դու ասերախոր չես, մեզ չես մոռանա*»: «*Մեզ տարան Էրզրում, ես նորից հետ եկա, տեսնե՛մ՝ մերոնք չեկա՞ն*»: «*Լավ, կննաս մեզ մուր, մինչև որ չերոնք գան Ռումիևիայից*», -ասաց ֆաթիման: «*Տեսնե՛մ, քույրիկ ջան*»: «*Դուրսուն՛, սհա քեզ փող, գնա՛, մի հոխա տավարի միս քե՛ր, մի լավ մաշ եփե՛մ Հովհաննէսի համար*»: «*Հա՛, գիտե՛ս, քույրիկ, Միթոյին սպանել են*»: «*Գիտե՛մ, եղբա՛յր ջան, գիտե՛մ: Դա քիչ է, հարկավոր է նրա օգնականներին էլ սպանել, հասկացա՞ր: Դու մինչև հիմա չգիտես, քե ովքեր են նրանք*»: «*Ես ի՞նչ գիտե՛մ, քույրիկ*»:

-Դե հիմա իմացի՛ր, քե ովքեր են: Մեկը մեր Դավիթի եղբայր մխթարը՝ հայերի արյունախումբը, քյաչալ Փաշիկը, մոլլայի մեծ տղեն՝ Հասանը: Էս երեք զազանները պետք է անպայման իրենց արժանի պատիժը կրեն. որտեղ մի հայ էր լինում, սրանք հայտ-

նում էին Միթոյին ու զալիս անմեղ մարդկանց տանում էին, սպանում: Մի անգամ էս մխթարը եկավ մեր տուն.

-Գիտե՞ք՝ ինչու եմ եկել, որպեսզի Պողոսի երեխանցը տանեմ, շատ ենք հավաքել հայ երեխանցը, եկա սրանց էլ տանեմ, որ սպանենք:

-Շատ լավ ես արել, թաղեմ քաչալ գլուխդ, եկար, որ գառնուկների՞ն ուտես, կե՛ր, դեռ չե՞ս կշտացել,-դանակն առա, ուզում էի խփել, մայրիկս թևիցս բռնեց,-հեռացի՛ր, քանի շուտ է, թե չէ այն գողի պես քեզ էլ կխփեն:

Գողի հետ դեպքը այսպես է պատահում. Ֆաթիման տատիկի տանն է լինում, երբ պառկում են քնելու, դրանից բավականին անց Ֆաթիման լսում է, որ ինչ-որ մեկը խաղում է դռան կողպեքի հետ.«*Տարի՛, տարի՛, որտե՞ղ է դանակը*», -հարցնում է Ֆաթիման: «*Աղջի՛, ի՛նչ, ինչի՞ դ է պետք դանակը, զղալնոցի մեջ է դանակը*»: Իսկ գողը ձեռքը արդեն ներս է մտցրել և ուզում է դռան փակը բացել: Էդ բուպեին Ֆաթիման դանակով կտրում է ձեռքը, գողը, ուժեղ ճչալով, թողնում փախչում է: Կարծում եմ՝ այս աղջկա մյուս հերոսությունների մասին, որոնք գրված են այս գրքում, դուք հիշում եք:

-Քեզ կենդանի-կենդանի կթաղեմ, չասես, քե ես աղջիկ եմ,-ասում է Ֆաթիման մխթարին:

-Էս քյաչալը ապշել, մնացել էր,-իսկ մայրիկս ասաց.

-Գիտե՞ք ինչ, քանի որ մեր տանն են ապրում, ուրեմն մեր երեխեքն են: Մենք պահում ենք, չենք նեղանա, դուք բոլորովին դրա մասին չմտածեք:

-Մեկ էլ ոտքդ այս տունը չկոխես, հասկացա՞ր: Հովհաննէ՛ս, այսքան բանը լսելուց հետո էդ շունը այլևս մեր տուն չեկավ: Հիմա լսի՛ր՝ ինչ եմ ասում, քանի որ փողք ես, կարող ես ինձ մոտ քերել Միթոյին սպանողին, ես նրանց բոլորը կպատմեմ, թե ով ինչ գործ է կատարել: Այնպես կրեթես, որ մեր տնից ոչ ոք չտեսնի, թե այդ մարդը եկել է մեր տուն, հասկացա՞ր: Մարդու էլ բան չասես,

քեկուզ Դուրսունին: Ոչ մի մարդու ոչ մի խոսք մեր այս խոսակ-
ցությունից:

-Իմ լա՛վ քույր, սիրո՛ւն քույր, աշխարհի կանանց մեջ ամենա-
լավը, իմ անգի՛ն քույր, չգիտեմ, չգիտեմ, թե ինչով քո լավության
տակից դուրս գամ, եթե հորեղբայրս գա, քեզ համար մի անգին
նվեր պիտի առնեմ: Հոգու՛ղ մատաղ, ինչքա՛ն անուշ ես, իմ
քա՛ղցր քույրիկ, շատ շնորհակալ եմ քեզանից:

Էդ միշտ զվարթ, խելոք աղջիկը դարձել էր եղնիկի պես կին,
կարմիր, ոնց որ վարդ, անչափ գեղեցիկ. «Թու՛յլ Կուր՝ համբուրեմ
քեզ»: Ոնց որ հարազատ քույր ու եղբայր՝ երկուսով համբուրվում
ենք իրար հետ: «Լավ, կշտացա՞ր»: «Չէ՛, քու՛յր ջան, մի՞ թե քե-
զանից կշտանալ կլինի, անգին ոսկի՛ քույրիկ»: «Ես գիտեմ, թե
միայն կողքերս են ոսկի, Հովհաննե՛ս»: «Չէ՛, քու՛յր ջան, դու ան-
գին զանն՝ ես, հոգուդ մատաղ, եթե քեզ նման հազարները լի-
նեն, կազարվեին երկու-երեք հազար անմեղ երեխաներ»: Դուրսունը
եկավ, միս քերեց, Ֆաթիման եփեց ճաշը. «Հովհան-
նե՛ս, այսօր մեր տանը կմնաս»:

Առավոտ ելա, ուղիղ գնացի հայ զինվորների մոտ: Ինձ տեսան
թե չէ, վազեցին. «Ա՛յ Կուր՝, որտե՛ղ ես, չես երևում»: Ես պատմե-
ցի, որ որբանոցում էի, հետո էլ գնացինք Էրզրում: «Մի բան
հարցնեմ, դու կարո՞ղ է իմանաս՝ այդ գերիների հետ օֆիցեր
կա՞ր»: «Չէ՛, եղբայր, բայց ես օֆիցեր ուրիշ տեղ եմ տեսել: Հրա-
պարակի անկյունում մի մաշարակ կար, այնտեղ եմ տեսել: Օֆի-
ցերը դուրսը կանգնած էր, նրա մոտ էլ՝ մի հար զինվոր՝ ասկ-
յար»: «Լավ, գնանք, հիմա պառտա՞ղ է: Հետո կպատմես: Մեր պա-
րույիկը շար էր ուզում քեզ տեսնել, որպեսզի մի լուր առնի այդ
օֆիցերից: Հիմա խոսելու ժամանակ չէ: Գնում ենք դիմավորելու
Նիկոլայ քազավորի հորեղբորը՝ Նիկոլայ Նիկոլանիչին: Դու էլ
արի՛՛ հետևերս, միայն թե մեր մոտից չհեռանաս»:

Չորքը պատրաստված գնում է, փողոցների տների վրա կախ-
ված են կարմիր, սպիտակ, կանաչ, դեղին դրոշակներ: Միշտ դե-

պի հյուսիս ենք գնում քաղաքի միջով: Դուրս եկանք դեպի Տրա-
պիզոն տանող ճանապարհը: Ինձ համար մեծ ուրախություն էր
տեսնել Նիկոլայ քազավորի հորեղբորը:

«Ուռա՛, ուռա՛, մայի առի՛լ»,-ասելով, մոխրագույն ձի հեծած,
երաժշտության հնչյունների տակ, զինվորների առջևից քայլելով՝
գալիս էր «երկրորդ» քազավորը, իսկ հետևից գալիս էր դրագուն-
ների¹²⁸ հեծելազորը՝ մեծ-մեծ գլխարկներով, կողքերն էլ բավա-
կանին մազ թողած: Անչափ ուրախ էր զինվորների տեսքը: Երա-
ժիշտը ծմբա-ծմբա էր խփում, փոխարքան ասում էր. «Ուռա՛, ու-
ռա՛, գոռասվույրե մայի առի՛լ»,-նորից ծմբա-ծմբա խփելով՝ քայ-
լում էին: Հասան մեր ուղղությանը, նորից փոխարքան ձեռքը
բարձրացրեց. «Ուռա՛, ուռա՛, գոռասվույրե մայի առի՛լ»: Երբ հա-
սանք հրապարակ, նա իջավ ձիուց, սկսեց խոսելը, իսկ ես թողի
զնացի հորաքրոջս տուն. «Էս որտե՛ղ ես, Հովհաննե՛ս, ես քեզ չա-
սի՛ շուր կգաս»: «Այս գիշեր ես քեզ կպատմեմ, թե որտեղ էի, հո-
րաքու՛յր»: Հորաքույրս շատ էր հորս նման, կարծես մի խնձոր լի-
նեին՝ մեջտեղից կիսած: Նա ինձ երեք տարի առաջ էր տեսել, երբ
տասներեք տարեկան էի, իմ պատկերը մնացել էր նրա հոգու մեջ:
Ես չեմ կարող նկարագրել հորաքրոջս ուրախությունը. ժամերով
նայում էր, զրկում ինձ, ամուր-ամուր սեղմում կրծքին, ուրախա-
նում. «Իմ եղբայրը անբախտ չէ, հորդ ծուխը չի մարի, քանի որ
քեզ պես Կուր ունի: Հիմա միայն դու ես մնացել, Հովհաննե՛ս, քո
հոր փակ միակ այունը դու ես: Դու պիտի քո հոր փակ ծուխը
ծխացնես»: «Ես քեզ մի բան խնդրեմ, հորաքու՛յր»: «Ասա՛ տես-
նեմ»: «Այդ քոռ Համոն, որ կա, որտե՛ղ կարող եմ տեսնել, շար
կարևոր գործ կա»: «Ես մեռնեմ Համոյի չեռներիս, հազարավոր
հայերի դիմաց վրեժ լուծեց էդ զազանից: Այսօր կարող է մեր
տուն գա, Հովհաննե՛ս»: Այդ օրը Համոն չեկավ: Երեկոյան շատ
մարդ եկավ, նստեցին, խոսեցին, բայց Համոն չեկավ: Առավոտ
Արտաշ քեռուս հետ գնացինք Համոյին ման գալու: Շատ ման ե-
կանք, բայց չգտանք: Արտաշ քեռիս դարձավ ինձ. «Հովհաննե՛ս,

ես հայոց շիրտում գործ ունեւ, գնամ րեւսնեւ՝ ինչ եղաւ: Դու րուն գնա, կարող է երեկոյան Համոն գա»: Ես դարձա, որ տուն գնամ, Մրթոյի տղեն՝ Յաշարը, որն ինձ հասակակից էր, կանչեց. «Հովհաննէս, Հովհաննէս, տեսա՞ր՝ ինչ արին ձեր հայերը, հորս սպանեցին»: «Է՛, ես ի՞նչ անեւ, որ սպանեցին», - աչքս ընկաւ, տեսա Հարություն եղբորս, ես զարմացած նայեցի, տեսնեմ՝ իրոք որ Հարությունն է: Էս Յաշարն ինձ. «Չես էլ ուզում հեկոս խոսել, հա՞: Ազարտար, շա՛ն որդի գլխուր», - մի հատ խփեց երեսիս ու փախաւ: Ես մոտեցա Հարությունին. «Ինչու՞ եկար»: «Ինչ անեի, որ չգայի»: «Դու որ եկար, բա Հազարն ուր է»: «Գողացան»¹²⁹: «Ինչպե՞ս թե գողացան», - զարմացած հարցրի ես: «Մի մարդ եկաւ մեզ մոտ: Մենք որբանոցից մի քիչ հեռու խաղում էինք: Այդ մարդն հարցրեց. «Այս աղջիկը քո ի՞նչն է»: «Քույրս է», - պատասխանեցի: Նա թե. «Ես աղջիկ չունեւ, րու՛ր, րանեւ ինչ աղջիկ անեւ»: Ես պատասխանեցի. «Ի՞նչ ես ավել-պակաս խոսում, հեռացի՛ր, ես քրոջս չեմ րա: Մյուս օրը նորից դրսում խաղում էինք, այդ մարդը էլի եկաւ, ինչ խոսքի բռնեց, մի ֆայրոն էլ քիչ հեռու կանգնած էր: Երբ այդ մարդը գնաց, մի քիչ էլ կանգնա, նայեցի, րեւսնեւ՝ քույրս մոտս չկա: Վազեցի, որբանոց մտա, կանչում եմ՝ Հազար, Հազար..., նա չկա, ելա դուրս, սկսեցի բղավելը, նորից չկա: Խելագարի պես վազեցի, սկսեցի որբանոցի քույրերին հարցնելը, նրանք թե. «Չենք րեսել Հազարին»: Այդ օրը, ինչագարի պես վազում եմ ներս, դուրս գալիս, քույրին հարցնում եմ, նրանք թե. «Չէ՛, չենք տեսել Հազարին»: Հայրենեցի որբանոցի րեսույին, որ քրոջս մի մարդ գողացել է, նրան մանրամասն րարմեցի, ինչ որ եղել էր: Տեսուչը հասակով երեք կնոջ կանչեց, որ գնան ու փնտրեն Հազարին: Երեք օր անընդհար փնտրում էին, ես էլ եկա, որ քեզ հայրենեւ»:

Ի՞նչ անեւ. Ֆաթիմայի հանձնարարությունը, Յաշարի ինձ խփելը, մյուս կողմից էլ Հազարի կորչելը: Կանգնեցի, սկսեցի մտածել, թե որն անեւ: Հազարի կորստի ցավը սիրտս ծակում էր,

ի՞նչ անեւ: Խեղճ աղջկա սիրտը վկայել էր, որ իր գլխին փորձանք պիտի գա, դրա համար էլ լաց էր լինում:

-Հարություն, գնա՛ հորաքրոջս տուն, ասա՛, որ ես գնում եմ Էրզրում՝ Հազարվարդին փնտրելու, հետո էլ կգնաս, նույնը կատես Ֆաթիմային: Հասկացա՞ր: Դե՛, ես գնացի:

Ես ինձ կորցրի, քրոջս կորստի խոր կսկիծը կրծում էր սիրտս: Համարյա վազելով գնում եմ Էրզրումի ճանապարհով: Ուրիշները եթե ինձ տեսնեին, կծիծաղեին, բայց ես ուզում էի թոչուն դառնալ, մենակ թե շուտ գնայի, գտնեի իմ սիրուն քույրիկին: Հասա Չանբալա Բյուրփուսի մոտ, տեսնեմ՝ չորս ֆուրգոն լծում են, որ պիտի գնան: Գնացի, նրանց հարցրի. «Եղբա՛յր, ու՞ր եք գնում»: «Էրզրում»: «Ինչ էլ կրանե՞ք, ես էլ եմ գնում Էրզրում»: «Արի՛ գնանք, րդա՛ ջան»: Նստել ֆուրգոնը գնում ենք շատ դանդաղ, իսկ ես ուզում եմ, որ թոչենք, շուտ հասնենք Էրզրում: «Տու՛ր, ես քշեմ ձեռքը, եղբա՛յր»: «Դու ի՞նչ գիրես ձի քշել»: «Երբ մեզ՝ որբերիս, րանում էին Էրզրում, ես սովորեցի ձի քշել»: «Էլի՞ ես Էրզրում գնացել»: «Հա՛»: «Բա հիմա ի՞նչ ես անում այսպեղ»: Պատմեցի, թե ինչի համար էի եկել և ինչի համար եմ նորից գնում:

-Դու լավ տղա ես երևում: Թող աստված քո գործը հաջողացնի, գտնես քո քրոջը: Տղա՛ ջան, լավ բան չի երևում քրոջդ անհայտանալը:

-Ինչի՞ համար ես այդպես ասում, եղբա՛յր:

-Նրա համար, որ այդ տանողը ավազակի մեկն է երևում, եթե լավ մտքով տարած լիներ, անպայման որբանոցի տեսուչին կհայտներ, որ էս որբ աղջկան տանում է, դեռ հասցեն էլ կտար, կասեր, որ պետք է օրինավոր որդի դարձնի: Արի տե՛ս, որ խեղճ աղջկան ավազակ շան որդին գողացել է, որպեսզի վաճառի:

-Ինչպե՞ս թե վաճառի, եղբա՛յր:

-Այո՛, վաճառում են, այն էլ ինչ թանկ գնով: Սրիկա շա՛ն որդիք, տե՛ս, թե ինչ են անում: Այն էլ թուրքի սրից ազատված աղջկան: Քո քույրը քանի՞ տարեկան կլիներ:

-Ես տասնվեց տարեկան եմ: Ես եմ, *Մուկուշը* ու նոր Հազար-վարդը:

-Ուրեմն քույրդ տասներեք տարեկան է:

-Այդպես էլ կա:

-Ինչ որ ես մտածում եմ, ճիշտ է:

-Ի՞նչ ես մտածում, եղբա՛յր ջան, ասա՛ տեսնեմ:

-Ի՞նչ ասեմ, տղա՛ ջան, աշխարհի չարն ու բարին դեռ չգիտես, չասվելու բան է, ի՞նչ ասեմ:

-Լավ, ասա՛ տեսնեմ, եղբա՛յր ջան, խո չե՞ն սպանել:

-Սպանելուց էլ վատ են վարվում շան որդիք:

-Վա՛յ, եղբա՛յր, այդ ի՞նչ ես ասում,-սիրտս լցվեց, սկսեցի լա-ցել:

Իտեղճ քրոջս սիրտը վկայում էր, որ փորձանք պիտի գա գլխին. երբ Ֆաթիմայից բաժանվում էինք, հա՛ լաց էր լինում: Ես էլ չէի խոսում այդ մարդու հետ, վախենում էի, որ մի չար բան պիտի ա-սի: Տխուր-տրտում գնում էինք: Ֆուրգոնչին էլ տեսնելով, որ ես լալիս եմ, այլևս քրոջս մասին չէր խոսում: Հասանք այնտեղ, որ-տեղ սպանել էին դազախին: Ես պատմեցի ֆուրգոնչուն եղելուք-յունը, ցույց տվեցի դիմացի փոքրիկ գյուղը: «Ա՛յ տղա, այդ ի՞նչ ես ասում: Բա վերջը ի՞նչ արին»:
«Մեռած դազախին բաղեցին, վրան էլ մի խաչ փակեցին ու թողին գնացին»:
Չորրորդ օրը հա-սանք Էրզրում: Վազեցի որբանոց.«Մոնա՛ քույրիկ, գրա՛ք քրոջս»,-հարցրի ես: «Որտեղի՞ց, երեք կին փնտրում են, բայց գրվել չեն կարող»:
«Մոնա՛ քույրիկ, գրե՛ք քույրիկիս, ես կմեռ-նեմ, եթե չգրվեք»:
«Հա՛, բայի՛կ ջան, կաշխատենք գրվել, հանգստացի՛ր»:
«Տվե՛ք քույրիկիս, ես չեմ կարող առանց քրոջս, ես ի՞նչ պատասխան փամ հորեղբորս»:
Ես ինձ կորցրել էի, այն-պես եմ լալիս, հավաքվել են մայրապետները, բոլորը մեկը մեկին հարցնում էին.«Մա Հազարվարդի եղբա՛յրն է, Հովհաննեսը... Լա՛վ, հանգստացի՛ր, տղա՛ ջան, կաշխատենք գրվել, արի մի

քիչ հա՛ց կեր»:
«Ա՛խ, քույրե՛ր, եթե իմանաք, թե ես ինչպես եմ սիրում քույրիկիս, հասկանո՞ւ մ եք»:
«Դու միշտ ես ասում, որ սի-րում ես: Մենք հասկանում ենք»:
«Երգնկայից չորս օրվա ճանա-պարհ եմ կտրել եկել քրոջս երևից»:
«Լա՛վ, տղա՛ ջան, հիմա ի՞նչ անենք, դու ասա՛, մենք էլ անենք»:
«Ես չգիտեմ, փվե՛ք քրոջս... Ես կմեռնեմ..., հավատացե՛ք, Մոնա՛ քույրիկ, եթե չգրվեք քրոջս, չգիտեմ, թե ինչ կպատահի ինչ հետ», -ու հետն էլ լաց եմ լինում:
«Ի սեր Ասրժո, հանգստացի՛ր, պահպանի՛ր քեզ, դու եղբայր, հորեղբայր ունես, դու քեզ մի՛ դժբախտացնի, երա-նի՛ ամեն եղբայր քեզ նման լինեք»:
«Ասա՛, ասա՛, Մոնա՛ քույ-րիկ, սովորեցրու՛, թե ինչով կարող եմ այս սարսափելի ցավից ա-զատվել, կամ ինչով մխիթարվեմ, երբ իմ անգին քույրիկը չկա, չկա, հասկանո՞ւ մ եք, գիտե՛ք՝ ինչ փանջանքով ենք թուրքի սրից ազատվել...»:

Առավոտ Մոնա քույրիկն ինձ կանչեց.«Միա այս երկու տղան քեզ օգնական: Գնացե՛ք, փնտրե՛ք քույրիկիդ, մարդու բան չա-սեք, թե ինչի կք ման գալիս: Ինչքան կին կրեսնենք, թաքուն կնա-յեք, ոչ ոքի ոչ մի խոսք չեք հեղատխուրքյան մասին, դե գնա-ցե՛ք, Ասրված չեք հեղ»:
Ես տղեքից մեկը բասենցի էր, մյուսը՝ թեժանցի¹³⁰, երկուսն էլ իմ հասակին՝ Մանուկն ու Սիմոնը: «Մա-նու՛կ, գնանք, քրոջս որոնենք, եթե կարողանանք գրվել քրոջս, ուրեմն ես ամենաբախտավոր տղան կլինեմ»:
«Շա՞տ ես սիրում քրոջդ, Հովհաննես»:
«Շա՛տ... ես կիտելազարվեմ, եթե քրոջս չգրվեմ»:
«Էրզրումը շատ մեծ է, ի՞նչ իմանանք՝ որտեղ է: Ես ու դու որոնելով չենք գրվի»:
«Երեք մայրապետներն էլ են որո-նում»:
«Ինչպես չէ, որոնում են երեք մայրապետները»:

Ման ենք գալիս քաղաքում, ինչքան կին ենք տեսնում, վազում ենք, ես կարծում եմ, թե Հազարնիկն է: Այսպես շարունակեցինք մի տասնհինգ օր: Ի՞նչ անեմ, Հազարնիկը չկա, մտքիցս չի գնում նաև Ֆաթիմայի պատվերը ու Մրթոյի տղա Յաշարի ինձ խփելն ու փախսնելը: Կուզեմ՝ թոչեմ գնամ Երզնկա, վրեժս առնեմ Մրթոյի

տղայից ու մյուս ավագակներից, բայց այստեղ էլ չգտանք Հազարին: Մտածում եմ, մտածում, չեմ կարող մի բան որոշել: Այսպես մտքամոլոր մնացել եմ, մի օր էլ ասի. «Տղե՛ք, եկեք գնանք կայարանում փնտրենք»: Գնացինք կայարանի կողմը, ման էինք գալիս, մեզանից մի քիչ այն կողմ բանվորները հող էին փորում, ձեռքի կաշկայով էլ կրում, ելանք գնալու, տեսնենք՝ մի տղա՝ մոտ քսանհինգ տարեկան, ձեռքին թղթի մի կտոր մոտեցավ մեզ. «Հա՛յ եք, փղե՛ք»: «Հա՛»: «Հապա ի՞նչ եք ման գալիս»: «Հենց այնպես շրջում ենք, որբանոցի փղա ենք, պարսպ-սարսպ շրջում ենք»: «Որբանոցում չեզ ի՞նչ են սովորեցնում»: «Ոչ մի բան: Հացերս ուրում ու շրջում ենք»: «Լավ բան չեն անում, որ չեր պես փղեքին թամբալություն են սովորեցնում: Իմ անունը Նիկոլ է, եկեք լսե՛ք ինչ: Ես փեխնիկի մուր դեսպարնիկ¹³¹ եմ, եկե՛ք, ինչ մուր աշխատե՛ք, չեզ լավ կվարչատրեմ: Այնպես կանես, որ աշխատանքից չնեղանաք, ամեն ինչ իմ ձեռքին է: Վաղվանից կարող եք գալ ու փորձել, ես այստեղ կլինեմ: Բոլորովին չբաշվեք, որ բանվորություն եք անելու: Աշխատելը պարսպ թրև գալուց հազար անգամ լավ է, ձեռքներիդ փող կունենաք, ինչ ուզենաք, կզենեք, չէ՞ որ դուք փղա եք»:

Բանվորություն

Այդ օրը երկար շրջեցինք, երեկոյան պառկել ենք քնելու, բայց մտածում ենք՝ ինչ անենք, գնա՞նք, թե՞ չէ, վերջը որոշեցինք գնալ: Առավոտ շուտ գնացինք, չսպասեցինք անգամ, որ թեյ խմենք: Գնացինք «Կուկուշկայի» կայարանը¹³², տեսանք այդ տղային. «Բարև՛, եղբա՛յր»: «Հա՛, եկա՞ք, շատ լավ եք արել: Եկեք գրեմ անուններդ, այսօրվանից բանվոր եք: Եկեք փանեմ աշխատանքի վայրը, -երկու հար կաշկա փվեց, բահ, քլունգ,-սրանք էլ չեր գործիքները», -ցույց տվեց, թե որտեղից ենք հողը փորելու, որտեղ ենք քափելու, ու գնաց: Այսպես սովորեցինք աշխատել, այլևս որբա-

նոց չէինք գնում, Մոնա քույրիկին ասացինք, որ մենք կայարանում ենք աշխատում, եթե քրոջս գտնեն, թող հայտնեն ինձ. «Քուրի՛կ ջան, եթե Երզնկայից մարդ գա, ինչ հարցնե, նորից կասե՛ք, որ կայարանում ենք աշխատում»: Այսպես աշխատեցինք մի ամիս, արդեն աշխատավարձ ենք ստացել՝ տասնհինգական ռուբլի յուրաքանչյուրս, ձեռքներս փող ունենք, ինչ ուզենանք, կարող ենք գնել: Մի օր էլ առավոտյան վեր կացանք, որ գնանք աշխատանքի, տեսնենք՝ բանվորները պալատկեքը քանդում են, Նիկոլը թե. «Տղե՛ք, շատ քիչ ժամանակով պետք է գնանք Սարիղամիշ նորից հեպ ենք գալու Էրզրում, այնպես որ չմտածեք, շուր կվերադառնաք: Այստեղից «Կուկուշկայով» ենք գնալու»: Հենց այդ առավոտ էլ գնացինք, լցվանք վագոնները: Առաջին անգամ է, որ «Կուկուշկա» ենք նստում: Վերջապես հասանք Սարիղամիշից 15 կմ դեպի արևմուտք գտնվող «Խանդարա» կայարանը: Մեզ իջեցրին, հինգ վերստ անտառի միջով դեպի արևելք գնացինք: Այստեղ բանվորներ շատ կային, մեզ տեղավորեցին զեմլյանկայում: Այստեղ ինչ ազգի մարդիկ ասես կային՝ վրացի, թուրք, հայ, հույն: Նիկոլ եղբայրը մեզ նշանակեց խոհանոցի համար փայտ կրող. օրական պետք է կրեինք երկու կաշկա փայտ, իսկ շաբաթ օրերը բերելու էինք նաև բաղնիքի համար: Լողանում էինք շաբաթը մեկ անգամ: Մենք խոհանոցից էինք օգտվում, երբեմն բարյացակամ խոհարար մի մեծ կտոր միս էր տալիս՝ ասելով. «Նա կուշայրե, պոպոսով յայրես¹³³»: Սարիղամիշի օդը լավն էր, կարծես օր օրի վրա մեծանում էինք, իսկ առավել շատ էր մեծանում բասենցի Մանուկը՝ թիկունքով, բոյով, բեղերն էլ համարյա զարթնել էին: Նա շատ գեղեցիկ էր, կատարյալ տղամարդու տեսք էր ստացել: Այստեղ մենք նոր գործ գտանք: Փայտից ածուխ պատրաստող հույները մեզ ասացին. «Եթե օրական մեկ կաշկա չոր փայտ բերե՛ք, չեզ մեկ ռուբլի փող կլսանք»: Անտառի մեջ բանվորները՝ մոտ հինգ հարյուր հոգի, տեսակ-տեսակ շպալներ, մեծ գերաններ էին կտրում, չորս-հինգ դազգահների վրա տախտակ էին կտրում¹³⁴: Կիրակի օրերը գնում էինք Խանդարա, մի տան հետ էինք ծանոթացել,

տնվորների հետ խոսում էինք թուրքերեն, սրանցից գնում էինք մա-
ծուն, կաթ, ձու: Այնպես էր լինում, որ կիրակի օրերը գնում էինք
Մարիդամիշ, այսպես օրերս ուրախ էին անցնում: **Մի օր էլ՝ 1917թ.
էր, հայտարարին, որ բազավորին զցել են: Մեզ մոտ միտինգ տե-
րեցին, բանվորների ուրախությանը չափ ու սահման չկար¹³⁵:
Փողը փոխվել էր, ուրիշ տեսակ փող էինք ստանում՝ Կերինս-
կու¹³⁶ փողը՝ քսաննոց, քառասուննոց: Մեզ մոտ անընդհատ ժո-
ղովներ էին լինում»** «Թազավորին զցել են, պեկը է չայն փաթ
հինգ համարին»: Ամեն մարդ մի բան էր խոսում, չգիտես թե ինչ,
խակ մենք աշխարհից անտեղյակ էինք: Ժողովներին խոսում էին
հեղափոխության մասին, երկու պարզամտավոր ընկերեցին, որ
գնան ժողովի: Այսպիսի խառը ժամանակներ էին, երեք ամիս էր,
ինչ աշխատավարձ չէինք ստացել: Արդեն 1917թ. աշունն էր, ուս-
ասց գորքը հեկ էր քաշվում: Էլ բանվորները չէին աշխատում,
գնացողն էլ հեկ չէր գալիս: Նիկոլը թե. «Տղե՛ք, եկեք գնանք Սա-
րիդամիշի շրաբը, տեսները՝ ինչ է լինելու»: Հասանք Մարիդամի-
շի կայարանը, այստեղ լիքը ուսասց գորք կար, մի սաստավ¹³⁷ էր
կանգնած, կռիշներից¹³⁸ բռնած նորից զինվորներ էին նստած: Մի
սպանված մարդ զցած էր կայարանի առաջը, ոչ ոք ուշադրություն
չէր դարձնում: Վերջը իմացանք, որ նահանջող գորքից գենք է գո-
ղացել, դրա համար էլ սպանել են: Հետո գնացինք շտաբը, ասա-
ցին, որ սպասենք, շուտով փող կլինի, կստանանք: Մի տասը օր
քարշ եկանք. **սեզողնյա, զավորս** լսելով՝ բեզարել էինք:

Կամավոր զինվոր

Նիկոլ եղբայրը թե. «Տղե՛ք, եկեք, չեզ բան են ասելու, տեսներ՝
ինչ կասեք: Այստեղ հայոց գունդ են կազմավորում, որ գնան
Էրզրում, եկեք մենք էլ գնանք, ինչո՞վ ենք պակաս, գորք է հար-
կավոր, որպեսզի պաշտպանի ֆրոնտը: Ի՞նչ կասեք, ես պիտի
կամավոր գրվեմ»¹³⁹: «Մենք էլ ենք գալիս կամավոր դառնալու»,-

ելանք գնացինք հավաքման կայան. **Գուրիևսկի** կազարմեքն էին:
Նիկոլը ներս գնաց, դուրս եկավ մի օֆիցերի հետ, մեզ տեսավ ու
ասաց. «Շա՛ր լավ»: Կանչեց մի ֆեյդֆերիլի¹⁴⁰. «Էս տղեքին տա՛ր,
զինվորական շո՛ր փուր»: Մեր շորերը հանեցինք, հագանք զին-
վորականի շորեր, գնացինք կազարմեն, կառավատ հատկացրին,
գենք տվեցին: Իմ ու ընկերներիս ուրախությանը չափ ու սահման
չկար. չէ՞ որ դարձել էինք մայր հայրենիքի զինվոր: Մեր տասնա-
պետը Նիկոլ եղբայրն էր, շատ քաջ տղա էր, առավոտ մեզ հա-
նում էր, հետներս պարապում, սովորեցնում էր կրակել: Այսպես
քսան օր մնացինք **Գուրիևսկի կազարմեքը**, բավականին գորք
հավաքվեց՝ մոտ հազար հոգի: Մի առավոտ էլ հրամայեցին, որ
պետք է գնանք Էրզրում: Գնացինք Երզրում «Կուկուշկայի» վա-
զոնները, շարժվում ենք դեպի Էրզրում: Դանապարհին շատ
դժվարությամբ հասանք Հասանդալա: Այլևս առաջ չգնացինք,
քանի որ ճանապարհը փակ էր. շատ ձյուն էր եկել: Վազոններից
իջանք, մեզ տարան մի մեծ շենք, որպեսզի առավոտ գնանք Էրզ-
րում: Առավոտյան նորից ուժեղ ձյուն էր գալիս, մի երկու օր մնա-
ցինք, սպասում էինք, որ եղանակը լավանա: Երրորդ օրը մեր բա-
սենցի Մանուկը թե. «Եղբայր Նիկոլ, գիրեն՝ ա՛յստեղ մի մեծ որս
կա անելու, մեր շրջանի հայերի արյունահոսում ուսրիկանապետն
է՛¹⁴¹, անունը Ռաշիդ բեկ էր, փոխել Մահմադ բեկ է դարձրել, մո-
րուք է թողել, որպեսզի իրեն չճանաչեն, և իր օգնակալը: Ես լավ
հեղափոխվել եմ, իր մնացած փունը Մարի քաղում»¹⁴² է»: Էս մեր
Մանուկին մի բարի թուրք է հանդիպում. «Տղա՛ ջան, դու հա՛յ ես»:
«Հա՛»: «Որտեղացի՞ ես»: «Այստեղից եմ՝ Բասենից՝ Բաղիջա-
վանից»¹⁴³:

-Ա՛խ, տուն քանդողի տունը քանդվի, բալի՛կ, էս ինչ օյին էր, որ
խաղացին հայ ժողովրդի գլխին մեր թուրք ղեկավարները, ես քեզ
ցույց կտամ մեր՝ Բասենի միությունի տունը, հայերի արյունախու-
մի տունը: Նրա օգնականն էլ հետն է: Կարո՞ղ ես մի գործ կատա-
րել:

-Վա՛յ, քո հոգուդ մատաղ, հայրի՛կ ջան, միայն դու տունը ցու՛յց տուր:

-Հիմա դու ինձ հեռվից հետևի՛ր, որտեղ որ ես դռան մոտ կանգ կառնեմ, հենց դա միղյուրի տունն է: Շատ հեռու չէ, մաև իր օգնականն էլ հետն է:

Նիկոլ եղբայրն ասաց.

-Մո՛ւս, մարդու բան չասես, եկ գնանք, տեսնենք, թե որտեղ է ապրում:

Երկուսով գնացին, բավականին ուշ եկան: Իրիկվա ժամը տասներկուսին Նիկոլը՝ հետը հինգ հոգի, մեկ էլ ես զինված ելանք գնացինք: Բասենցի Մանուկը՝ առջևից, մենք էլ ետևից գնում ենք: Հասանք տան մոտ, Մանուկը պարսպից ներս թռավ, բացեց հայաթի դուռը, ներս մտանք, նորից հայաթի դուռը փակեցինք: Մոտեցանք տան դռանը, ծեծեցինք, ձայն չկա, նորից ծեծեցինք, էլի ձայն-ծափտուն չկա: Կանգնեցինք մոտ քսան րոպե, բայց դուռը չէին բացում: Նիկոլը թե. «Մանու՛կ, եկ այստեղ»:
«Ի՞նչ է, եղբայր»:
«Այս պատուհանը պեպք է ջարդենք, ուրիշ ելք չկա»:
Այդպես էլ արեցինք, ներս մտանք, գնացինք դահլիճ, տղաները հետները բերած մոմերը վառեցին, տան լույսերը նույնպես վառեցին, ինձ կանգնեցրին դրսի դռան մոտ. «Լավ կնայես, որ մարդ չփախնի, Հովհաննես՛ս»: Ես գենքը ձեռքիս գնում-գալիս եմ, մեկ էլ մի կին՝ եղբայր: Ես լավ վախեցա: «Ինչ բա՛ց թող, ես այս փան ծառան եմ, ոչ մի մեղք չեմ գործել, հակառակը, ես էլ այս փան վրա ոխ ունեմ»:

Ես զարմացել էի, թե որտեղից դուրս եկավ այս կինը: Ես կասկածեցի. չլինի՞ թե տղամարդ է, ուզում է ինձ խաբել. «Երեսդ բա՛ց, որ փեսանե՛մ՝ դու կին մարդ ես»: «Մհա՛, փես»:
Տեսա՛ իսկապես կին է. «Ի՞նչ կասես, քեզ բա՛ց թողնեն»:
«Հա՛, եղբայր ջան, ես քեզ լավ բան կասեմ, միայն թե ինչ թող»:
«Լավ, ասա՛ փեսանե՛մ»:
«Էս փան զազանը մայի գոմի մսուրի փակին է, վրեն էլ խուշկիով ծածկել են, իսկ երկու աման ոսկեղենն էլ թրիքի մեջն է: Դե ինչ թո՛ղ, եղբայր, թե չէ փղեքը, որ փեսանեմ, կսպանեն»:
«Քեզ ոչ որ

բան չի ասի: Դու որտեղի՞ց դուրս եկար»:
«Այս քախտի փակից»:
«Լավ, դու ի՞նչ ոխ ունես»:
«Ես փասը փարեկան էի, երբ ինչ բերեցին որպես ծառա, հեպո, երբ մեծացա, խոսք փվեցի հարևանի փղային, որ նրան կառնեմ: Էս զազանը իմանալով, որ այդ փղան ինչ հեպ կապ ունի, նրան ասկյար ուղարկեց, իսկ ինչ էլ փրսցավ: Ես երրորդ կիսն եմ, դեռ երկու հար էլ հայ աղջիկ էր պահում: Ռուսի գալուն մտքիկ աղջիկներին փվեց ասկյարներին, նրանք էլ փարան, էլ չգիտեմ՝ ինչ եղավ, ահա բոլորը, եղբայր: Դե թո՛ղ գնան»:
«Գնա՛, քու՛յր ջան»:
«Հա՛, մի բան էլ, նրա անունը Ռաշիդ է, փոխել Մահմադ է դրել, կարող է ջեզ խաթի, չիավա-րաք»:

Ես դրսի դռան մոտ գնում-գալիս եմ, Մանուկը եկավ ինձ մոտ. «Ի՞նչ անենք, զազանը չկա: Ամբողջ փունը փակնուվրա արեցինք, բայց չգտանք»:
«Գնա՛, կանչի՛ փղեքին, ես ասեմ, թե որտեղ է»:
«Ի՞նչ ես ասում, ես քո հոգու՞ն մատաղ, հիմա կկանչեմ», -գնաց, Նիկոլի ու տղերքի հետ եկավ: Ես բացատրեցի գործի եղելությունը: «Հիմա ես դրա հոգին կառնեմ, թող փեսնի դժոխքի թագավորությունը», -ասաց Մանուկը:

Գնացինք գոմը: Չեքով նշան արեցի մսուրի տակի ուռած խուշկիին: Էս Նիկոլը խշտիկով մի հատ կամաց խփեց, բոլորովին չշարժվեց: Նորից խփեց, բայց այս անգամ ուժեղ, այնպիսի մի բողոց լավեց, ոնց որ ալան լիներ:

-Դու՛րս արի, մուղյուր է՛քենդի, երեսդ տեսնենք, այստեղ քեզ հարմար տեղ չէ: Մուղյուրը մսուրի տա՞կ, այն էլ քեզ նման բարձր պաշտոնյա, բա ամոթ չէ՛:

-Ես, ես մուղյուրը չեմ, դուք սխալվում եք, ջանըմ, ուրիշի տեղ եք դրել, ես բոլորովին անմեղ մարդ եմ, -ասաց նա դողալով:

-Բա որ անմեղ ես, անունդ ինչու՞ ես փոխել: Քո անունը Ռաշիդ է, ինչի՞ համար ես Մահմադ դարձել, որ Մահմադ դարձար, քեզ կօգնի՞ քո զազանությունների համար, դեռ մորուք էլ թողել ես, որ տեսնողները քեզ չճանաչեն, -ասաց Նիկոլը:

-Չէ՛, ճիշտ չէ, ես Մահմադն եմ, երդվում եմ ալլահի սուրբ անունով:

-Հիմա ես վկա կբերեմ, որ դու իսկապես Ռաշիդ բեկն ես, մուրյու՛ր էֆենդի:

-Մանու՛կ, եկ այստեղ: Հը՞, ճանաչու՞մ ես այս տղային:

-Բոլորովին:

-Ըն թրի տակից է ազատվել, ինչու՞ չես ճանաչում: Դու չէի՞ր մտածում, որ մի օր էլ քո բուրդը քամուն կտան: Մանու՛կ, ճանաչու՞մ ես այս մարդուն:

-Ինչու՞ չէ, մեր Բասենի ամենալավ մարդը՝ Ռաշիդ էֆենդին է՛ չաքարների միդյուրը:

-Լավ, մոտիկ երկու հայ աղջիկներին ի՞նչ արեցիր:

-Ես ոչ մի հայ աղջիկ չգիտեմ, ես ասում եմ, որ դուք սխալվում եք: Խնդրում եմ, ինձ մի՛ սպանեք, ես ձեր ասած մարդը չեմ: Ոսկի շատ ունեմ, դուք տարե՛ք, վայելե՛ք, միայն թե ինձ օգնե՛ք:

-Մենք քո ոսկիների տեղն էլ գիտենք, ուզու՞մ ես ասենք, թրիքի մեջն է երկու աման:

Էս մարդը հանկարծակիի եկավ.

-Ջա՛նըմ, այդ տեղեկությունները ձեզ ո՞վ տվեց: Այստեղ քաղաքում ոչ մի հայ չկա, ոչ էլ ինձ ճանաչող: Է՛հ, ալլահ, այս ի՞նչ բան է, ո՞վ է ձեզ այս բոլորն հաղորդել:

Նիկոլ եղբայրը՝ դատավոր

-Ես կարծում եմ, որ դու դատաստանիցդ չպիտի փախչես, մուրյու՛ր էֆենդի: Ես տեսնում եմ, որ Աստված քեզ պիտի պատժի, անմեղ մանուկների, ծերերի, կանանց արյունը խմում էիր, դե հիմա պատասխան կտաս, մուրյու՛ր էֆենդի: Չէի՞ր մտածում, որ մեկ օր էլ դու արդար դատաստանի առաջ պիտի պատասխան տաս քո դաժան վերաբերմունքի համար: Որքա՞ն անմեղ մարդ-

կանց ես սպանել, դե խոսի՛ր, քո վարքագծից մի՛ ամաչիր, ես թույլ եմ տալիս, որ խոսես, կարո՞ղ է ես սխալ եմ:

Մուրյուր էֆենդին ինքն էլ շատ լավ հասկացավ, թե ինչի համար են իրեն մեղադրում: Իր մեղքից փախչելու հնարավորություն չունեցավ, մտածում էր խորամանկ սատանայի նման: Հույս ունեւր ինչ-որ մի ձևով իր գործած մեղքից ազատվելու, քանի որ երկար էր մտածում: Ինձ էր նայում ռիսակալ աչքերով, երևի գիտեր, որ ես եմ տեղը ցույց տվել, այն տեղը, թե որտեղ էր ինքը քաքըրված: Մանուկը թե.

-Եղբա՛յր, այս մարդը հանցագործ է, հայ ժողովրդի նենգ արյունախում, որի ձեռքերը մինչև արմուկները հայի անմեղ արյունով են քաթախված: Եղբա՛յր Նիկոլ, քանի որ մեր թշնամին բռնված է, նրան պետք չէ խնայել, արդար հատուցումն է սպանելը:

-Դե խոսի՛ր, մուրյու՛ր էֆենդի, կարո՞ղ է՛ դու մեղավոր չես, մենք ժամանակ չունենք:

-Ի՞նչ խոսեմ, աղա՛ ջան, ես արել եմ, դուք մի՛ արեք: Ինչ ուզում եք, տարե՛ք, միայն թե ինձ մի՛ սպանեք, ընտանիքի տեր եմ:

-Տեսնում ես, մուրյու՛ր, կյանքն ինչքան քանկ է, մանավանդ ընտանիքի կյանքը, իսկ հայ ժողովրդի կյանքն ու ընտանիքը ձեզ համար ոչ մի բան չարժեր: Մենք քեզ ներել չենք կարող, դու պետք է կրես քո արդար պատիժը:

Մուրյուր էֆենդին ծունկի չոքած լալիս էր, աղաչում էր երեխայի պես՝ ինձ մի՛ սպանեք: Հիմա հազիվ թե մեկը ճանաչեր, որ սա այն մուրյուրն¹⁴⁴ է, որը, ձիու վրա նստած, հրամայում էր իր չաքարներին. «Սպանե՛ք, գյավուրներին, չխնայեք ոչ մեկին»:

-Մանու՛կ, ի՞նչ կարող ես ասել մեր մուրյուրին:

-Ես ասի, նորից կասեմ այսքանը, քանի որ այս հանցագործ գայը հայ ժողովրդի անմեղ գոհերի՝ հայրերի, մայրերի, երեխաների, քույրերի արյունով է ներկված, պետք է այս բույեին պատժվի: Ես եմ մնացել մեր գյուղից: Ոտքի՛ ել, մուրյու՛ր էֆենդի,

հապա ինձ նայի՛ր, ճանաչում ես, չէ՞...

Նիկոլը դարձավ Մանուկին. «Դու քո հարազատների վրեժը ա՛ն»: Այս անաստվածը հետևից երեք-չորս անգամ սվինահարեց, նոր Ռաշիդը վայր ընկավ, տան բոլոր անդամներին էլ սվինահար արեցին:

-Դե՛ գնանք, ժամանակը կարճ է, հարկավոր է օգնականին էլ վերջ տալ,-ասաց Նիկոլը:

Ես ասացի, որ չեմ կարող գալ, որ սիրտս խփում է:

- Լավ,-ասաց Նիկոլը,-դու գնա՛ կազարմա, Միմո՛ն, դու էլ Հովհաննեսի հետը գնա: Այս իրերն էլ՝ ոսկու ամանները, տարե՛ք:

Մեկը ես վերցրի, մյուսը՝ Միմոնը: Գնացինք կազարմա, ես պառկած երկար ժամանակ մտածում էի. «Այս ի՞նչ բան է, ինչու՞ մարդիկ գազանների պես իրար են սպանում»: Աչքերս չէին փակվում: Չգիտեմ՝ որքան ժամանակ էի քնել, տղերքը մոտյուրի օգնականի գործն էլ վերջացրել, եկել էին: Մեկ էլ ինձ արթնացրին. «Հովհաննես՛ս, վե՛ր կաց, քո բաժինը վերցրո՛ւ»: Ինձ բաժին էր հասել մի կանացի բավականին մեծ ոսկյա ցեպ, քսան թուրքական ոսկի, մի հատ էլ «Սարգիսով»¹⁴⁵ ժամացույց: Ես բոլորովին չնայեցի, պառկա: Առավոտյան գնացի հաց ուտելու, բացեցի պայուսակս, տեսա իրերը: Ես շատ ուրախացա, մտածում էի, որ ոսկյա ցեպը կնվիրեմ Ֆաթիմային: Այնքան էի ուրախացել, որ Միմոնը զարմացավ. «Այս ի՞նչ ուրախ ես, Հովհաննես՛ս, գիշերը բոլորովին ուրիշ տեսակ էիր»: «Ի՞նչ իմանամ, քե ինչու, մարդ է էլի, կպարտահի»:

Կեսօրին մոտիկ ես ու Մանուկը շրջում էինք քաղաքում: Տեսանք՝ չորս-հինգ թուրք գնում են դեպի բերդի կողմը, ուրիշ թաղերից էլ էին գալիս չորս-հինգ հոգով. «Հովհաննես՛ս, եկ մենք էլ գնանք տեսնենք սրանց փորի ցավը»: Մենք էլ գնացինք մյուսների հետևից, հավաքվեցինք մի շենքի մեջ, եկավ մոլլան. «Է՛յ, ջա-

մահա՛ք, այս գիշեր քաղաքում մեծ հանցագործություն է եղել, Մահմադ աղայի ողջ ընտանիքին սպանել են, Հասան շաուշի ընտանիքին նույնպես: Մեր քաղաքում դեռ այսպիսի դեպք չէր եղել, հարկավոր է միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի այլևս նման դեպք չկրկնվի: Այսպիսի փորձանք այսօր նրանց եկավ, վաղն էլ մյուսին կգա: Հարկավոր է, որ մենք մեզ պաշտպանենք, ու՛ մ կարող ենք բողոքել, քանի որ փեր ու փրակա՛ն չկա: Միս քե ինչ եմ առաջարկում. յուրաքանչյուր թաղի բնակիչ պետք է իր թաղը պաշտպանի, օրական վեց հոգի յուրաքանչյուր թաղից պետք է մյուս թաղերի պահակների հետ կապ հաստատի: Եթե մի թաղում վրանգ պարտահի, սպա մյուս թաղի պահակները պետք է անմիջապես օգնության հասնեն»:

Մենք կանգնած էինք դռան մոտ. «Հովհաննես՛ս, եկ գնանք, սրանց միտքը հասկացանք», -ասաց Մանուկը: Ելանք դուրս գնացինք: «Հովհաննես՛ս, եկ գնանք բերդում»¹⁴⁶ ման գանք»: Ելանք բերդի ճանապարհով, գնում ենք դեպի վերև: Նայում ենք, որ բավականին մարդ է գնացել դեպի բերդը, բավականին նոր հետքեր կային ձյան վրա. «Մանուկ՛, երևի բերդում զինվորներ կան, գնանք տեսնենք», -հասանք բերդի վերևը, մեր առջև բացվեց մի հիանալի տեսարան: Արևը ձյան վրա շողշողում էր, երևում էին տեսակ-տեսակ գույներ, որ կողմը նայում էիր, հարթ տարածություն էր, ոչ մի բան չկա, աչքիդ կտրածի չափ հարթ է Բասենի հովիտը, միայն, երբ նայում ես դեպի արևմուտք, երևում են Էրզրոմի սարերը: Մանուկը կանգնած նայում ու չէր հագեցնում իր հայրենիքի գեղեցկությանը. «Հովհաննես՛ս, աշխարհում հայրենիքից թանկ ու գեղեցիկ բան չկա: Արի՛ ցույց տամ մեր գյուղը՝ Բաղիջավանը»: «Այդ ի՞նչ անուն է, Մանուկ»: «Ամենալավ անունը, մի շար հին պատմություն կա: Հույները Պասպ բազավորին մեր գյուղում են սպանել, մեր թագավորին սպանողները սրացել են իրենց պարիժը: Ոչ մի հույն զինվորի կենդանի չեն թողել, հենց

այդ օրվանից էլ մեր գյուղը կոչվել է Պարիժավան: Հովհաննեսն՝ ս, գիրե՞ս՝ ինչ հարուստ էր մեր գյուղը, իսկական ցորենի զանաքաբան: Զրեանված ցորեն էր աճում: Մեր գյուղում կային նաև նավթի հանքի հեարքեր: Թուրքերն ստում էին՝ այնքան չենք բացի մեր հանքերը, մինչև ռուսների նավթը պրծնի, նոր կբացենք մեր հանքերը... Գնանք բերդի մերսը շրջենք»: Գնում ենք հետքերի ուղղությամբ, մեկ էլ հետքերը միանգամից դեպի ձախ դարձան: «Մանուկ, եթե այսպեղ զինվորներ կան, ապա ինչու՞ պահակ չկա: Արի տեսնենք, չորս կողմերս ամայի է, ոչ մի կենդանի շունչ չկա: Գնանք այս հեարքերով, երևի ցուրտ է, դրա համար էլ չեն երևում»: Նորից Մանուկը կանգնեց, նայում է իրենց գյուղին, իր հայրենիքի գեղեցկությանը: Ամբողջ Բասենը մեր ոտքերի տակ էր, կարծես այս բերդը պահակ կանգնեցրած լինեին, որ Բասեն մարդ չմտնի: Բերդի մեջ բավականին զորանոցներ կային, բայց ոչ մի մարդ չկար: Երբ բերդից նայում էիր դեպի Բասենի դաշտավայրը, տեսնում էիր հարթ, սպիտակ տարածություն, սբանչելի տեսարան էր, որտեղ իշխում էր խաղաղությունը: Ամայի էր այն, ոչ մի կենդանություն չկար: Բոլոր կողմերից բերդը առեղի կերպով իշխում էր ամբողջ շրջանի վրա:

«Կարելի է անվերջ դիտել Բասենի այս գեղեցիկ պարկերը, սասց Մանուկը, մեր դաշտային Բասենը¹⁴⁷ աշխարհի ամենաբերրի երկրներից մեկն է: Էրզրումի թուրքերը ստում էին, թե ինչու պիրի մրածենք, քանի որ Բասենի պես հարուստ ամբար ունենք: Թուրք դահիճները ծանր վերքեր հասցրին մեր հայրենիքին: Տես, երևում են մեծ-մեծ գյուղերը, բայց ոչ մի ծուխ չի երևում, և ոչ մի կենդանի շունչ չկա: Հայերս աշխարհի որ մասում էլ լինենք, երբե՛ք, երբե՛ք չպիրի մոռանանք մեր անցյալը: Թուրք բարբարոսները ամբողջ հին Հայաստանը վերածեցին ավերակների: Բասենի հովիտը, որ Հայաստանի շրեմարանն է եղել, այժմ ավերվել և ավերակների մի կույտ էր դարձել: Աշխարհը դեռ այսպիսի չար զազանություն չէր տեսել: Այո՛, օսմանցիք լրիվ

զիշարիչ զազանների շարքին են պարկանում: Միավասիկ մեր ազգի փրկությունը աննշմարելի է, մեր անբախտացած ազգը թշվառության մեջ է: Միանգամից վառեցին, մոխրի վերածեցին մեր պապերից մնացած հազարամյա Հայաստանը: Մենք՝ հայ զինվորներս, պետք է վրեժխնդիր լինենք, թնամու կողմից անմեղ հայերի քափված արյան համար, մեր հայրերի, մայրերի, եղբայրների, քույրերի համար: Միրուն, հարուստ Հայաստանը վերածեցին ավերակների, կարծես ավերվել էր ուժեղ երկրաշարժի հերևանքով: Որքա՞ն խաղաղ բնակիչներ կային, որոնք կույ զնացին թուրք բարբարոսներին: Արդար քրտինքով սրեղծված ի՞նչ հարսություն է կորել: Զարսիրտ մարդու սիրտն էլ լաց կլինել: Երբ հարց ես փայխ, թե ինչն է այս բոլորի պարճառը, աչքիդ առաջ կանգնում է բարբարոս թուրքերի՝ մարդազայլերի պարկերը: Մարդու մարմինը դողում է, երբ նայում է Բասենի ավերված գյուղերին: Պարերազմը պայթեց հայերի համար ու հայ ազգին էլ մահ բերեց, աշխարհի հայ մայրերի արցունքը քամվեց: Ուր որ նայում եմ, ամենուր իմ հայրենիքն է, սրբազան մեր գյուղն ու սրբազան հովիտները: Ինչ համար վառ է ամեն ինչ՝ իմ մանկությունը հայրենի գյուղում: Մրբանց սիրում եմ, սիրում եմ իմ հայրենիքը՝ Բասենը: Հիշում եմ նրանց՝ իմ հարազատներին, մեր գյուղացիներին, ուլեր ապրում էին մեր երկրում: ափսո՛ս, որ չկան, զոհ զնացին զազանին»:

Մանուկը, ախուվախ անելով, ինքն իրեն խփելով, հազար ու մի ցավակցություն անելով, նստած նայում էր դեպի իրենց գյուղը: Այո՛, չկան ու չկան: Ինչ խոսք, որ աստվածային երկիր էր Բասենի հովիտը: Ես երբեք չեմ մոռանա Մանուկի վիշտը, այն ինձ վրա զարմանալի տպավորություն բողեց: Այո՛, զարմանալի երկիր էր Բասենը: Մեր առջև բացված էր Բասենի ամբողջական տեսարանը: Ինձ վրա անջնջելի տպավորություն բողեց հնագույն Հայաստանից մնացած բնության այս մասնիկը: Հասանդալան հարմար դիրք ուներ. բարձունքից և միաժամանակ բերդի վրայից իրանալի երևում էր Բասենի ամբողջ դաշտավայրը: Երևում էին գյուղերը, բերդերը, ամբոցները, միայն արևմուտքից կար մի ճանա-

պարհի բերդ բարձրանալու համար: Հիմա հիշում եմ, որ բարձրությունը կհասներ 500-600 մետրի, չորս կողմը բնության չտեսնելիս ժայռերն էին, բերդը՝ կարծես որպես առեղծված սյուն, տնկել էին Բասենը հսկելու համար: Շրջակայքում թաքնվելու հարմար տեղ չկար, ամեն ինչ մաքուր երևում էր: Ես շատ տեղ եմ եղել, բայց սրա պես հարմար բերդ չեմ տեսել ոչ մի տեղ: Տաթևի ժայռը արևելքից շատ քիչ նման է սրան:

«Հե՛յ գիտի աշխարհ, այս Հասանդալան Էրզրումի բանալին է, Հովհաննէս: Գիտե՞ս, թե որքա՛ն մարդ է մահացել կռվի ժամանակ: Այսպէղից ռուսական զորքի վրա օսմանցիների ամենատուժեղ բնդանոթներն էին կրակում: Հեղաքրքիր է, թե արդյոք այդ բնդանոթները հիմա կա՞ն, Հովհաննէս»: Բերդի վերևում մի մեծ տարածություն էր. հասանք բերդի արևելյան կողմը: Իսկապես որ այստեղ՝ քսան քայլի վրա, մոտ քսան առեղծված բնդանոթներ կային՝ բերանները դեպի արևելք, բայց գատվոռները չկային, միայն դատարկ լուլեքն էին: «Արի՛, Հովհաննէս, արի՛, պահակ կանգնի՛ հզոր օսմանցիների բնդանոթներին, որ չփչացնեն: Կար ժամանակ, որ այսպէղից անգամ թռչուն չէր կարող թռչել, իսկ հիմա մնացել են անրեր»:

«Չի կարող անրեր լինել, Մանուկ, գնանք այս հեղաքրքով»: Գնում ենք հետքերով: Մանուկը՝ առջևից, ես՝ հետևից, հասանք մի քարանձավի: Ուլքե՞ր են, որ մտնում են այստեղ: Մտածում ենք. «Ի՞նչ անենք, մրնե՞նք ներս, թե՞ ոչ, կարող է հայեր չլինեն»: Ծլկտում ենք դեպի քարանձավը: Բավականին կանգնեցինք, չգիտենք՝ ինչ անենք, վերջում սիրտ արեցինք ու անվախ ներս մտանք: Ի՞նչ տեսնենք. 500-600-ից ավելի կանայք, մի անկյունում կույ եկած, սարսափահար մեզ են նայում: Մեծ մասը կանայք, ջահել աղջիկներ ու փոքր տղեք էին: Այնպիսի հայացքով էին մեզ նայում. ես երբեք չեմ մոռանա նրանց վախվորած, կյանք աղերսող հայացքները: Մի քիչ էլ մոտեցանք, հանկարծ մի այնպիսի վայնասուն բարձրացրին: Մանուկը դարձավ նրանց.

-Մի՛ վախեցե՛ք, մենք հայեր ենք, ձեզ ձեռք չենք տա:

Մեկ էլ երկու մայրեր (միջահասակ կանայք էին) շնչակտուր

ընկան մեր ոտքերը:

-Մեզ տարե՛ք, ուր ուզում եք, ինչ ուզում եք, արե՛ք... խնայեցե՛ք մեր բալիկներին: Մենք ոչ ոքի վնաս չենք տվել, այլապէս վկա: Այստեղ միայն աղջիկներ ու փոքր երեխաներ են, ձեռք մի՛ տվեք, նրանք դեռ երեխաներ են:

Մանուկը սկսեց ծիծաղելը.

-Դուք ձեր մարդագայլերի՝ օսմանցիների արշինով եք մեզ չափում: Տե՛ս, թե ինչեր են մտածում, մենք հա՛յ ենք, հա՛յ, մարդասպաններ չենք,-Մանուկը դարձավ նրանցից մեկին,-վեր կացեք, կանգնե՛ք, մայրիկ, ինչի՞ մասին եք խոսում, ի՞նչ է պատահել,-եւլան, հեւլով կանգնեցին,-դե՛, խոսի՛ր, անա՛, ի՞նչ է պատահել:

-Ի՞նչ պիտի պատահի, բալիկներ, աշխարհում ամեն ինչ փոխվել է, ով ինչ ուզում է, այն էլ անում է, ո՛չ այլապէս վախ կա, ո՛չ էլ փեխամբարից¹⁴⁸, մարդիկ գազանացել, իրար միս են ուտում:

-Հա՛, հասկացանք, անա՛, դուք այստեղ ի՞նչ եք անում: Ինչի՞ համար եք եկել բերդը:

-Եկել ենք, որպեսզի թաքնվենք, որ մեզ զինվորները չվնասեն: Բոլորը փոքր աղջիկներ ու երեխաներ են, ի՞նչ մեղք են գործել, որ կոտորեն: Թացն էլ չորի հետ պիտի վառվի, ով որ հայերին սպանում էր, ստացավ իր արժանի¹⁴⁹ պատիժը: Մնացած ժողովուրդն ինչո՞վ է մեղավոր, որ պիտի կոտորեն: Դուք ասեք, բալիկներ, ես ճի՞շտ եմ ասում:

-Այո՛, ճիշտ է, պետք է այդպիսի մարդագայլերին դատեն ու սպանեն, դեռ միոյուրի նման հազարները կան, որոնք պետք է պատժվեն:

-Ո՞վ պիտի ձեզ կոտորի, անա՛:

-Նոր եկող գորքը:

-Ո՞վ է ձեզ այդպիսի անհիմն բաներ ասել, մենք այդ գորքից ենք, բայց այդպիսի հրաման չունենք:

-Ի՞նչ ես ասում, որդի՛ ջան, աստված ձեզ թող պահի չար վտանգից, ես ձեզանից մի բան եմ խնդրում, տղե՛րք ջան, ձեռք

տղերքին չասեք, թե բերդում կանայք կան: Դուք դեռ փոքր եք, չգիտեք չար մարդկանց միտքը: Մենք երեկոյան գնալու ենք Թորքումի կողմը, որպեսզի այս աղջիկները ազատվեն փորձանքից, ահա իմ խնդրանքը, տղե՛ք ջան: Հիմա ի՞նչ կկամենաք, ասե՛ք ինձ, որ ես ձեզ տամ ձեր լավության փոխարեն:

-Մենք ոչ մի բանի կարիք չունենք,-ասաց Մանուկը, ոչ էլ ձեզ վնաս կտանք, մենք եկել ենք բերդը ման գալու, ոչ թե չար մտքով, հասկացա՞ր, անա՛, բայց մի բան ունեմ ձեզ ասելու, անա՛, ճշմարտությունը: Լսի՛ր, անա՛, չէ՞ որ մեր հայ կանայք էլ ձեր ասկյարներին խնդրում էին, որ իրենց չսպանեն, չսպանեն անմեղ երեխաներին, բայց ձեր ասկյարները չէին խնայում ո՛չ կանանց, ո՛չ էլ երեխաներին, կոտորեցին անխնա, անա՛, չլսեցին հայ մայրերի լացը: Արի՛ մի քիչ առաջ, անա՛, տեսնու՞մ ես Բասեյնի օվանը¹⁵⁰, որքա՛ն հայի գյուղ կա, դատարկ են, հիմա չկա ո՛չ մի, ո՛չ մի բան, հասկանու՞մ ես, անա՛ ջան: Լա՛վ նայիր, ուշադիր, ոչ մի գյուղից ծուխ չի բարձրանում, չկան այնտեղի բնակիչները: Մոտ հարյուր գյուղ հայություն կար¹⁵¹, իսկ հիմա ամայացել են գյուղերը, ձեր օսմանցիները ողջ երկիրն ամայացրին, ավերակների վերածին: Դու ճիշտ դատավոր ես, անա՛, մի քիչ առաջ ասացիր, թե քացն էլ չորի հետ ինչու՞ պիտի վառվի, ով որ մեղավոր է, թող նա էլ իր պատիժը կրի: Ախր ձեր օսմանցիք այդպես չմտածեցին, աշխարհն իր գոյության ընթացքում դեռ այդպիսի գազանություն չէր տեսել, չէր տեսել այնպիսի դաժանություն, որպիսիք ձեր օսմանցիք արեցին: Ո՞վ էր մեղավոր, թող նրան պատժեին, ինչու՞, ինչու՞ անխնա սպանեցին անմեղ ժողովրդին՝ փոքրից մինչև մեծը: Եթե ձեզ կես ժամվա մեջ ոչնչացնենք, կախենք ձեր խանութ դիակները այս բերդի չորսբուրբը, ոչ ոք մեզ չի մեղադրի, խանութ անա, քանի որ դուք երկու տարի առաջ հազար-երկու հազար անգամ ավելին արեցիք: Մեր մայրերն ու երեխաներն էլ էին լալիս, ողջ

հայությունն էր լաց լինում, բայց ոչ մի զիջում, ոչ մի փրկություն չեղավ, կոտորեցին անխնա: Դի՛ շտ է, անա՛:

-Դիշտ է, բալի՛ կ ջան, անողին չի մնա, անկարելի է:

-Ես քեզ մի հարց կտամ ամբողջ մեր հայ տղեքի անունից: Որտե՞ղ են մեր մայրերը, անա՛, ես, ես եմ քեզ հարցնում, որտե՞ղ են մեր հայրերը, քույրերն ու եղբայրները մեր, դե՛ ասա, անա՛:

Անան, հայացքը գետնին ուղղած, շրթունքներն էր կրծոտում: Երկու թուրք մայրեր խոնարհել էին գլուխները:

-Դուք ինձ հավատացե՛ք, որդի՛ք, այստեղ գտնվողները ոչ մի բան չգիտեն կոտորածից:

Մանուկը ոտքերը խփեց գետնին.«*Հասպա ո՞վ է րեղյակ, դա պարասիսանսպովությունից խուսափելու մի խաբուսիկ միջոց է*»:

Անա մայրիկը ամեն կերպ փորձում էր ապացուցել, որ այստեղ գտնվող կանայք ոչ մի մեղք չունեն:

-Դիշտ է, անա՛, դուք գայլերի մայրերն եք, դուք ոչ մի մեղք չունեք:

-Ես իմ ասածն ասացի, որդի՛, մարդկության հանդեպ մեղավոր մայր եմ:

-Լա՛վ, գնացե՛ք, մեզանից ոչ մի վնաս չի գա ձեզ:

Մանուկը նստած նայում էր դեպի իրենց գյուղը, ոչ մի շարժում չէր անում: Ես նայում էի այս երիտասարդին, մտածում նրա խելքի մասին, նա կարծես մեծացել ու փոքրացել էր: Ես զարմացել էի, թե Մանուկը որտեղից գտավ այդքան բառեր ու կարողացավ անային ասել այդքան երկար մտքեր, ինձ թվաց, թե քննում է գլխավոր թուրք մեղավորների դատավճիռը: Ես էլ Մանուկին հասակակից էի, բայց ոչինչ էի նրա համեմատ: Այսպես նստած, ձեռքերը երեսին դրած՝ մտածում էր Մանուկը: Ես տեսնելով, որ շատ է տանջվում, հարցրի.

-Մանու՛կ, լսի՛ր ինձ, Թորքումն ի՞նչ բան է:

-Չգիտե՞ս՝ ինչ է,-մի տեսակ նեղանալով՝ ասաց նա, դարձավ ու աչքերը սրբելով՝ ինձ նայեց,-հայերը Թորգոմաց երկիր են ասում, իսկ Թորթում թուրքերեն է: Մի հիանալի աշխարհ է Թորգոմաց երկիրը, մրգի աշխարհ: Թորգոմցիք մեր Բասեյն էին բերում ամեն տեսակի մրգեր, թուրքացել էին այստեղի հայերը, սակայն մինչև այժմ էլ դեռ իրենց պապերի ազգանունով են՝ Բյաշիչօղլի, Դանիելօղլի... Դա էլ մեր Բասեյնի պես մի շրջան է. հայոց թագավորության ժամանակ երկիրը իշխանի անունով կոչվել է Թորգոմաց երկիր: Այսպես, սիրելի՛ Հովհաննես, այսօր Հասանդալայի իշխանը ես ու դու ենք, չէ՞, ինչ ուզեմանք, կանենք մեր հպատակներին: Մեկը դու էլ ես ազատվել թուրքի սրից, ինչպես՝ ս վարվենք այդ թուրք կանանց հետ: Ես ուզում եմ վրեժս հանել, քանի որ այս բուպեին մեր կործանված գյուղը աչքիս առաջն է, ես մի անբուժելի ցավ ունեմ, նայի՛ր, մեր գյուղից ոչ մի ծովս չի բաժրանում: Ինձ համար ամենաթանկագինի՛ իմ հայրենիքի, ծնողներիս վրեժը ուզում եմ հանել, ահա սա է իմ գլխավոր պահանջը. որ թուրք դահիճները պիտի հատուցեն:

-Ուրեմն քո ասելով ես բոլորովին վիշտ չունե՞մ, Մանուկ ջան: Ես էլ քեզ նման վիրավոր եմ, դու կարծում ես՝ միայն քրո՞ջս եմ կորցրել:

-Աշխարհի դրվածքն է այդպես, Հովհաննես՝ս, ինչպես ասում են՝ **«Վերքը տիրոջը ցավ կուս»**: Այսքան ժամանակ իրար ընկեր ենք, բայց դեռ չգիտենք, թե ինչպես ենք ազատվել: Ես պատմեմ իմ ազատվելու մասին, հետո՝ դու: ...Մի թուրք ծանոթ ունեինք Ալախթար¹⁵² քաղաքում՝ անունը Մահմադ: Կովից առաջ մեր գյուղն էր գալիս՝ ցորեն, գարի հավաքելու: Դրանք հավաքում էր մեր տանը. հայրիկիս հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր: Բսան օր գաղթից առաջ այս թուրքը նորից մեր գյուղում էր, գարի, ցորեն էր հավաքում: **«Մահմադ՝ աղա,-ասաց հայրիկս,-մի բան եմ ուզում խնդրել**

քեզանից: Տղայիս քեզ եմ հանչում, տա՛ր, որպես թուրքի տղա՝ թող քեզ մուր մնա: Երկու տարվա ուրելիքն էլ հեղին եմ տալիս: Ահա իմ խնդրանքը, վերևն Ասրված, ներքևը՝ դու, խաղաղություն լինի, ես քո լավությունը չեմ մոռանա»: Հայրիկս հեռատես մարդ էր, Մահմադ աղայի հետ էր խոսում կովի մասին ու ասում. **«Այս դրությունից վարս հուր է գալիս»**: **«Ես ուրախությամբ կտանեմ տղայիդ, Մարտիրոս՝ս քիհա»**: Ես Էրզրում տեղափոխվեցի 1915թ. մարտին: Մահմադ աղայի մոտ մնացի այնքան ժամանակ, մինչև որ ռուսները Էրզրումն առան: Բոլորովին էլ տեղյակ չեմ, թե կոտորածին ինչ պատահեց մեր գյուղի հետ, միայն տեսել եմ, թե ինչպես արքայերիցն քաղաքում գտնվող հայ ժողովրդին՝ երեխաներից սկսած մինչև մեծը: Ահա այսքանը իմ փրկվելու մասին:

Հետո ես պատմեցի Մանուկին իմ գիտեցածը կոտորածի մասին:

-Ուրեմն այսպես, Հովհաննես՝ս, նորից եմ ասում, այսօր մենք ենք բերդի տերը, ես էլ իմ հպատակների իշխանն եմ, ինչ ուզեման, կանեմ: Խոտորակին՝ խոտորակ: **Դահիճների սպանած հազարի դիմաց գոնե մեկը լինի**¹⁵³: Ես քեզ ինչ որ ասում եմ, պիտի կատարես: Մենք մեր պարտքը պիտի կատարենք, մեր հայրերի, մայրերի, քույրերի վրեժը պիտի հանենք: Ոչ մի ներում, Հովհաննես՝ս, հարկավոր է հենց այսօր էլ կատարել ամեն ինչ, քանի դեռ չեն հեռացել: Հիմա լսի՛ր ինձ, քանի մութը չի ընկել, շուտ գնա՛. հարկավոր է լույս աչքով կատարել, Նիկոլ եղբորն ասա՛, թող մի տասը զինվոր իր հետ վերցնի ու գա, կասես՝ որքան կարող է, թող շուտ գա: Ես կսպասեմ ձեզ: Ես սրանց բոլորին պիտի կոտորեմ՝ փոքրից բռնած մինչև մեծը, Հովհաննես՝ս:

-Ես էլ եմ այդպես մտածում, Մանուկ, բայց չենք կոտորի: Հիմա, որ մենք զայրացել ենք, այդպես ենք ասում, մարդ մեծահոգի պիտի լինի, Մանուկ:

Մանուկը մեկից հարձակվեց ինձ վրա. «Ես քեզ հարց եմ փակիս, քո մայրը, քույրերը, ջեր գյուղի մայրերը, երեխաները մեղավոր էին, որ անխնա ջարդեցին, դե պարասխանի՞ր»: Ես քիչ հենու կանգնած դիտում էի Մանուկի հետ կատարված փոփոխությունը, ինքս ինձ որոշում եմ, նայում եմ դեմքին, չափազանց լուրջ է, երբեք այսքան կտրուկ հրաման դեռ չէր տվել: Ինձ ասածը ցավոտ խոսքեր էին: Չգիտեի՝ ինչ անեի, որ Մանուկը հանգստանա: Մեկ էլ միտքս ընկան հայրիկիս խոսքերը. «Հարկավոր է Մրթոյից և իր օգնականներից վրեժ հանել, ինչ որ մեզ անում են սրանք, այն էլ դու՞ք արեք»: «Մանու՛կ, մի բան ունե՛ս ասելու, լսի՞ր ինչ է՛լի», իսկ Մանուկը, որ կանգնել էր իր որսը կուլ տալու պատրաստ առյուծի պես, զայրացած ասաց. «Դե ասա՛, լսում եմ»:

-Գիտես, հայրիկս էլ էր քեզ պես ասում, որ հարկավոր է սրանցից վրեժ հանել, բայց թե ումի՞ց... Մրթոյից ու իր օգնականներից, ոչ թե անմեղ երեխաներից ու կանանցից, հասկացա՞ր, Մանու՛կ ջան: Ինչո՞վ են այս կանայք ու երեխաները մեղավոր, որ մենք կոտորենք: Ես՝ որպես քեզ մոտ ընկեր, խնդրում եմ, եկ թողնենք, գնանք, իբր թե ոչինչ էլ չենք տեսել: Մենք զինվոր ենք, պետք է զինվորների հետ գործ ունենանք, ոչ թե կանանց ու երեխաների: Արի մի քիչ շրջենք այս զարմանալի բերդում, ինչո՞վ են կանայք ու երեխաները մեղավոր:

-Ես բոլորովին համամիտ չեմ քեզ հետ, քո վճիռն ինձ չի համոզում, Հովհաննես՛ս, իսկ ես քեզ հարցնում եմ, մի՞ թե մեղավոր էին մեր մայրերը, քույրերն ու երեխաները, որ թուրքերը զազանաբար կոտորեցին: Ոչ մի ներում, պետք է պատժվեն օձի ծնունդները, հարկավոր է գործել: Մենք ոչ մի բույե չպիտի մոռանանք, թե մեր անմեղ ժողովրդի հետ ինչպիսի դաժան դատաստան արեցին թուրքերը: Ես երբևէ չեմ մոռանա թուրքերի դաժանությունները: Դու մեղադրում ես ինձ ու իմ վճիռը, վաղը պատմությունը մեզ կմեղադրե: Մենք՝ հայ զինվորներս, պիտի անենք այն, ինչ հայ

ժողովրդի հետ արեցին թուրք զինվորները: Բավական է վզներս ծռենք, թե՛ սպանե՞ք մեզ, թուրքե՛ր, պետք է օրինակ դառնանք ապագա սերունդներին, որոնք մեզ գնահատելու են: Իմ դատավրճիռն արդարացի է, պետք է սրանց խիստ կերպով պատժել: Իմ սիրելի ընկե՛ր Հովհաննես, դու ինձանից շատ ես տեսել ցավալի, կսկծալի դեպքեր, ինչու՞ ես այդպես մեղմ մոտենում մեր պարտականությամբ:

Որքան շատ էր խոսում Մանուկը, այնքան տխուր փաստեր էր բերում, որոնք արդարացում էին նրա վճիռը: Մանուկը՝ իբրև իսկական հայրենասեր զինվոր, իրոք որ, անգնահատելի էր, իսկ ես այն ժամանակ ոչ բավական գիտելիքներ ունեի, ոչ էլ Մանուկ կարող էի դառնալ: Ես զարմացած էի ամբողջ այն ժամանակահատվածում, երբ Մանուկը խոսում էր անայի հետ (իսկ այդ խոսակցությունը տևեց բավականին երկար), այդ ժամանակ ինձ թվաց, թե նա գիտնական է:

...Արդեն մութը կոխել էր:

-Մանուկ, քո վճիռը թող մնա առավոտյան, եկ գնանք, դու ինքդ Նիկոլ եղբոր հետ խոսի՛ր, ես քեզ օգնել չեմ կարող, դա ինձ համար բավական դժվար հարց է:

Այս հերոս տղային սպանեցին Շուրազյալի¹⁵⁴ Բաշ¹⁵⁵ գյուղում: Այս գրքում շատ հերոսություններ ունի արած: Ես մինչև այժմ էլ չեմ մոռացել Մանուկի գեղեցիկ պատկերը, ուրիշ հայրենասեր էր Մանուկը, ափսո՛ս, ափսո՛ս, հազա՛ր ափսոս, որ անտեղի սպանվեց:

Հինգերորդ օրն է, որ Հասանդալայում ենք, առավոտյան շարքի կանգնեցրին, գնում ենք Էրզրում¹⁵⁶: Շարժվեցինք, հասանք Դարվաբոյնի¹⁵⁷, իսկապես, որ Դարվաբոյնի էր՝ երկու ծուռուծուռ կողմերով սար, բերդերով: Հասանք Դարսի երկաթյա մեծ դռանը¹⁵⁸, մեզ տարան մի մեծ շենք, հետո բաժանեցին, տասը հոգու տարան Երզնկայի դռան մոտ¹⁵⁹: Բերդի տակը պահեստներ կա-

յին, որտեղ էլի պահակներ կային, մենք չորսս միասին էինք, չբաժանվեցինք:

Զգիտեմ՝ մեր գալու որ օրն էր, Մանուկն առավոտվանից անհայտացավ, ուշ երեկոյան նոր եկավ. «Այ տղաս, ու՞ր էիր ջրացել, ի՞նչ գործի էիր»: «Իմ աղայի տանն էի՝ նշանածիս մոտ», -ասաց ու ծիծաղեց: «Դե պարմի՛ր, իմանանք՝ ինչ նորություն է»:

-Առավոտ միանգամից միտքս ընկան աղաս ու իր աղջիկը, որի հետ շատ մոտիկ էի: Ահա այս էլ իմ նշանածի նվերը, -ասաց նա՝ գրպանի մի զենք՝ ունով¹⁶⁰, ցույց տալով: -Ես ուղիղ գնացի աղայիս տունը, ինձ որ տեսան, վախեցան, նույնիսկ չճանաչեցին: «Ես եմ, ես, Նազիմը», -ասացի նրանց: «Վա՛յ, անա՛, չճանաչեցինք»: Նազլուն վազեց, սկսեց ինձ համբուրելը, հետն էլ լաց էր լինում: Անան էլ մյուս կողմից էր ինձ իր կողմը քաշում ու համբուրում. «Աստված ջան, այս ի՞նչ հրաշք է, ինչքա՛ն ես փոխվել, բալի՛կ ջան, կարգին տղամարդ ես դարձել»: «Աղջի՛, բո՛ղ, հերիք է, բող մի քիչ էլ ես առնեմ կարոտս, փնաշեն՛ն, գնացիր ու գնացիր, մենք էլ գիշեր-ցերեկ քո մասին ենք մտածում, խոսում»:

Ա՛խ, ես լավ գրագետ լինեի, ավելի լավ կբացատրեի Մանուկի պատմածը:

-Խանումս քե՛. «Ես գնամ, աղայիդ կանչեմ, ջանը՛մ, մեր հարեանի տանն է»:

Մանուկի ուրախությանը չափ ու սահման չկար, ուրախ-ուրախ խոսում էր:

-Իսկ մենք աշխարհի ամենաքաղցր համբույրներն էինք փոխանակում Նազլուի հետ: «Տնաշեն՛ն, ես կարծում էի, քե՛ղու այդպես ասերախար չես լինի, որ մեզ մոռանաս»: «Ախր, սիրելի՛ս, ժամանակ չեք տալիս, որ ես խոսեմ, որ իմ բացակայության համար ինչ չմեղադրեք»: «Լա՛վ, լա՛վ, հետո կպարմես, հիմա ժամանակը չէ, բող կարոտս առնեմ, ինչքա՛ն ժամանակ է՝ իրար

չենք տեսել»: «Նազլու՛, դու էլ լավ փոխվել, կարգին օրիորդ ես դարձել, մարմինդ փոխվել է, գեղեցկացել ես»: «Քեզ համար, սիրելի՛ս, քեզ համար»:

-Ներս մտավ աղաս, ոչինչ չհարցրեց, հարձակվեց վրես, համբուրում է, հետն էլ լաց լինում: Խանումս էլ մյուս կողմից. «Աղա՛ ջան, հանգարացի՛ր, ես շեզանից շար շնորհակալ եմ»: «Լավ, նարե՛ք խոսենք, բալի՛կ ջան, այսպես էլ միանգամից փոխվել է կլիմի»: «Ես սկսեցի պարմելը, ինչ որ վերևում դուք գիտեք»: «Լավ, ա՛յ խանում, էլ ինչու՞ ես նարել մնացել, աշխարհի ամենալավ, ուզածդ մարդը եկել է»:

-Նազլուն նստել էր ինձ մոտ, չէր էլ ուզում տեղից շարժվել. «Ա՛յ աղջի, վե՛ր կաց, մորդ օգնի, ի՞նչ ես սատել, մնացել»: «Հայրի՛կ ջան, չնեղանաս, ես շար էի կարոտել, դեռ չեմ կշտացել կարոտիցս»: «Խանում մայրիկի սեղանին դրածից հասկացա, որ համարյա ուրելու ոչինչ չկար: Ես զգացի, որ այն այլևս առաջվա տունը չէ»: «Դե պարմի՛ր, ջանը՛մ, բան չհասկացանք, ինչպե՛ս և ու՞ր գնացիր, Աստու աշքը բող միշտ քեզ վրա լինի: Բալի՛կ ջան, մարդ էլ մեկից այսպե՛ս փոխվի, ես ուղղակի ապշել եմ»: «Թող խոսենք, ջանը՛մ, -ասաց խանումս, -մեր կարոտներն առնենք»:

-Ինձ պաշարել էին Նազլուն ու խանումս, հարցնում էին, քե բացակայությանս ժամանակ որտեղ էի, ինչ էի անում: Այսպես խոսում էինք, չզգացվեց, քե ինչպես մթնեց: Ահա ես էլ եկա: Աղաս ապրուստի կողմից շատ ծանր վիճակի մեջ է, Նիկոլ եղբորն ասեմ, տեսնենք՝ կարո՞ղ ենք ուտելիքով օգնել:

-Տնաշեն՛ն, այնքան ուտելիք կա, որ... տասը տարի էլ հայ զինվորներն ուտեն, չի վերջանա, -ասացի ես, -այս սահեղի պահեստների՛ն վերջանա՛լ կլիմի, ինչ ուզես, կա:

Մանուկը եղբայրը Նիկոլին պատմեց իր աղայի ծանր վիճակի մասին. «Առանց մի խոսքի, մի հար տրաբա քե՛ր ու ինչքա՛ն ու-

զում ես, քո աղայի համար ուրելիք փա՛ր»։ Մանուկն առավոտ-յան ուրախ-ուրախ գնաց մի կաշկա բերեց և վրան մի պարկ շաքար, չորս պարկ ալյուր, մի բաք յուղ, արկղներով օֆիցերսկի պեչենի, պահածոներ բարձավ։ Չիու տերը թե.
«Ախպե՛ր, հերիք է բարձես, չին այդքանը փանել չի կարող»։ «Մի՛ նեղանար, ախպե՛ր ջան, քանկագին փեղ ենք փանում։ Հովհաննե՛ս, արի գնանք ծանոթացնեմ աղայիս և քո եղբոր նշանածի հետը»։

Շարժվեցինք, հասանք ու անցնում էինք մի դայֆայի¹⁶¹ մոտից, այստեղից բարձր խոսակցության ձայներ էին գալիս՝ գյավու՛ր, գյավու՛ր... Այս Մանուկը թե.
«Տղե՛ք, կանգնե՛ք,-գնաց դայֆեն մտավ, բավականին ուշացումով գույնը գցած դուրս եկավ՝ ինքն իրեն ասելով,-ա՛խ, ես ինչպե՛ս էի մոռացել»։ Ես հարցրի.
«Ի՞նչ եղավ, Մանու՛կ»։ «Ե՛կ այստեղ, չեռքդ դի՛ր սրտիս, փե՛ս, թե ինչ արագությամբ է սիրտս խփում»։ Իրոք որ Մանուկի սիրտը չափից դուրս արագ էր խփում։ «Արի մի քիչ ջու՛ր խմիր, սիրտդ կհանգրսփանա»։ Աղբյուրը մոտիկ էր, լավ լվացվեց, ջուր խմեց, իրոք որ հանգստացավ։ «Հովհաննե՛ս, շատ շնորհակալություն»։ «Ի՞նչ պարտքեց քեզ հետ, Մանու՛կ»։

-Հովհաննե՛ս, մեր թաղի պոլիցիեն էր, քաղաքի հայերին Երզրնկա սավգյաթ¹⁶² տարավ, քսան օր չկա, ես բոլորովին մոռացել էի այդ գազան հրեշին։ Ես ձայնից միանգամից ճանաչեցի, երբ ներս մտա, տեսա՝ իրոք որ նա է։ Մի թուրքի հետ վիճում էր, ինչ-որ բանի համար հայերին մեղադրում։ Ի՞նչ անենք հիմա, Հովհաննե՛ս։

-Քանի որ ձեր թաղի պոլիցիեն է, չի փախչի, արի ապրանքը տանենք ձերոնց հասցենք, հետո կմտածենք, թե ինչ անենք։

-Դու շատ ճիշտ ես ասում, գետնի տակն էլ լինի, ես նրան կգտնեմ, լավ, գնանք։ Բավականին գնացինք։ «Հասանք», -ասաց Մանուկը։

Դուրը բացեց Նազլուն.
«Ի՞նչ եղար, փնաշե՛ն, առավորվանից աչքս դնից չի հեռանում»։ «Չի՛նվոր ենք, սիրելի՛ս, մի՛ նեղանա, մեր զինվորական պարտքն ենք կատարում»։ Ես նայում էի այս չքնաղ աղջկան. կարծես մի հրեշտակ լիներ։ «Ահա, ծանոթացի՛ր իմ քանկագին ընկերոջ՝ Հովհաննեսի հետը»։ «Քո ընկերոջն էլ, քեզ էլ մատաղ, դե՛ ներս հրամեցեք»։ «Դարպասը բա՛ց, մի քիչ ուրելիք ենք քերել, դատարկեցինք»։ Խանումն ու աղան եկան, ապրանքը դատարկեցինք։ Մանուկն ինձ ծանոթացրեց իր աղայի ու խանումի հետ։ «Այ բալամ, այս ի՞նչ նեղություն եք քաշել, չե՛ն նեղանա չե՛ր մեծերը»։ «Աղա՛ ջան, մի՛ նեղանա, քերածս մի մեծ քան չի, կարծեմ դու ավելին ես արել ինչ համար»։ «Ապրե՛ս, ապրե՛ս, բայի կ՛ ջան,-ասաց խանումը,-դու քո կյանքում ոչ մի վարտ օր չտեսնես, գիշեր ու ցերեկ միշտ քեզ համար եմ աղոթում երկինք-գետին սրեղծող ալլահին»։ Ապրանքը դատարկեցինք պրծանք։

-Աղա՛ ջան, կներեք, մի փոքր գործ կա, գնանք ու շուտ էլի հետ կգանք։ Մի փոքր պարան է հարկավոր, կարո՞ղ եք տալ։

-Այս լոպեխս,-ասաց Նազլուն ու բերեց պարանը։

-Ի՞նչ պիտի անես պարանը,-հարցրի ես։

-Հիմա կտեսնես, թե ինչ պիտի անենք։

-Շուտ կգաք, չուշանաք,-ասաց Նազլուն։

Հասանք դայֆախանան, ներս մտանք, Մանուկը ուղիղ գնաց այնտեղ, որտեղ նստած էր Ռաշիդ պոլիցիեն։ Նրանք մոտից տաք-տաք ինչ-որ բանի մասին էին խոսում։ Մանուկը ռնուվերը հանեց.
«Ձեռքերդ վե՛ր, Ռաշի՛դ բեկ»։

-Ես, ես Ռաշիդը չեմ, ձեր կարծիքը սխալ է։

-Հովհաննե՛ս, կապի՛ր դրա ձեռքերը։

Ես մոտեցա, հանգիստ կապեցի դրա ձեռքերը։ Այդտեղ

գտնվող մարդիկ հետաքրքրությամբ մեզ էին նայում: Միանգամից դայֆախսանեն դատարկվեց մարդկանցից: «*Դե մե՛զ հեպուկիր*», - հրամայեց Մանուկը: Ես առջևից էի գնում, մեջտեղից՝ բռնավորը, հետևից էլ՝ Մանուկը: Հասանք կազարմա, ներքևի հարկում հարմար մի փոքր սենյակ կար. «*Այս էլ քո սենյակը, Ռաշի՛ դ էֆենդի*»:

-Ես, ես...նորից եմ ասում, ձեր ասած մարդը չեմ, դուք սխալ եք, ջանը՛ մ...

-Ես սխալ չեմ, դու մեր թաղի պոլիցիա Ռաշիդ էֆենդին ես, հասկացա՞ր:

-Իսկ ո՞վ ես դու, ես քեզ չեմ ճանաչում:

-Մահմադ ադա Ալավդարին ճանաչո՞ւմ ես:

-Այո՛, ճանաչում եմ:

-Իսկ նրա մոտի ռդադին ճանաչո՞ւմ ես:

-Ախր նա մի փոքր տղա էր:

-Այդ տղան ես եմ, հիմա հասկացա՞ր:

-Է՛յ ալլահ, մի՞ թե դու ես:

-Հիմա դու ճշմարտությունը պիտի ասես, ինչ որ քեզ հարց կտանք, հասկացա՞ր: Ինչպե՛ս քաղաքի հայերին տարաք սավզյաթ, ինչպե՛ս սպանեցիք մարդկանց, և ովքեր են քո հետի ջանդարմեքը: Եթե ճշմարտությունը ասես, ես երդվում եմ Աստծո անունով, քո կյանքին վտանգ չի սպառնա միայն մի պայմանով, եթե ասես քո հետի ջանդարմաների անունները:

-Ա՛յ ադա, ճիշտ եմ ասում, դու սխալվում ես, ես քո ասած մարդը չեմ, հավատա՛:

-Ես ադա չեմ, մի հայ տղա եմ, որը ձեր սրից է ազատվել:

-Այդ Մահմադ ադան քեզ պես դարիդայնի խզմատքար¹⁶³ չուներ:

-Իսկ մոտը տասը-տասնչորս տարեկան տղա ունե՞ր:

-Այո՛, ունեք:

-Այդ տղան ես եմ, հիմա հասկացա՞ր: Ուզո՞ւմ ես ձեր տան մարդկանց անուններն էլ ասեմ, թե քանի հոգի էիք: Հիմա հավատացի՞ր, որ դու ես իմ փնտրածը, Ռաշի՛ դ էֆենդի: Առաջինը քո հետի ընկերների տեղն ասա՛, թե քանի հոգի էիք սավզյաթ տանող ջանդարմեքը:

-Ես որ ճշմարտությունը խոսեմ, ինձ չե՞ք սպանի:

-Ապահով կարող ես լինել, չե՞ որ ես երդվեցի, որ քեզ ոչ մի վտանգ չի սպառնա, եթե ճշմարտությունը խոսես: Դե սկսի՛ր խոսելը, Ռաշի՛ դ էֆենդի: «*Ուրեմն այսպես, մեզ՝ ջանդարմաներիս՝ որպես ապահով պաշտպանների, կարգադրված էր Էրզրումից առաջին քարավանը հիսուն-վաթսուն սայլերով Երզնկա հասցնել, բայց իրականում հրամայված էր արգելք չհանդիսանալ մահմեդականներին, պետք է բողոքենք, որ ճանապարհին ով ինչ ուզում էր, աներ: Այդպես հասանք Մամախաթուն՝ Եփրատի մոտի կամուրջը¹⁶⁴: Մեր միդյուրը կանչեց բոլոր ջանդարմաներիս, հրամայեց, որ վաղը այսպեղ վերջացնենք փասներեք փարեկանից սկսած մինչև վերջին ծեր փղամարդուն, քանի որ Մանսադարսահն շար հարմար րեղ է. «Քարավանի մարդկանց կհավաքեք, կսպանեք չորի մեջ ու կքափեք Եփրատը: Հեղո մնացածին կհասցնեք Երզնկա: Ես կարծում եմ, որ դայրման¹⁶⁵ կլինեք, չեք խնայի չեք ուժերը»:* Ես ասացի. «Ներողություն, մի հարց եմ ուզում փախ, մինչև Մամախաթուն հասնելը դուք՝ ջանդարմաներդ, ինչ ուզեցեք, արե՛լ եք ժողովրդի հեպ, ճի՞շտ է, չեք ուզած կանանց, աղջիկների հեպ վարվել եք չեք ցանկությամբ: Ինչքան փող որ ունեցել եմ, հավաքել եք չեք ուժի, ծեծի միջոցով, ճի՞շտ է: Ահա այսպիսի բաներ եք արել»:

«Այո՛, ճիշտ է, դարչավ ինչ-իսկ դու որպեղի՞ց գիտես, որ այդպիսի բաներ ենք արել»:

-Ես շատ լավ գիտեմ, թե ինչ եղավ Էրզրումի ժողովրդի հետ,

քանի որ ինքս եմ ականատես եղել: Հիմա լսի՛ր ինձ, դուք ինչքան որ կոտորեցիք Մամախաթունի մոտ, մնացածին հավաքեցիք բերեցիք Երզնկա: Նորքյաղի մոտ թուրքերը հարձակվեցին ու նորից կոտորեցին, իսկ մնացածին բերեցին քաղաքի տակը՝ Չամբալաք: Երեկոյան սկսեցին ջարդելը, ճի՛շտ է:

-Տղա՛ ջան, դե ասա՛ տեսնեմ՝ որտեղից գիտես այդ բոլորը, որ ես էլ հավատամ:

-Ես ինքս երզնկացի եմ, դարադիգեցի: Մեր գյուղը Երզնկայից հինգ կմ դեպի արևելք է. երբ որ ժողովրդին երեկոյան սկսեցիք ջարդելը, մենք, կոտորին պառկած, լավ լսում էինք անմեղ ժողովրդի վայնասունը, լացն ու գոռոցը: Առավոտյան էլ ես ու իմ ընկեր Դուրսունը եկանք ու ականատես եղանք ձեր չարագործությանը՝ մորթոտված ոչխարի պես ընկած դիակներին: Մի օր առաջ ես խոսել էի մի կնոջ հետ, որը այս քարավանից էր: Դուք՝ ջանդարմեքդ, արաբների մեջ ինչ ուզել, արել եք, ճի՛շտ է, և տղամարդկանց էլ Մամախաթունի կամրջի մոտ կոտորել... և՛ խուժանը, և՛ թուրքերն ու քրդերը, և՛ դուք...

-Ճիշտ է, ճիշտ է, տղա՛ ջան, -ասաց Ռաշիդ Էֆենդին՝ մատները տրորելով, ախուվախ անելով, -հրամայված էր, մենք էլ կատարում էինք, այդպիսին էր եղելությունը:

Մանուկը դարձավ նրան. «Դե հիմա շարունակի՛ր քո պատմությունը, ի՛նչ արեցիք, ինչքա՛ն ոսկի հավաքեցիք քարավանից: Օրինակ դու, ինչքա՛ն հավաքեցիր»:

-Ինչ որ հավաքում էինք, տալիս էինք միդյուրին, որպեսզի վերջում հավաքված գումարը բաժանի մեր ջանդարմաներիս վրա:

-Հետո բաժանեցի՞ք, ինչքա՛ն հասավ քեզ:

-Ինձ հասավ 500 ոսկի, 100 փանկնոտ¹⁶⁶, կանացի 30 մատանի, 20 հատ էլ վզի ցեպ, ահա բոլորը:

-Լավ, շարունակի՛ր պատմությունդ, ինչպե՞ս կոտորեցիք:

-Մենք դեռ որևէ գործողության պատրաստ չէինք, երբ տեսանք, որ Դերսիսի քրդերի մի ահագին բազմություն գալիս էր ճանապարհով, իսկ Մամախաթունից էլ մեր կողմի թուրքերը հարձակվեցին, սկսեցին թալանելը, սպանելը: Մենք բոլորովին չմասնակցեցինք, նայում էինք, թե ով ինչպիսի «*բաջուրյուն*» է անում: Բավականին երկար տևեց կոտորածն ու թալանը, ինչ գլուխներդ ցավացնեմ, կեսօրին մոտիկ վերջացավ խուժանի գործողությունը: Ապրանքով լիքը ոչ մի արաբա չէր մնացել: Մնացել էին անպետք կանայք ու երեխաները: Մենք դրանց հասցրինք Երզնկայի տակ՝ Չամբալա քյորփուսի մոտ: Նորից խուժանը վրա տվեց, մնացածին էլ այստեղ սպանեցին: Ահա իմ՝ Էրզրումից սավզյաթ տարած ողջ հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

-Եվ դու պնդում ես, թե դուք՝ ջանդարմաներդ, ոչ մի մարդ չե՞ք սպանել, չե՞ որ իմ ընկերը վկա է. նախքան Չամբալա քյորփուսի մոտ կոտորելը նա խոսել է սովզյաթ մի կնոջ հետ, որը ասել է, որ տղամարդկանց դուք՝ ջանդարմեքդ եք կոտորել: Լավ, հիմա դու այս ջանդարմաների և միդյուրի հասցեները տու՛ր, կպարզենք:

-Ինչ որ ես գիտեմ, թե ով որտեղ է, կասեմ, մնացածի տեղը չգիտեմ:

-Լավ, գրի՛ր քո գիտեցած մարդկանց տեղը:

Մի յոթ մարդու հասցե տվեց. «*Ահա ինչ հեկր եղած ջանդարմաների հասցեները*»: «*Մի հարց, Ռաշի՛դ Էֆենդի, ինչու՞ դուք չփախաք, երբ ոռուք Էրզրումը գրավեց, չվախեցա՞ք*»:

-Վախենալի՛նք, չվախենալի՛նք, ի՛նչ կարող էինք անել, երբ ոռուները Էրզրումը հանկարծակի վերցրին: Չմեռն էլ շատ սաստիկ էր, մեկ է, եթե փախչեինք էլ, ճանապարհին պիտի մեռնեինք: Որոշեցինք, որ ավելի լավ է՝ մնանք, քանի որ տեղի հայ էլ չկար, որ ինձ ճանաչեր, եկողներից էլ ո՞վ գիտեր, որ ես պոլիցիա եմ:

-Տեսնու՞մ ես, Ռաշի՛դ Էֆենդի, «*Նախախ դան երդա դալմազ*»

ժողովրդի ասած առակը ճիշտ է դուրս գալիս: Հիմա մի ուրիշ հարց, հայերից քո կողոպտած դրամն ու իրերը պետք է մեզ վերադարձնես, այդ դրամը մենք կհանձնենք հայ որբերին խնամող շտաբին: Կարծում եմ՝ դու դեմ չես:

-Ես ուրախությամբ կտամ:

-Դե հիմա գրի՛ր քո խանութին, բող վերադարձնի հայերին պատկանող ոսկին:

- Չեզ մոտ բուղք ու մատիտ կա՞:

-Այս բուղքիս, ասաց Մանուկը,-ու գնաց բերեց բուղքն ու մատիտը:

-Ահա, խնդրեմ, իմ գրությունը, կարող եք գնալ ստանալ:

-Իսկ հիմա դու կմնաս, մինչև քո ընկերներին հավաքենք: Դուռը փակեցինք ու գնացինք, հասանք Ռաշիդենց տուն: «Ահա սա է», -ասաց Մանուկը և դուռը ծեծեց: Դուրս եկավ մի կին: «Ներողություն, դուք Ռաշիդ էֆենդու խանու՞մն եք»: «Ավա՛ղ (ա՛յո): «Խնդրեմ, ահա չեզ մի գրություն, չեք ամուսնու կողմից է»: Կարդաց, զայրացավ, հետն էլ. «Այս ի՞նչ հանելուկ է, ես չեմ հավատում»: «Չե՞ք հավատում, խնդրում եմ, եկեք միասին գնանք չեք ամուսնու մոտ, կխոսենք, կհավատաք, մենք զոռով չենք ստիպի չեզ»: «Չանը՛մ, անհարմար է, որ ես չեմ հեղձում: Լավ, լավ, ես հիմա,-գնաց, բավականին ուշացումով դուրս եկավ, մի փոստակ մեզ հանձնեց,-ահա այն ամենը, ինչ գրության մեջ գրված է: Տղե՛ք ջան, իսկ հիմա որտե՞ղ է ամուսինս»: «Մեզ մոտ է, ուզու՞մ ես, գնանք, տե՛ս»: «Չէ՛, ես ուզում եմ ասել, որ հիմա էլ չե՞ք նեղացնի, կգա՞ փուլ, հույսով լինեմ, չէ՞»: «Անպարճառ, ոչ մի վրանգ չկա, երեկոյան կգա: Հիմա, Հովհաննես, այս իրերը տանենք իմ աղայի փուլը, մինչև որ այս հանելուկը վերջացնենք»: Հասանք տուն, Նազուր անհամբեր մեզ էր սպասում, խանութն էլ սեղանը պատրաստել ու մեր ճամփին էր նայում. «Չանը՛մ, ի՞նչու

չար ուշացաք», -խանութն մի կողմից, աղան մյուս կողմից խնդրելով, դուրբան լինելով, նստեցինք: Լավ քաղցած էինք, ախորժակով կերանք, հետն էլ անուշ-անուշ խոսեցինք: Հետո Նազուրն սեղանը հավաքեց, Մանուկը քե. «Խանու՛մ մայրիկ, ահա քեզ մի քանակագին պահուստ, երբ որ ուզենք, նորից մեզ կհանձնես, սրանք ուրիշի իրեր են»: Խանութն քե. «Բա՛ց տեսնենք՝ այդ ինչ քան է»: «Ճիշտ որ, լավ ասացիր, մայրի՛կ, մենք սրացանք, բայց չմտածեցինք էլ բացել փոստակը»: Մանուկը բացեց տոստակը: Կարմիր թուրքական ոսկիները պսպղացին, խանութն լրիվ մեզ էր հանձնել այն, ինչ որ Ռաշիդը մեզ ասել էր, քե հայերից է կողոպտել: Մանուկը դարձավ իր խանութին. «Խանու՛մ մայրիկ, այս ցեպը իմ կողմից քեզ նվեր՝ որպես լավ մայրիկի: Ես իմ ձեռքով քո վզին եմ գցում, բարով վայելես, մայրի՛կ ջան,-մի հար էլ ցեպ վերցրեց,-սա էլ, Նազու՛ր ջան, քեզ նվեր իմ ընկերոջ կողմից,-, մի հար էլ կանացի մատրանի իր կողմից նվիրեց ու ասաց,-մնացածը կպահես, մայրի՛կ ջան, եր կրաս, երբ որ պահանջենք»: Երեքն էլ՝ աղան, խանութն ու Նազուրն, զարմացել, մնացել էին այդ օրվա ուտելիքի, ոսկեղենի համար: Միայն աղան ասաց. «Այս ի՞նչ քան է, երա՞զ է, քե՞ իրականություն, այքերիս չեմ հավատում»:

-Աղա՛ ջան, ասաց Մանուկը,-հետո կպատմեմ իրականությունը, գնանք, Հովհաննես, ես դեռ անելիք շատ ունեմ, առայժմ մնացե՛ք բարով:

Նազուրն քե. «Այսօր կգա՞ս, Մանու՛կ»: «Մի կարևոր գործ կա, եթե այսօր վերջացրինք, կգամ, չնեղանաս, Նազու՛ր ջան»: Դուրս եկանք: «Գիտե՛ս, Հովհաննես, ես աղային եղելությունը չասացի, վախենում էի՝ լուր հասցնեք: Գնանք Նիկոլ եղբոր հետ խորհրդակցենք, քե ինչպես չեքբակալենք այդ յոթ-ութ հոգուն»: Հասանք մեր կազարմեն, եղբայր Նիկոլն այնտեղ չէր, սպասեցինք, բավականին ուշ եկավ: Մանուկը մեկ առ մեկ եղելությունը պատ-

մեց: «*Լավ,-ասաց Նիկոլը,-մնա առավոտյան, էլ հիմա ուշ է*»: Առավոտյան հինգ զինվորով գնացինք մարդագայլերին ձերբակալելու: Անցնում էինք մի դայֆախանայի մոտով, Նիկոլ եղբայրը ասաց. «*Եկեք մեկ-մեկ հալո դայֆախաներ*»: Մտանք ներս, նստեցինք մի դատարկ սեղանի շուրջ: Ղայֆաջին հայ էր, Նիկոլը ասաց. «*Հինգ հալո դայֆախաներ*»: Նստած խոսում ենք: Մեր կողքի սեղանին էլ երեք հոգի նստած խոսում էին Երզնկայի նահանգի մասին, թե ինչ դժվարությամբ հասել են Էրզրում, թե ինչպես էին քրդերը Եփրատի կամուրջը այրել, սակայն ինչ դժվարությամբ իրենք կարողացել են անցնել գետը:

Անսպասելի հանդիպում

Ես դարձա. «*Ներողություն, եղբայրներ, դուք Երզնկացի ե՞ք*»: «*Հա՛, փրկա՛ ջան*»: «*Ո՞ր գյուղացի եք*»: «*Ես փթառեչցի եմ, սա էլ իմ մորաքրոջ փրկան է՝ դարադիզեցի, իսկ մյուսն էլ գյուլիջանցի է*»: «*Ներողություն, դու դարադիզեցի ու մ՛ փրկան ես*»: «*Ես Պողոսի փրկան եմ*»: «*Վա՛յ, եղբայր, Հմայակ, դու՞ ես, ես Հովհաննեսն եմ՝ քո եղբայրը*»: «*Տեսա՞ր, փրկա՞ր, ես որ ասում էի՝ փնտրելով չենք կարող գտնել, գուցե պատահի*»: «*Իսկ ես էլ մորաքրոջդ փրկան եմ՝ Գարեգինը*»: Ես փաթաթվեցի եղբորս, համբուրում եմ, հետն էլ լաց եմ լինում. «*Այսպիսի՛ հանկարծակի հանդիպում էլ լինի*»: «*Տնաշենի՛ փրկա,-ասաց Գարեգինը,-մեռանք քեզ փնտրելով*»: «*Լավ, փրկե՛րք,-ասաց եղբայրս,-գնանք մեր փուն, այսօր լավ քեֆ անենք*»: «*Ես չգիտեմ, մեր փասնապետը գիտե, Նիկոլ եղբորն ասացն՛ք*», - ու ցույց տվեցի Նիկոլին: Մանուկը չգիտեմ ինչ փսփսաց Նիկոլ եղբոր ականջին: «*Շատ շնորհակալ ենք ձեր հրավերի համար, մի կարևոր գործ կա, պետք է այսօր անսպասելի կարարենք: Հովհաննեսին փարե՛ք ձեր հետ, մենք մեր գոր-*

ծը կվերջացնենք, նոր միասին մի լավ քեֆ կանենք: Դե հիմա մնա՛ք բարով, մենք գնում ենք մեր գործին», - ասաց Նիկոլը, ու նրանք գնացին: Գնացինք հասանք մորաքրոջս տղայի՝ Գարեգինի տունը, կինը՝ Մարիամը, մեզ ուրախությամբ դիմավորեց: Եղբայրս՝ Հարությունն էլ հետն էր: Ես Հարությունին հարցրի. «*Հարավարդին չգտա՞ք*»: «*Ո՛չ*», - պատասխանեց նա: Եղբայրս՝ Հմայակը, սկսեց ինձ հարցուփորձ անել. «*Որտե՞ղ էիր, այսքան ժամանակ մեռանք քեզ ինչ հարցուփորձ անելով*»: Ես մեկ առ մեկ սկսեցի պատմել այն, ինչ որ դուք արդեն գիտեք, վերջում հարցրի. «*Ինչու՞ այսքան ուշացումով եկար Ռումիհայից, եղբայր*»:

Հովհաննեսն ս ջան, ես էլ ճանապարհին փորձանքի պատահեցի, դրա համար էլ ուշացա: Հորեղբայր Պետրոս ամին ինձ երկու հազար ռուբլի տվեց, թե շուտ գնա՛, հասի՛ր, երեխաներին բե՛ր: Հասա Օդեսա¹⁶⁷, հանդիպեցի մեր երկրացիներին, ես էլ մի օր փորձեցի նրանց հետ խումար խաղալ¹⁶⁸, հազար ռուբլի կրվա և այդպես մի քանի օր շարունակեցի, որպեսզի տանուլ տված գումարս հետ դարձնեմ: Բայց միանգամից մնացածն էլ տարվեցի, մնացի առանց կոպեկի: Վերջը որոշեցի քաղցից չմեռնելու համար մի արկղ գնել ու կոշիկ մաքրել, սակայն ի՞նչով գնեի, քանի որ փող չունեի, ստիպված կոստյումս մի կոշիկ մաքրողի վաճառեցի: Այսպես սկսեցի կոշիկ մաքրելը, վաստակածս փողով նորից գնում խումար էի խաղում այն հույսով, որ կրվածս գումարը հետ վերադարձնեմ: Եվ այսպես չորս-հինգ ամիս շարունակեցի, բայց ոչ մի արդյունքի չհասա, վաստակածս փողերն էլ էի կրվում, վերջը մի օր էլ Ռումիհայից երկու մարդու պատահեցի, որոնք պետք է Երզնկա գային՝ իրենց ընտանիքներին փնտրելու: Ես արկղս վաճառեցի ու դրանց հետ հասա Երզնկա: Գտա Հարությունին, նա պատմեց եղելությունը, թե ինչպես Էրզրումից տարել էին Հա-

զարվարդին: Դու գնացել էիր Հազարվարդին փնտրելու:

-Եղբա՛յր, դու հին արհեստիցդ դեռ չես հրաժարվել, մեզ մոտ էլ էիր խաղում, ես հիշում եմ հայրիկս դրա համար քեզ ծեծում էր:

Մի քանի օր այսպես ուրախ անցկացրի: Մի առավոտ էլ արագ շորերս հագա, գնացի մեր կազարմեն, որպեսզի տեսնեմ՝ ինչ արդյունքի հասան տղերը, ձերբակալեցի՞ն բոլորին, քե՞ ոչ: Առավոտ էր, տղերը դեռ չէին վեր կացել, Մանուկն էլ չկար: Տղեքին հարցրի.«Որտե՞ղ է Մանուկը»: Նրանք պատասխանեցին.«Հիմա երբեմն Մանուկը գիշերը չի գալիս»: Նիկոլ եղբայրը քնից նոր էր արթնացել.«Բարի՛ լույս, եղբա՛յր, քանիսի՞նք բռնեցիր»: «Ոչ մեկին, Հովհաննեսն»: «Ինչպե՞ս թե»: «Մենք էլ չգիտեմք, քե ինչպես: Քեզանից որ բաժանվեցինք, գնացինք առաջին հասցեով: Դուռը ծեծեցինք, բայց ոչ ոք չպատասխանեց»: Մանուկը քե.«Երկա՞ր պիտի սպասենք»: Թռալ, բակի դուռը բացեց, մտանք սենյակները. ամեն ինչ իր տեղում էր, բայց տանը ոչ ոք չկար, ամբողջ տունը տակնուվրա արեցինք, մարդ չգտանք: Նստել մտածում էինք, քե ինչ պիտի անենք: Ամեն ինչ քարտուքանդ արեցինք, տան բոլոր իրերը հայի ապրանքներ էին, նորից սկսեցինք սենյակները ստուգելը, բայց ոչ մի հետք չգտանք: Մանուկը մեզ ասաց.«Եկե՛ք, մի հետք եմ գտել»: Հավաքվեցինք այնտեղ, որտեղ որ պատրվի մի մարդու անցնելու չափ բանդված էր ու տանում էր դեպի մի ուրիշ սենյակ: Մտանք նոր հայտնաբերած սենյակը. դու մի սափ, այդ անցքը իրար էր միացնում այս և հարևանի սենյակները: Այս սենյակն էլ ստուգեցինք. ամեն ինչ տեղում էր, բայց մարդ չկար: Վերջը որոշեցինք գնալ տուն: Այսպես փոր ու փռնման դարձանք եր, Մանուկը բռնավորին ուրեկիք տարավ և իմ ասածով հարցրեց, քե այդ մարդկանց հասցեները, որ տվել էր, հիմա այստե՞ղ են: Մանուկը հետ եկավ և գիտես՝ ինչ հաղորդեց, որ դայֆասխանայում իր հետ սեղանի շուրջ նստած են եղել ու տես-

նելով, որ իրեն չերբակալում են, գլխի են ընկել, որ իրենց էլ շուրով կչերբակալեն ու իրենց գլխի չարեն տեսել են: Մենք որոշեցինք գիշերը գնալ: Գնացինք, սակայն նորից ոչ մի մարդ չկար, տները դատարկ էին: Ահա եղելությունը, մեր անտրոջ լինելու պատճառով փախցրինք մարդազայլերին, Հովհաննեսն՝: Հիմա Մանուկը որտեղ որ է կգա: Տեսնես՝ չես մանաչի, թուրքի շորեր է հագել, գիշեր-ցերեկ քուն չունի, հա հետևում է, որպեսզի մի հետք գտնի, բայց չի հաջողվում, տեսնենք՝ այսօր ինչ լուր կբերի»:

Մանուկը տխուր-տրտում եկավ, բարեկեց: «Ի՞նչ է, Մանուկ, նորից ոչ մի բան չնկատեցի՞ր»: «Ոչ մի բան»: «Հեղաբորքի է, տները թողել փախել է՞ն», -հարցրի ես: «Ի՞նչ կա այդտեղ չհավարարու, շար հավանական է: Մի քանի անգամ էլ ես եմ Մանուկի հետ խուզարկությանը մասնակցել, բայց չկան ու չկան»:

Մի օր Մանուկը դիմեց Նիկոլ եղբորը.

-Դու ինձ մի խրա՛տ տուր, ես ի՞նչ անեմ այդ աղջկա հետ¹⁶⁹: Ինձ ստիպում է քե.«Ինչ տա՛ր, քանի շուր է, սիրտս լավ բան չի խոստանում»: Ի՞նչ անեմ, ես մոլորվել եմ: Այստեղ երեք տնվոր բասենցի կա, մոտ օրերս պիտի քոչեն դեպի Ղարս¹⁷⁰, ուզում եմ հանձնել դրանց, պահեն, մինչև որ խաղաղություն լինի, փողն իրենց ուզածի չափ հերիք է: Ի՞նչ ես ասում, եղբա՛յր:

-Շատ լավ ես մտածել, այդպես էլ արա՛:

Ու այդպես էլ Մանուկը Նազլուին հանձնեց իր հայրենակիցներին. ճիշտ որ Նազլուի սիրտը լավ բան չէր գուշակել. Մանուկին սպանեցին 1918թ. Շորագյալի Բաշ գյուղում, իսկ Նազլուին 1919թ. հանդիպեցի Սիսիանի Ղալաջա¹⁷¹ գյուղում: Այս գրքում կկարդաք այդ մասին:

Ուտելու ամեն բան կար: Մի թուրք ամեն օր երկու դույլ կաթ էր բերում, իսկ դրա դիմաց մեր տասնապետը տալիս էր ալյուր, կրուպա, պեչենի, ու այսպես ապրում էինք:

Էրզրումի անկումը

Մի օր՝ առավոտյան, զինվորները հավաքվել էին բերդի վրա և նայում էին դեպի արևմուտք. «Այս ի՞նչ բան է, փղե՛ք, թուրքը գալիս է»: Մենք էլ վազեցինք, ելանք բերդի վրա, տեսանք, որ, իրոք, մի սև կետ շարժվում է: Հիմա ես ինչ որ պիտի ասեմ Էրզրումի նահանջի մասին, գիտեմ, որ դուք չեք հավատալու, քանի որ ինչպես կարելի է առանց կռվի քաղաքը հանձնել թշնամուն: Հավատացե՛ք, իմ պատմածի մեջ ոչ մի սուտ չկա, կան մարդիկ, որոնք կհաստատեն, որ, իրոք, այդպես էլ եղել է: Կանգնել ենք բերդի վրա, նայում ենք, թե ինչ է տեղի ունենալու: Մանուկը վազեց կազարմա, տեսնեմ՝ իմ ու իր զենքը բերել է. «Վերցրու՛, ահա քո զենքը»: Մի քար բերեց, խշտիկը հանեց, սկսեց սրելը: «Ի՞նչ ես անում, Մանուկ»: «Չգիտե՞ս ինչ եմ անում: Պատրաստվի՛ր, հիմա կռիվը կսկսվի, դու էլ խշտիկդ սրի՛ր, հարկավոր է մեր հարազատների վրեժը հանել: Երբ մեր զորքը սկսի հարձակվելը, մենք էլ պիտի մասնակցենք»:

Մանուկ, լսի՛ր ինձ, ու՞ր է մեր կողմից չկա ոչ մի պատրաստություն թշնամուն դիմադրելու համար:

Ի՞նչ ես ասում, Հովհաննես՛ս, երեխա խո չես, որ այդպես ես խոսում, փախչելու տեղ էլ չկա, երևի ուզում են, որ լավ մոտենան, որպեսզի կրակի տակից մարդ չազատվի:

Ես նորից հարցրի. «Մանուկ...»: «Ի՞նչ է»: «Ախր մեզնից առաջ զորք չկա, մենք ենք՝ պահեստի փղեքը և Երզնկայի դռան պահակները: Ու՞ր է, ուրիշ զորք չկա, ո՞վ պիտի կռվի, քանի որ ոչ մի պատրաստություն չկա մեր կողմից: Հիմա այստեղ պետք է լիքը՝ զինվորներ լինեին, որպեսզի գնդացիներով, թնդանոթներով դիրքավորվեինք, պատրաստվեինք կռվին: Տե՛ս, թշնամին համոզե՞նում է»: «Դու շատ միշտ ես ասում, Հովհաննես՛ս, չէ՞ որ եթե կռիվը սկսվի, հենց այստեղից պիտի սկսվի»: Մանուկը սառեց, մնաց զենքը ձեռքին, զարմացած նայում է թշնամու շարժվելուն:

Նիկոլ եղբայրը գոռաց. «Հովհաննես՛ս, Մանուկ, շուր եկե՛ք այստեղ»: «Ես չեմ գա, Մանուկ, գնա՛, փե՛ս, թե ինչ է ասում»: Տեսա՛մեր տղեքը բոլորը գնացին դեպի քաղաք: Քսան բոպե չէր անցել, հետ եկան, յուրաքանչյուրի ձեռքին՝ մեկ-մեկ փթանոց երկու ժեշտից աման: Հիսնապետը խմբերի բաժանեց, ես նայում եմ, թե ինչ են անում մեր տղեքը: Միմոնը վազեց. «Շուր սրի՛, նահանջում ենք, ես չեմ պայուսակները պատրաստել եմ՝ սուխարի, պահածո եմ դրել, հիմա պահեստները պիտի վառենք»:

Մենք նայում ենք, թե ինչպես թուրքը դանդաղ առաջ է շարժվում, բերդի վրա լիքը զինվորներ նայում էին: Երբ ուրիշ գյուղից հարս էին բերում, դուրս էին գալիս նայելու, հիմա էլ մենք էինք թշնամուն նայում: Իսկ թշնամին գալիս էր ուղիղ ճանապարհով. ոչ մի վախ, երկու շարքով հանգիստ գալիս էր: Հիսնապետը գոռաց. «Եկե՛ք, ճանապարհի համար ուրեկիք վերցրե՛ք»: Ես նորից տեղիցս չեմ շարժվում, հիմա ուր որ է կսկսվի կռիվը, բայց մեր կողմից չկա և ոչ մի պատրաստություն, չորս կիլոմետր էլ չի մնացել, թշնամին կմտնի քաղաք: Բերդի վրա դեռ լիքը զինվորներ են, նայում են, կասկածում, քանի որ նահանջի ոչ մի նշան չկա¹⁷²: Դաշտի մեջ կանգնեցին. մեր հիսնապետը հրամայեց. «Բոլոր պահեստները հրդեհել՛»: Ամանների բեմզինը լցրեցին պահեստների վրա, սկսեցին վառելը: Քաղաքը տարբեր կողմերից վառվում էր, կարծես թե ողջ քաղաքն էր վառվում: Իսկ ես ու Մանուկը դեռ նստած կռվին ենք սպասում, թե ինչպես պիտի այն սկսվի: Միմոնը վազեց եկավ. «Ի՞նչ եք նստել, վե՛ր կացեք, նահանջ է»: «Ինչպե՞ս թե նահանջ է, կռիվ չպիտի լինի»: «Կլինի թե ոչ՝ չգիտեմ, իսկ հիմա նահանջ է, մերոնք շարժվում են»: Գնացինք հասանք մերոնց, պայուսակներս վերցրինք, շարժվում ենք: Քաղաքի բոլոր կողմերից զորքը շարժվում է դեպի արևելք՝ Ղարսի դռան կողմը: Վերջապես հասանք Ղարսի դուռը, այստեղ լիքը զինվոր էր, քաղաքի բոլոր կողմերից դեպի այս կողմ էին շարժվում: Մեր պահեստի զինվորները մոտ հարյուր հոգի կլինեին: Դռնից դուրս գալն

անհմար էր, իրար էին ջարդում: «Եկե՛ք այս կողմ», -ասաց Նիկոլ եղբայրը. բերդի տակը կանգնեցինք: Մանուկը քե. «Հովհաննէ՛ս, եկ բարչրանանք վերև, փեսաներ՝ թուրքը մտա՞վ քաղաք»: «Ա՛յ փղա, ի՞նչ գործ ունես, դարդը քե՞զ են փվել»: «Ահա մանապարհ կա վերև բարչրանալու, գնանք բարչրանանք, նորից հեպ կգանք, մի բուպե չի քաշի»: Երկուսով ելանք բերդի վրա, նայում ենք դեպի արևմուտք. չնայած որ պայծառ արև էր, ոչինչ չէր երևում, ողջ քաղաքը ծխի մեջ էր: «Նայի՛ր, Հովհաննէ՛ս, - ասաց Մանուկը,-ինչպես են ոչխարի նման իրար ջարդում, որպեսզի դռնից դուրս գան»: «Ծիշո՛ր որ, Մանու՛կ, իսկական նույն պարկերը, երբ ոչխարին դռնից բաց են թողնում՝ խուր ուփելու, իրար են ջարդում»: «Այսպես էլ բան լինի, այսքան զինվոր կա, ու առանց կովի բերդաքաղաքը թողնում են, այսպիսի դավաճանություն էլ լինի»: «Ե՛կ իջնենք ներքև, Հովհաննէ՛ս, մերոնք պարտասպանում են դռնից դուրս գալ»: Իջանք ներքև, չորս-հինգ ձիերի վրա բարձած՝ եկան ծանր գնդացիները, հետևից էլ՝ հետևակը՝ բոլորն էլ երիտասարդ, բայց ինչու՞ ենք նահանջում՝ մենք էլ չգիտենք: «Վա՛յ, աղայիս մնաս քարով չասացի», -ասաց Մանուկը: Ես էլ քե. «Եղբայրներս, վա՛յ, եղբայրներս մնացին»: «Չեն մնա, մի փեղ կհանդիպեք... Վա՛յ, Ռաշիդը, Ռաշիդին մոռացանք, մնաց բանտում, չպարծեցինք», -ափսոսանքով ասաց Մանուկը: Ես զարմացա. «Ի՞նչ ես ասում, Մանու՛կ, մի՞ թե մոռացար Ռաշիդին»: «Այո՛, մոռացա, մի կես ժամ չլսեց այս բոլորը, անապատելի կերպով նահանջի հրաման փվեցին»:

Հարգելի՛ ընթերցողներ, որպեսզի դուք հավատաք, որ այս բոլորը իսկություն է, ես մի վկա ունեմ, նա կհաստատի: Հիմա ապրում է Երևանի Կոնդ քաղամասում, տունը «Ծիծեռնակ» ճոպանուղու մոտ է: Վկաս Գաբրիել աղայի տղան է՝ երգնկացի Մուկուչը:

Քաղաքից բավականին հեռացել էինք, մեկ էլ տեսնենք. «Խա-

բարդա՛, խաբարդա՛¹⁷³», -մի տասը ձիավոր, պլետները ձեռքներին, գոռում են աջ ու ձախ նահանջող գորքի վրա: Մենք քաշվեցինք, կանգնեցինք մի կողմի վրա, որպեսզի տեսնենք, քե ինչ բան է: Երեք սահմակ անցավ, մեջք էլ լիքը, շուրթերի մեջ փաթաթված, սպիտակ փափախներով մարդիկ էին նստած: Ամեն մի սահմակին երեք ձի էր լծված, որոնք հևալով հագիվ քաշում էին սահմակները:

Ես հարցրի. «Ովքե՞ր ՞ են, Նիկո՛լ եղբայր»: «Չգիտե՞ս ովքեր են, մեր ազգի դավաճանները, -ասաց Մանուկը,-աստանան ասում է, խիսի այս շներին, փես, քե առանց ամորի ինչպես են փախչում, քաղաքն էլ հանչնին թշնամուն»:

Վերջապես հասանք Հասանդալա, հավաքվեցինք մի տեղ, կրակ վառեցինք, քեյ դրեցինք, հաց կերանք: «Նիկո՛լ եղբայր, -ասաց Մանուկը,-ես մի բան եմ ուզում իմանալ, դու մեծ ես, ավելին գիտես, բան մենք, ինչի՞ համար առանց կովի թողեցինք քաղաքը»: «Ես էլ քեզ պես, Մանու՛կ ջան: Բոլորիս համար էլ ցավալի է»: Մանուկը քե. «Եկե՛ք գնանք մեր Բասեյնի քաղնիրում¹⁷⁴ լողանանք, ես գիտեմ, որ այլևս չենք փեսանելու մեր հայրենիքը»: «Ու՞մ դարդն է կտրել, -ասաց Նիկոլ եղբայրը,-որ քեզ համար քաղնիր վառի, դու էլ լողանաս»: «Իմ ասածը հանքային փաթ ջուր է, հեռու չէ, եկե՛ք գնանք»: Գնացինք, այնքան էլ հեռու չէր, մի գեղեցիկ շենք էր: Մտանք, տեսանք զինվորները լողանում են, մենք էլ լողացանք: Գետնի տակից դուրս էր գալիս ո՛չ տաք, ո՛չ էլ սառը հանքային ջուրը:

Երեկոյան մեր կազարմեն մտան մի տասը-տասներկու մարդ, սկսեցին տրորվելը. «Այս ինչ անասարվածություն է, որ սրանք արեցին, առանց նախազգուշացնելու հանչնեցին քաղաքը, եթե այդպես պիտի լիներ, ինչու՞ վիրավոր, հիվանդ զինվորներին ժամանակին չուղարկեցին քիկունք»: Նրանցից մեկն ասաց. «Ա՛խ, ես կիսելազարվեմ, իմ աչքի առջև է, քե ինչպես բոլոր հիվանդանե-

րը լաց էին լինում»: Այդ տասներկու մարդն էլ լալիս էին՝ խփելով իրենց ծնկներին: Մենք մոտեցանք, որպեսզի իմանանք իսկական եղելությունը, եղբայր Նիկոլն հասցրեց. «Ի՞նչ է պատահել»: «Ի՞նչ ես ասում, ի՞նչ ես հարցնում, երեք շենք լիքը վիրավոր հիվանդ թողեցինք, որ թուրքը գա, սպանի»: «Ա՛խ, դուք, ազգի՛ դավաճաններ,-ասաց արանցից մեկը,-եթե ես գիտեմայի, թե ով էր նահանջի հրաման փոխը, փուն ու փեղը կայրեի, զոնե սիրտս կհանգստանար»: «Պարմե՛ք, զոնե մի բան հասկանանք»: «Ա՛յ փղա, չե՛ս հասկանում»: «Չէ՛, չեմ հասկանում»:

«Այս փասներկու մարդս հիվանդանոցի աշխատողներն ենք, սովորականի նման այսօր էլ հիվանդանոցում աշխատում էինք, առավոտվա գործերս պրծանք, սկսեցինք ճաշվա պատրաստությունը: Մեկ էլ փեսենք՝ գորք է գնում դեպի Ղարսի դուռը: Դեռ դրանք չէին հեռացել, փեսենք՝ ուրիշ փեղից է գորք գնում էլի նույն կողմը, քաղաքը մի քանի փեղից սկսեց վառվելը, մենք ոչ մի փեղեկություն չունեինք նահանջի մասին: Քանի գնաց, գորքի շարժը շարացավ, մեր բժիշկները հայրանեցին, որ նահանջ է: Այս անսպասելի լուրը լսելով՝ վիրավոր զինվորները, հիվանդները խառնվեցին իրար, այնպես էին լալիս «Մեզ ու՞ր եք բշտամունք թողնում, լավ է՝ դուք սպանեք»: «Խառնվել ենք իրար, չգիտենք՝ ինչ անենք: Մեր պալատի բժիշկը թե՛ «Շո՛ր բերեք, ով կարող է, թող հազնի, հեռանա քաղաքից, ուրիշ միջոց չկա, ով ծանր է, մնում է, մենք ի՞նչ կարող ենք անել»: «Եվ այդպես էլ հիվանդներին թողեցինք հիվանդանոցում: Լալով, ողբալով թողեցինք հիվանդներին ու հեռացանք: Հիմա հասկացա՞ք մեր դավաճան դեկավարների արածը, օջի ծնունդները թուրքից հազար անգամ վար չէի՞ն»:

Ու այդպես այդ գիշեր մնացինք Հասանդալայում, առավոտյան ելանք, ճանապարհ ընկանք: Վերջապես հասանք Ղանդարա: Գնացինք մեր ծանոթ Թերենդի տունը. «Բարև՛, հազար բարի, Թերենդի՛»: «Վա՛յ, բարև՛, հազար բարի,-մեզ էր նայում զարմա-

ցած,-այս որպեղի՞ ց եք գալիս»: «Էրզրումից»: Այդ օրը մնացինք Ղանդարա, մյուս օրը հասանք Սարիղամիշի կայարանը. «Տղե՛ք,-ասաց Նիկոլը,-ոչ մի փեղ չգնաք, հիմա ես գնամ, իմանամ մեր գնդի փեղը»: Շատ չսպասեցինք, Նիկոլ եղբայրը հետ եկավ. «Տղե՛ք, մեր գունդն այսօրեղ չի, Մելիմ¹⁷⁵ գյուղում է»: Քայլելով հասանք Մելիմ գյուղը, այն մալականի գյուղ էր: Տները դասավորված էին շոշի երկու կողմերում, մոտ երեք կիլոմետր երկարությամբ: Չգիտեմ՝ ինչքան մնացինք, ես հիվանդացա, ոտքերս նորից ուժեղ ցավում էին: Մի օր՝ առավոտյան, մեր գունդը չգիտեմ, թե ուր էր պատրաստվում գնալ: Մեր օֆիցերի դենչիկին՝ Վանոյին, հարցրի. «Ու՞ր ենք գնում»: «Հովհաննե՛ս, գունդը գնում է կովելու Մելիմ գյուղից դեպի արևմուտք՝ Երիթիլիսա¹⁷⁶, ես էլ սիրտի գնամ, պարոն պորուչիկն ինչ որ ունի, քեզ մոտ եմ թողնում, լավ նայիր, որ չգողանան, ով գիտի, կռիվ է, ամեն ինչ կպատահի: Դե՛՛ մնաք բարով, ես գնացի: Դու կմնաս գումակում»: Ելա նայեցի, ափսոս, որ հիվանդ էի, չէի կարող գնալ: Երեք ջորիների վրա ծանր գնդացիները բարձած՝ կանգնել են շարքով, ստուգում են, թե ինչ է պակաս: Դրսում կանգնած՝ նայում էի մեր տղեքին: Շարժվելու հրաման տվեցին: «Մնա՛ւս բարով, Հովհաննե՛ս, մենք գնացինք»: «Գնա՛ք բարով, փղե՛ք ջան»,-Մանուկը, Նիկոլն ու Միմոնը թափահարում էին թաշկինակները: Մելիմ գյուղի գումակում ես մնացի քսան օր: Հինգ ֆուրզոն էր մեր գումակը: Մի երեկո էլ գնդից մարդ եկավ, թե շուտ պատրաստվե՛ք, գումակը պետք է Ղարս¹⁷⁷ մեկնի: Արագ կերպով հավաքվեցինք, ձիերը լծեցինք, գիշերով մոտեցանք Ղարսին, մենակ մեր գումակը չէր, ուրիշներն էլ կային, որոնք նույնպես Ղարս¹⁷⁸ էին գալիս: Բերդից մեր վրա լուսարձակ էին գցում, մեկ այս, մեկ մյուս կողմն էին դարձնում: Վերջապես մտանք Ղարս: Առավոտյան մեր գումակը կանգնեց Ղարսի արևելյան կողմում, որը «Մալի մեյդան» էին ասում: Ուժեղ անձրև էր տեղում, ոտքերիս ցավը շատացել էր, պառկել էի ֆուրզոնի մեջ: Անձրևը գնալով ավելի էր ու-

ժեղանում: Ղարսում մնացինք մոտ տասը-տասներկու օր: Նորից հրաման եկավ, որ գումակը մեկնելու է Ալեքսանդրապոլ¹⁷⁹: Նորից ձիերը լծեցինք, գնում ենք... Ես դարձյալ ֆուրգոնի մեջ պառկած էի, ոտքերս սաստիկ ցավում էին: Շուտով հասանք Ալեքսանդրապոլ, մեր գումակը կանգնեց Ալեքսանդրապոլի արևելյան կողմում գտնվող գարեջրի գործարանի մոտ, որտեղ քյարայիճն մի մեծ խողովակ կար: Ինձ տեղափոխեցին բերդի՝ Սև դուլի¹⁸⁰ հիվանդանոցը, պառկեցի մեկ ամիս: Արդեն բավականին լավացա, օրերը տաքացել էին, ու ինձ դուրս գրեցին: Եկա մեր գումակը, մեր գումղն արդեն եկել էր: Իմ զինակից ընկերները եկան, ուրախ-ուրախ ինձ բարևեցին, նրանց տեսնելով՝ կարծես թե ես բոլորովին լավացա: Չգիտեմ՝ ինչքան մնացինք Ալեքսանդրապոլում, նորից սկսեցինք նահանջի պատրաստվել. վերջապես իմացանք, որ գնալու ենք Ադիս¹⁸¹: Հրամանատարները ստուգում էին զինվորներին, տասնապետները զեկուցում էին, որ ամեն ինչ պատրաստ է: Չորքը պատրաստ կանգնած է, երեք ծանր գնդացիները, ջորիների վրա բարձած, շարժվում ենք դեպի Ադիս: Անցանք քաղաքը, անցանք «Կազաչին»¹⁸² ու այսպես գնում ենք, մեկ էլ տեսա՝ այդտեղ կովեր էին արածում. մեկը դեպի մեզ էր գալիս, քայլվածքը ծանոթ էր, ինքն էլ կարճ, բաղի քայլվածքով. կարծես մեր Հարությունը լիներ, մեջքին էլ կուզ կար, հիշում եմ դեռ փոքր ժամանակից: Ինձ հետ Միմոնն էր. «Սպասի՛ր, Միմոն՛ն ջան, այս եկողը կարծես ծանոթ լինի»: Մենք կանգնեցինք, լավ նայեցինք, տեսնեմ՝ իրոք որ եղբայրս է՝ Հարությունը: Վազեցի դեպի նա, համբուրեցինք իրար, հուզմունքից չէինք կարող խոսել: Վերջապես ես հարցրի. «Ի՞նչ էս անում այստեղ, Հարություն՛ն»: «Ես Ղարաքիլիսայում¹⁸³ կով եմ արածեցնում մի խազեհինի մուր»: «Իսկ Հմայակը որտե՞ղ է»: «Բաղաքում է»: Մանուկի խոսքը ճիշտ դուրս եկավ, որ մի տեղ կհանդիպեմ եղբայրներին: «Լսի՛ր, Հարություն՛ն, մենք գնում ենք Ադիս, կարո՞ղ էս՝ Հմայակին գրի՛ր. եկե՛ք ինչ մուր, փեսսենք՝ ինչ պիտի անենք... Մնաս բարով, Հարություն՛ն... Հարություն՛ն, Ադիսը շար հեռու՞ է»: «Ես էլ

չգիտեմ»: «Լավ, գնացի՛նք»: Գնացինք Ադիս գյուղի ուղղությամբ: Մենք մնացել էինք բոլորից վերջում: Չորքը մեզանից բավական հեռացել էր, որին հազիվ հասանք Ադիսում: Չորքին տեղավորեցին Ադիսի տներում: Ես էլ դարձա մի թիֆլիսեցի օֆիցերի՝ պարուչիկի դենչիկ, Վանոյին օգնական: Մի հարուստի տանն էինք մնում, այստեղ սիրամարզ կար: Միտքս ընկավ Ղարսի ճակատամարտը, որին չէի մասնակցել...

Ղարսի ճակատամարտի¹⁸⁴ մասին պատմում է Նիկոլ եղբայրը

-Նիկոլ՛ էղբայր, պատմի՛ր՝ ինչպես կռվեցիք, խոսի՛ր Ղարսի նահանջի մասին:

-Ես էլ չգիտեմ՝ ինչ խոսեմ, Հովհաննես՛ս:

-Խոսի՛ր, ինչ որ եղել է:

-Ինչ որ պատահեց, բոլորն էլ տխուր է, լավ բանի չսպասես, այս պատճառով էլ խոսել չեմ ուզում... Մեկիմ գյուղից որ գնացինք, հասանք Ետիքիլիսա, դիրքավորվեցինք, սպասում էինք կռվելու հրահանգին: Այստեղ միանգամից մի քսան հոգի երևացին, ուզում էինք կրակել դրանց վրա, մեր պարուչիկը թե. «Սպասե՛ք, փղե՛ք, փեսսենք՝ ուլքեր են, քսան հոգին մեզ չեն ուրի»: Իսկապես որ, շատ խելացի դուրս եկավ պարուչիկի խոսքը, քսան հոգին եկան հասան մեզ: «Ի՞նչ մարդիկ եք»: «Մենք՝ քսան երիտասարդներս էլ օլթեցի¹⁸⁵ ենք»: «Բա չեք ընդունիքնե՞րը...»: «Մեր ընդունիքների մասին խոսելը ցավալի է: Տեղի թուրքերը բոլորին ջարդեցին»: Օլթեցիների պատմությունը կկարդաք այս գրքում, թե ինչպես տեղի թուրքերը ջարդել էին հարևան գյուղի հայերին: Այս մասին պատմեցին այդ քսան օլթեցի երիտասարդները: Հիմա դառնանք Նիկոլ եղբոր պատմածին:

-Մենք Ետիքիլիսայում սպասում էինք թշնամու երևալուն, բայց արի տես, որ թշնամին բոլորովին մեր կողմից չանցավ, քա-

նի որ առաջ էր շարժվում Սարիղամիշի գծով, իսկ մենք անտեղի սպասում էինք Ետիբիլիսայում: Նորից Մելիմ գյուղ հետ եկանք, մի տասը օր այստեղ մնացինք, անցանք Ղարսի պաշտպանությանը: Մեզ հանձնարարեցին պահել Ղարսի ճանապարհի ուղղությամբ մի մալականի գյուղ, այդ գյուղը Վլադիկարս¹⁸⁶ էին ասում, իսկ թուրքերը երևի հարձակման էին պատրաստվում: Թուրքը սկսեց հարձակումը, այստեղ մենք տասը օր դիմադրեցինք, թշնամին առաջ չէր շարժվում: Հետո լուր ստացանք, որ թշնամին առաջ է շարժվում Ալաջայի¹⁸⁷ ուղղությամբ, որպեսզի կտրի Ղարսի նահանգի ճանապարհը՝ Ղզլչաղչաղը¹⁸⁸: Ու նորից սկսվեց նահանգ ամբողջ ճակատով, առանց կռվի թողեցինք Ղարսը: Հովհաննեսն՝ ս ջան, մեր հրամանատարները միայն առաջն են տեսնում, չեն տեսնում, թե ինչ է կատարվում կողքերն ու հետևները: Ահա մեր գնդի մասին այն բոլորը, երբ դու բացակա էիր:

Ես նորից ընկա մտածմունքների մեջ, ինչ է լինելու, այսպես անընդհատ՝ նահանջ, հա նահանջ: Թշնամին, որ տեսնում է՝ չի կարող դիմադրությունը հաղթել, գտնում է մի թույլ տեղ, այդ գծով առաջ է շարժվում, ու գործն արդեն ավարտված է: Ես նորից հարցրի Նիկոլ եղբորը. «Ես չգիտեմ՝ դեռ շա՞տ րեղ ունենք գնալու»:

-Չէ՛, Հովհաննեսն՝ ս, եթե թշնամուն հաջողվի Երևանը գրավել, Թուրքահայաստանի պես բոլորին կջարդի, մենք կորած ենք, հայության վերջը կլինի:

-Մի հարց էլ, եղբայր: Հիմա մենք ինչու՞ ենք եկել Ադիմում կանգնել:

-Ինչու՞ ենք Ադին եկել... շատ լավ հարց է, նրա համար, որ եթե կռիվ լինի, թշնամին չկարողանա երկաթգիծը կտրել: Հետո էլ, որ թույլ չտանք, որ այս ուղղությամբ թշնամին առաջ շարժվի:

Այսպես անցնում էին օրեր: Մի օր էլ տեսնեմ, որ մեր Հմայակն ու Հարությունն են գալիս: Եղբայրներին ընդառաջ գնացի, բավական նստեցինք, խոսեցինք: «Գնանք հրամանատարներից թուրք վերցնենք, որպեսզի գնանք Ռումիլիա», - ասաց եղբայրս: Գնա-

ցինք, եղբայրս մեր պարուչիկին բացատրեց, թե ինչքան ժամանակ են ինձ փնտրել, որպեսզի գնանք Ռումիլիա, բայց չեն գտել: Իմ մասին շատ խոսեցին, բայց պարուչիկը չհամաձայնեց, որ ես գնամ, քանի որ զինակոչի էի ենթարկվել: Դուրս եկանք: «Ի՞նչ ասեմ, եղբայր, որ չեմ թողնում, դուք գնացե՛ք, եթե կենդանի մնամ, ես էլ կգամ»: Մտիս քսան ոսկին, կանացի ոսկե ցեպը, Սարգիսով ժամացույցը, մի հատ էլ աղիալ տվեցի եղբայրներին: «Դե գնացե՛ք բարով», - համբուրվեցինք: Դա 1918թ. մայիսի 5-ն էր, եղբայրներս գնացին Ռումիլիա:

Մի երեկ օֆիցերները նստած խոսում էին ներկա դրության մասին, թե ինչ պիտի լինի, քանի որ թուրքը անընդհատ առաջ է շարժվում: Օֆիցերներից մեկն ասաց. «Եղբայրներ, 1905թ. ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ ճենճուր ճապոնացիք էլ Սախալինում առաջ էին շարժվում»:

Մի երկու խոսք այս օֆիցերի հուշերից 1905թ. ռուս-ճապոնական պատերազմի մասին

«Ես քսան տղերով Թիֆլիսից դուրս եկա, գնում էինք Թուրքիա՝ այնտեղի հայերին լուսավորություն քարոզելու, ես էլ այս տղեքի պետն էի: Հասանք Քյորքի մոտ, ռուս սահմանապահ պահակները ուզում էին մեզ բռնել, բոլորը փախան, միայն ինձ բռնեցին, բերեցին Ղարս, դատեցին, տվեցին տասը տարի ու քչեցին Սախալին¹⁸⁹: Մի օր ինձ տարան գեներալի համար փայտ ջարդելու: Ես ինձ համար աշխատում էի, մեկ էլ տեսնեմ՝ եկավ գեներալը իր ընտանիքի հետ, նստեցին պատշգամբում, սկսեցին խոսելը. «Վերջը ի՞նչ է լինելու այս մեր փայտանի դրությունը, միշտ փարին երկու-երեք հազար վնասով ենք փակում», - ասաց գեներալը: Ես թողեցի գործս, գնացի, գեներալին ասացի. «Տպարանը ինչ հանցանի՞ր, ես երկու-երեք հազարի օգուտով փակեմ փայտանի փարին»: Գեներալը նայեց ինձ և հարցրեց. «Որտե՞ղ ես աշխատել»:

ի նշ կրթություն ունես», - հետո քննեց գրավորս¹⁹⁰, ինչ գլուխներդ ցավացնեն, տպարանը հանձնեց ինձ, ես ինձ արդարացրի, երկու հազար օգուտով փակեցի տարին: Գործս բավականին հաջող էր զնում, ամուսնացա, շատ լավ ապրում էի, ունեցա երկու տղա: Երբորդ տարին էր, որ շատ հաջող աշխատում էի, մեկ էլ մեր հարևանի տանը չորս-հինգ ճապոնացի հայտնվեցին, հետո դարձան տասը-տասնհինգ հոգի, հետո դրանց թիվը հասավ քսանի: Չարչու տեսքով էին, կարգիակաները ձեռքներին՝ գնում էին տարբեր վայրեր, մեկ էլ տեսնես՝ հայտնվում էին: Մի օր, իմ ընտանիքով դրսում նստած, մեր ապրուստի մասին էինք խոսում, մեզ մոտեցան երկու ճապոնացի. «Մի բան եթե խնդրենք, չե՞ք մերժի»: «Ինչու՞ մերժեմ, եթե հնարավոր է», - իմ հերթին ասացի ես: «Եկեք մեզ երեկոները ռուսերենի դասեր փոխեք, վարչի մասին չմտածեք, որքան ուզեք, կրանք»: Ես ընկա մտածումը քննելի մեջ, չգիտեմ՝ ինչ պատասխանեմ: Կինս ասաց. «Ի՞նչ կլինի, փողով բան չի՞, ինչու՞ չի կարելի»: Ես և այս ճապոնացիք համաձայնեցինք. «Վաղվանից կարող ես գալ, մեզ մեր փանը դասեր փոխ»: Ես երեկոները սկսեցի ճապոնացիներին դաս տալ, շատ լավ էին սովորում, գերազանց: Մի օր էլ խմբով նկարվեցինք, ես՝ որպես ուսուցիչ՝ մեջտեղում, քսան հոգին էլ՝ շուրջս կանգնած: Այսպես ուրախ անցնում էին օրերը: Հետո այս ճապոնացիք քիչ-քիչ գնացին ճապոնիա ու այլևս հետ չեկան: Եկավ աշունը: Հանկարծ իմնացանք, որ ճապոնիան Ռուսաստանին պատերազմ է հայտարարել: Սախալինում տասը հազար զինվոր կար, իսկ բռնավորների թիվը կհասներ քսանհինգ հազարի: Թագավորից հրաման եկավ. «Ով որ կամավոր զինվոր գրվի, մի ամիսը կհաշվվի մեկ փարի, բացի դրանից, ում ունեցվածքը բռնագրավվել է, կամ ով իր ունեցվածքը կորցրել է, պատերազմից հետո լրիվ եր կստանա»: Բոլոր բանտարկյալները սկսեցին կամավոր գրվելը, մյուս կողմից էլ պատերին կացրած էին այսպիսի հայտարարություններ. «Ով որ կամավոր գրվի, կզնդակահարվի»: Իհարկե, այս

հայտարարությանը բանի տեղ դնող չեղավ, բոլորը կամավոր էին գրվում, Սախալինում հավաքագրվեց 35000 ռուս զինվոր, որը մի հզոր բանակ էր: Ու այսպես պատրաստ սպասում էինք թշնամուն: Մի օր տեսնեցք՝ մի ճապոնական ռազմաճակ եկավ, կանգնեց մեր ծովածոցում¹⁹¹, քսան վայրկյան չանցած՝ մի ուրիշը եկավ, կանգնեց սրա կողքին: Ինչ ասեմ, մի տասը նավ իրար կողք կողքի կանգնեցին: Ճապոնացիք սկսեցին այս նավերից ոմբակոծելը, մերոնք էլ վեց թնդանոթով ոմբակոծեցին ցամաքից: Ճապոնացիք սկսեցին ծովից դեպի ցամաք կամուրջ գցելը: Մեր գեներալը հրամայեց. «Նահանջել դեպի հարևար դիրքերը»: Սակայն արի ու տես, որ մենք դեռ չէինք հավաքվել, իսկ ճապոնացիք արդեն մեր ճանապարհը փակել էին, մեզ բոլորիս գերի վերցրին: Ես մի կերպ մեր տուն գնացի, տեսնեմ՝ վերջը ինչ է լինելու: Երկրորդ օրը հայտարարություն տվեցին. «Ով որ զենք ունի, թող բերի հանձնի, ով որ պեղական ծառայող է, թող շրաք ներկայանա»: Չորրորդ օրը սկսեցին տները խուզարկելը: Մեր հարևան բժիշկը զենքը հանձնել էր, բայց մի քառասունհինգ փամփուշտ սնդուկում էր մնացել: Խեղճ բժշկին տան մեջ գնդակահարեցին: Դողը պատել էր մեզ, թե տեսնես ինչ է լինելու մեր վերջը: Վեց զինվոր և մի կապիտան եկան մեր տուն: Կապիտանը շատ սիրով ինձ բարևեց: Սկսեցին տունը ստուգելը, կապիտանը վերցրեց խմբակային նկարը (կարծեմ հիշում եք). «Այս ուլքե՞ր են»: Ես ասացի. «Դրանք շարչի ճապոնացիք էին, որոնց ես ռուսերենի դասեր էի փոխի»: «Եթե սրանց տեսնես, կճանաչե՞ս»: «Ինչու չէ, շարլավ»: Սկսեց մատով ցույց տալը. «Սա ո՞վ է...»: Ես մեկ առ մեկ ասացի բոլորի անունները, միայն մեկի անունն էի մոռացել:

-Լավ, -ասաց, -կհիշես, երեկոյան մենք կգանք, թեյ կդնես:

Ես սկսեցի մտածելը, թե ինչ գործ ունի այս կապիտանը նկարի հետ: Սպասում էինք նրա գալուն: Իրիկունը այս ճապոնացին եկավ: Նստած թեյ էինք խմում: Նա մաքուր խոսում էր ռուսերեն. «Մի քոթ բերեցի՞ր այդ մարդուն», - հարցրեց նա: «Ո՛չ, հիշողությունս ինչ դավաճանել է»: «Լավ, որ չես հիշում, ես կասեմ, ես

եւ այդ մարդը՝ Սարսեկեն»։ «Ինչպե՞ս թե դու ես», -ես վեր բռա տեղիցս։ «Այո՛, լավ նայիր, ես եմ։ Մենք ոչ թե չարշիններ, այլ բռլորս էլ պաշտոնաւորս մարդիկ էինք, չէր քրի փակ չէր կղզին, չէր նանապարհները նկարեցինք... չարչու բողի փակ էինք ծածկվել։ Տեսա՞ք՝ ինչ օյին բերեցինք չէր գլխին»։ «Շար միշտ է», -ասացի ես։ «Հիմա չէր բոլոր նանապարհները փակ են։ Ռուսաստանից ոչ մի օգնություն չէր կարող սրանալ, Մախալինն էլ մերն է։ Դե՛ գիշեր բարի, մենք գնացինք»։

Մյուս օրը երկու ճապոնացի եկան, ինձ տարան. ինձ մատնել էին, քանի որ որպէս պետական ծառայող չէի ներկայացել։ Ինձ ներս կանչեցին քննելու։ Դռնից ներս մտա, իմ բարեկամն ինձ տեսավ, հարցրեց. «Ի՞նչ ես անում այստեղ»։ «Չգիտեմ, թե ինչի համար չէր զինվորները ինչ այստեղ բերեցին»։ Սա գնաց, չգիտեմ ինչ փսփսաց ճապոնացի գեներալի ականջին, գեներալը նայեց ինձ, հետո ինձ բաց թողեցին, գնացի տուն։ Այնուհետև հաշտության պայմանագիր կնքեցին, Մախալինի արևելյան մասը անցավ ճապոնացիներին, արևմտյան մասը մնաց ռուսներին։ Հայտարարություն տվեցին. «Ով ուզում է, թող մնա, ով չի ուզում, կարող է հեռանալ»։ Տուն եկա. «Այ կին, քանի շուր է, եկ հեռանանք»։ Փախանք մինչև Թբիլիսի։ «Ահա թե ինչպէս մենանոր ճապոնացիք հաղթեցին ռուսներին, եղբայրներ՝ Հիմա էլ սարկած թուրքը հա՛ առաջ է շարժվում։ Տեսնենք՝ ինչ է լինելու այս բոլորի վերջը»։

Շարունակենք մեր պատմությունը։

*
* * *

Առավոտ պահակը եկավ. «Պարո՛ն պարուչիկ, դիմացի սարի վրա թուրքերը չգիտեմ ինչ են անում, վազում են այս ու այն կողմ, երևում ու նորից անհետանում են»։ Մենք էլ պարոն պարուչիկի հետ գնացինք։ Հեռադիտակը վերցրեց, նայեց. «Այո՛, թուրքերն

ինչ-որ բան են պատրաստում», -ասաց պարուչիկը։

Չգիտեմ 1918թ. մայիսի 14^օ-ը, թե՞ 15-ն էր¹⁹², Երևանից առավոտյան իննի-տասի կողմ գնացրով ուղևորներ եկան Ադիհի կայարան։ Դեռ ուղևորները չէին կանգնել, թուրքի թնդանոթը արկ արձակեց դիմացի սարից։ Ուղևորները այլևս Ալեքսանդրապոլ չգնացին, նորից հետ դարձան Երևան։ Տագնապ տվեցին։ Պատրաստ զորքը հավաքվեց գյուղի մեջ, շարժվեցինք դեպի կայարան։ Երեք ծանր գնդացի դիրքավորեցինք գծի վերևում, հրամանատարները դիրքավորեցին գորքին։ Գյուղացիները փախան դեպի արևելյան կողմում գտնվող սարը։ Կով, ոչխար ու մարդ խառնվել էին իրար, իսկ թշնամին ոմբակոծում էր գյուղացիներին։ Մի ժամի շափ սպասեցինք, մեկ էլ տեսնենք՝ երեք ծիավոր առջևից, հետևից՝ հետևակը՝ մոտ հինգ հարյուր հոգի, երկու շարքով դասավորված, կարմիր դրոշակը պարզած, շարժվում են առաջ։ Իջան ներքև, հասան ջրի ափին։ «Ինչ լավ կլինի, թող գան, եղբայր Հովհաննես, -ասաց Մանուկը, -մի լավ դաս փակք այդ ավազակներին, մենք բարչունքին ենք, իրենք՝ ներքևում։ Վերջապես հասավ արելի թշնամու հետ հաշիվ փեսնելու ժամը, -գնդացիքը ուղիղ թշնամու վրա ուղղելով՝ ասաց Մանուկը, -Հովհաննես՛, նայի՛ր, լավ սովորել եմ գնդացիքով կրակել»։ Մանուկն այնպես էր ոգևորվել, կարծես միանգամից ուզում էր իր վրեժը հանել բարբարոս գազան թուրքերից։ Գնդացիքը պատրաստ պահած՝ սպասում էր կռվելու հրամանին։ Բայց կռվելու փոխարեն նահանջի հրաման տվեցին։ Գնդացիքների հրամանատար տասնապետ Թումասը հրամայեց. «Քանի՞ չ գնդացիքները»։ «Ես չեմ քանդի գնդացիքները, ով ուզում է, թող քանդի, -ասաց Մանուկն ու քրեց հեռացավ, -ինչի՞ համար ենք նահանջում»։ «Մեզ Ալեքսանդրապոլից հրամայել են նահանջել դեպի Համանլու¹⁹³», -խոսեց Թումասը։ Ես կանգնած նայում էի Թումասի ծուռ քթին, կարծես մեկն ինձ ասելիս լիներ. «Լավ գնևիր Թումասի ծուռ քթը, որ հեղազայում պատմես քո գնդի նակարագրի մասին», թե ինչպես պոլսեցիները¹⁹⁴ թուրքերին հանձնեցին մեր գնդի ութսուն

զինվորներին, որպեսզի թուրքերը նրանց սպանեն. այս ութսուն զինվորներից մեկը հենց մեր Թումասն էր, որ ազատվել էր: Երեք տարի հետո՝ 1922թ., Կրասնոդարի նոր շուկայում պատահեցի մեր գնդացիների տասնապետ ծուրքիթ Թումասին, որը պատմեց մեր գնդի ճակատագրի մասին, այդ մասին կկարդաք քիչ հետո:

Եվ այսպես մեր ռազմական ուղին ուղղված էր դեպի արևելք, թշնամին կրկնվեց մեր հետևից էր գալիս, չնայած որ մեր բոլոր զինվորները ուզում էին իրենց կյանքի գնով էլ վրեժ լուծել ռիսերին թշնամուց: Ախր չէ՞ որ մեր հետևակ գունդը զծի երկայնքով մեկ էր դիրքավորված, երեք ծանր գնդացիները նույնպես արդեն դիրքավորել էինք, եթե թշնամին մեզանից շատ էլ լիներ, դա ոչ մի արժեք չուներ, քանի որ մենք բարձր տեղում էինք, ունեինք ամեն հարմարություն: Ով անցնում է Ադիցի մոտով, թող լավ նայի դեմ ու դեմ: Բավական էր՝ կովելու մի հրաման տային, ոչ ոք չէր կարող ազատվել մեր հետևակի ու գնդացիների կրակից: Սակայն ցավալի դրություն էր. նահանջում էինք առանց կովի ու առանց կրակոցի: Իսկապես կրկնվում էր Էրզրումի պատկերը, բոլոր ճակատներում էլ նույն դրությունն էր: Այն ժամանակվա ղեկավարները դավաճանաբար բռնել էին դասայլության ճանապարհը, ուրիշ ոչինչ: Նահանջում էինք ու նահանջում, զոհե մի քանի ժամ կովեինք, որ թշնամին զգար, թե դեմը զինվորներ կան:

Գնդացիները հավաքեցին, բարձան ձիերին, զորքը դիրքերից դուրս եկավ: Գնդացիները՝ առջևից, մենք՝ հետևից՝ գյուղից դուրս եկանք: Թուրքական հրանոթը սկսեց մեզ ռմբակոծելը: Նահանջում էինք դեպի արևելք: Ամո՞թ, հազա՞ր ամոթ այն ժամանակվա մեր հրամանատարներին, որոնք չէին կռվում, այլ բռնել էին նահանջի ճանապարհը: Նրանք շատ լավ գիտեին թուրքական զորամասերի նպատակը, որոնք, մտնելով Հայաստան, իրենց հետ մահ ու կոտորած էին բերում: Աշխարհի ամենահայտնի բռեենին Թուրքիան էր, մարդագայլերի ոհմակը թուրքական բանակն էր: Մաքուր դավաճանություն, ուրիշ ոչինչ, թուրքերը երևի ուզում էին Տաճկահայաստանի պես միանգամից ոչնչացնել

արևելքի հայությանը: Գյուղից դուրս ելանք:

Նիկոլ՝ եղբայր, այս ի՞նչ խաղ է, վրդովված հարցրեց Մանուկը, իսկական Էրզրումի պատկերը, ինչի՞ համար ենք նահանջում, զոհե մի քանի ժամ կովեինք, չէ՞ որ թշնամին մեզանից քիչ էր, մեր տեղն էլ հարմար էր: Երեք գնդացի ունեինք, այսքան զորք, էլ ի՞նչ, ի՞նչն է պատճառը, հոգու՞ղ մատաղ, Նիկոլ՝ եղբայր, որ նահանջում ենք:

Ես էլ չգիտեմ, քե՞զ մատաղ, ինձ որ մնա, բոլոր այժմյան հրամանատարները կախաղանի են արժանի: Դրանց ուրիշ ոչինչ պետք չէ: Այսպես էլ ստորություն, որ դրանք են անում ժողովրդի զլխին:

Թուրքը գյուղի արևելյան սարի տակ սկսեց շարակներ գցել մեզ վրա:

Իսկականն է, -ասաց Միմոնը, - քանի որ անպետք ենք կովելու համար, ու՞ր է թե մի երկու գնդացի էլ լիներ դիմացի սարում, թուրքերը մեզ լավ կջարդեին:

Ալազյազի¹⁹⁵ տակով գնում ենք դեպի արևելք: Հասանք մի գյուղ, այստեղ լիքը մեղր կար, որ կողմը նայում էիր, փեթակներ էին: Այստեղ մի քիչ հանգստացանք, հետո շարժվեցինք առաջ: Հասանք Արթիկ¹⁹⁶, այստեղից նորից առաջ գնացինք, հասանք Բաշ գյուղ¹⁹⁷: Հանգիստ տվեցինք մեզ. նոր էինք պատրաստվում հանգստանալու, որպեսզի հաց ուտենք, մեկ էլ զենքի ձայն լսեցինք: Զինվորները վազեցին ձայնի ուղղությամբ: Ես էլ գնացի: Մեկ էլ տեսնեմ՝ մի զինվորի՝ արյունլվիկ, սպանված, դուրս բերեցին դարմանի տակից:

-Այս ի՞նչ բան է, ինչու՞ են սպանել:

Իտեղ՞ն տղան գնացել էր, որ ձիերի համար մի քիչ դարման բերեր: Մտել էր մարագը՝ պարկի մեջ դարման լցնելու, տանտերը եկել տեսել էր, այլևս ձայն չէր հանել, զենքը վերցրել ու մարագի մեջ սպանել էր զինվորին:

Ես անմիջապես ճանաչեցի. իմ ընկեր Մանուկն էր: Իմ աչքին Մանուկը ավելի մեծ մարդ էր թվում, աչքիս երկու Մանուկ էր

երևում: Ես սարսափած սկսեցի լացել: Լացով, գոռալով ընկա Մանուկի դիակի վրա: Այնպես էի ճշում, ուշքս անցավ: Չգիտեմ՝ երբ ուշքի եկա, բոլոր զինվորները հավաքվել էին, ով ինչով կարող էր, փորձում էր ինձ մխիթարել: Ջուր բերեցին, ստիպեցին լվալ երեսս, մի քիչ դեղ տվեցին, հանգստացա: Կանգնեցի ոտքի, բայց քայլելու համար բոլորովին ուժ չունեի: Հասնողը ծեծում էր այդ դահիճ մարդասպանին, կարծես ռեզինից լիներ: Չեղբերը հետևը կապած՝ հա՛ ծեծում էին, բայց սրա պետքը չէր, կարծես ուրիշին էին ծեծում: Ես հիշում եմ՝ այդ մարդու տունը գյուղի արևմտյան կողմում էր, դեպի ձախ: Եկան մեր հրամանատարները, նայեցին այս մարդուն. «*Լսիր, հերոս, ինչու՞ սպանեցիր խեղճ զինվորիկ-հարցրեց պարուչիկը, դարմանի համա՞ր էլ մարդ սպանեն*»: Ես ձայն չէի հանում: Ոնց որ գազան լիներ, կատաղած նայում էր պարուչիկին: Մեզ հրամայեցին հեռանալ այստեղից. «*Թող բուրբը գա, սրանց մի լավ դաս տա*»: Շարժվում ենք այդ գյուղից. ինձ նստեցրել են ձիու վրա, մեկ էլ աչքս ընկավ ձեռքերը հետևը կապած այդ մարդուն: Թռա ներքև, այնպես եմ ծեծում, ինչքան ուժ ունեմ, չեմ խնայում, իսկ այս դահիճի պետքը չէր, կարծես քարից լիներ: Նորից շարժվում ենք դեպի արևելք: Անցանք մի ուղղությամբ վրա գտնվող, իրար մոտիկ երեք գյուղ, այս դահիճն էլ մեզ հետ էր, հասնողը ծեծում էր սրան: Այսպես հասանք Համամլու:

Հարգելի ընթերցողներ, ես երկու անգամ եղել եմ Բաշ գյուղում, բայց ինձ չի հաջողվել այս մարդու ազգանունն իմանալ, երրորդ անգամ 1971թ. փորձեցի. ես էի, իմ մեծ տղան՝ Աշոտը, և նրա ընկերը՝ Շիրակը, սակայն ոչ մի արդյունքի չհասանք:

Մանուկին մոռանալ չէի կարող, աչքերիցս չէր հեռանում, միշտ լաց էի լինում, երկու օր է՝ ոչինչ չէի կերել: «*Հովհաննես՛ս, եկ քեզ տանեն մեր գյուղը՝ Շահառլու*¹⁹⁸, մի քանի օր մնա՛, վիշտդ քեքեանա, գուցե քե մոռանաս», -ասաց ընկերս՝ Վանոն:

Երրորդ օրն է՝ Համամլուում ենք: Մեր Վանոն քե. «*Ես պարուչիկից թույլություն կվերցնեմ, որ գնանք մեր գյուղը, չորս-հինգ օր հետո հետ կգանք: Պարուչիկը մեզ հետ լավ մուրիկ է, գիտե՛ս, ս-*

մատը միշտ իր ընկրանիքով գալիս է մեր տուն, մնում են երեք-չորս ամիս: Շատ լավ մարդ է»: Վանոն ուք օր մնալու իրավունք վերցրեց: Հասանք Ղարաբիլիսա¹⁹⁹, ժամի մոտ Վանոյենք մի բարեկամ ունեին, մի քիչ հանգստացանք այստեղ, հաց կերանք: Ղարաբիլիսա մի ասա, մի գեղեցիկ հարս ասա: Գյուղը ծաղիկների մեջ չէր երևում, կարծես ծաղիկների աշխարհ լիներ, իմ առջև կանաչ անտառներով մի չքնաղ տեսարան էր: 1918թ. մայիսի 20-ն էր²⁰⁰: Շարունակեցինք երկաթգծով քայլել դեպի Շազառլու: Երկաթգծի մոտ մի սարսափելի տեսարան էր: Երկու կողմի վրա յուրաքանչյուր քայլափոխին հանդիպում էին չլերով ծածկված դիակներ:

-Այս ի՞նչ բան է, եղբա՛յր Վանո, ո՞վ է այսպիսի գազանություն արել:

-Ոչ մի մարդ, գնացքի խփածն է, գաղթական ժողովուրդ է:

Հասանք Վանոյենց տունը՝ Շահառլու: Մեզ որ տեսան, կարծես ուզում էին հում-հում ուտել:

Իսկույն լողացանք, հաց կերանք ու ես պառկեցի քնելու: Վանոյենք երեք եղբայր էին, հայրն էր, մայրը, երկու քույրը: Մի լավ մեծ այգի ու փեթակներ էլ ունեին: Երրորդ օրն է, որ Վանոյենց տանն ենք, չորրորդ օրը Վանոն քե. «*Դե՛ եկ գնանք Քոլազիրան*²⁰¹, Անդրանիկի գորքը Ջալալօղլիից²⁰² է գալիս»: Իջնում ենք Քոլազիրան, այնտեղից բարձրանում ենք Դսեղ²⁰³: Գնացինք կայարան: Շրջում էինք, մեկ էլ մի Էրզրումից ծանոթ զինվոր պատահեց. «*Ի՛նչ ես ման գալիս, Հովհաննես՛ս*»: «*Եկանք չեզ տեսնելու*»: «*Հիմա որտե՞ղ ես*»: «*Մեր գունդը Համամլուում է, ուք օրով եկել ենք Շահառլու՝ Վանոյենց տունը, հետո պիտի գնանք*»: «*Էլ ի՞նչու պիտի գնաս: Չորքը, գորք է, եկ գնանք մեզ հետ, իզուր մի՛ գնա, մեր զնդում լավ տղեք կան՝ Սիբիրակի*²⁰⁴ պոլկն է»: «*Ի՛նչ ես ասում, Վանո՛, չմնա՛ մ*»: «*Դու գիտես, ուզում ես՝ մնա*»: «*Լավ գնա՛, Վանո՛ ջան, իմ կողմից տղեքին կբարևես*»: Ու այսպես ես բաժանվեցի իմ գնդից:

Անդրանիկի բանակում²⁰⁵

1918թ.: Իմ պատմությունը Անդրանիկի²⁰⁶ բանակում կատարած ծառայությանս մասին հարուստ է անհայտ տվյալներով, որոնք կմնան ընթերցողների հիշողության մեջ: Կպատմեմ տասնութ տարեկան պատանու երկար ճանապարհորդությունը Անդրանիկի բանակի հետ:

«*Եկ մի քիչ մասն զանք կայարանում,-ասաց Տիգրանը,-հեղուկնոր գնանք*»: Մտանք կայարան, գնացինք ներքև, խոհանոցում չգիտեմ ինչ էինք փնտրում, մեկ էլ Տիգրանը թե.«*Եկ այստեղ, Հովհաննեսն՝ սի փոքր փուռի դուռը բացեց, ուր լիար եփած պեչենիներսից հանեց, լցրեցինք պայուսակներս,-դե՛ եկ հիմա գնանք Դսեղ՝ մեր գորքի մուր*»: Բարձրացանք սարն ի վեր, հասանք գորքին, պալատկաները խփած էին: Տիգրանը գնաց հիսնապետի մոտ, զեկուցեց իմ մասին: «*Լա՛վ, Հովհաննեսը թող ինչ մուր մնա*»: Չգիտեմ՝ ինչքան մնացինք Դսեղում... մի օր պատրաստվեցինք, որ անտառի միջով Դսեղից²⁰⁷ գնանք Դիլիջան²⁰⁸: Սև ամպերը կուտակվել էին Դսեղի վրա, զգացվում էր, որ անձրև պիտի գա: Օրը մթնում էր, ամբողջ երկնքով լողում էին սև ամպերը: Առավոտից փչող սառը քամին դադարեց: Մեր գորամասը անտառի միջով դեպի արևելք էր շարժվում: Անտառում լռություն էր, իսկ սև ամպերը լողում էին դեպի արևելք: Անտառը խորհրդավոր էր, վիթխարի կաղնիների ու հացենիների տերևներն անգամ չէին շարժվում, կարծես թե անտառը սգի մեջ լիներ, քանի որ մենք նահանջում էինք. հինգ-վեց հազարանոց բանակը՝ հայրենիքի հարազատ զինվորները, հայրենիքը թողնում էին բարբարոս թշնամու ձեռքում: Անտառը մեկից ահավոր փոխվեց, սև ամպերը հավաքվեցին անտառի վրա, կարծես ուզում էին մեզ պատժել: Ով որ եղել է Դսեղի անտառում, նա գիտե: Այստեղից անտառի միջով մինչև Դիլիջան քառասուն կմ է: Սա մի շտեմնված անտառ էր, չգիտեմ՝ որքանով էր ճիշտ, բայց այդպես էին ասում: Միայն հիշում եմ, որ երկրորդ օրվա կեսին նոր միայն հասանք Դիլիջան: Մի ուժեղ անձրև սկսվեց... կարծես զինվորներին մեկ-մեկ ջուրը

մտցրել, հանել էին, այդպես որ թրջվել էինք: Մի բաց տարածություն կար անտառում, այստեղ դադար տվեցինք, կրակ վառեցինք, չորացրինք հագուստներս: Գիշերը մնացինք անտառում: Առավոտյան նորից շարունակեցինք ճանապարհը, հասանք Դիլիջան: Մեզ տեղավորեցին կազարմաների մեջ: Երկրորդ օրը մեր վաշտը տարան Դիլիջանի մալականի գյուղերից մեկը, ճանապարհը հսկելու համար հերթապահ նշանակեցին:

Չգիտեմ՝ երրորդ, թե՞ չորրորդ օրն էր, մի ֆայտոն, սպիտակ դրոշակը տնկած, ճանապարհով եկավ դեպի Դիլիջան: Անմիջապես կանգնեցրինք: Ֆայտոնի մեջ նստած էին երկու թուրք փաշաներ: Մեր հիսնապետը հարցրեց.«*Ու՞ր եք գնում*»: «*Մի կարևոր գործի համար ուզում ենք Անդրանիկ փաշային տեսնել*»: «*Սպասե՛ք, ես փաշային զեկուցեմ, տեսնենք՝ ինչ կասի*»: Ես նայում էի այդ զազաններին, որքա՞ն անմեղ հայի արյուն կա դրանց փոքի մեջ: Նստել ֆայտոնի մեջ, բացել էին քարտեզները ու մեկը մյուսին ցույց էր տալիս, թե ինչպես են Կովկասը կուլ տալու:²⁰⁹ Մոտեցավ մեր Մխիթար եղբայրը.«*Ծո՛ր Օնիկ՝²¹⁰ քանի՞ արասի՞²¹¹ վերցրիր, որ այս շներին բերեցիր այստեղ հասցրիր*»: «*Այո՛, չայնդ Կար Կեղից է գալիս չէ՞, չեռքիդ զենք կա*»: «*Բա լա՛վ էր, որ մի անգամ մեզ կայարանից քաղաք փարար, երկու արասի վերցրեցիր, բայց մի արասի արժեք: Հիմա սրանց չրի ես պարտեցնում, չէ՞, լա՛վ է*»: «*Հերիք է, այ՛ օղու: Քեզ պես հերոս զինվորներ ունենք, դրա համար էլ սրանք այստեղ են հասել*»: Եկավ հիսնապետը և ասաց.«*Փաշան չեզ չի ընդունում, ասաց, որ ինքը նրանց հեղ բոլորովին գործ չունի, թող հեղ գնան*»:

Այդ օրը ես երբեք չեմ մոռանա. ինձ հետ մի անսպասելի դեպք պատահեց: Դեռ մեր հիսնապետը իր զեկուցումը չէր վերջացրել, մի զենք կրակեց: Թուրք փաշաները սկսեցին ֆայտոնջուր վրա գոռալը.«*Թեզ, թեզ դոնդար, բարամ, թեզ դոնդար*»։ Ֆայտոնջին մի կերպ դարձրեց ֆայտոնը, սկսեցին փախչելը, սրանք կարծեցին, թե իրենց վրա են կրակել: Մեր հիսնապետ Հովսեփը վազեց մեզ

մոտ: «Այդ *n* չ էր կրակողը»: Բոլորս զարմացել էինք, մեկս մյուսին էինք նայում, քե ով կարող էր լինել: Կլոր շարքով տասներկու հոգի նստել էինք, մեր դասակի Մխիթարը ծիծաղաշարժ դեպքեր էր պատմում, մենք էլ ծիծաղում էինք: Հիմա Մխիթար եղբայրը ութսուն տարեկան է և ապրում է Լենինականում, մեզ հարևան է: Մեր հիսնապետը սկսեց զենքերը ստուգել: Հերքն ինձ հասավ, պարզվեց, որ իմ զենքից է եղել կրակոցը: Ես զենքի գատվո՞ղը չէի փակել, խաղացել էի քաթիկի հետ, ու միամիտ կրակել էր: Մեր հիսնապետը սկսեց ինձ ծեծելը, Տիգրան եղբայրը քե.«Ինչու՞ ես փողային ծեծում, հագիվ մի լավ բան արեց, փաշաները վախեցան, փախան, լավ է, որ մարդու չկալավ»: Իսկապես որ, կլոր նստել էինք, ու ոչ մի փորձանք էլ չպատահեց: Թուրք փաշաները այդպես էլ վախեցան ու գնացին: Արդյոք ի՞նչ էին ուզում փաշայից դահիճները: Քանի որ մենք փակել էինք **Ղարաքիլիսա-Դիլիջան-Աղստաֆա** ճանապարհը, երևի ուզում էին խնդրել, որպեսզի Անդրանիկը թույլ տար թուրքական զորամասերին Աղստաֆայով²¹² անցնել Բաքու: Չգիտեմ՝ ինչքան մնացինք Դիլիջանում, դրանից հետո այլևս թուրք փաշաները չերևացին:

Դիլիջանից շարժվում ենք դեպի Ելինովկա²¹³, ա՛յն հետ գնան ու չգան այդ դաժան օրերը: Խեղճ ժողովուրդը, գաղթականները, ոտքից գլուխ թրջված, թաղված ցեխի մեջ կամ արաբաների մեջ լցված, նահանջում են չգիտես ուր: Դիլիջանից մինչև Ելինովկա երեխաները լալիս էին, գորքն ու գաղթականությունը իրար էին խառնվել, որք երեխաները լալիս ու անվերջ թափառում էին, չգիտեմ՝ ինչ խոսքերով բացատրեմ ժողովրդի սուկալի դրությունը: 1918թ. գարնանը Դիլիջանից սկսած մինչև Չիբուխի²¹⁴ անչափ շատ էին չտեսնված տանջանքի մեջ գտնվող որբերը, գաղթականներն ու զինվորները: Կարծես բնությունն էլ իր հերթին էր ուզում մեզ պատժել: Երկինքը մառախլապատ էր, ձյունաշաղախ անձրև էր գալիս, քամին էլ փչում էր դիմացից՝ հնարավորություն չտալով շարժվել: Եղանակն էլ իր հերթին էր ուզում մեր ազգին հարվածել թիկունքից: Բարձրանում էինք վերև՝ Դիլիջանի ոլր-

րաններով դեպի Սևան²¹⁵: Անընդհատ տեղատարափ անձրևներ էին գալիս: Հասանք Չիբուխի, այստեղ չգիտեմ՝ ինչքան կանգնեցինք, ես նորից հիվանդացա, պառկել էի պալատկայի մեջ, տաքությունն ինձ տանջում էր: Եղբայր Տիգրանը կանչեց գնդի բժշկին՝ **Տոնափարթին**²¹⁶, որը բնեց ինձ.«Ոչի՞նչ-ասաց,-վրան-գավոր ոչինչ չկա,-դեղ փվեց,-խմի՛ր, փաքությունդ կիջնի»: Իսկ ես անվերջ մտածում էի անտեր-անտիրական որբերի մասին, ինքս ինձ հարցնում էի.«Ինչու՞ այսպես սրացվեց, ինչու՞ մեր դեկավարները չկարողացան ժամանակին հարվածել թշնամուն, այդ ժամանակ այսպես չէր սրացվի»: Սոսկալի էր որք երեխաների ու գաղթական ժողովրդի դրությունը:

«Հովհաննես՝ *u*,-ասաց Տիգրան եղբայրը,-մենք երկու օրով նորից Դիլիջան պիտի գնանք՝ որբերի համար ինչ-որ բան քերելու»: Վեցերորդ օրը նորից շարունակեցինք շարժվել դեպի արևելք, հասանք Քյավառ²¹⁷: Այստեղ մեզ տարան ծովի կողմում գտնվող մի գյուղ, զինվորներին բաժանեցին առանձին տների վրա²¹⁸: Իմ մնացած տունը մի չտեսնված խոնավ տուն էր: Ես առաջին անգամ էի տեսնում աղքատության վերին աստիճանի սոսկալի պատկերը: Երկու երեխա, կիսամերկ պառկած գետնին փռված անկողնի մեջ, հիվանդությունից մրմնջում էին: «Քույրի՛կ, չե՛ր փունը երևի թուրքերը բալանե՛լ են»: «Չէ՛, եղբայր ջան»: «Հասկա ինչու՞ եք այսքան աղբար»: «Այս է մեր ունեցվածքը: Նսրի՛ր, եղբայր ջան, նսրի՛ր, քեզ համար ճաշ լցնեն»: Իսկապես, որ քաղցած եմ, մի կլոր գարի հաց դրեց, մի աման էլ ջուր: «Ի՛նչ է այս ջուրը, քույրի՛կ ջան»,-հարցրի ես: «Չէ՛, եղբայր ջան, ջուր չէ, չկից սուպ՝²¹⁹ է»: Գրդալով սկսեցի խառնելը, միայն ձկան ոսկորներն էին երևում: Գարի հացով խմեցի ձկան ջուրը: Լավ էր, որ այստեղ միայն մեկ օր մնացինք, երկրորդ օրը ճանապարհներս շարունակեցինք դեպի Գարալագյազ²²⁰: Երբ տեղ հասանք, մեր առջև վերևից բացվեց չտեսնված գեղեցկության հսկայական մի ձոր: Երկու կողմում՝ անտառ, մեջտեղից էլ գետն էր հոսում: Եթե ժամերով էլ կանգնեիր,

նայելի Դարալագյազի²²¹ այդ ջրնաղ տեսարանին, դարձյալ չէիր հագեմա բնության հիասքանչ տեսարանից:

Իջանք ձորը, սկսեցինք ձորով շարժվել դեպի արևելք: Մեր գունդը գնում էր Անդրանիկի հետևից, նրա թիկնապահներն էին տասնհինգ ձիավոր, հետո էլ՝ մենք: **Մեր փղեքը բոլորն էլ սիբիրցի էին, Սարիզամիշի կովում գերի էին ընկել, այսպեղից էլ հայ փղեքին ուղղակի բշել էին Սիբիր, դրա համար էլ «Սիբիրակի պոլկ» էին ասում**²²²: Երբ հեղափոխությունը հաղթանակում է, բոլորին ազատում են, սրանք էլ գալիս են Հայաստան, կամավոր գրվում և միանում են Անդրանիկի զորքին: Թիկնապահներից մեկը եկավ. «Տղն ը, փաշան խնդրում է, եթե «Հեղափոխություն»²²³ երգը գիտեք, երգե ը»: Մեր հիսնապետը ասաց. «Ինչու չէ, շար լավ գիտենք, հիմա սկսենք»: «Ինչ լավ ուրախ եք, փղեք»: «Ընկե՛ր Ջափաշե, հայրենիքը պաշտպանող զինվորները իրավունք չունեն փխտը լինելու», -ասաց մեր հիսնապետը: Սկսեցինք երգելը.

*Ելի՛ր, ում կյանքը անիծել է,
Ով ճորտ է, մերկ է և սարուկ:
Արդեն վառվում են մեր սրտերը,
Արդեն կովի ենք մենք չգտում:
...Սա է վերջին կռիվը,
Եվ պայքարը մեր մեծ
Ինրերնացիոնալը աշխարհը կփրկե՞...*

«Սիբիրակի պոլկի» մեր զինավարժ հայրենասեր զինվորները երգելով անցնում էին Քյաշիշքյանը²²⁵ գյուղի մոտով: Սրանք բոլորն էլ քաջ տղաներ էին, թույլ եկել էին Սիբիրից, քանի որ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Ա՛յս, ինչքա՛ն լավ է հայրենիքի համար լավ ընկերների հետ կովելը, կովել ու թեկուզ մեռնել հայրենիքի համար, որքան քաղցր է: Մի տան պես էինք, ամեն ինչ՝ քաղցը, անձրևը, ծարավը, անքուն գիշերները, տանում էինք միասին:

Քյաշիշքյանդը բավականին մեծ գյուղ էր, բայց դադար չտվե-

ցինք, նորից շարունակեցինք շարժվելը դեպի արևելք: Հասանք Նախիջևան: Զգիտեմ՝ ինչքան մնացինք զինվորական կազարմաների մեջ, մեզ սուխայ պայոկ տվեցին: Կլոր, մեծ ակի չափ պանիր բերեցին, բաժանեցին մեզ: Պետք է Բաքու²²⁶ գնանք: Նորից շարժվում ենք դեպի արևելք: Ես դեռ այսպիսի փոշոտ տեղերում չէի եղել²²⁷, փոշին կարծես դիտավորյալ շաղ էին տվել Նախիջևանից²²⁸ մինչև Ջուլֆա: Փոշու մեջ մեկս մյուսիս չէինք տեսնում, կարծես փոշու երկիր լիներ Նախիջևանը²²⁹: Հասանք Ջուլֆա, այստեղ բնությունն ավելի վատ էր, քամին փչում էր փոշու հետ, ոչինչ չէր երևում: Կանգնեցինք հայի Ջուլֆայում²³⁰:

-Եկեք գնանք, Արագուն²³¹ լողանանք, -ասացին տղաները:

Ես ուրախացա՝ լսելով լողանալ բառը, կարծում էի Արագը մեր Եփրատի պես խաղաղ ու զուլալ է. որ չտեսա Արագի ցեխոտ ջուրը, արագ հոսելը, զարմացա. «Այս ի՞նչ գեղ է», -մտածեցի ինքս ինձ:

Խոյի²³² ճակատամարտը

Բերեցին արկղերով քիչմիշ բաժանեցին²³³, հաց տվեցին: Զգիտեմ՝ ինչքան մնացինք Ջուլֆայում, նորից շարժվեցինք Բաքվի փոխարեն դեպի Պարսկաստան՝ Խոյ²³⁴: Ճանապարհին ջուր չկար, քիչմիշը կերել էինք, սրտներս վառվում էր: Հասանք մի գետի, ուրախացանք, տղաները թափվեցին գետը՝ ջուր խմելու, սարսափելի բան. ջուրը անչափ աղի էր²³⁵: Սառել մնացել էինք, այսպես էլ բան լիներ, աղի գետ, այն էլ այսքան մեծ: Աղի գետի մոտից գնում ենք դեպի Խոյ: Հասանք աղի գետի կամուրջին, այստեղ թուրքի գյուղ կար: Մի մարդ, պատի տակ նստած, բոլրովին չէր շարժվում: Մոտեցանք: Թուրքի ասկյար էր, ո՛չ վիրավոր էր, ո՛չ էլ կենդանի, այսպես սառած նստել էր: Մի քիչ էլ առաջ շարժվեցինք, ճանապարհի երկարությամբ ընկած էին թուրք վիրավոր զինվորներ, մեծ-մեծ պղնձե ամաններ, սպանված ձիեր: Ջինվորներից մեկը հայերեն սկսեց խոսել.

«Ես հայ եմ, մեր գնդում շար հայեր կային, բայց անունները փոխել էին, որպեսզի չմտնան, թե հայ եմ ու մյուս հայերի պես կոտորեն»: Հասանք Խոյի տակ գտնվող մի հայկական գյուղ²³⁶: Այստեղ լավ ջուր շատ կար, բոլորս էլ խմեցինք: Երեք օր առաջ բոլոր գյուղացիներին օսմանցիները սպանել էին, միայն երեք տղա էին ազատվել, որոնք պատմեցին, թե ինչպես էին օսմանցիները բոլորին աղի գետի մոտ սպանել²³⁷:

Մոտ օրերս այստեղ հայեր էին ապրում, ինչպիսի՜ դժբախտություն, այժմ այստեղ հավիտենական լռություն էր տիրում, քրիստոնեությունն էլ հայերի հետ խեղդված էր: Աշխարհի հայտնի գազանների՝ բարբարոս օսմանցիների սուրը այստեղ էլ էր հասել: Այլևս անմարդաբնակ այս գյուղում ոչ մի ձայն ու ծպտուն չկար, կոտորել էին պարսկահպատակ Խոյի տակ եղած հայությանը: Անցանք ավերված հայոց գյուղը, գնում ենք դեպի Խոյ: Նորից ճանապարհին ամենուր սպանված թուրք զինվորների դիակներ էին: Այդ գյուղից դեպի Խոյ կլինեք երեք վերստ: Հեծելագործը, որին ղեկավարում էր Մմբատը²³⁸, աղի գետի մոտ կովի էր բռնվել թուրքերի հետ, հետապնդել մինչև Խոյ: Խոյի ճակատամարտում գերի բռնեցին պարսից ռազմական ավարով վեց ուղտ և մեկ ուղտապանի: Մեր զորամասին կանգնեցրին, իսկ մյուս զորամասերը շարժվում էին առաջ: Երեք թնդանոթները դասավորեցին Խոյի տակ, մեզ էլ թողեցին այստեղ որպես պահակ: Աջ ու ձախ կողմերում ցեպ տված՝ պառկել էինք ճահճի մեջ, իսկ թուրքական թնդանոթը ուղիղ մեզ վրա էր կրակում, սակայն արկերը մեզանից բավականին հեռու էին ընկնում, խրվում ճահճի մեջ: Այդ վայրկյաններին սարսափը պատում էր մեզ, ոտքից գլուխ ցեխի մեջ կորչում էինք, իսկ ռումբը չէր պայթում: Մեր կողմից էլ երեք թնդանոթներն էին ռմբակոծում, չգիտեմ թե ուր էին ուղղված հարվածները: Գրեթե խլացել էինք, ստիպված ականջներս չուլ էինք կոխում: Այս բոլորը, կարծեմ, տեեց մինչև երեկո: Միանգամից բերեցին ծանր գնդացիները, հետն էլ հետևակը եկավ: «Շուր, թնդանոթները լծե՛ք ձիերին, հե՛տը շարժվեք, նահանջ է»: Եկավ Անդրանիկը, հրամայեց. «Արագացնե՛լ նահանջը»: Գրեթե կիսա-

վազ գնում ենք հետ:

Վարդանանց գերեզմանի կողմից²³⁹ համարյա կիսավազ մի մեծ զորամաս էր շարժվում դեպի արևելք. դա թուրքական հետևակն էր: Պարզ երևում էր, որ մեր ճանապարհը փակելու և մեզ գերի բռնելու համար ուզում էին աղի գետի կամուրջին հասնել: Այսպես արագ կերպով հասանք թուրքի գյուղի կամուրջին: Թուրքական հեծելագործը, որ կլինեք հազար զինվոր, փակել էր աղի գետի կամուրջը՝ մեր նահանջի ճանապարհը: Մրանք ձիերից ներքև էին իջել, մեզ էին նայում, իսկ մեր զորքը հավաքվել էր թուրքի գյուղի մոտ: Կամրջի արևմտյան մասում մենք էինք, իսկ արևելյան մասում թուրքական հեծելագործը: Փակել էին մեր նահանջի ճանապարհը և իրենց հետևակին էին սպասում: Ահա այստեղ Անդրանիկը ցույց տվեց իր հմուտ ղեկավարությունը: Նա հրամայեց, որ գնդացիների հրամանատարն ու հետևակի հրամանատարը ներկայանան իրեն: Չգիտեմ՝ ինչ կարգադրեց: Անմիջապես զորքի մի մասը գետի աջ, մյուսը ձախ կողմից համարյա վազելով գնաց: Գնդացիները սկսեցին կրակելը, մեզ ևս հրամայեցին կրակել այն բոլորի վրա, ինչ տեսնում էինք՝ ձի լինեք թե մարդ: Սկսեցինք կրակելը, գնդացիներն էլ մաղում էին անընդհատ: Թուրքերը մեր կողմից այսպիսի բան չէին սպասում, քանի որ իջել էին ձիերից, նստել էին ջրի մոտ ու մեզ էին նայում: Իրոք որ, այսպիսի հարձակման չէին սպասում, ուզում էին մեզ գերի վերցնել: Թուրքերի մոտ ամեն ինչ իրար էր խառնվել, ձիերը փախչում էին՝ թողած իրենց տերերին, սպանվողներն ու վիրավորներն էլ իրար էին խառնվել: Չանցած տասը րոպե՝ մեր ճանապարհն արդեն բաց էր, այլևս թշնամու զինվորներին չէինք տեսնում, այնուամենայնիվ միմյանց շատ մոտիկ էինք, մեջտեղը աղի գետն էր, եթե լավ քար նետող լինեք, կհասցնեք նրանց, այնպես որ մոտ էինք: Հեռախոսով նորից հաղորդեցին. «Շուր ակննե՛լ կամուրջի մոտ»: Թնդանոթները մեզանից շուտ անցան: Հետևակին հրամայեցին. «Ինչքան թուրք վիրավոր զինվոր կա, ոչնչացնե՛ք»: Մենք արդեն բարձր տեղում էինք՝ այնտեղ, որտեղ մի քիչ առաջ թշնամին էր: Պարզ երևում էր, որ թուրքական հետևակը

արդեն մոտեցել էր: Մեր երեք բնդանոթները սկսեցին թուրքական հետևակին խփել: Մենք էլ սարի տակ թուրք վիրավորներին էինք սպանում: Ինձ պառկած մի ջահել տղա պատահեց, ուզում էի խփել, նա թե՛.
«Ես հա՛յ եմ, եղբա՛յր ջան»: Ես հարցրի՛.
«Ուրեղացի՞ ես, որ հայ ես»: «Սկյուրարցի»²⁴⁰, պոլսեցի եմ, սպրում էինք հայոց ժամի մուր, ինչ որ բռնեցին, անունս փոխեցի, մեր մեջ շար հայեր կային: Ինչ և մյուս ընկերներին՝ կլինեինք երկու հազար հոգի, հավաքեցին Պոլսից և տեղափոխեցին Վանի ուղղությամբ»:
«Դու՞ էլ ես մասնակցել այս հայի գյուղի ջարդին»: «Չէ՛, մենք Ուրմիայից»²⁴¹ եկանք այս գիշեր: Ուրմիայում պաշարել էին վանեցիներին, մեզ հանկարծակի Խոյ բերեցին, վանեցիների բախար բերեց, ազարվեցին պաշարումից: Վանից»²⁴² հեկում էին ժողովրդին, բայց թուրքերը չհաջողացրին կարարել իրենց սև գործը, դուր փրկեցիք Վանի ժողովրդին»²⁴³:
«Եղբա՛յր ջան, այդ ի՞նչ վանեցիներ են», - հարցրի ես: «Վանի ժողովուրդը դեպի այս կողմն էր գաղթում, թուրքերը հեկում էին, որ կուրորեին անմեղ ժողովրդին, չէր հաջողվում, շար լավ էին պաշտպանվում, և՛ նահանջում էին, և՛ կովում: Վանից այսպես հասանք մինչև Ուրմիա, թուրքերը քաղաքի բոլոր ճանապարհները փակել էին, բայց դուր փրկեցիք վանեցիներին, բավականին ժողովուրդ կլինեիր»:
«Ուրեղի՞ց ես վիրավոր»: «Աջ ուրքս չեմ կարող շարժել, չգիրեմ ինչ է եղել»: Շավարը վերև բարձրացրի, արյունը հոսում էր: «Ահա դաբաղայիս մեջ թուրուն կա, դի՛ր վերքի վրա, - մուրիցս հանեցի բիւրն ու կապեցի, - դե՛, մնաս բարով»:
*«Մի բույե ինչ լսիր: Մեր բինբաշին»*²⁴⁴ վիրավոր է, կարո՞ղ ես, գրի՛ր ու սպանիր: Չիւնայես, Ուրմիայի շրջանի հայ գյուղացիների ջարդարարն է»:
«Հիմա տեսնեմ», - վազելով գնացի, փնտրում եմ, ամենուր սպանված դիակներ են, մի քիչ էլ առաջ գնացի, փնտրում էի բինբաշուն, մեկ էլ տեսնեմ՝ մեկի գանգը փշրած, հագին կարմիր սապոգներ: Շավարը, շորերը ասում էին, որ հենց սա է բինբաշին:

Մեկ էլ իրար հաղորդում են.
«Արագ հե՛յր գալ, թողնե՛լ ամեն

ինչ»: Ի՞նչ պատահեց արդյոք: Նորից են հաղորդում.
«Արագ, արագ բնդանոթների մուր»: Ես էլ վազելով գնացի: Տղաների մեծ մասը դիրքավորվել էր սարի վրա, ցույց էին տալիս Խոյի ուղղությամբ: Նայեցի, տեսնեմ՝ այնպիսի մի փոշի էր, կարծես մրրիկ լիներ. ճանապարհից դեպի մեզ էր շարժվում փոշու հոյակապ կույտը: Երևի թշնամու հեծելագորն է: Պատրաստ պահեցինք գնդացիները՝ ուղղելով դեպի ճանապարհը: Մենք էլ դիրքավորվեցինք ու սպասում ենք: Թնդանոթները թողեցինք ճանապարհի վրա, բարձրացանք սարի վրա, այնպես էին գալիս, չգիտեմ՝ ինչ պատկերացնեմ: Առջևից երևում էին, բայց փոշու ծայրը չէր երևում, չգիտեմ՝ որքան կլինեին: Մրրիկի նման այնպես անցան, նույնիսկ չնայեցին, թե ով կա ճանապարհին, կլինեին հինգ հարյուր հոգի: Մշեցիները քաղաքում թալանի հետևից էին ընկել, բայց իմանալով, որ նահանջ է, չգիտեին, թե ինչպես էին փախչում:

Արևն արդեն մայր էր մտել: Նորից բնդանոթները լծեցին ձիերին, գնդացիները՝ առջևից, մենք էլ՝ հետևից, սկսեցինք շարժվել դեպի Ջուլֆա: Տիգրանը մի ձի էր բռնել, որի վրա ճանապարհի պայուսակներս, գեներս կախեցինք, ես էլ վրան նստեցի, ու այսպես գնացինք: Բավականին գնացինք, նա թե՛.
«Իջի՛ր, Հովհաննես՛ս, մի քիչ էլ ես նստեմ»: Այնքան մութ էր, չգիտեմ՝ ինչքան գնացինք, Տիգրան եղբայրը թե՛.
«Հիմա էլ դու՛ նստիր»: Ինձ էլ այդ էր պետք. նստեցի, չգիտեմ՝ ինչքան գնացինք, բունս տարավ, մեկ էլ, շրըխկ, ընկա ներքև: «Ի՞նչ եղավ, Հովհաննես՛ս, որքե՞ղ դա՛վեց», - հարցրեց Տիգրան եղբայրը: Ես ողջ հասակով պառկել եմ առվի մեջ: Ձին չկար, ինձ թողեց, սկսեց ձիուն փնտրելը, խեղճ մարդը շատ փնտրեց, բայց չկարողացավ ձիուն գտնել: «Ի՞նչ անե՛նք, գեները չկան, մնացածը՝ ջհանդամը»:
 Իսկ ես պառկել եմ, չեմ ուզում շարժվել: «Վե՛ր կաց, Հովհաննես՛ս, կարող է թուրքի հեծելագորը մեզ հեկապնդի, այն ժամանակ գերի կընկնենք»:
 Մի կերպ հասանք Ջուլֆա:

Մի երկու խոսք էլ Խոյի ճակատամարտի մասին

Ուրեմն այսպես. Սմբատը թուրքի գյուղի մոտ հանդիպում է բշնամու հեծելազորին, որը շարժվում էր դեպի Ջուլֆա²⁴⁵: Թուրքերը դեպի Խոյ են փախչում: Մրանց հետևակը փախչելով լցվում է Խոյի բերդը²⁴⁶, իսկ հեծելազորը շարժվում է դեպի արևմուտք: Անդրանիկն ուզում էր բերդում գտնվող թուրքական հետևակին զինաթափ անել, ու այսպես միանգամից դրությունը փոխվում է: Ուրմիայից նորից թուրքական հեծելազոր ու հետևակ են գալիս: Սմբատը նահանջում է Վարդանանց գերեզմանի ուղղությամբ: Նրա ձին վիրավորվում է, ինքն էլ գերի է ընկնում երեք թուրք հեծյալի մոտ. «*Թասլի՛մ, քասլի՛մ*», - գոռում են թուրք զինվորները: Սմբատն իբրև թե հանձնվում է, հանում է սուրը, դեն գցում, գլխի լավ փափախն էլ հետը: Թուրք զինվորները վազում են ավարը վերցնելու, այստեղ Սմբատը ատրճանակը հանում է, սպանում երեքին էլ ու փախչում՝ նստելով սրանցից մեկի ձին: Եվ այսպես թուրքական հեծելազորը, հետևելով Սմբատին, գալիս է մինչև աղի գետի կամուրջն ու մեր ճանապարհը փակում²⁴⁷: Այստեղ լավ զորավարի ղեկավարության շնորհիվ ազատվեցինք թուրքի սրից: Եվ ո՞րն էր Անդրանիկի՝ Պարսկաստան անցնելու նպատակը. որպեսզի այդտեղից միանար անգլիական զորքին ու կռվեր թուրքերի դեմ: Ահա մեր Խոյ գնալու նպատակը: Այս է բոլորը, ինչ ես գիտեմ Խոյի ճակատամարտի մասին:

Ջուլֆայում էնպիսի բամի էր, որ էլ մի ասի, աչքերդ չէիր կարող փռուց բացել: Երկրորդ օրը՝ առավոտյան, ես իջա Արագը, որ երեսս լվանամ, մեկ էլ տեսնեմ՝ մեր գյուղի Մայնոսը իր մեծ տղու՝ Կարապետի հետ կանգնել մտիկ է անում Արագին: Չգիտեմ՝ ինչպես ասեմ, ես էնպես ուրախացա, վազեցի փաթաթվեցի Մայնոս մայրիկին, էնպես եմ համբուրում ու հետն էլ լալիս: Ես ուրախությունից չէի կարող խոսել. «*Վա՛յ, դու՞ ես, Հովհաննես՛ս, էս ինչ լավ տղա ես եղել: Հանգուրացի՛ր, Հովհաննես՛ս ջան: Լսի՛ր, մեր Հարությունին չե՛ս րեսել*»: «*Ի՛նչ է եղել որ, մայրի՛կ*»: «*Էս երկու օր է՛ չկա, չգիտենք՝ ինչ եղավ, վայթե եկավ լողացավ, խեղդվեց, ինչ*

եղավ՝ չգիտենք, էսպիսի փորձանք եկավ մեր Հարությունին: Ցավալի է, Հովհաննես՛ս, դու գիտես՝ ինչպիսի փանջանքով պահեցի, հինա անարեղի կորավ, էսօր երրորդ օրն է՛»:

Իսկապես որ, էս կնիկը մեր գյուղի հերոս կնիկն էր: Մայնոսը արքայի չգնաց, իր երեք երեխանցով մնաց Եփրատի բերանը, պահեց, մինչև ռուսը եկավ: Գիշերները գնում էր թուրքի գյուղը գողության, մթերք բերում: Ոչ մի հերոս տղամարդ չարեց այն, ինչ որ նա՝ Մայնոսը. նա իր ընտանիքը ազատեց: «*Լավ, մնա՛ս բարով, Հովհաննես՛ս ջան, մենք էլի կհանդիպենք, գնանք Հարությունին ման գալու*»:

Չորրորդ օրը հայտնեցին, որ պետք է գնանք Արուլիս²⁴⁸ Յայջիի²⁴⁹ վրայով. «*Առաջինը թուրքի գյուղ է, չեղնի մի բանի չեռք փաթ...*»:

Կարևոր տեղեկություն

Հարգելի՛ ընթերցողներ, հայ և աղբյուրացի՝ հայրենասերներ և իսկական կոմունիստներ, ես ձեզ հաղորդում եմ Նախիջևանի և Չանգեզուրի²⁵⁰ 1918թ. դեպքերի մասին մի կարևոր տեղեկություն: Ես՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանս, միացա Անդրանիկի բանակին 1918թ. Քոլազիրան կայարանում²⁵¹: Ես, ամսագրի մայիսի առաջին համարում Անդրանիկի մասին Շուշինսկու²⁵² գրապատությունը կարդալով, ստիպված եմ գրել իրականությունը, ինչ տեղի էր ունեցել բանակում՝ սկսած Քոլազիրանից մինչև Դիլիջան, Չիբուխլու, Բյավաթ, Դարալագյազ, Նախիջևան, Ջուլֆա, Խոյ, նորից Ջուլֆա, Արուլիս, նորից Նախիջևան, Պիսո, Քաջարան, Տաթև, Գորիս, Միսիան, Դավալու, վերջում Էջմիածին: Հիմա ես ձեզ կպատմեմ իրականությունը, ոչ թե Շուշինսկու պես կզրպարտեմ: Ես տասնութ տարեկան էի այդ ժամանակ, մեկ առ մեկ միտքս է այն բոլորը, ինչ որ կատարվել էր՝ Խոյի, Նախիջևանի ճակատամարտերը, Գորիսի Դաբուզ ձորի ճակատամարտը²⁵³, Յայջիի, Աղուտի²⁵⁴, Վաղուտի²⁵⁵ դեպքերը²⁵⁶: Կպատմեմ ի-

րականությունը այնպես, ինչպես որ եղել է, էսօրվա պես միտքս է: Ամո՞ք, հազա՞ր ամո՞ք Շուշինսկու պես գրպարտիչին, չի էլ ամաչում, իրեն պատմաբան է համարում՝ պնդելով, թե իբր Անդրանիկը աղբրեջանցոնց գյուղերը կոտորել է: Այդպիսի մրող մարդկանց պետք է դատեն ժողովրդի առաջ, որ բոլոր ազգերը իմանան, որ այժմ խաղաղ ապրող եղբայր ժողովուրդների միջև՝ հայ, աղբրեջանցի, թուրք, ուզում են քշնամություն սերմանել: Ես մի գյուղացի կիսագրագետ տղա եմ, զարմանում եմ, որ էս ժամանակ էլ Շուշինսկու պես գրպարտիչ մարդիկ դեռ գոյություն ունեն: Ամո՞ք, հազա՞ր ամո՞ք, ես կենդանի մարդ եմ ու եղ բոլոր-բոլորը հիշում եմ այսօրվա պես: Ես յոթանասունի շեմին եմ, դեռ հիշողությունս լրիվ տեղն է, և հիշում եմ, թե ինչ տեղի ունեցավ 1918-1919թթ. Անդրանիկի բանակում: Երևի գրպարտիչ Շուշինսկին երկուերեսանի է, կարծում է՝ մարդ չի մնացել, որ իրականությունը պատմի, բոլորը զոհ գնացած կլինեն 1920թ., երբ թուրքական զորամասերը Էրզրումից սկսին արշավել դեպի Հայաստան՝ բերելով մահ և ավերածություն: 1920թ. զոհ գնաց հիսուն հազար հայ²⁵⁷, նորից չտեսնված քանակով ավելացավ հայ որբերի թիվը, սովն ու հիվանդությունն էլ իրենց հերթին: Ահա հեռու անցյալի տարիների հետքերը լրիվ դրոշմվել են հիշողությանս մեջ, կհիշեմ ողջ իրողությունը մեկ առ մեկ, այն, ինչ որ եղել է: Իբր թե Անդրանիկը աղբրեջանցոնց գյուղերը ջարդելով հասել է Ղարաբաղ²⁵⁸: Մրտի ցավով եմ խոսում այդ մասին, այդ ամենը բոլորովին էլ ճիշտ չէ և չի համապատասխանում իրականությանը: Ահա մեկը ես՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանս՝ Անդրանիկի զինվորներից մեկը. եթե իմ վկայությունը քիչ է, ապա Լենինականում Անդրանիկի զինվորներ էլի կան ու կարող են հաստատել իրականությունը: Թանկագին ընթերցողներ, եթե դուք երբևիցե կարդաք այս պատմությունը, ապա հավանաբար ավելի շատ հարցեր կտաք ինձ: Ինչպե՞ս կարող է Շուշինսկու պես պատմաբանը սուտ գրել: Այո՛, իսկապես որ զարմանալի սուտ է: Ես կենդանի վկա եմ, և ինչ որ եղել է, հիմա կպատմեմ: Սակայն եթե դուք ինձ հարցնեք, թե մեղավո՞ր է Շուշինսկին, ապա ես կպատասխանեմ, որ հարյուր տո-

կոսով մեղավոր է:

Չուլֆայից շարժվանք դեպի Աբուլիս: Շարքով գնում էինք Յայջի գյուղի վերևից. մեզ հրամայված էր, որ գյուղ չմտնենք: Մեկեն երկու թնդանոթ զգին²⁵⁹, մենք շարունակեցինք գնալ դեպի հայի գյուղը: Էս Յայջիի ժողովուրդը խառնվավ իրար, սկսին անցնել Արագի մյուս կողմը²⁶⁰: Մենք բոլորովին գյուղ չմտանք, հասանք Աբուլիս, Էդսեղ իմացանք, որ թնդանոթ զցողը ռուս է եղել, ու գլուխը կտրել են, որպես թե լավ չի կրակել²⁶¹: Իսկ կնոջը սաղ բերեցին, կլիներ մոտ երեսունհինգ տարեկան: Իրար մոտ էին Յայջին ու Աբուլիսը, երեք կմ չէր Էդնի՝ Արագի բերնի հետ: Աբուլիսում մեզ մեծ փորձանք եղավ, գորքի մեջ հիվանդություն ընկավ, չգիտեմ՝ ինչ հիվանդություն էր: Աբուլիսում թթենի շատ կար, զինվորներին բաժանեցին թթենիների տակը, մեկ զինվորին՝ մեկ ծառ, իրարից հեռու: Գնդի բժիշկ **Տոնապարտը**²⁶² զիշերուզօր հետևում էր հիվանդ զինվորներին: Մեզանից բավականին զոհեր եղան²⁶³: Էսպես չգիտեմ՝ ինչքան. մեռնողը մեռավ, մնացողը մնաց, հսկայական բանակը լրիվ սնանկացավ: Մնաց մի քիչ բան: **Խոյի ճակատամարտից հեկո Մմբապը մոպ հազար հինգ հարյուրանոց հեծելազորով մեզնից բաժանվեց**²⁶⁴: Չգիտեմ՝ որքան մնացինք, մի օր էլ սուրհանդակ եկավ, որ թուրքը շարժվում է Նախիջևանի վրա²⁶⁵, ու մեզ օգնության են կանչում: Մենք հասանք Նախիջևան, առավոտ արդեն թուրքը լցվել էր քաղաք: Մյուս կողմից էլ տեղական խաներն իրենց խմբերով քաղաքն իրենց ձեռքին էին պահում: Մենք դիրքավորվեցինք Նախիջևանի արևելյան մասում, իսկ թուրքերը քաղաքում էին, մեր մեջտեղեն անցնում էր մի փոքր գետ: Կռիվը սկսեցին թնդանոթները: Թուրքերը երեք-չորս թնդանոթով քաղաքի այգիների միջից ռմբակոծում էին մեր դիրքերը: Մենք էլ պատասխանում էինք երեք թնդանոթից²⁶⁶: **Թուրքական արկերը նորից չէին պայթում և մեզ էլ վնաս չէին փայխ, բավական հեռու էին ընկնում, մենք կարծում էինք, թե Խոյում ճնջլուխի մեջ էին ընկնում, դրա համար էլ չէին պայթում, բայց այսպեղ էլ՝ Նախիջևանում, չոր հողի վրա էլ չէին պայթում: Կռիվը շարունակվեց մինչև իրիկուն:** Նա-

խիջևանցիները չեկան մեզ օգնության: Մենք էլ քիչ էինք, մեզ նահանջելու հրաման տվին: Ինչ պիտի անեինք, քանի որ տեղական խաները թուրքին օգնում էին, իսկ մեզ օգնող չկար, և մենք ավելի էինք թուլանում: Վերջապես հասանք Պիսղ²⁶⁷, մի երկու օր մնացինք Պիսղում, քնդանոթները թաղեցինք գետի բերանը, գետի աջ կողմում: Երեք քնդանոթն էլ թաղեցինք: Նորից շարունակեցինք ճանապարհներս դեպի Ղափան²⁶⁸, բարձրացանք դեպի սարը²⁶⁹, նորից իջանք ցած. շուրջը կանաչ էր, իսկական դրախտավայր: Քաջարանով²⁷⁰ հասանք Ղափան:

Հարգելի՛ ընթերցողներ, էստեղ մի շատ կարևոր բան հիշեցնեմ Ղափանի դեպքերի մասին: Երկու թուրք մեզ հարցնում էին. «**Փաշա հարդա՞**»: «**Ի՞նչ պիտի էնեք փաշային**»: «**Չե՛ր ասկյարները մեր ձիուն յայլայից բռնել են, փաշային պիտի գանգաբովենք**»: Ես մանրամասն չեմ կարող գրել, թե ինչ էին թուրքերը բողոքել փաշային, բայց ձին գողացող հայ զինվորին Անդրանիկը գնդակահարեց:

Ղափանում մնացինք երկու օր, Ղափանը բոլորովին դուրան տեղ չունեք, չորս կողմը անտառ էր: Ղափանից գնացինք Տաթև²⁷¹, այստեղ մնացինք մեկ օր և նորից շարժվեցինք դեպի Գորիս²⁷²: Գորիսը շատ սիրուն քաղաք էր, այգիներով. մենք հանգստանում էինք քաղաքի այգում: Այստեղ նորից տեսա մեր գյուղի Մայնոսին, բարևեցի և հարցրի, թե գտե՞լ են Հարությունին: «**Չէ՛, ինչ գրկել, այդպես էլ կորավ: Հովհաննես՝ս, արի գնանք մեր փունը, մի քանի օր մնա, գյուղի կարոտն առնենք**»: Ես ուրախությամբ գնացի Մայնոս մայրիկեց տուն: Մայնոսի աղջիկը ինձ չճանաչեց. «**Աղջի՛, լա՛վ նայիր, կճանաչես**»: «**Աս՛յ, մայրի՛կ, Հովհաննես՞սն է**»: Լավ ճաշ եփեց եղ օրը Մայնոս մայրիկը, իրիկունը նստել ենք և խոսում ենք մեր գյուղի մասին:

-Հովհաննես՝ս, ինչպե՞ս եղավ, որ դուք աքսոր չգնացիք:

-Մայնո՛ս մայրիկ, Մրթոն իր երդումը չէր մոռացել, հայրիկիս հետ եղբայր էր եղել, իրիկունը եկավ հայրիկիս ասաց, որ առավոտ շուտ գնանք Իբրահամ աղայի մարազը, մինչև տեսնենք, թե

վերջը ինչ պիտի եղնի: Առավոտ շուտ գնացինք Իբրահամ աղայենց մարազը, մի երկու ժամ չքաշեց, սկսին գյուղից ժողովրդին հանել: Լացն ու վայնասունը աշխարհ էր բռնել, թուրքերն ու քրդերը լցվել էին գյուղը և տակնուվրա էին անում տները: Երկու օր մնացինք մարագում: Քույրիկիս ութ ամսական երեխան ձենով այնպես էր լալիս: Քույրս երկու-երեք օր հաց չէր կերել: Ու՞մ միտքն էր հաց ուտելը, քանի որ մահը ավելի մոտ էր, բոլորովին կուրծքը չորացել էր, իսկ երեխան ձայնով մեկ լալիս էր, մյուս կողմից Դերսիմի քրդերը լցվել էին գյուղը, չգիտեմ՝ ինչ էին ման գալիս: Մեկ էլ քույրս՝ Մրթուհին, ասաց. «**Հովհաննես՝ս, գնա՛, կանչի՛ Մուկուչին**»: Ես գնացի Մուկուչին կանչեցի՝ ասելով. «**Քույրիկ Մրթուհին քեզ կանչում է**»: Միասին եկանք, ճամփին հանդիպավ Դուրսունը, հասանք մեր նոր տունը՝ մարազը: Քույրիկս թե. «**Մուկու՛չ, վերցրու՛ այս երեխային, փար թարլի՛ Եփրատը**»: Ես ու Դուրսունը զարմացած մեկս մեկիս ենք նայում: Էս մեր Մուկուչը առանց խոսքի վերցրեց երեխային և շարունակեց ճանապարհը դեպի Եփրատ: Ես ու Դուրսունն էլ հետևում էինք Մուկուչին, սուսուփուս հասանք Եփրատին: Էս անխիղճը մեկեն երեխուն թաքլեց Եփրատը: Մենք սառել մնացել էինք, իսկ էս մեր Մուկուչը բոլորովին չզարմացավ իր չարագործության վրա: Էսպես մտիկ էինք անում, իսկ Եփրատը մեծ սիրով գրկել ու տանում էր երեխին: Երեխան մեկեն ուժեղ ճչաց ու սուզվեց ջրի տակ...

Ես սկսի մեկառմեկ պատմելը մեր գյուղի հետ կապված այն ամենը, ինչ որ էս գրքում գրված է: Մայնոս մայրիկը սկսեց ախուփախ էնել, վերջում ասաց.

-Հովհաննես՝ս, արի քեզ նշանեմ իմ աղջկա հետ, ես ձեզ պաշտպան կեղնիմ, քանի դեռ կենդանի եմ:

-Ես, մայրի՛կ, խռով եմ Հովհաննեսի հետ:

-Էդ ի՞նչ նորություն է, ա՛յ աղջի:

-Ես լավ ծեծ եմ կերել իրա երեսից:

Ես թե.

-Ես չեմ հիշում, ի՞նչ ծեծ:

-Չե՞ս հիշում, Թելո մամի²⁷³ ծեծը:

-Հա՛, հիշեցի, ես մեղավոր էի, որ քեզ ծեծեց Թելո մամը:

-Հլա պատմի՛ր, Հովհաննես՛ս, էդ ինչպե՞ս է եղել:

-Մայնո՛ւ մայրիկ, ես գնում էի գաղլա²⁷⁴, մեկ էլ հանդիպավ ինձը, քե՛.«Հովհաննես՛ս, արի րասնչ գողսանանք»: «Որտեղի՞ց»: «Թելո մամի րանչերից»: «Հասանք բախչի քովը, ինքը ինչնից շուր մրավ բախչեն, իսկ Թելո մամը լոքի էր հավաքում, ես էլ թողի ու փախա, իսկ նրան մի լավ ծեծեց: Ես մեղավոր էի, որ նրան իր բլիկիւրքյան համար ծեծեցին: Ահա բոլորը, մայրիկ՛»:

-Լավ, կնշանեմ, կբարիչեք, դուրբան էղնի քեզ պես տղուն:

Գործիսում մեզ հանգստություն չտվին²⁷⁵, տեղական մուսուլմանները ոտքի էին ելել, բոլոր ճանապարհների հաղորդակցությունը կտրվել էր: Հայ գաղթականներին սպանում էին, Շուշին վառել էին, հայերին ջարդել²⁷⁶: Շարժվում էին Գործիսի վրա: Միսիանի²⁷⁷ և Գործիսի մեջ հաղորդակցություն չկար: Վաղուղի վերևից անցնող գաղթականներին սպանում էին: Մեզ չթողեցին, որ մի քանի օր հանգստանայինք: Թուրքերը արդեն մոտեցել էին Ղաբուզ գյուղի մոտ գտնվող հայկական գյուղին, սկսել էին հարձակվել և վառել գյուղի ջաղացները: Մեր հարվածին չդիմացան ու նահանջեցին Ղաբուզ ձորը²⁷⁸: Թուրքերը դիրքավորվել էին արևելքից դեպի ձախ՝ անտառի մեջ: Ղաբուզ ձորը լիքն էր սպանված հայ գաղթականներով: Մի շաբաթ կովանք, թուրքերը թողին գնացին, մենք էլ ետ եկանք: Կամուրջից այն կողմ չենք անցել: Ահա ողջ իրողությունը: Մենք Ղաբաբաղ բոլորովին ոտք չենք դրել: Մեզ բաժանեցին գյուղերի վրա: Մեր հիսունյակին տարան Խնձորեք²⁷⁹: Ջարմանալի գյուղ էր Խնձորեքը²⁸⁰, քարե տներ էին: Այն ինձ վրա ճնշող տպավորություն բողեց: Ես առաջին անգամ էի տեսնում այսպիսի հայ ժողովուրդ: Կանայք բոլորովին ուրիշ ձևի էին հագնված և խոսում էին անհասկանալի լեզվով, շատ հեռու էին մեր Երզնկայի ժողովրդից քե՛ խոսելով, քե՛ հագուստով, քե՛ մաքրությամբ: Գյուղի տներն էլ նման չէին մեր Երզնկայի տներին, դրանք քարից էին, բայց փորած էին ձորի դռի վրա,

գետնափոր էին: Կանայք բերանները ծածկում էին, կեղտոտ, պատռված շորերով երեսները քոսոտ էին: Ծուռումուռ փողոցներում շան հաչոց էր գալիս: Մեծ մարդիկ ման էին գալիս երկուերեք մետրանոց կոպակները ձեռքերին: Տգեղությունը չափից դուրս էր: Այն տունը, որտեղ ես էի մնում, գտնվում էր գյուղի արևելյան կողմում, որտեղ որ ծովում էր ճանապարհը: Առաջին օրը զարմացա տան վրա: Ապրողները մեծ կնիկըմ էր, երեք-չորս երեսա, մի փոքր՝ տասներկու-տասներեք տարեկան հարս էլ կար: Ես հարցրի. «Էս ինչ օրենք է, մայրիկ, էսպես փոքր աղջիկներին հարս եք անում»: «Շար շուրունց կա էդ օրենքը, քանի որ թուրքերի քարաքյները²⁸¹ րանում են հայ աղջիկներին, դրա համար էլ էսպես շուր ենք անուսնացնում»:

Մի տասը օր չէինք հանգստացել, նորից գնացինք Գործիս, պետք է գնայինք Միսիան²⁸², Միսիանի թուրքերը երեսուն հոգու սպանել էին՝ հայերի, որոնք Միսիանից ուզեցել էին գալ Գործիս. հասել էին Վաղուտ²⁸³ գյուղի ուղղությամբ գտնվող սարի տակը, զինված թուրքերը հարձակվել էին խեղճ գաղթականների վրա ու բոլորին սպանել: Մեր հիսունյակին դրկեցին, որպեսզի պաշտպանենք ճանապարհը: Առավոտ հաց կերանք և գնացինք դեպի արևմուտք: Հասանք մի չափի երեք բլուրների, որոնք իրար նման էին: Բավականին գնացել էինք, երբ երևաց Միսիանի դուրանը: Մեկ էլ սկսին քարերի տակից մեր վրա կրակելը: Թուրքերը տեսան, որ մենք շատ ենք, քարերի տակից ելան ու սկսեցին փախչել, մի տասը հոգի կլինեին: Բռռալով գյուղացիք էլ իրենց հերթին սկսին փախչել դեպի ձորի կողմը: Քայլում էինք շոշով, սպանված գաղթականները ոտել էին, ճնճահոտը բռնել էր աշխարհը: Մպանվածներին թաղեցինք կամրջի տակ, իսկ Աղուտի-Վաղուտի թուրքերը փախան դեպի արևելք՝ դեպի ձորը: Մենք բոլորովին գյուղ չմտանք, հասանք Բռնակոթ²⁸⁴: Մեզ բաժանին տների վրա, ես մնում էի ջաղացի քովը գտնվող մի տանը: Հետաքրքիր տեղ էր: Մի մեծ քարի ճեղքից ջուրը դուրս կուտար, տակն էլ երկու-երեք ջաղաց կար ջրի վրա: Մի տասը օր մնացինք: Բավականին գաղթականներ եկան լցվեցին Աղուտի և Վաղուտի գյուղերը:

Արդեն 1919թ. գարունն էր: Մի անգլիական գեներալ էր եկել Գորիս²⁸⁵, ասում էր. «*Էլ աշխարհում ոչ մի տեղ կոչվ չկա, խաղաղություն է ամեն տեղ*»:

Մենք պետք է շարժվեինք դեպի արևմուտք: Մեր հիսունյակը Խալաջա²⁸⁶ գյուղում էր, որտեղից որ սկիզբ էր առնում Ռոտա-նը²⁸⁷:

Հարգելի՛ ընթերցողներ, դուք կարծեմ հիշում եք մեր Նազլուին՝ Մանուկի նշանածին: Ահա տեսե՛ք, թե սերը մարդուն ուր է հասցնում: Նազլուին ես տեսա Միսիանի Ղալաչա²⁸⁸ գյուղում: Ղալաչան մի փոքր գյուղ էր Միսիանից դեպի արևմուտք: Ռոտանը սկիզբ էր առնում ձորի միջից: Իմ եղբայր Տիգրանը թե. «*Շղթա՛ յր, մարդիկ խելոնել են, իրանց հալին չեն նայում, որ սոված քիչ է մնում մեռնեն, ամուսնանալու մասին են մտածում*»: Ես հարցրի. «*Ի՞նչ է եղել*»: «*Էստեղ մի քասենցի ընտանիք կա, Հովհաննես՝ս, մի թուրքի էլ աղջիկ, զոռով ամուսնացնում են էդ քասենցի տղայի հետ*»: Ես մեկեն հասկացա, որ դա Նազլուն կեղնի, սիրտս էլ սկսեց թպրտալ, ասի՝ արի գնանք, տեսնենք էդ աղջկան: Ինչ-պե՞ս պիտի տեսնեմ իմ հարսին: Ներս մտանք այնտեղ, որտեղ մնում էր Նազլուն: Ես տեսա, մեկեն շշմեցի, դուրս ելա՝ Նազլուն է, Նազլուն: Ես ինձ ասում էի. «*Գիրեմ, իրոք նա է*»: Ես ինձ լրիվ կորցրեցի: Ելա դուրս, ի՞նչ անեմ. գնամ խոսեմ, ոտքերս թուլացել էին, առաջ չէին գնում, ի՞նչ անեմ, հայտնեմ, որ Մանուկը սպանված է, նորից ցավ պիտի պատճառեմ: Պառկել եմ, միտքս ընկավ Մանուկը, լալիս եմ:

Առավոտ շուտ հավաքվեցինք, որ շարժվենք դեպի արևմուտք, գնում ենք դեպի Քյաշիշքյանդ²⁸⁹, Քյաշիշքյանդից՝ դեպի Դավալու²⁹⁰: Այստեղ առաջին անգամ մենք տեսանք անգլիական և հնդիկ զինվորներին²⁹¹, մեծ-մեծ ջորիների: Մի օր սպասինք Դավալուում²⁹², հաջորդ օրը գնացք եկավ, լցվանք մեջը, հասանք Էջմիածնի²⁹³ ստանցին: Ցած իջանք, գնացինք Էջմիածին: Երկրորդ օրը ես ու Տիգրան եղբայրս սկսինք ման գալ Էջմիածնի վանքի

բոլորը, այսինքն՝ ոչ միայն ես ու Տիգրան եղբայրը, այլև բոլոր զինվորները ման էին գալիս՝ տեսնելու համար Էջմիածնի հրաշք-ները²⁹⁴:

Էջմիածնում

Հասանք մի ընդարձակ բակ, վանքի բակում²⁹⁵ առաջներս բացվեց մի չտեսնված սարսափելի տեսարան: Լսվում էր սոված, կիսամեռ երեխանց ձայնը, կանանց տնքոցը:

-Ե՛տ դարձիր, եղբա՛յր, ես չեմ կարող դիմանալ էս սարսափելի դրությանը, էս ի՞նչ բան է, մի՞թե չեն կարող մի բանով օգնել էս խեղճ ժողովրդին, էլ ինչի՞ համար է էս Էջմիածինը, եթե իրենց քթի տակ մեռնում է ժողովուրդը,-կանգնել մտիկ ենք անում,-գնանք, եղբա՛յր:

-Մպասի՛ր, Հովհաննես՝ս, մի՞թե ոչ մի օգնություն չեն տալիս, չեն հավատում,-մոտեցավ մի կնկա, հարցրեց,-քույրի՛կ, շուտու՞նց է, որ էստեղ եք:

-Հա՛, լա՛ո:

-Բա՛ ձեզ ո՞վ է կերակրում:

-Ոչ մի մարդ, կանաչով ապրում ենք: Սոված կոտորվեցինք, մեր տնից մնացել ենք չորս քյուֆլաթ, քսան ջան էինք: Էսօր մեռավ զիմ տեքը: Առավոտ հավաքին, արաբով մեռելների հետ տարան:

-Ահա քեզ փող,-ասաց Տիգրան եղբայրը,-ինչ որ կա քովս:

Մի մեծ հայաթ էր, ոնց որ հիմիկվա գարած լիներ՝ փոքր-փոքր կտրտած:

-Էս ինչի՞ համար է էս մեծ հայաթը:

-Խաղաղ ժամանակ ուխտ էին գալիս ուրիշ տեղերից, նրանց համար է, որ գիշերեն²⁹⁶:

Հեռացանք էդտեղից. «*Արի գնանք, վանքի լինը տեսնենք*»²⁹⁷:

Վանքի լիճը բավականին մեծ էր: Վարդապետները ման էին գալիս՝ թագբահները ձեռքներին չխկչխկացնելով: «Էս ի՞նչ լիճ է, եղբայր»: «Ամառը վանքի հողերն են ջրում»: Մենք շարունակեցինք լճի կողքով ման գալը: Էս վարդապետները իրանց կազմվածքով ոնց որ մեկ-մեկ բռռ բուրդա էղնեին: «*Տկանու՞մ ես, եղբայր, մեր հոգևորականները միայն իրանց մասին են մտածում*»: «*Գիտե՞ս, Հովհաննես՛ս, որ ասում են երեխա չունեցողը խիղճ չունի, դա միշտ է, սհա քեզ օրինակ: Մեր սուր վարդապետները հարուստ վանքի տերերն են, էլ ի՞նչ է հարկավոր իրենց: Աչքերի առջև հայ ժողովուրդը կոտորվում է սովից, ոչ մի օգնություն ցույց չեն տալիս: Մի՞թե, եղբայր, ուրիշները պետք է հասկացնեն, որ քո ազգը մահանում է: Զիդեմ, չիդեմ, Հովհաննես՛ս ջան, ի՞նչ ասես*»:

-Սրանց գլուխներին ինչու՞ է պոպոլոզ դրված:

-Վարդապետների նշանն է, որ տարբերվեն տերտերներից, երևի տերտերները խղճով լինեն սրանցից:

Վանքի բակում սոված մեռնող մարդկանց ողբը մինչև հիմա ականջներումս է: Էջմիածնի զարհուրելի տեսարանը գնա ու հետ չգա, էդ դաժան օրերը՝ նույնպես: Մենք շատ տեղեր եղանք՝ Ղափան, Գորիս, Դարալագյազ, ապրում էին լավ ու վատ, գոնե չէին մեռնում սովից: Լավ, թուրքին ասում են էսպես վարվեց, էնպես վարվեց հայերի հետ, մեր քշնամին է: Մեր հայրենիքի կենտրոնում՝ Էջմիածնում, սովից մեռնում են մեր հայերը, և ոչ ոք տեր չի լինում: Բա ո՞վ է մեղավոր, եթե ոչ Էջմիածնի կաթողիկոսը՝ հայերի Աստծո հավատարիմ ծառան: Ես չեմ կարող մի բառով արտահայտել Էջմիածնի կողմից էսպիսի անհանդուրժելի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդեպ: Ես բոլորը չեմ ասում, կան մարդիկ, որ կասեն՝ ես միշտ եմ: Ես մի փոքր հուշ եմ գրում, սակայն շատ բան կարելի է գրել Էջմիածնի վերաբերյալ: Մարդիկ սոված մեռնում էին, իսկ Էջմիածինը անտարբեր էր, կարծես չէր տեսնում, թե ինչ է կատարվում իր քթի տակ: Մի՞թե մեր գյուղի Մայնո-

սի չափ չկային, որ 1915թ. ձմռանը մեծ ամանով պոչով ապուր էր եփում և բաժանում թուրք վիրավոր ասկյարներին: Զգիտեմ՝ ինչ ասեմ, միայն այսքանը կասեմ, որ մի գյուղացի կնոջ գութ անգամ չունեին Էջմիածնի վարդապետները: Դա 1919թ. մայիսն էր²⁹⁸: Միաժամանակ էդ մեռնող մարդիկ չէին ավստսում իրենց ունեցվածքը Էջմիածնի սուրբ աթոռին նվիրաբերելու համար: Ես էսօրվա պես լավ հիշում եմ. գալիս էին մեր գյուղ, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի համար փող էին հավաքում: Էսքան է մեր հոգևոր մարմինների վերաբերմունքը մեր ժողովրդի հանդեպ:

Ես՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանս, մեր ընթերցողներին համառոտ պատմեցի եղելությունը: Դուք ինքներդ դատեցե՛ք: Շուշինսկին զրպարտությունը ժառանգել էր իր նախորդներից, նա իր գրիչը ուղղել էր զրպարտությանը: Շուշինսկին սուլթանական ժառանգության արձագանքն է, որ հնչում է հայերի մասին: Արյունոտ սուլթանական ժառանգություն, որի հիման վրա դաստիարակվել են սերունդներ, որոնք 1915թ. ցույց տվին իրենց հրեշավոր գազանությունը հայ ժողովրդի հանդեպ, որը մինչև օրս էլ շարունակվում է առանց ամոթի: 1918թ. դեպքերը Արևելյան Հայաստանում և էդ ամբողջ իրականությունը կատարվել է այնպես, ինչպես դուք կարդում եք գրքում: Ուրմիայի, Խոյի, Նախիջևանի, Շուշիի²⁹⁹, Բաքվի հայերի սպանող³⁰⁰ մի կողմ թողնելով՝ Շուշինսկին պատմական և քաղաքական բնույթի սխալներ է թույլ տալիս, այս սխալների մասին խոսելը կարևոր հարց է: Բավական է, որ մեր ընթերցողները հասկանան ճշմարտությունը: Մեր պատմաբանները պարտավոր են խորությամբ լուսաբանել մեր ժողովրդի անցյալը: Չնայած գաղտնիք չէ, որ Շուշինսկին շատ լավ գիտեր, որ մուսուլմանները ոտքի էին ելել և Բաքվի ու Շուշիի կոտորածներից հետո շարժվում էին դեպի Գորիս՝ թալանելու և ջարդելու հայերին: 1918թ. ճանապարհները փակ էին բոլոր հայերի համար: Ահա ամբողջ ճշմարտությունը Չանգեզուրի և Ղարաբաղի անցքերի մասին: Ինչու՞ է պատմաբանը զրպարտում հայ գորավար Անդրանիկին. եթե չլիներ Անդրանիկը, Գորիսն էլ Շուշի քաղաքի բախտին պիտի արժանանար: Հին մուսուլմանական սովո-

րություն է հայերին գրպարտելը: Իմ պատմությանը ընթերցողը կստորագրի Շուշինսկու վերջնական դատավճիռը: Ես մեր ընթերցողների համար փորձեցի պարզել իրողությունը այնպես, ինչպես տեղի է ունեցել իրականում: Դուք, հարգելի՛ ընթերցողներ, հասուն մարդիկ եք, ինքներդ իմ պատմածից հանգե՛ք եզրակացության: Պատմությունս կարդալով՝ կարող եք ինքներդ համոզվել, որ ես երկար ճանապարհ եմ անցել Անդրանիկի բանակում 1918թ.: Հայրենակիցնե՛ր, ես կարող եմ լրիվ կերպով արդարացնել Անդրանիկին: Նա ոչ մի գյուղ չի ջարդել: Դա պնդողները սուլթանի ժառանգներն են, որոնք այժմ էլ գոյություն ունեն մեր սիրուն, խաղաղ երկրամասում: Արդարացնել Շուշինսկու հայտարարությունը անհնար է, թող խոստովանի բոլոր ընթերցողներին, որ սխալ է: Եթե դուք կարծում եք, թե ես գրպարտում եմ Շուշինսկուն, այդպես չէ, ես գրում եմ միայն ճշմարտությունը:

Առաջին գիրքը վերջացնում եմ Անդրանիկի բանակում ծառայածս ժամանակով:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ

Տասնհինգ օր մնացինք Էջմիածնում, զենքերս հանձնեցինք, մեզ թողք տվին, որ ռազմաճակատում մասնակցել ենք կովին, ով ուր ուզում էր, կարող էր գնալ, նաև բաց թողեցին գերի ուղտապանին՝ իր վեց ուղտերով: Մենք չորս ընկերներով գնացինք Ալեքսանդրապոլ: Առաջվա Ալեքսանդրապոլ՝ն էր, ա՛խ, որ ամեն մի ճաշարանից ուրախության ձայն էր լսվում: **Հիմա համարյա մարդ չկար, տխուր էր քաղաքը. գազան քչնամին իր արյունոտ հեպքն էր բողկել: Մի երեք օր մնացինք Ալեքսանդրապոլում, գնացինք Ղարս³⁰¹ մասն գալու: Հասանք, այսպեղ էլ պատկերը ուրիշ էր, համարյա մարդ չկար քաղաքում:** Անցնում էինք քաղաքի միջով, մեկ էլ տեսնենք՝ մի խումբ թուրք կանայք հավաքվել, լացի ձայն են հանում ու իրանց-իրանց խոսում են, մի քիչ էլ կանգնանք, վերջը ես մոտեցա մի կնկա, հարցրի. «Էս ի՞նչ քան է, քաջի՛, որ հավաքվել եք»: «Ի՞նչ պիտի լինի, եղբա՛յր, մեր տղամարդկանց տարան սակյար, ոչ մեկը ետ չի եկել: Հիմա Ղարսը տվել են հայերին, մենք էլ մնացել ենք անտեր, չգիտենք՝ ինչ անենք: Եկել ենք բողոքելու միշուրիին (քաղաքագլուխ), տեսնենք՝ ինչ կասի»: Մի հաստափոր մարդ բալկոն դուրս եկավ. «Ինչի՞ եք հավաքվել էսպեղ, ես չեզ երեկ սաի, որ գնաք Սարիղամիշ, էն տեղից էլ կուկուշկայով կգնաք Էրզրում, էս հողերը հայերին են տվել, հասկացա՞՞ք»: «Իսկ ուրեխիքի համար ի՞նչ անենք, հո տված չենք կարող գնալ»: «Դա իմ գործը չէ»,-ասաց հաստափոր մարդը ու ներս գնաց: Ղարսում մնացինք տասնհինգ օր, ման եկանք, նորից եկանք Ալեքսանդրապոլ, մեզ կանչին, պահակ նշանակեցին: «Արի գնանք, տեսնենք՝ քեզ ինչ կասեն»,-ասաց ընկերս: Առավոտ գնացինք Կազաչի³⁰², Մեզ ընդունողի անունը Հաջո էր: Մեր գնդի արեզի նաչալնիկն էր: «Ահա էս մեր ընկերն է, Հաջո՛ եղբայր, ընդունի՛ր»: «Դու եղել ես մեր Անդրանիկի բանակու՞մ,-մի քանի հարցեր տվեց, ես պատասխանեցի,-լավ, ես հի-

մա փեսանեմ, թե որտեղ քեզ նշանակեմ»: Էդ մոմենտին մի մարդ եկավ թե. «Տղե՛ք, Աճեմյանն եկավ»: Հաջոն էլ ելավ Աճեմյանին դիմավորելու. «Բարո՛ւ՛, հագա՛ր բարով, պարո՛ն Աճեմյան»: Աճեմյանը խոսում էր վանեցոնց լեզվով. «Մի չհապան փու՛ր, չիերուն նայող չկա»: «Մի չհապան փղա կար, էն էլ հիվանդացել է. ինչ ցույց փվավ ու սասաց, - Էս լավ փղուն փար, պարո՛ն Աճեմյան»: Դարձավ ինձ. «Արի՛ գնանք, փղա՛ ջան, արի՛, գնանք ճաշարան»: Կանչեց վարիչին. «Էս փղուն քո ճաշարանից միշտ ճաշ կրաս: Օրը երեք անգամ: Էս քո հաց ուրե՛լու փեղը, արի՛ գնանք պահեստը, - պահեստի պերիս կարգադրեց, - Էս փղեն ինչ որ կզա կուզե, կրաս: Հա՛, քո անունն ի՞նչ է»: «Հովհաննէս»: «Արի՛ գնանք չիերի փեղը, - գնացի՛նք, ցույց փվեց չիերին, գարու փեղը, չիերը երեքն էին, ու բանալին ինչ փվեց, - գիտե՛ս, փղա՛ ջան, շար մաքրասեր պիտի լինես, չիերի վրան մաքուր պիտի պահես, թամբերն³⁰³ էլ միշտ մաքու՛ր պահե, էս սրբիչները դրա համար են: Առավոտները չիով գնում են քաղաք՝ աշխատանքի: Էս չին կապիտան Հեքմանինն է, էս մի չին էլ՝ կապիտան Յարոյինն³⁰⁴, էս մեկն էլ միսրթ Թոմսինն է, հասկացա՛ր, ամենքն իրենց համար չի ունեն, դու միշտ էստեղ կլինես: Էստեղ մի հայ կա՛ չիու բժիշկ, նա քեզ կասի՛ ինչ անես, առայժմ մնաս բարով»: Աճեմյանը ամբողջ Կազաչի պոստի պահեստների, որբերի ճաշարանների ղեկավարն էր: Ես շուտով ծանոթացա բոլորի հետ, ճանաչեցի կապիտան Հեքմանին, Յարոյին³⁰⁵:

Իմ աշխատանքի երրորդ օրն է, իրիկունը ձիերին մաքրում էի, մեկ էլ մի շուն՝ պոչը կտրած, մտավ գոմը: Չիերը խրտնան, ես էլ մի քար առա ու խփեցի շանը, էս շունը սկսեց վնգստալը: Մի ամերիկացի եկավ ինձ կանչեց դուրս. «Քո՛ւ ան, քո՛ւ ան»: Ես ելա գոմից դուրս: Էս ամերիկացին սկսեց խոսել. «Կապիտան յու, սանք-մա քիչ», - շանը ցույց տալով. էս անտեր շունն էլ մախսուս ավելի էր վնգստում: Սկսեց ինձ ծեծելը, ես ձայն չէի հանում, մի լավ ինձ ծեծեց: Դարձավ ինձի. «Արմեն կապիտան յու», - ասաց ինձ ու

գնաց: Մտիկ արեք էս անասովածին, մի շան համար ինձ ծեծեց: Ծեծելուն մնա՛ ես քեզ հում-հում կուտեմ, բայց արի ու տես, որ արևը մութ տեղ էր մտել, ու՛ր գնայի, գորացրվել էի, ո՛չ տուն, ո՛չ էլ ուտելիք ունեի՛նք: Քաղաքում սով էր տիրում, ամեն օր երկու-երեք սել մեռել էին հավաքում: Եկավ մեր ձիու ֆերշելը³⁰⁶, էս պատմեցի եղելությունը, էս մարդը սկսեց ծիծաղելը. «Ինչու՞ ես խնդում, լավ բա՞ն է արել, որ խնդում ես, հա՞»: «Ես խնդում եմ նրա համար, որ խելառի չեռք ես ընկել, ա՛յ փղա, մի՛ նեղանա: Էդ ամերիկացին հիմար բժիշկ է, ինչ ուզում է, այն էլ անում է»: «Լա՛՛վ, որ խելառ է, ինչի՞՞ համար է եկել էստեղ»:

Անցավ բավականին ժամանակ, էս մեր ֆերշելը կանչեց ինձ թե. «Արի՛, Հովհաննէս՛ս, նորություն լսի՛ր»: «Ի՞նչ է, Համբարձու՛մ եղբայր»: «Էդ խելառ ամերիկացի բժիշկը հիմա հարչակվել է հիվանդանոցի որբերի վրա, հիվանդ երեխոց սկսել է ծեծելը, քույրերը հասել են երեխանց օգնության, դառել է քույրերին ծեծել: Հիմա փարել են քաղաք՝ ամերիկացիների չփարը՝ կապիտան Հեքմանի մոտ»³⁰⁷: 1920թ. ամերիկացիների շտաբը գտնվում էր հիմիկվա սպիտակ³⁰⁸ հիվանդանոցի տեղում: Էդ նույն օրը մի ցավալի դեպք պատահեց, հիշում եմ՝ մի ուժեղ ցնցում եղավ, և ուժեղ ձեն ելավ: Ժողովուրդը խառնվել էր իրար. Էլի թուրքն եկավ: Չէ՛, թուրքը հետքն է թողել, ստանցին բոմբ է թաղել, գաղթականները հակառակի պես էղտեղ կրակ են վառել, բոմբը տրաքել է և մարդկանց բավականին վնասել³⁰⁹:

Գնում էի քաղաք՝ ման գալու, ժողովուրդը հավաքվել էր, մի աշուղ էլ նվագում էր, մի քանիսն էլ լաց էին լինում: Ես էլ մոտեցա՝ տեսնեմ՝ ինչ է երգում, հիշում եմ երգի մի տունը.

*Շուն փանիկը Արփաշայն անցավ,
Քանդեց ավանները Շորագյալ,
Չարկեց այծյամներդ, կերավ գառներդ,
Մաքուր հորթ չմնաց Շորագյալ...*

Էսպես աշխատում էի լավ ու վատ, եկավ 1920թ. մայիսը³¹⁰: Ես միշտ նամակ էի տանում ստանցիին, էնտեղից էլ կապոցներ էի բերում կապիտան Հեքմանին: Մի օր գնացի մեր տղեքի քովը, նրանք խոսում էին. «Բոլշևիկները եկել են, վերջապես ազատվանք թուրքի սարսափից, էլ վախ չկա»: Մյուս տառը օր հետո ես գնացի ստանցիին, տեսա մի տասնհինգ-քսան հոգի՝ զինվորներով շրջապատված, ու մի պաշտոնյա՝ շապկեն ուրիշ տեսակ, որը գնում էր դրանց կողքից ու հրաման տալիս, բռնավորների մեջն էլ մի ռուս կար, մի կին էլ խոսում էր բռնավոր ռուսի հետ, մի վեց տղա էլ կողքերով գնում էին դեպի ստանցիին: Ես մոտեցա մի տղու ու հարցրի. «Էս ովքե՞ր են սրանք»: Նա պատասխանեց. «Բոլշևիկներ են»: «Բակ էդ մարդն ո՞վ է»: «Դա էլ միլիտերն է, ֆրանսիայից է եկել, հայ է»: Բա էս ու՞ր պիտի տանեն սրանց»: «Սրանք ասում են, թե բոլշևիկները եկել են»: «Բա էս ի՞նչ բան է»: Մի տղա էլ թե. «Եկել են, հիմա էլ կերթան»: Ես հետևեցի մինչև ստանցիին: Էստեղ եկան դեպոյի բանվորները և իրար հետ լեզվակռիվ սկսեցին ֆրանսիայից եկած էս հայ միլիտերի հետ: Բռնավորները բավականին ժամանակ կանգնել էին, վերջը եկավ վագոնը, նրանց լցրին վագոնը: Ես գնացի իմ գործին, հաջորդ օրը գնացի տղոց քովը և պատմեցի, թե ինչպես բոլշևիկներին տարան ստանցիին, ու բանվորները կռվան էդ ֆրանսիացու հետ. «Բա էս ի՞նչ բան է, ասում էին՝ բոլշևիկները եկան, մենք ազատվանք»: Ամենքը մի բան ասում էին, մեր Աբեթը թե. «Գիտեք ինչ, եթե Ռուսաստանից գոնե մի գունդ էղնիր էսրեղ կազմակերպության հետ, արդեն գործը ուրիշ կերպ կլիներ: Շրապեցին, էսրեղ են ասում, որ շրապողին րդա չի էղնի, դրա համար էլ գործը զրոյի չեկավ»:

Էսպես անցնում էին օրերը: Մի օր թարգմանիչը կանչեց. «Հովհաննես, կապիտան Հեքմանն ասաց, որ առավոր երեք շիերն էլ պարտասար լինեն: Լա՛վ մաքրի, որ ամերիկացոցն աղջիկները նստեն գնան, իսկ մենք ավարոյի երևից կհասնենք, շիերին նորից

եպր կրերես»: Առավոտ շուտըմ պատրաստեցի, որ գնան: Լույսը բացվեց, աղջիկները եկան՝ տղամարդու շորեր հագած, կապիտանն էլ հետներն էր, օգնեց, նստեցին ձիերին, աղջիկները գնացին: Գնում էին ման գալու Դիլիջան, Սևան: Մի երկու ժամ վերջը ավտոն եկավ, նստանք. ես եմ, թարգմանիչը, կապիտան Հեքմանը: Հասանք Նալբանդ³¹¹, աղջիկները, ձիերը բռնած, նստել էին գյուղի արևմտյան մասում: Ավտոն կանգնավ, մոտ եկան: Աղջիկները նստան ավտոն, ես ձիերը առա ու ետ դարձա Ալեքսանդրապոլ: Հանգիստ մի ձիուն եմ նստել ու քաշում եմ երկուսին, ուղղություն վերցրի դեպի Ջաջուռ³¹² գյուղը: Էստեղ մի ցավալի դեպք եղավ: Մեկ էլ էնպիսի մի որոտ լավեց, ձիերը առաջ չեն գնում, իջա ցած, քաշում եմ ձիերին, չեն գալիս: Մեկ էլ տեսա վերևից մի սելավ³¹³ է գալիս, ցածը գյուղի երեխեքը լողանում էին, կեսօր էր, հորթերը ջրի բերանն էին: Էս անտեր սելավը բոլորին քչեց տարավ, հավարն ընկավ գյուղը, գյուղացիք թափան սելավի հետ: Նայում եմ՝ սաղ դուրանը սելավ էր: Մտիկ եմ անում՝ ո՛չ անձրև կա, ո՛չ էլ ամպեր երկնքում, որտեղից էր էդ անտեր սելավը, չգիտեմ՝ ինչ ասեմ: Բավականին սպասեցի, սելավը պակասեց, շարժվա առաջ, մտիկ արեցի՝ սելավը ոնց որ վագոդ ցեխ լիներ: Կամրջի վրա համարյա մեկ մետր ցեխ էր նստել: 1920թ. էր, էլ չեմ հիշում մայիսի՞ն էր, թե՞ հունիսին:

Մյուս օրը եկան ամերիկացիք՝ մի արջի բոթոթ հետները, էս վոքը արջին տվին ինձ, որ պահեմ: Էս բոթոթն էնքան օյններ էր անում, որ ինչքան էլ տխուր մարդ լիներ, կուրախանար: Ճաշարանից օրական երեք անգամ հատուկ դրա համար ճաշ էի ստանում: Մի օր էլ ճաշարանից գալիս էի, մեկ էլ տեսա՝ էս արջի բոթոթը գոմից դուրս եկավ, մտավ կուխնին: Դա ամերիկացոցն կուխնին էր: Դուրս թափան աշխատող աղջիկները, ընպես եմ ծիծաղում, մի ամերիկացի աղջիկ էլ կար, խնդալուց ուշքը գնում էր, իսկ գլխավոր վարիչը հայ էր. «Ա՛յ րդա Հովհաննես, գոռում էր նա, շուտ արի: ճաշերը փչացան, էդ սևերը, ով գիտի, հիմա սաղ խառնեց իրար, ճաշի ժամանակն է, հիմա ամերիկացիք կգան:

Մի իլաջ արա, Հովհաննեսն՝ ս, էդ անպերիսն դու՛րս հասնի»: Ես գնացի ներս, տեսա՛ էս քոթոթը լայտում է յաշիկի մեջ լցրած քաղցր կաթի ամանները: Քոթոթը որ ինձ տեսավ, վազեց վրես, ես մի կերպ հաջողացրի շղթայից բռնեցի, դուրս քաշեցի: Էս աղջիկները դուռը փակին, ելան սեյրի, տեսնեն՝ ինչ պիտի անեն ես: Ես վազի, քոթոթը վազեց հետևիցս, կլոր գոմի քովը մի երեք-չորս անգամ պտտվանք: Վերջը ես նստա, քոթոթը վազեց վրես, սկսեց ինձ զզելը: Աղջիկները սկսեցին պատուհանից ճչալը, իսկ ես խնդում եմ ուզածիս պես: Մի քիչ ինձ զզեց, ականջից բռնեցի, տարա գոմը կապեցի: Կապիտան Հեքմանը, լավ էր, գնաց Երևան, արջի քոթոթին էր հետը տարավ:

1920թ. պատերազմը Հայաստանում

Մեկ էլ մի օր՝ 1920թ. աշնանը, տավարնի վագոնով Ղարսի³¹⁴ կողմից լիքը գաղթականներ եկան: «*Էս ինչ բան է, ջանը՛ն, հարցրի մեր Նոյեմի մարդուն՝ Հարությունին*»: «*Ի՞նչ պիտի էղնի, թուրքը նորից հարձակվել է Հայաստանի վրա, տեսնենք՝ վերջը ինչ պիտի էղնի*»: Մի երեք օր վերջը սովորականի պես նամակ էի տանում ստանցի, մեկ էլ տեսա՛ իմ մորաքրոջս տղեն՝ Հարությունը, զինված մի երկու հոգի էլ հետը, կանգնել էին: Վազեցի, բարև տվի, հարցրի.«*Հարություն՛ն եղբայր, էս ու՛ր եք գնում*»: «*Գնում ենք Ղարս՝ կովելու, թուրքը նորից հարձակվել է Հայաստանի վրա*»: «*Ես էլ կգամ, եղբայր Հարություն*»: «*Արի՛ գնանք, Հովհաննեսն՛ս*»: «*Բա, հիմա ինչ վախար գամ*»: «*Կարող ես հիմա էլ գալ, կամ էլ առավոր շուր, զինամթերքի ենք սպասում*»: Էլ չսպասեցի առավոտվան, եկա հայտնեցի, որ ես գնում եմ բանակ: Մեր Նոյեմին մնաս բարով ասի.«*Քույրի կ, ես գնացի*»: «*Ա՛յ փղա, էդ ու՛ր ես գնում*»: «*Կամավոր բանակ եմ գնում*»: «*Դե՛ լավ, սպասի՛ր ես քեզ մի քիչ ուրելիք քերեմ*»: Մի սումկի մեջ դրած՝ բավա-

կանին բան բերավ: «*Է՛հ, մնաս բարով, քույրի կ, ես գնացի*»: «*Գնա՛ս բարով, Հովհաննեսն՛ս ջան*»: Գնացի ստանցի, գտա մորաքրոջս տղային՝ Հարությունին. նա հիսունապետ էր: Ինձ տարավ, վագոնի մեջ տեղավորեց: Անգլիական շորեր ու կոշիկներ էին ստացել, ինձ շոր, կոշիկ ու զենք տվեց, պառկեցինք վագոնի մեջ, առավոտ շուտ շարժվեցինք: Հասանք Ղարս, ստանցին մնացինք մի երկու օր, պետք է գնայինք Գյուլա³¹⁵, շարժվում ենք դեպի արևմուտք: Մալականի գյուղի քովեն անցանք, բարձրանում ենք դեպի վերև: Հասանք Գյուլա, որի բնակիչները քուրդ էին: Բնակիչները փախել էին: Գյուլան գտնվում էր բավականին դուրան տարածությունով մի կլոր տեղում, կանաչ էր, ոնց որ գարուն էղներ: Ովքեր որ չէին կարողացել փախչել, նրանց մի տեղ հավաքեցին և պահակ կարգեցին, որ չէղնի՝ զորքը վնաս տա, կամ նրանք զորքին վնասեն: Տները լիքը կարագ, պանիր կար, տիկերով մածուն, որ տունը կուգես մտի, թողել էին ու փախել: Երկրորդ օրը ման էինք գալիս գյուղում, մտանք մի տուն. մեկ էլ մի ցավալի պատկեր բացվեց մեր առջև: Մի սիրուն հարս՝ տասնինը-քսան տարեկան, մի փոքր երեխա էլ կրծքի վրա, պառկած էր թախտի վրա: Մենք կարծեցինք, թե քնած է, ձեն տվինք, ոչ մի պատասխան: Մոտեցանք, մտիկ ենք անում, կարծեցինք, թե քնած է, լավ զննեցինք, տեսանք, որ մեռած են ինքն էլ, երեխան էլ: Մտիկ ենք անում, ինքն էլ, երեխան էլ՝ առողջ, թե ինչու են մեռել: Սկսինք ստուգել մարմինը: Գնդակի ոչ մի հետք չկար, մեկ էլ մեր եղբայր Հարությունը թե.«*Տղե՛ք, խաչ է ծեծած երկու կրծքի արանքը*»: Հիմա հասկացանք եղելությունը: Էս հարսը հայ է եղել, երևի չի ուզեցել փախնել իր բռնակալի հետ, բռնել են թույնել թե՛ իրեն, թե՛ երեխուն: Որոշեցինք, մի հարմար տեղ թաղեցինք: «*Ես քու վրեժը կհանեմ, քու՛յր ջան, հայ էիր, հայ էլ մեռար,-ասաց եղբայր Հարությունը,-արե՛ք էսրեղ, փղե՛ք, ինչքան շորեղեն կա, հավաքե՛ք փրան մեջտեղը,-մի երեք-չորս զինվորի էլ կարգադրեց,-գնացե՛ք, դրսից խուր քերե՛ք,-խուրը քերին, լցրին փրան մեջտեղը,-ինչքան*

եղ կա փրկելի մեջ, բերե՛ք, շարե՛ք խորի վրա: Դաժա՛ն քուրդ, սպանեցիր մի հայ գեղի աղջկա, ես էլ քեզ կպատասխանեմ դաժանությամբ»:

Մի տասնհինգ օր մնացինք: Պահակ էինք: Առավոտվա մոտ տեսանք վեց հոգի արևելքից գալիս են դեպի Գյուլա, հայտնեցինք, որ վեց մարդ է գալիս դեպի մեր դիրքերը: «Թող գան, չեն մի՛ք հանի»: Եկան հասան մեր պահակակետին, վրացի էին, տարան հրամանատարների քովը, տեսնենք՝ ինչ կասեն: Հայտնեցին, որ թուրքը իրենց կողմերում բոլորովին չի երևում, և եկել են իմանալու, թե մեր կողմերում էլ չի երևում: Թողին գնացին:

Երկու օր վերջը մութը կոխել էր, շուտ հավաքվավ ողջ զորքը, դուրսը ստուգում էին ամեն ինչ: Գիշերը շարժվեցինք չգիտեմ՝ ուր: Առավոտ հասանք Ղարսա Բուղաթարասի³¹⁶: Մալականի մեծ գյուղ էր: Բարձրից երևում էր Սերդենիքը³¹⁷, որտեղ ուժեղ կռիվ էր: Թնդանոթները երկու կողմից էլ ոմբակոծում էին, աշխատում էին գնդացիները, պարզ երևում էին կռվողների դիրքերը: Բավականին կանգնանք, հեռադիտակով մտիկ արինք, վերջը իջանք մալականի գյուղը, մեզ տարան ու ճաշի կանչեցին գյուղի մի մեծ հայաքում. պիտի կռվի մասնակցենք: Մի ջահել քսան տարեկան տղա՝ տասը տարեկանը կողքին, ասում էր. «Ես էլ պիտի գամ կամավոր չեզ հեպ, փղե՛ք ջան: Կամավոր եմ եկել Ալեքսանդրասպուրից: **Գեներալնի բոյ պիտի գնանք, հերիք եղավ էդ գազանները մեր արյունը խանն. կա՛մ մահ, կա՛մ ազատություն**»: Մի տերտեր կար, ասում էր. «Տղե՛ք, չվախենաք, խփե՛ք շուն փանիկին: Ղարսը մեր կոնակն է, ամեն ինչ ունենք»: Մի քիչ վերջը մեր հայաքը վիրավոր բերին, տղեքը հարցնում էին կռվի մասին, ես վիրավորներից մեկը թե. «Մեր դեմ կռվողը թուրքը չէ, բուլշևիկներն են»: Իմ մորաքրոջ տղեն՝ Հարությունը թե. «Ա՛յ փղա, թուրքին բուլշևիկ դարչրիր»: «Ես միշտ եմ խոսում, Ղարսա փերսերի փղեն է իր խմբով, կանգնել գոռում է. «Մենք բուլշևիկներ ենք, չկռվեք: Ես Ղարսա փերսերի փղեն եմ՝ բուլշևիկ»: Հարությունը թե. «Հյս փեր-

փերին բերե՛ք էսփեղ... Տե՛ր հայր, դու մեզ ասում էիր՝ լավ կռվեք, իսկ քո փղեն մեր դեմ է կռվում»: «Չէ՛, որդի՛, դա ուրիշ փերսերի փղա է, ես փղա չունեմ»:

Բուպե առ բուպե սպասում ենք հրամանի, որ կռվին մասնակցենք, բայց արի տես, որ կռվին մասնակցելու ոչ մի հրաման էլ չեղավ: Նորից իրիկունը շարժվում ենք չգիտենք ուր, ամբողջ գիշերը ճանապարհ գնացինք, իսկ առավոտը նորից Գյուլա հասանք: «Հարություն՛ն եղբայր, ինչու՞ չմասնակցեցինք կռվին, եկանք Գյուլա՝ մածուն ու կարագ ուրեղու՞, էլ ինչի՞ ենք եկել, որ կռվին չպիտի մասնակցենք»: «Մեզ չթողին նրա համար, որ թշնամին կարող է նկատի, որ Գյուլայի գիծը ազատ է, նա կարող է փակի Ղարսի ճամփան, դրա համար մեզ նորից շուտ փեղափոխեցին Գյուլա»: Նորից տասնհինգ օր մնացինք Գյուլայում, թշնամին չէր երևում: Մեկ էլ հայտնեցին, որ թուրքը նորից գրավել է Ղարսը: Նահանջում ենք, թողնում ենք Գյուլան: Գյուլայում եկավ առաջին ծյունը: Ամբողջ գիշերը ետ ենք գալիս: Մի երկու գյուղ ետ ենք գալիս դեպի մալականի գյուղ, մալականի գյուղով անցանք, հասանք Ղզլչաղչաղ: Ղզլչաղչաղից դեպի արևմուտք՝ ջրի են կողմում, մի տավիակ սար կար, վրեն գլուխը դեպի արևելք, քարից մեծ պոզերով խոյ էր քանդակված: Դեռ մեր զորքը չէր հավաքվել, մեկ էլ բավական հեռվից հեծելագոր երևաց: Մեր Հարությունը թե. «Մրանք թուրք են»: Հրամանատարները հավաքվան, հեռադիտակով լավ գնեցին, հավատացին, որ իրոք թուրք են: Անմիջապես դիրքավորվեցինք, էսպես սպասում ենք թշնամու մոտենալուն. «Դատարկ չկրակեք, թող թշնամին լավ մտրենա»:

Թշնամին մոտեցավ, սկսինք կրակել, թշնամին էլ իր հերթին դիրքավորվավ, և սկսեց կռիվը: Բավականին ժամանակ Հարություն եղբայրը գալիս էր, խրատ էր տալիս զինվորներին, թե ինչպես լավ կրակեն, իրենց լավ պահեն, որ չվիրավորվեն: Էսպես մեկ էլ ասին, որ Անդրեասյան Հարությունը վիրավորվել է: Ես վագեցի այնտեղ, որտեղ որ եղբայր Հարությունն էր, բայց չհասա,

նա արդեն մեռել էր, չար գնդակը սրտին էր կայել: Դիակը փռված էր, նա ոնց որ մի ածղահա լիներ՝ քիկունքը լայն, բոյով: Նստա լացի, ձեռքերը առի ձեռքերիս մեջ, լալիս եմ, երեսը պաշում ու լալիս: Ի՞նչ անեմ, եկան հրամանատարները, երեք զինվոր Դզլաղ-չաղի կամուրջի աջ կողմը մի փոս փորին, եղտեղ թաղին: Ես ինձ բոլորովին կորցրել էի, մի հարազատ ունեի, նրան էլ կորցրեցի: Արդեն մութը կոխել էր, նահանջինը դեպի Ալեքսանդրապոլ: Ես երկու ամսվա ժողով չէի ստացել, գնացի աշխատանքիս տեղը, մեկ էլ ամերիկացիք ինձ տեսան, սկսին. «**Հեյրո՛ու, հեյրո՛ու, Հա-նե՛ս**»: Հարցրին. «Ինչու՞ է երեսդ մազուր, չե՞ս քրաշվում»: Պա-րասխասնեցի. «Պարերազմ էի գնացել, ինչպե՞ս քրաշվեմ»: Կա-պիտան Յարոն հարցրեց. «Գալողը թու՞ ըքն է, թե՞ բուշևիկը»: Ես պարասխասնեցի. «Ի՞նչ բուշևիկ, թուրքն է, դահի՞ն»: Յարոն թե. «Եթե թուրքն է, **Օլ ռայդ**, միայն բուշևիկ չէ՞ղնի»: Ես զարմացա մնացի, մի թե բուշևիկները եղբան վատ են, որ թուրքից էլ վատը եղան, էս ի՞նչ է ասում էս կապիտան Յարոն, էս բան չեմ հասկա-նում, աշխարհի երեսին Թուրքիայից էլ վատ պետություն կա՞, մի թե կարելի է մոռանալ օսմանցիների արաբքը՝ հայոց կոտո-րածը, երկու միլիոն հայի արյուն խմեցին, հիմա թուրքը «**Օլ ռայդ**» եղավ, իսկ բուշևիկները՝ վատ: Թուրքը նորից սկսել է Հա-յաստանում մնացած հայերի կոտորածը, իվա թուրքը լավ է, էս ի՞նչ է ասում էս կապիտան Յարոն: Ես զարմացած կանգնել եմ, չգիտեմ, թե ինչ ասեմ: Չէ՞ որ երեկ մորաքրոջս տղան՝ Հարությունը, ընկավ թուրքի գնդակից, էստեղի որբերի հայրերին ու մայրե-րին սպանել է թուրքը, նորից որբերի թիվը պիտի կրկնապատկվի, էլի մայրեր ու հայրեր սպանվեն, և էս բոլորից հետո էլի թուրքերը «**Օլ ռայդ**» են, իսկ բուշևիկները՝ վատ: Էստեղ մի առակ հիշեմ՝ քոռի շատ պետքն է, թե մոմը թանկ է, ուզում է՝ մի մոմը մի ոսկի եղնի: Հիմա կապիտան Յարոյինն է, նրա շատ էլ պետքն է, թե Արևմտյան Հայաստանում երկու միլիոն հայ է սպանվել, հիմա էլ թուրքը Արևելյան Հայաստանում մնացած հայերին է սկսել ու-

տել, կապիտան Յարոյի շատ էլ պետքն է. թող մնացած հայերին էլ ուտի: Էս կապիտան Յարոն մեջքիս զարկեց. «**Թուրքը օլ ռայդ, օլ ռայդ, Հանե՛ս, օլ ռայդ**,-էս շշմել մնացել էի, չգիտեմ՝ ինչ ասեմ էս Յարոյին,-թուրքը լավ է, միայն թե բուշևիկները չգային»: Ոնց որ դանակը զարկես սրտիս, էլ չկանգնա, դառա ու գնացի, մեկ էլ տեսա իմ ընկեր Աբեթին. իմ տեղն էր աշխատում, դարձա գնացի դեպի Աբեթը, բարևեցի, խոսեցինք: Էս Աբեթը թերջնցի էր՝ Խնձո-րեկ³¹⁸ գյուղից: Արդեն ամուսնացել էր: «**Գիտե՞ս, Հովհաննե՛ս, քո մորքուրօղի Գարեգինը մեր փանն է, ուզում են՝ գնան, արի գնանք, րե՛ս**»: «**Գնանք**»: Գնացինք, Թուրքի թաղ³¹⁹ էին մնում: Ինձ տեսավ Գարեգինը, վազեց, համբուրեց. «**Ո՞ր գժում էիր կռվում, Հովհաննե՛ս**»: «**Գյուլա**»: «**Մեր Հարությունին չրեսա ը, նա էլ այդ կռվում էր, չգիտեմ՝ ինչու չեկավ**»: «**Չգիտեմ, չեմ րե-սել**»: Իմ սիրտը լցվավ, գնացի արտաքնոց, լացի, եկա լվացվա, նստեցինք, խոսեցինք, թե ինչ պետք է էներք: Մտիկ եմ անում. Գարեգինը մի կիստուկի մեկն է, իսկ եղբայր Հարությունը հաղ-թանդամ էր. երկուսն էլ մի մորից էին: Չասի, որ մեր եղբայր Հա-րությունը սպանվեց Դզլաղչաղ գյուղում: Էդպես էլ չասի մինչև 1966թ.: 1966թ. էս եղա Երևանում և պատմեցի, թե ինչպես սպան-վեց եղբայր Հարությունը:

Վերջը եղբայր Գարեգինն ասաց, որ իրենք ուզում են գնալ Ադրբեջան. «**Բուշևիկները վերցրել են Ադրբեջանը, գնանք, ա-զադվենք էս ցավից: Էս դաշնակցականները էսպիսի բան չի եղ-նի, որ անում են: Հայաստանի դաշնակցական կառավարությու-նը հաշտվել է թուրքերի հետ, էսպիսի ստորություն չի եղնի, որ սրանք են անում, մոռացան իրենց մուրիկ անցյալը, նորից հաշտվում են թուրքերի հետ, որ միասին կռվեն բուշևիկների դեմ: Մենք չենք ուզում մնալ թուրքերի մեջ**»: «**Ես էլ զինվոր եմ, չեմ ու-զում կռվել բուշևիկների դեմ**»: «**Ուրեմն էսօր իրիկունը մեկնում ենք**»: Գարեգինի ընտանիքը մեծ չէր. կինը՝ Մարիամը, նա և նրա մեծ տղան՝ Հակոբը, ու մեկ էլ էս, չորս հոգի: Մենք և մի էրզրումցի

ընտանիք իրիկունը ճանապարհ ելանք: Չյուն էր գալիս: Հակոբին, չգիտեմ՝ ինչքան կեղևիք, բարուրով կապեցինք Գարեգինի մեջքին, ելանք ճանապարհ: Գարեգինը ուր հատ ոչխար ուներ, խառնեցինք առաջներս, գնում ենք:

Ալեքսանդրապոլում³²⁰ տեղում էր առաջին ձյունը: Քաղաքից դուրս ելանք, գնում էինք: Շոշի երկու կողմերում լիքը զինվորներ կային, քնդանոթներով, գնդացիներով զինվորներ՝ հետևակ: Հասանք վերջը, մեկ էլ երեք զինվոր ինձ թե՛.
«Մե՛ր փղա, էս ու՛ր, դու զինվոր չե՛ս»:
«Հա՛, զինվոր եմ»:
Մեր Գարեգին եղբայրը թե՛.
«Գալիս է մեզ ճանապարհ դնելու: Իրա գունդը հետևում է»:
«Ինչո՞վ հավատարմեք»:
«Ուզում եք՝ մի՛ հավատացեք, բայց սուր չե՛նք ասում»:
Էս զինվորները դարձան.
«Եղբա՛յր, քեզինից մի բան ենք խնդրում, եթե կարելի է»:
«Ի՞նչ եք ուզում, փղե՛ք ջան»:
«Մեզի մի ոչխար փու՛ր, սոված ենք»:
«Ձեզի մարտը եղևի, փղե՛ք, առե՛ք, փարե՛ք»:
Գարեգին եղբայրը մի հատ ոչխար տվավ տղոնցը, և մենք շարունակեցինք ճանապարհը: Ելանք Ջաջուռ, որտեղ որ սելավ էր եղել, պատմեցի մեր քարավանին: Ասի.
«Եղբա՛յր Գարեգին, մի հարց փամ քեզ էդ բոլշևիկների մասին, ինչո՞վ են վար, որ կապիտան Յարոն ասաց, որ թուրքը «օլ ռայդ» է, քան էդ բոլշևիկը»:
«Ա՛յ փղա, նույն ռուսներն են, որ եկան, ազարին քեզ, միայն փարքերությունն այն է, որ առաջ Ռուսաստանը դեկավարում էր քազավորը, իսկ հիմա՝ աղքատ դասակարգը, ուրիշ ոչինչ: Հասկացա՞ր, դրանով ինչո՞վ են վար ռուսները»:
«Ուրեմն ես էլ չեմ մնում: Էսօր մեկնում ենք Բաքու»:
Էս Գարեգինը դարձավ.
«Եղբա՛յր, գոռով սպրում ենք, ո՛չ մարդիկ են մեզ սիրում, ո՛չ էլ Աստված: Երզնկան՝ որպե՛ղ, մենք՝ որպե՛ղ»:

Ամբողջ գիշերը ճանապարհ գնացինք, հասանք Համամլու, մի օր մնացինք Համամլու, նորից շարունակեցինք ճանապարհը, հասանք Ղշլաղ³²¹: Էստեղ մեր քարավանի մեծերը, չգիտեմ ինչի, մտքները փոխին, գնացինք դեպի Գյառգյառ³²²: Մեր քարավանը

ենթարկվում էր եղբայր Գարեգինին ու էրզրումցի Սարգիսին. որ կողմը ասեին, էն կողմն էլ պիտի գնայինք: Դավալիով /?/ հասանք Գյառգյառ, մի օր մնացինք Գյառգյառում, նորից ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Վարդաբլուր³²³: Գյուղի տակը կանգնել էինք, մեկ էլ մի մարդ ձիով եկավ, բարև տվավ.
«Ու՛ր եք գնում, փղե՛ք»:
Մենք էլ չգիտենք, թե ուր ենք գնում: Էս մարդը անտառապահ էր, անունը **Արամ Բալաշյան** էին ասում: «Արե՛ք մեր փուն, կուզե՛ք՝ ջնեռը մնացեք, փեսներ՝ վերջը ինչ կեղևի»:
Գնացինք էս բարի մարդու տունը, բալկոնով մի մեծ սենյակ հատկացրեց, սենյակում վառարան դրեց: Էս բարի մարդը օգնում էր մեզ ամեն ինչով: Տասը գաղթականներով էս Արամի տանը մնացինք տասնհինգ օր: Խոսք եղավ գնալու մասին, թե ինչպես պետք է գնանք, որ հասնենք Ադստաֆա: «Լավ, երբ որ գնալու լինեք, ես կասեմ՝ ինչ անեք, որ հասնեք Ադստաֆա»:
Մյուս օրը հայտնեցինք Արամին, որ գնում ենք.
«Գոնե՛ շուր հասնենք Բաքու, աշխատանքի անցնենք, որ սովից չմեռնենք, էսպես ման գալով քան դուրս չի գա»:
Էս բարեսիրտ Արամը ինչ որ ձեռքից գալիս էր, արեց, ուտելիք դրեց հետներս, մի մամակ գրեց, տվեց ու ասաց.
«Երբ որ հասնեք Շնող³²⁴, կրաք էդրեղաց ... (մոռացա անունը), ինքը բոլշևիկ է, չեզ կօզնի Ադստաֆա հասնեք»:
Առավոտ ելանք, Արամ եղբորը մնաս բարով արինք ու գնացինք Ուզունլար³²⁵, ապա Ալավերդի³²⁶, էնտեղից էլ երկաթգծով գնացինք Շնող: Էդ մարդուն գտանք, մամակը տվինք, նա պատասխանեց.
«Ճանապարհները լավ չեն, սպասե՛ք, ես չեզ կհայրենեմ»:
Մնացինք մի կես ամիս, գնում ենք սարը, գլեռ ենք բերում, աճար ենք հավաքում, մի կերպ ապրում ենք: Վերջը էս մարդը եկավ.
«Պատրաստվե՛ք, առավուր գնում ենք»:

Էս լավ մարդը՝ առաջից, մենք էլ՝ հետևից, գնում ենք դեպի արևելք: Մեր բախտից օրերը լավ են, ճանապարհները՝ չոր: Էսպես շարունակում ենք ճանապարհը, մեկ էլ ճանապարհի աջ կողմից չորս-հինգ մարդ գլուխները հանեցին, նայում են մեզ:

Յույց են տալիս ինձ. «**Դա է սրտս, դա**»-սկսին քրֆելը: Էս մեր առաջնորդը ետ դարձավ, բռնաց դրանց վրա. «**Ի՞նչ էք ռեխններիցդ քաք քահում, իսկ մեզ դարչավ, մե՛ք կանգնի, գնացե՛ք, սրանք վրանգավոր մարդիկ են**»: Ափսոս այդ մարդու անունը չեմ հիշում, մնաց դրանց հետ, բավականին խոսեց, եկավ հասավ մեզ. «**Տղա՛ ջան, քո անունն ի՞նչ է**»: «**Հովհաննես՛ս**»: «**Դու էս կողմերում եղե՞լ էս**»: «**Չէ՛, եղբա՛յր, ես երագումս էլ չեմ եղել էս կողմերում**»: «**Էդ շան որդիքը հասարարում են, որ դու եղել ես Սև Մուրոյի խմբում և եղել ես սրանց գյուղում, ու որպես թե մի մարդու ծեծելով սպանել եք**»: Ես պատմեցի. «**Ամերիկացունց քովը շիապան եմ եղել, ես գնացի քանակ՝ Գյուլա, նահանջիկը եկանք Ալեքսանդրապոլ: Ես էս կողմերը բոլորովին չեմ եղել, ահա բոլորը**»: Էս բարի մարդը թե. «**Լավ է, որ էդ շների չեռքից ազարվանք, որոնք հասարարում էին, որ դու եղել ես Մուրոյի խմբում և իրենց գյուղում, նրանք պարմում էին, թե որպես բոլշևիկ ինչպես եք թալանել իրենց գյուղը, ծեծելով մարդ սպանել: Ահա էսպիսի քաներ, մե՛ր րդա, լավ է, էժան պրծանք**»: Էդ օրը հասանք թուրքի գյուղը, որտեղ կարմիր հեծելազոր կար: Շնորհից չգիտեմ՝ քանի օրում հասանք Ադստաֆա³²⁷: Այստեղ լիքը գաղթականներ էին, մեզի լցրին մի վագոն, վագոնում մնացիկներ կու օր: Էստեղ վագոնների ճակատներին մեծ-մեծ աստղեր էին նկարած, զինվորներն էլ պոլոզ գլխարկներով էին, որոնց վրա էլի կարմիր աստղեր էին: Մեզ մթերքով ապահովեցին: Ադստաֆայից դեպի արևմուտք՝ մի կես կմ-ի վրա, կամուրջ կար, կամուրջի էս կողմը բոլշևիկներն էին, մյուս կողմը՝ վրացիները: Երրորդ օրվա վերջը շարժվանք դեպի Բաքու³²⁸: Մեր վագոնի ժողովուրդը վանեցի, քվեցի³²⁹, օլթեցի էին: Կանգնել էինք ստանցին, մի թուրք տղա անցնում էր մեր մոտով, մեր վագոնից մեկը հարցրեց. «**Յուդաշ, բուրդա հարդա սուվար**»: Էս թուրքը սկսեց քրֆելը. «**Մանրմ մանա յուդաշ էդանին, դինինի մուսաբինի յուլնի քիթաբըր սան բանրմը նա յուդաշ սան մանի յա մուսուլման**»: Էսպես քրֆեց ու գնաց, մենք զար-

մացած մայում ենք, երևի խելառ է:

Էսպես մնացիկը վագոնի մեջ մի քսան օր: Մեկ էլ մի մարդ եկավ. «**Ով կուզե աշխարհ, բող զա մուրս, ցուցակագրվի չուկ բռնելու համար**»: Ես գրվա³³⁰, վեց-յոթ ընտանիք գրվան, իսկ մեր Գարեգինը չգրվավ: Էդտեղից ես բաժանվա մերոնցից: Մյուս օրը մեր աշխատողներին տարան ուրիշ վագոն, Էնտեղ էլ կային մարդիկ, որ պիտի գնային ձուկ բռնելու: Բերին մթերք տվին ճանապարհի համար: Իրիկունը շարժվանք, առավոտ հասանք Ղաչմազ³³¹: Էդտեղ խնձորը լիքն էր, ոնց որ խնձորի դեզ լիներ դուրսը դարսած: Ամենքը իր համար խնձոր առավ, նորից գնում ենք արևմուտք: Պոեզը³³² գնում էր անտառի միջով, մեկ էլ վեց-յոթ գոմեշ պոեզի գծի հետ փախան դեպի առաջ: Մեծ գոմեշները անցան, իսկ մի փոքր գոմեշի ձագ ընկավ վագոնների տակը: Երեք վագոն գծից դուրս ընկավ: Շալա հավաքին, մեկ հատ էլ ռելս բերին, սկսին վագոնները դասավորել գծերի վրա, իսկ մեր հայերը գոմեշի ձագին թաթարի³³³ քերթեցին, գցեցին վագոնը: Գծից ընկած վագոնները արդեն պատրաստ էին, նորից շարժվում ենք դեպի առաջ, հասանք Դերբենդ³³⁴: Դերբենդից³³⁵ շարժվում ենք դեպի արևմուտք: Չգիտեմ՝ որքան էինք գնացել, մեկ էլ գնացքը կանգնեց, մեզ իջեցրին ցած: Էդտեղ չեչենները աղ էին բարձում սելերը: Մեզ ասին. «**Չեք վեշերը քարչեք սելերը**»: Մի հինգ կմ գրնացիկը, հասանք ձուկ բռնելու տեղը, երկու օր մնացիկը, նոր գործի անցանք: Տարան, ծանոթացրին գործերին. մեկը ձկան հորն է մաքրում, մյուսը աղ է կրում, հին ձկները դասավորում են բոչկաների մեջ: Ինձ գցին աղջիկների հետ. ութ աղջիկ սիլյոտկեքը դասավորում էին բոչկեքի մեջ, մի վարպետ էլ բերանը փակում էր, իսկ ես պետք է դրանք՝ պատրաստի բոչկեքը, զորելով տանցի դուրս, որ արաբերը տանեն ստանցին: Ինձ օգնական մի աղջիկ տվին, անունը Լյուբա էր, էսպես աշխատում էինք: Սկսին ձուկ բռնելը, ձկների հետ շնածուկ էլ էր լինում, առաջի մասը՝ գլուխը, առաջին թաթերը՝ իսկական շուն, իսկ հետևի մասը՝ ձուկ: Էդտեղի պահակ չեչենները շնածկներին տանում էին սապուն

պատրաստելու, իսկ կաշին³³⁶, ասում են, շատ քանկ էր: Ես բոլորովին ռուսերեն չգիտեի, էստեղ լավ սովորա, ինձ հետ ռուսերեն խոսողը միայն Լյուբան էր: Աշխատանք երկու ամիս: 1921թ. մա՞րտն էր, թե՞ ապրիլը...

Ահա թե ինչպես էր կատարվում ձուկ բռնելու գործը. էստեղ մի հորը հազար փութ ձուկ էր տանում: Հորերը բոչկի նման քաղած էին գետնի մեջ: Սարայների գետնի մեջ հորերը քաղված էին երկու շարքով: Մեջտեղը ազատ էր աշխատելու համար: Բոչկաների քանակը չեմ կարող ասել, բայց ծովի եզրին չորս-հինգ սարայ կար: Բռնած ձուկը տաչկով լցնում էին հորի մեջ: Մեկ տաչկա ձկին մեկ ձեռքի սավոկ աղ էին լցնում: Վարպետը կանգնած անընդհատ աղում էր սիլոտկեն, իսկ բանվորները անընդհատ կրում էին բռնած ձուկը: Տասնհինգ օր հետո³³⁷ աղած սիլոտկեն արդեն պատրաստ էր ծախելու համար. մալասոլնի էր կոչվում: Էսպես աշխատում էինք: Մի օր Լյուբան ինձ ասաց. «Ինչո՞ւ չեք գալիս լողանալու, մեզնից շարք հեռու չէ, հանքային ջուր կա, փա՞ք, որքան կուզեք, լողացե՛ք»: Ես հայտնեցի մեր հայ տղամարդկանց, որոշեցինք կիրակի օրը գնալ: Կիրակի օրը, քար գցելով ծովը, գնում ենք ծովի բերանով, մեկ էլ մի ցավալի տեսարան բացվեց մեր առաջ, մի երկար փոսի մեջ՝ լիքը մարդու գանգ, ոտքերի, կողերի ոսկորներ, ինչ ասեմ, փոսի երկարությունը հարյուր մետր, լենքը քսան մետր կէղներ: Ես մոռացա լողանալը, մտիկ եմ անում, մի՞ թե էստեղ էլ են հասել թուրքի գազանությունները: Քարացել ենք, չենք խոսում, նայում ենք էդ սարսափելի տեսարանին և մնացել ենք կանգնած: Գլուխներս կախ շարունակեցինք ճանապարհը, գնում ենք լողանալու, գնացինք հասանք էնտեղ, որտեղ հանքային ջրերն էին: Մի մեծ բասեին էր շինած, եղտելից ջուրը բաժանվում էր առանձին վանանների մեջ, առանձին շինած մի տասը-տասնհինգ վաննա կար: Բոլոր ջրերն էլ հավասար վազում էին՝ ո՛չ շատ տաք, ո՛չ շատ պաղ: Էղտեղ մի տեղ կար, վառում էին գիշերուգօր, մի տասը-քսան մետր բարձրությամբ բոց էր ելնում, հետո մեր մնացած տեղի դիմաց սարըմ կար, եղտեղից

սև ծովս էր բարձրանում, ոնց որ մի մեծ նավ էղնիր կանգնած: Մենք էլ լողացանք, դարձանք գնում ենք տուն. «Տղե՛ք, սրանք հա՛յ կէղնին, ի՛նչ կասեք»: «Տեսնենք», -ասին տղերք:

Ես անմիջապես պատկեցի, տաքությունը ինձ գիշերը տարել էր, առավոտ չէի կարողանում աշխատանքի գնալ: Խաբար արին, քույրը եկավ տաքությունս չափեց, դեղ տվավ, էսպես պատկել էի, քույրը գնում-գալիս էր, տաքությունս չափում: Յոթ օր քաշեց հիվանդությունս: Աչքիս առաջ էր էդ մարդկանց պատկերը, մտքիցս չէր ելնում, ինչպե՞ս էին սպանել էդ խեղճերին: Վերջապես ութերորդ օրվա վերջը մի քիչ լավացա, գնացի գործի: Լյուբան չէր թողնում, որ ես պատրաստի բոչկեքը գլորեմ, ասում էր. «Վա՛նյա, մի՛լի մոյ, յա սամա ուսպեյու»: Էդ բարի աղջիկը համարյա չէր թողնում, որ ես աշխատեմ, ասում էր. «Լավ լավացի՛ր, քեզ մի՛ ճնշիր, ես կհասցնեմ գործը, դու հանգիստ եղիր»: Էսպես կամաց-կամաց լավացա և սկսեցի աշխատել, բայց չէի կարողանում մոռանալ մարդկանց գանգերը, կարծես ես էի մեղավոր, ես ինձ տանջում էի:

Իսկապես որ, էս հանքային ջուրը շատ օգտավետ էր, իմ ծոծրակին փոքր ժամանակից մի վերք կար, որը հանկարծ շատ մեծանում էր և մեկեն անհետանում, էսպես իրան-իրան լավանում էր և նորից շատանում: Մայրիկս խոստացել էր ինձ Ս. Կարապետ տանել, որ վերքս լավանա, բայց եղավ 1915թ. կոտորածը, և մորս ուխտը մնաց: Ես մի տասը անգամ եղտեղ լողացա, էս վերքս լրիվ անհետացավ, մորից մեկ եղա:

Ես ուզեցի էդ մարդկանց մասին իմանալ մեր պահակ չեչենից, մեկ էլ միտքս փոխվավ, մտածում էի՝ ասե՞մ, չասե՞մ, վերջը հարցրի ռուսերեն. «Դուք վաղու՞ց էք էստեղ աշխատում, ընկե՛ր Հասան»: «Էնքան էլ չէ»: «Մի քան հարցնեմ, չե՞ս նեղանա»: «Ինչի՞ պիտի նեղանամ»: «Բարաքների կողմը, մեկ կմ ու կես կէղնի, էն կողմը մարդ են սպանել, ի՛նչ մարդիկ են, ո՞վ է սպանել»: Էս Հասանը էնպես զայրացավ իմ վրա. «Կակո՞ն քովայո դելո», -ու

բողեց գնաց: Ես կասկածեցի, կա-չկա էս ավազակը գիտի եղև լությունը, ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս իմանամ: Ես պատմեցի վարպետ Միքայելին, որ մարդկանց սպանել են: Էս վարպետը զարմացավ և ասաց. «Գործը պրծնենք, զնանք տեսնենք էդ ի՞նչ բան է եղել, որպե՞տ է, որ էսպես բան է եղել»: Աշխատանքից պրծանք, վարպետ Միքայելի հետ գնացինք, ես ցույց տվի այն տեղը, որտեղ որ սպանել էին մարդկանց: Որ չտեսավ էղբան գանգեր իրար վրա, շատ զարմացավ. «Էս ի՞նչ է եղել, էս ի՞նչ զազանություն է եղել այստեղ, վոտր ի զվերինստվո: Ինչպե՞ս իմանանք, թե ինչ է կատարվել էստեղ»: Ես ասի. «Վարպե՛տ Միխայ, էդ պահակ Հասանից կարելի է իմանալ, ես հարցրի, հլա մի բան էլ վրաս նեղացավ ու չպատասխանեց»: Նստանք, աշխարհի վերաբերյալ բավականին զրույց արինք, ենթադրություններ արինք: «Գնանք, ես կիմանամ էս զազանության մասին»: «Ումի՞ց իմանաս, զազան չեչնանների՞ց, չեն էլ ուզում հեղդ խոսել, վարպե՛տ Միխայել»:

...Միայն էսբանն ասաց վարպետ Միխայելը. «Օսմանները հասել են մինչև Դերբենը, էդտեղի հայերին հավաքել և բերել են էստեղ ու բոլորին սպանել են»: Ես տեղս պառկած մտածում էի, ամբողջ գիշերը չէի կարողանում աչքերս փակել: Ինձուհինձ խոսում էի. «Էս ինչ անբախտ ժողովուրդ ենք, 1915թ. բուրքը ամբողջ արևմտահայությանը կոտորեց, 1918թ. նորից Արևելյան Հայաստանը ոտքի տակ գնաց, 1920թ. կոտորածը նորից կրկնվեց, չկշտացավ զազանը: Մի կարճ ժամանակում երեք անգամ էլ էս ինչ տանջանք է, որ քաշում է հայ ժողովուրդը»: Մտածում էի էն ցավալի ու դաժան տեսակի ճակատագրի մասին, որ բաժին էր ընկել հայ ժողովրդին, բազմաթիվ հայեր թողել են իրենց հայրենի աշխարհը, ցրվել աշխարհով մեկ, էս զազան թուրքի սուրը հասել է նաև էստեղ: Ինչու՞ էսպես ստացվեց հայ ժողովրդի ճակատագիրը, մի ամբողջ ժողովուրդ ողբերգական կերպով կոտորվեց թուրքական դահիճների, աշխարհի անհազ բորենիների կողմից:

Մի ցավալի պատմություն ունի հայ ժողովուրդը, էսօրվա՛ սերունդ, կոտորվել է Միջերկրական ծովից մինչև Դերբենը, կործանվել են հազարավոր գյուղեր ու քաղաքներ, կործանվեց հայ ժողովուրդը, և ինչքա՞ն գոհ գնաց. Աստծուն է հայտնի: Ո՞վ գիտե, ի՞նչ է հիմա նորից կատարվում Հայաստանում, ու՞մ են սպանում, որքա՞ն գերի տարան, ինչքա՞ն որբերի թիվ ավելացավ: Այս, խեղճ ժողովուրդ, անբախտ ժողովուրդ, էս ի՞նչ տանջանք է, որ դու քաշում ես: Դժբախտությունը այն է, որ դաշնակցականները հաշվի չառան թուրք բարբարոսների արարքները՝ հայ ժողովրդի բնաջնջման նախորդ բոլոր փորձերը 1915-1918թթ. և ավելի ծանր վտանգի ենթարկեցին հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Դաշնակցում էին թուրք զավթիչների հետ, հաշտվում, որ Հայաստանը փրկեն: Մոված հավը երազում զարի է տեսնում, էնպես էլ դաշնակ ավազակները: Դաշնակցականները շատ լավ էլ զգում էին, որ իրենց իշխանության տակ հայ ժողովուրդը անդունդն է գլորվում: Ժողովուրդը ձգտում էր դեպի Ռուսաստանը, որը փրկության ձեռք էր մեկնում: Հայ ժողովուրդը իշխանություններից լավ էր հասկանում դա, նա չէր կարող իրեն ապահով զգալ, քանի դեռ դահիճ թուրքը Հայաստանում էր: Գելի հետ գառը չէր կարող ապրել: Ժողովուրդը ճիշտ էր կանխատեսել իր ապագան: Դաշնակները չէին մտածում թուրքի ճիրաններից հայ ժողովրդին պաշտպանելու մասին: Ամեն անգամ, երբ հիշում են 1915-1918թթ. Հայաստանում կատարված դեպքերը, եզրակացնում են, որ դաշնակները բռնել էին դավաճանության ճամփան, ուրիշ ոչինչ: Դաշնակցականները շատ լավ էին հասկանում, որ իրենց բռնած ճանապարհը ոչ մի օգուտ չի տալիս՝ բացի անպատվությունից և խայտառակությունից: Հիմա դաշնակցական ավազակների ոհմակը թող ամաչի իր արարքների համար, հազար տարի էլ, որ անցնի, մեր սերունդները չպետք է մոռանան այդ ամենը: Դաշնակցականները մի մեծ սև բիծ թողին հայ ազգի վրա, չմտածեցին հայ ազգի ապագայի մասին, ցավալի վերք թողին Հայաստանի սրտում: Ամբողջ մի նահանգ՝ Ղարսի նահանգը³³⁸, թողին

քշնամուն: Մեր հայրենիքի մայրաքաղաք Անի³³⁹, որը համարվում էր աշխարհի ամենասիրուն քաղաքներից մեկը, մեր հայրենիքի ամենասիրուն սարը՝ Արարատը³⁴⁰, և էսպես հայերի շատ հարուստ գանձեր թողին քշնամուն: Թողին մի անբուժելի, անմոռանալի վերք ու կակիժ, ցավալի վերք թողին ամեն մի հայի սրտում: Թունավոր սև օժերը չմտածեցին ապագա սերունդների մասին: Չարանենգ ձեռով վերաբերվեցին հայ ազգի ապագային, ահա այսպես վարվեցին դաշնակցական «մերուժաններն ու վասակները», օձի ծնունդները հայի հողերը թողին հեռացան:

Մեր վարպետ Միխայելը ռուսական թերթ էր կարդում. «Ռուսական րասանեկերորդ բանակը մտել է Հայաստան³⁴¹, հիմա Հայաստանը փրկվեց, րասանեկերորդ բանակը Հայաստանում է: Հայաստանի հայրենասեր կոմունիստները փրկին Հայաստանը կործանումից: Հայ ժողովուրդը արտոթի և կոտորածի ժամանակ ևս ապրում էր մի լույս հավաքով, որ այսօր կամ վաղը հայ ազգի համար հավիտյան կրացվեն ազապուրյան դռները: Այո՛, Կարմիր Հոկտեմբերը³⁴² հավիտյան ցրեց սև ամպերը, կարկուտն ու դաժանությունը»:

1921թ. թուրքական զորքերը հեռանում էին Հայաստանից³⁴³, գյուղերում կողոպտում էին հայերի ունեցվածքը, անասուն չէին թողնում, տանում էին: Տեսե՛ք, թե ինչ էին ասում դահիճները. «Տամազը թողեք րաները, չէ՞ որ մենք նորից պիտի գանք»: Եվ այդպես էլ սպասում են արյունախում դահիճները: «Ֆաշիստ» թուրքերը Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ ատամները սրած սպասում էին, որ իրենց հարազատ ալամանը հաղթի ռուսներին, որ հետո էլ իրենք հարձակվեն, գրավեն հարուստ Կովկասը: Բայց դահիճի մուրազը փորը մնաց: Կործանվեց ալամանը, թուրք ֆաշիստները, իրենց անհագուրդ բերանը բացած, նպաստավոր պայմանների էին սպասում, գլուխների պոզերը սրած, վայրի խոզի պես ատամները իրար խփելով՝ չխկչխկացնում էին ու սպասում հարձար վայրկյանին՝ Ռուսաստանի պարտվելուն, որպեսզի իրենք էլ հարձակվեն: Այդ հույսով էլ մինչև այժմ ապ-

րում են:

Արդեն ձուկ բռնելը վերջացավ, հորերը լիքն էին, բացի դրանից՝ բռնած ձուկը թռչի մեջ տաքությունից հոտում էր: Մեր հայ տղեքին բոլորին կրճատել էին, մնացել էի միայն ես: Մտածեցի՝ ի՞նչ անեմ, չէ՞ որ միայնակ եմ այստեղ, գնացի խնդրեցի, ինձ էլ ազատեցին աշխատանքից: Լյուբան էլ կրճատվեց, եկավ մեզ հետ: Գնացինք Պետրովսկ³⁴⁴, մեր շտաբն այնտեղ էր: Մեր հայերը ինձանից նեղացել էին, հետս չէին խոսում, պատճառը ի՞նչ էր... Այն, որ Լյուբան հետևիցս էր եկել, կարծում էին, թե ուզում եմ ռուս աղջկա հետ ամուսնանալ: «Հայ աղջիկ չկա՞, որ դու ուզում ես ռուս աղջիկ առնել, մեր մեջ երկու հայ աղջիկ կա, որին ուզում ես, նրան էլ հոժարությամբ քեզ կրանք»: Վեց-յոթ ընտանիք հայեր էին, բոլորն էլ ինձանից նեղացել էին, ում հետ խոսում էի, ինձանից երես էին թեքում³⁴⁵: Իսկ ես ու Լյուբան խոսում էինք միմյանց հետ որպես ընկերներ, ամուսնության մասին խոսք անգամ չէր եղել մեր մեջ: Միասին էլ աշխատում էինք:

Ով ուր ուզում էր գնալ, այնտեղի համար թուրք էին տալիս, աշխատանքի դիմաց տալիս էին, ինչ որ հասնում էր՝ փող, կտոր: Ես մոլորվել էի, չգիտեի ինչ անել, հայերը հետս խոռվել էին, ու՛ր գնամ, ո՛չ ծանոթ ունեմ, ո՛չ բարեկամ, ի՞նչ անեմ: Մտածեցի, մտածեցի մի չար միտք մտավ գլուխս. «Գնամ ընկնեմ ծովը, ազապվեմ այս չարչարանքից, մինչև ե՞րբ րանջվեմ, կոտորածից հեղոթ թուրքացա, այնուհետև՝ որբանոց, հեղոթ՝ զինվոր, բանվոր դարձա...»: Ու այսպես տանջվում եմ, կյանքն ինձ հարկավոր չէ, գնամ ընկնեմ ծովը, ազատվեմ ամեն ինչից: Այդպես էլ որոշեցի, էլա գնացի ոտիդ դեպի ծովը: Առջևս հարթավայր էր, հասա ծովի մոտ, իմ դիմաց մի մեծ ժայռ բացվեց, սարսափից ցնցվեցի, նայեցի աջ ու ձախ. մարդիկ լողանում էին ծովում, դեպի արևելք ահագին նավեր էին կանգնած: «Այս ինչ խելագարություն եմ մրսածել», -ասացի ինքս ինձ, հետ դարձա, փոր-փոշման գնացի շտաբ: Լյուբան շատ էր փնտրել ինձ, բայց չէր գտել: «Որքե՞ն էիր, Վան-

յա՛, քեզ շատ փնտրեցի, չգրա: Այսօր լավ կտոր են փախի, գնանք սրանանք»: «Իսկ ի՞նչ անեն կտորը»: «Կտորն ի՞նչ կանեն, չգիրեն՝, գոնե կծախես, փողը կուրես: Ինչու՞ ես գույնդ այդպես գցել, հալից ընկել: Լսի՛ր ինչ, Վանյա՛, գնանք սկզբից փողը սրանանք, հեկո էլ կտորը: Թուղք էլ կսրանանք Կրասնոդարի³⁴⁶ վրա, այնպեղ ինչքան էլ ուզես գործ կա, չէ՞ որ Կրասնոդարը³⁴⁷ մեծ քաղաք է, վահեկնում ես չկարողանա՞ս ապրել, մենք Կրասնոդարում ենք ապրում»: Ինձ ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել. հայերը հետս չէին խոսում, մնում էր Լյուբայի օգնությունը, ուստի համաձայնեցի նրա առաջարկին: Գնացինք, ստացանք մեր հասանելիքը, գնացինք կայարան, տոմս վերցրինք, գնացինք ուղիղ Կրասնոդար: Հասանք Կրասնոդարի կայարանը: Լյուբան քե՛.«Շուր արի՛, Վանյա՛, փրամվայը կանգնած է, նստենք, գնանք մեր փուն»: Գնացինք դուրս, ես առաջին անգամ էի տրամվայ տեսնում: Լյուբան ինձանից բավականին առաջ նստեց տրամվայ, հետո մեկ ուրիշը եկավ զնգզնգացնելով: Ես մնացի այս կողմը, տրամվայը մեր միջից եկավ անցավ: Մինչև այս տրամվայի անցնելը առաջին տրամվայը գնաց: Ես մնացել էի կանգնած, նստեցի այս տրամվայը, որպեսզի հասնեմ Լյուբային: Նստել եմ տրամվայը, նայում եմ, տեսնեմ՝ Լյուբան չկա: Ժողովուրդը իջնում է, բարձրանում է, այսպես չգիտեմ, թե ուր ենք գնում, քանի գնում ժողովուրդը քչանում էր, իսկ տրամվայը գնում էր Կուբանի³⁴⁸ քերտով դեպի արևմուտք: Ես, մենակ նստած տրամվայի մեջ, մտածում էի, վերջը տոմս վաճառող աղջկան հարցրի, թե ուր է գնում այս տրամվայը: «Գնում է սոսնձի գործարան, այնպեղից նորից հեկո է դառնում կայարան, իսկ դու ու ի՞ ես գնում»: «Ես էլ չգիրեմ, թե ուր, ինչ հեկո մի աղջիկ կար՝ անունը Լյուբա, միասին աշխատում էինք շուկ բռնելու փողում, իրար հեկո էլ եկանք Կրասնոդարի կայարանը, դուրս եկանք, որ փրամվայ նստենք, բայց չէր փրամվայը մեզ բաժանեց: Մինչև դուրս անցաք իմ դիմացից, մյուս փրամվայն արդեն գնացել էր, Լյու-

բան էլ մեջը»: «Հիմա Լյուբայիդ հասցեն գիրեն՝»: «Չէ՛, որդեղի ճ...»: «Ուրեմն այլևս չես գրնի Լյուբայիդ, այս քաղաքում այնքան Լյուբա կա, առանց հասցեի դժվար թե կարողանաս գրնել»: Հասանք սոսնձի գործարան, տրամվայը հետ դարձավ, գալիս ենք քաղաք: Միանգամից ժողովուրդը լցվեց տրամվայ: «Այս որդեղ ի՞ ենք»: «Սեմբազ շուկայում ենք»: «Լավ, ես իջնեմ շուկայում»: Իջա, շուկայում ման եկա, գյուղացիք հաց էին ծախում, ֆուրգոնները շարվել կաթ, հավ, ձու էին ծախում: Հաց գնեցի, նստեցի, կերա, մի հատ էլ դատարկ բուտկա գտա, մտա մեջը, դուռը փակեցի, քնեցի մինչև առավոտ: Այս բուտկայի մեջ մնացի հինգ օր:

Ես լավ մարդկանց գրկում

Մի երեկո պարապ նստել էի աթոռների վրա, մեկ էլ միջահասակ մի մարդ, կարակուլից փափախը գլուխը, լավ վերարկուն հագին, պայուսակը ձեռքին, հաց վաճառողներից փող էր հավաքում: Հասավ իմ ուղղությամը, նայեց, եկավ ինձ մոտ.«Հա՛յ ես, փղա՛ ջան»: «Այո՛»: «Չինվո՞ր ես»: «Ժամանակին եղել եմ», -պատասխանեցի: Ես դեռ անգլիական զինվորական շորերով էի: «Իսկ ինչու՞ ես նստել այսպեղ»: «Ի՞նչ անեմ»: «Որդեղ ի՞ ես ապրում»: «Այս բուրկայի մեջ»: «Այսպեղ ոչ որ չունեն՝»: «Ոչ մի մարդ»: «Կուզե՞ս աշխատել»: «Ինչու չէ՛»: «Դե վե՛ր կաց, գնանք ինչ հեկո, կաշխատես ֆոնում, հեկո փեսենք՝ ինչ կլինի»: Այս բարի մարդը Նարինենց Վաղինակն էր, ապրում էր Սաղովի փողոցի քսանհինգ տանը: Նստանք տրամվայ, հասանք Սաղովի, ցած իջանք, Վաղինակն՝ առջևից, ես՝ հետևից... հանկարծ մի շուն կպավ շինելիցս, սկսեց կծել շինելս, ես քաշում եմ ինձ, շունը՝ իրեն: Մեկ էլ Վաղինակ եղբայրը մի փայտ ձեռքին վազեց, սկսեց շանը խփելը: Շունը ինձ թողեց, գնաց: Ներս մտանք ֆուռը: Նրա եղբայր Բարդուխը հաց էր

վաճառում: Հենց ինձ տեսավ, հարցրեց. «Այս ո՞վ է, եղբայր»:
 «Մարդ է, էլի»: Ֆոֆի դուռը տրամվայի կանգառի մոտ էր: «Արի՛
 գնանք փուն: Հա՛, փրկա՛ ջան, մոռացա անունդ հարցնել»:
 «Անունս Հովհաննես է, եղբայր»:
 Ֆոֆի միջով անցանք, դուրս եկանք բակ, մեկ էլ տեսա Լյուբային, նա էլ ինձ տեսավ, վազեց եկավ, սկսեցինք իրար համբուրելը: Այսպես կպել ենք իրար, պոկ չենք գալիս, Վաղինակն էլ զարմացած կանգնել մեզ է մայում:
 «Լա՛վ, Հովհաննես՝ս, դու ասում էիր, թե այսօրեղ ոչ ոք չունես, բա այս աղջկան որտեղի՞ց գիտես»: Տանից դուրս եկավ Վաղինակի կինը՝ Սոնան, մոտեցավ մեզ, հարցրեց. «Ո՞վ է այս մարդը, Վաղինակ՛կ»: «Ես շար գիտեմ, որ քեզ ասեմ, թե ով է»: «Լավ, եկե՛ք փուն»: Գնացինք տուն, նստեցինք, Վաղինակը թե. «Հիմա պարմի՛ր՝ իմանանք, այս ի՞նչ քայրոն էր, որ դու սարքեցիր»:
 Ես սկսեցի պատմել. «Միասին աշխատում էինք Պետրովսկում՝ շուկ բռնելու պլանրացիայում, միասին եկանք Կրասնոդար, փրամվայ նստելու ժամանակ մեր միջից մի ուրիշ փրամվայ եկավ անցավ, մինչև սրա անցնելը Լյուբայի նստած փրամվայը շարժվեց: Ահա այսպես իրար կորցրինք, արդեն վեց օր է, ինչ իրար կորցրել էինք»: Վաղինակը ծիծաղից թուլացել էր: Ծիծաղից ծիծաղավարդ թշնեթի վրա փոսիկներ էին առաջանում, որից նա ավելի դուրեկան էր դառնում. «Դուք հիմա ամուսիններ ՞ եք, թե՞ նշանված եք»: «Ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը»: «Իսկ միմյանց խոսք փոխել էք, որ ամուսնանաք»: «Համարյա չէ»: «Միմյանց սիրու՞մ եք»: «Ես չգիտեմ»: «Լյուբա՛, իսկ դու սիրու՞մ ես»: «Я не знаю»:

Լյուբան այսօր երրորդ օրն է, ինչ մեզ մոտ է աշխատում: Սոնան հիվանդ է, առաջին երեխան ունի, օգնող չկա, Լյուբային բերել ենք, որ օգնի Սոնային:

-Հովհաննես՝ս, Վաղինակը դարձավ ինձ, -ուրեմն Աստծու մատը մեջն է, դուք իրար սիրում եք, այդ երևում է ձեր վերաբերմունքից:

Աշխատենք, աշնանը ձեզ կամուսնացնենք:

Նարինյանները երկու եղբայր էին. մեծը Բարդուխն էր, փոքրը՝ Վաղինակը: Բարդուխը երեխա չունեք, ինքն ու կինն էին՝ Արուսյակը՝ միջահասակ, գեղեցիկ, մեծ-մեծ աչքերով: Ես մնում էի եղբայր Վաղինակենց մոտ: Երկրորդ տարին էր, ինչ նրանք ամուսնացել էին: Երկու եղբայրները նույն բակում էին ապրում, բայց առանձին-առանձին: Ես գրեթե Բարդուխ եղբայրենց տուն չէի գնում: Սոնայի առաջին երեխայի անունը Ասյա էր, անչափ չար էր:

Վեցերորդ օրն էր, որ ես եղբայր Վաղինակենց մոտ էի, օրը կիրակի էր, կեսօրն արդեն անց էր: Մեկ էլ տեսնեմ՝ մի մեծ մարդ՝ մորուքով, սպիտակ երեսով, գլուխը երեսից չէիր տարբերի, այնքան որ մազոտ էր, երկու տղա, մի աղջիկ և մի կին՝ կլինեք մոտ քառասուն տարեկան, սկսեցին Սոնային համբուրելը: Լյուբան դուրս եկավ, ես հարցրեցի, թե ովքեր են: «Սոնայի ծնողներն են»: Ծանոթացա Սոնայի եղբայրների հետ, մեծի անունը Մուկուչ էր, փոքրինը՝ Կուլա, իսկ քրոջ անունը Լյուբա էր: Եկավ Վաղինակ եղբայրը, սկսեցինք խոսելը: «Գիտե՛ս, Վաղինակ՛կ, ինչու՞ ենք եկել»: «Ես ի՞նչ գիտեմ»: «Սոնային փոխեք, հարկավոր է փեղը լրացնել: Եկողը կիրակի է, Ասրված նասիք անի, Մուկուչին նշանենք: Մի լավ աղջկա փեղ եմ արել, Վաղինակ՛կ ջան: Դու ես մեր հույսը, մեր կողմից դու պետք է գլուխ քերես»: «Լա՛վ, մայրի՛կ ջան, որ ասում ես, կամուսնացնենք»:

Ես աշխատում էի ֆոում: Եղբայր Վաղինակի օգնականն էի, այլուր էի մաղում, դասավորում էի հացերը, իսկ խմորը երկու եղբայրներն էին շաղախ անում: Իմ գալու ութերորդ օրն էր, Բարդուխը չկար, որ խմոր շաղվեինք. «Հովհաննես՛ս, եկ միասին շաղվենք»: «Հիմա, եղբայր»:
 Ես գիտեի, թե հեշտ գործ է, նա սկսեց ինձ սովորեցնելը. «Սա այսպե՛ս արա, նա այնպե՛ս արա»: Իսկ իմ հալը հարցրա, ես գիտեի, թե աշխարհում սրանից դժվար գործ չկա, ամբողջ խմորը կպել էր թևերիցս, չեմ կարող շարժվել, ամոթից չգիտեմ ինչ անել, իսկ Վաղինակ եղբայրը հանգիստ խաղում

է խմորի հետ, հեշ պետքը չէ: Երկու-երեք փութի չափ խմորը կտրում է, գցում վերև, հեշ պետքը չէ: Վերջապես շաղվեցինք պրծանք: Ես մտածում էի. «Այս ինչ դժվար գործ է, երևի չկարողանամ գլուխ հանել, խայրատակվեմ»: Բայց մնացած գործերը հանգիստ անում էի, մեր խելատ Ղազարի խոսքերը միտքս ընկան. «Այսօր էլ պրծա էս փանջանքից»: Լյուբան եկավ մոտս. «Այս ինչ դժվար գործ է խմոր շաղվելը, Լյուբա»: Լյուբան ծիծաղելով ասաց. «Կսովորես, Վանյա»: Իսկապես որ, սովորեցի, տասը փութ խմորը միայնակ էի շաղվում:

Հարգելի՛ ընթերցողներ, շարունակությունը թողնում ենք երկրորդ գրքի մեկ այլ հատվածում...

Իմ զինակից ընկերոջ պատմածը մեր գնդի ճակատագրի մասին

Ես գրող չեմ, բայց հարկադրվեցի գրել: Գրել ու ցավել մեր անցյալի մասին: Հուշերս գրում եմ հայերի ու նրանց համար, ովքեր հավանաբար ուրախ կլինեն՝ մի օգտակար գիրք ևս ընթերցելու:

1922թ. ես շրջում էի Կրասնոդարի նոր շուկայում, մեկ էլ տեսնեմ՝ երեք-չորս տղայի ծեծելով տանում են: Ես էլ կանգնեցի նայելու, եկան իմ մոտից անցնելու, մեկ էլ տեսնեմ՝ մեր գնդի տղաներից մեկը՝ միլիցիայի հագուստով, քիթն էլ ծուռ: Աղինում երկուսս իրար հետ շատ մոտ էինք: Վազեցի, բոնեցի քեից, մեր գնդացորդների տասնապետն էր՝ Թումասը: Այս միլիցիան դարձավ ինձ նայեց. «Վա՛յ, դու՞ ես, Հովհաննես՛ս»: «Այո՛, ես եմ»: «Եկ գնանք»: «Ես շուկայի կամենդանյուն եմ, այս փղանների գործը վերջացնեմ, կխոսենք»: Վերջապես նստեցինք մի առանձին սենյակում, սկսեցինք խոսելը: «Դե հիմա դու պարսի՛ր, Հովհաննես՛ս, հեկո էլ ես կպարսեմ, դու, որ 1918թ. գնացիր Շահառլի, ինչու՞ եկ չեկար»: Ես սկսեցի պատմելը, թե ինչպես պատահեց, որ

միացա Անդրանիկի բանակին: Այնուհետև մանրամասն պատմեցի վերը հիշածներս՝ երկար ճանապարհորդությունս, իմ ճակատագիրը:

-Դե հիմա էլ դու՞ ինձ լսիր, Հովհաննես՛ս: Հիշու՞մ ես՝ Աղինից նահանջելուց հետո մեզանից մեկին Շուրազյալ գյուղում սպանեցին:

-Շատ լավ եմ հիշում, իմ ընկեր Մանուկն էր:

-Դե հիմա ավելի վատ բաներ լսի՛ր մեր գնդի մասին: Ես կարճ կպատմեմ: ...Մեր գունդը Համամլուում մնաց չգիտեմ յո՞թ, թե՞ ութ օր: Ալեքսանդրապոլից բավականին զորք եկավ մեծ քնդանոթներով ու ծանր գնդացիներով: Համամլիից սկսեցինք շարժվել դեպի Ղարաքիլիսա, կանգ առանք Ղշլաղում: Ղշլաղից բավականին հեռու սկսեցինք դիրքեր փորել ու սպասել թշնամուն: Վերջապես երեսցին թուրքերը, գալիս էին շատ հանգիստ, ինչպես էրգրումում էին գալիս, առանց վախի: Լավ մոտեցան... մերոնք սկսեցին ռմբակոծելը: Սկսեցին աշխատել գնդացիները: Թշնամին մոլորվել էր, այսպիսի բանի չէր սպասում, թուրքը առաջ շարժվելու հույսը կորցրեց: Վեցերորդ օրը Վարդանլուի³⁴⁹ կողմից ուժեղ զենքի ձայն էր գալիս: Դու մի ասի, տեղական թուրքերը, որոնք տեղանքին շատ լավ ծանոթ էին, կլինեին հազար հոգի, սարերով Վարդանլուից իջնում էին մեր թիկունքը: Խուճապն ընկավ զորքի մեջ՝ նահա՛նջ: «Ո՞վ էր լսողը: Ամբողջ ճակատով նահանջում ենք: Թուրքերը Վարդանլուի կողմից լցվեցին Ղարաքիլիսա: Հասանք Ղշլաղ, գնդացիները զցեցինք ջուրը, որ հեշտ նահանջենք, ուզածիդ չափ էլ զինվոր ենք: Հասանք Մանահին³⁵⁰, մեր պարուչիկը Թրիլիսիից էր. «Տղե՛ք, ո՞վ է ուզում ինչ հեկո գալ Թրիլիսի»³⁵¹: Ուրսունի չափ տղա, մեկն էլ ես էի, առավոտյան պատրաստվեցինք գնալ Թրիլիսի³⁵²: Հասանք Ջոջկան³⁵³, այնտեղից էլ մի մարդ մեզ տարավ Խաչեն Պոլիս³⁵⁴: Ահա տես, թե ինչ օյին բերեցին մեր գլխին խաչենցիները: Ո՞վ էր հայ գյուղացուց այսպիսի բան սպասում: Մի վեց հոգի՝ բավականին տարիքով մարդիկ, եկան մեզ խնդրեցին, որ մեր զենքերը տանք իրենց. «Մեր գյու-

դում,-ասում էին նրանք,-զենք չկա, չորս կողմերս էլ թուրքերն են, գոնե զենքով մենք թուրքերից պաշտպանվենք, փոխարենը ձեզ ապահով թբիլիսի կհասցնենք»: «Շատ լավ եք մտածել»,-ասաց մեր պարուլիկը, ու զենքերս հանձնեցինք գյուղացիներին: Իսկ խաչենցիները ահա թե ինչ էին մտածել.«*Եկեք սրանց հանջնենք թուրքերին, թուրքերի մուր մենք լավ մարդ կլինենք*»: Ու այդպես էլ արեցին: Իրենց հարևան թուրքերին հայտնել էին, որ իրենց մոտ ութսուն հայ զինվոր կա, որոնց կրեքեն այսինչ տեղը, թող թուրքերը այդտեղ սպանեն հայ զինվորներին:

Երկուրդ օրը՝ երեկոյան, մեզ ասացին, որ պատրաստվենք, բանի որ շուտով պիտի գնանք: Մութը բավականին ընկել էր: Ելանք: Գնում ենք Վալադի հետևից: Չգիտեմ, թե ինչքան գնացինք, մի ձորի մեջ Վալադն անհետացավ: Մեկ էլ տեսնենք՝ բոլոր կողմերից մարդիկ են մոտենում մեզ: Սկսեցին մեր վրա կրակելը, մենք իրար էինք խառնվել: Լավեցին վիրավորների ճիչերը: Իմ վրա եկողներին ես կրակեցի. ատրճանակը մոտս էր: Երկուսին սպանեցի: Ես ու մեր զինվորներից մեկը սկսեցինք դեպի անտառ փախչել: Մեզ հետապնդող չեղավ, երկուսով բարձրացանք սարհիվեր: Ցերեկները թաքնվում էինք, իսկ գիշերները՝ քայլում: Ութ օր հետո հազիվ թբիլիսի հասանք, իսկ մեր ընկերները բոլորը զոհվեցին դավաճան հայերի երեսից: Ահա այսպես, Հովհաննես՝ս, մյուս ազգերը իրենք իրենց ազգին օգնում են, որ բազմաման, իսկ մերոնք սեփական ազգին դավաճանում են, որպեսզի աշխարհի երեսից ոչնչանան: Ու այդպես, Հովհաննես՝ս ջան, մինչև այսօր էլ այդ մութ գիշերը չեմ կարող մոռանալ, ինչ օյին խաղացին մեր զվխին խաչենցիները: Սարսափելի բան արեցին պոլսեցիք, ոչ մի գյուղացի դեռ այդպիսի բան չէր արել իր ազգի հանդեպ, ինչ արեցին խաչենցիները:

...Հասանք թբիլիսի, լիքը գաղթականներ էին, որոնք գնում էին Ռուսաստան: Մենք էլ նրանց խառնվեցինք: Սարերով գնում ենք Վալադիկավկաս³⁵⁵: Հասանք Կազբեկի³⁵⁶ մոտերը, չաչանները վրա տվին: Իմ ընկերը հենց առաջին կրակոցից սպանվեց: Մենք էլ

սկսեցինք կրակելը, մեր մեջ զենք ունեցողներ շատ կային, չաչանները թողեցին գնացին: Այնուհետև շարունակեցինք ճանապարհը, հասանք Վալադիկավկաս³⁵⁷, իսկ այստեղից գնացինք Արմավիր³⁵⁸: Տե՛ս, թե ինչ պատահեց Արմավիրում³⁵⁹, Հովհաննես՝ս: Գաղթականությունը հա գալիս էր, հավաքվում էին կազարմաների մեջ: Այստեղ էլ լիքը գորք էր, բայց կազակներ էին՝ սպիտակ գվարդիականներ³⁶⁰: Մեկը մեկին ասում էր.«*Այս գիշեր կազակները մտել են կազարմաները, փախցրել երկու աղջկա*»: Այսպիսի մի երեք-չորս դեպք պատահեց, հետո մի գիշեր էլ հրացանի կրակոց լսվեց, նորից եկել էին աղջիկ տանելու, բայց աղջկա երկու եղբայրները դիմադրել էին: Կազակները երկուսին էլ սպանել էին: Աստծու բանն է, դրանցից մեկը թուրքերեն ասում է.«*Որ փախաք, եկաք այսրեղ, կարծու՛մ եք՝ պիտի ազատվե՞ք... մեկ է, բոլորիդ կջարդեն, սպասում ենք, որ նահանջ լինի*»: Դու մի ասի, դրանք թուրք գերիներ են, Դենիկինի³⁶¹ բանակում կամավոր են գրվել ու կովում են բոլշևիկների դեմ: Բոլորն էլ դազախի շորերով, բոլորովին դազախներից չես տարբերի, և ով կկարծի, թե սրանք թուրքեր են, կլինեին վեց հարյուր հոգի: Մենք զարմանում էինք, թե ռուսները ինչու պիտի այդպիսի բան անեն: Առավոտյան սպանվողների տերերը գնացին, հայտնեցին բանակի շտաբը, հինգ օֆիցեր եկան, ստուգեցին, տեսան, որ ճիշտ է, արձանագրություն կազմեցին դեպքի մասին, գրեցին սպառնալիքների մասին«*Մեկ է, բոլորիդ կապանենք*» խոսքերը: Արձանագրության տակ ստորագրեցին տասնյոթ հոգի: Գնացին, հետո նորից եկան, ստուգեցին, խոսեցին դեպքերի մասին: Այդպիսի դեպքեր եղել էին չորս-հինգ անգամ, սպանել էին երկու հոգու: Ստուգող հանձնաժողովի ղեկավարը դարձավ մեզ.«*Դուք էլ մի՛ վախեցեք, հանցավորները վաղը իրենց արժանի պարիժը կստանան*»: «Եվ իրոք որ, երկրորդ օրը բոլորին Կուբանի մուր գնդակահարեցին, քափեցին Կուբանը: Ու այդպես էլ հանցագործությունը վերջացավ, ոչ ոք այլևս չէր կարող ասել՝ դու բոռ ես կամ թուխալ ես:

...Չգիտեմ՝ ինչքան մնացինք, կարմիրները գրավեցին Արմա-

վիրը: Ես մերա կարմիրների բանակը, կովեցի Դենիկինի դեմ: Սպիտակները պարտվեցին: Հասանք մինչև Նովոռոսիյսկ³⁶²: Մեր դիվիզիան պարտասարվում էր տեղափոխվել Հայաստան, բայց, չգիտեմ ինչ պատճառով, դա հեղաշրջվեց: Չկարողացա իրագործել իմ նպատակը՝ իսաչենցիներից ընկերներին վրեժը հանել: Չորացրվեցինք, եկանք Կրասնոդար, այժմ ծառայում եմ միլիցիայում: Ահա իմ գլխին եկածը, Հովհաննես ւ: Հինա դու ասա՛, թե ինչ գործ ես անում»: «Ես աշխատում եմ Նարինենց մոտ, Սադովի, քսանհինգ տարեկանը»: «Ուզու՞մ ես, քեզ տեղափոխեմ օֆիցերների դպրոցը»: «Ուրախությամբ», -ասացի ես: «Լավ, վաղը կգաս, ես քեզ պատասխան կտամ՝ հա՞, թե՞ չէ»: Ինձ տարիքի համար չընդունեցին, քանի որ ես քսաներկու տարեկան էի, իսկ այստեղ հաճախում էին տասը տարեկան տղաները: Մեծերի համար դպրոց չկար: Իմ այս ընկերոջը դեռ կհանդիպենք երկրորդ գրքում, նա ինձ փրկեց մեծ փորձանքից: Իմ զինակից ընկերոջ պատմածին ես մի երկու վկայություն էլ բերեմ:

1967թ. Լենինականի շուկայում խնձոր էի գնում մի մարդուց: Սա գովում էր իր խնձորը. «Կիրովականի Արչուրի³⁶³ խնչորն է, լավն է, լավը»: «Ներողություն, ընկե՛ր, Դուք հա՛յ եք», -հարցրի: «Չէ՛, ես ադրբեջանցի եմ, 14թ. դոքրավոյնի³⁶⁴ կռվել եմ Դիկի դիվիզիայում»: «Բանի՞ տարեկան ես, ախպե՛ր»: «Իննսուն տարեկան եմ»: «Չե՛ր Արչուրի մարդիկ լավ մարդիկ չեն, գիտե՛ս»: «Ինչի՞ համար, եղբա՛յր»: «1918թ. Ղարաբաղիսայի ճակատամարտում³⁶⁵ դուք օգնել եք օսմանցիներին: Մարերով իջել եք Վարդանու, խունասպ եք զգել հայ զորքի թիկունքում, ու օսմանցիները այս ճակատամարտում հաղթել են: Այս բարի մարդը միանգամից խոստովանեց. «Շարճիչը է, եղբա՛յր, քո ասածը, մենք մեղավոր ենք, մեզ սքիպեցին, որ այդ սև գործը անենք»: Ես ուզում էի Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի մասին երկար խոսել այս մարդու հետ, բայց չհաջողվեց: Սրա թոռը՝ աչքի մեկը կույր, կլիններ տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, ասաց. «Շուր արա, պա-

պի՛, քսան տարեկանս գնացքի շարժվելուն»: Սրանք հավաքեցին իրենց ունեցած-չունեցածը, գնացին, ես երկար ժամանակ նայում էի նրանց ետևից. չնայած այդ տարիքին՝ նա բոյո՛վ ու առողջ էր:

Նույն օրը մի ուրիշ դեպք էլ պատահեց: Ես թթու բիրար էի գնում դարձյալ Լենինականի շուկայում, մի ուրիշ գնող վաճառողին հարցրեց. «Այս որտեղի՞ց է քո բիրարը»: «Ես Խաչեն պոլսեցի եմ, Վրաստանից»: Ես փշաքաղվեցի՝ լսելով այդ: Բիրար վաճառողը մի գեղեցիկ երիտասարդ էր՝ քսանչորս-քսանհինգ տարեկան: «Լա՛վ տղա, դու պոլսեցի՞ ես»: «Հա՛, ի՛նչ կա»: «Գիտե՛ս, որ չե՛ր գյուղացիք լավ մարդիկ չեն, տղա՛ ջան», -ասացի ես: «Դու՛ք լավ մարդիկ չեք», -կոպիտ-կոպիտ իմ հարցին պատասխանեց նա: «Ա՛յ տղա, հասկացի՛ր իմ ասածը, նոր պատասխանի՛ր, թե ո՛վ է լավ, ո՛վ է վատ: Չե՛ր գյուղացիք 1918թ. վատ գործեր են արել, ուրսուն զինվորի սպանել են տվել: Հենց սրա համար եմ ասում, որ չե՛ր գյուղացիք լավ մարդիկ չեն»: «Լա՛ տղա, բան են արել, սպանել են, -ասաց այս տղան, -դրանով ի՞նչ ես ուզում ասել»: Ես այլևս չհամբերեցի, միտքս ընկավ ջահելությունս, հարձակվեցի այս տղայի վրա, կարծում էի իմ ընկերներին սպանողը հենց այս տղան է, երկու ուժեղ ապտակ հասցրի, այնպես խփեցի, որ այսօր ես մեռել, թե վաղը, այս տղան փովեց գետնին, ուշքը գնաց: Թի՛վ երեք կոպտորգի Վարդուշը սկսեց գոռալ. «Բռնե՛ք, բռնե՛ք, բիչեն խեղճ տղուն սպանեց, յաման սպանեց էս քյոփազ շունը: Այս տղան իր համար բիրար էր ծախում, էս քյոփազ բիչեն եկավ սպանեց խեղճին, բռնեցե՛ք», -գոռում էր ձայնով մեկ: Ժողովուրդը հավաքվեց, ջուր բերեցին, այս տղային ուշքի բերեցին: Եկավ շուկայի միլիցիան՝ Շահվալադը: Այս տղայի ժամացույցը չկար, փողերն էլ հանել էին: Ես էլ զարմացել էի խփելուս համար, սառել կանգնել էի: «Լա՛վ, գնանք, կպարզենք», -ասաց միլիցիան: Կոպտորգի աշխատող կինը՝ Վարդուշը, նորից ձայնով մեկ գոռում

էր. «Բիջուն չթողնէք, ինչո՞ւ փողուն սպանեց, յաման բռնեցէք...»:

Գնացինք միլիցիա: Այստեղ բոլորը ինձ էին նայում, որ բիձա հալով ծեծել եմ այս երիտասարդ տղային: Լեյտենանտ Հմայակն էր շուկայի պետը: Մեզ բերող միլիցիան զեկուցեց, թե կովի ժամանակ ինչ էր պատահել: Այս տղայի ժամացույցն ու փողերը գրպանից հանել են, ուշքը կովի ժամանակ գնացել էր: «Է՛, բիջա՛ ջան, մի պատմի՛ փեսաներ, թե այս ինչ հաշիվ է ձեր մեջ»: Ես պատմեցի, որ 1918թ. հաշիվն է իրենց գյուղացիների հետ, ոչ թե իր հետ: «Հլա պատմի՛, բիջա՛ ջան, այդ ի՞նչ վատ բան են արել»: Ես մեկ առ մեկ պատմեցի մեր գնդի տղաների ճակատագրի ու խաչենցիների գազանությունների մասին. «Ահա բոլորը, ընկե՛ր լեյտենանտ: Ես իրեն միայն սասացի, որ ձեր գյուղացիք լավ մարդ չեն, վատ գործ են արել, իսկ այս փղան թե՛ «Ուրեմն վատ են եղել, որ սպանել են»: «Ես այլևս չհամբերեցի, միտքս ընկավ ջահելությունս, ընկերներիս անխիղճ սպանությունը... հարչակվեցի մի երկու հար խփեցի, կարծում էի՝ ինքն է սպանողը, ահա բոլորը»: «Ձեր դեպքի մասին մի շօր է ասում բիջեն, փղա՛ ջան»: Այս տղան շշմել մնացել էր, չէր էլ ուզում խոսել, գանգուր մազեր ուներ, գեղեցիկ, միջահասակ չաղլիկ տղա էր: «Դե խոսի՛ր, ի՞նչ ես լիկվել»: «Ես ինչո՞ւ վ եմ մեղավոր, որ մեր գյուղացիք վատ բան են արել»: «Այս բիջան քեզ չէր մեղադրում, մի շօր է, դու ինչո՞ւ քեզ վրա վերցրիր գործի եղելությունը»: Միլիցիա Հմայակը դարձավ ինչ. «Բիջա՛, հիմա կարող ես այս փղային նորից մի լավ ծեծել»: «Չէ՛, ջանը՛մ, մի բան էր, եղավ: Ես ի՞նչ գործ ունեմ այս փղայի հետ»: «Հալալ լինի քեզ, որ ծեծել ես: Գնա՛, բիջա՛, դու ազատ ես»: Ես երբեմն հանդիպում եմ այդ տղային. «Ո՞նց ես, Ռազմիկ...»: «Դե լավ, է՛...»:

Ահա բոլորը, մնացածը թողնում եմ երկրորդ գրքի հաջորդ գլուխներին, հարգելի՛ ընթերցողներ³⁶⁶....

Վերջաբանի փոխարեն

Հովհաննես Թոշունյան-Հովհաննիսյանի անավարտ հուշապատումը կենսագրական համառոտ տվյալներով համարելու համար մեջբերում ենք մի փոքր հատված Գ. Ստեփանյանի «Երզնկա» աշխատությունից. «1924թ. Եկատերիհոդարում Հովհաննեսը ամուսնացել է Տրապիզոնի հայտնի ընտանիքներից մեկի շատավիդ Վարդանուշ Լուսպարյանի հետ: Այս ժամանակ է, որ ի պատիվ իր Հովհաննես պապի՝ ընդունել է Հովհաննիսյան ազգանունը, իսկ ավագ եղբայրը՝ Հարությունը, շարունակել է կրել Թոշունյան ազգանունը: 1920-ական թթ. վերջերին Հովհաննեսը տեղափոխվում է Հայաստան և մշտական բնակություն հաստատում Լեռնական քաղաքում: Հայրենի հողի վրա դարձյալ հառնում է երիցս ոչնչացված ընտանիքի ոգին՝ աշխարհին ավետելով նոր երզնկացիների հարությունն ու վերընձյուղումը: Իր անտիպ հուշերում Հովհաննեսը ոչ առանց հպարտության գրել է. «Ես Հովհաննես պապիս գերազանցեցի. ունեցա յոթ փղա և երկու դուստր»: Յոթ տղաներն ու դուստրը նրան պարզել են 21 թոռ և 42 ծոռ, բոլորը միասին՝ 72 հոգի: Այսպես է ցեղասպան թուրքից իր ընտանիքի վրեժը լուծել 1899թ. Երզնկայում ծնված Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Իսկ եղբայրը՝ Հարությունը, որ բնակություն է հաստատել Կիրովականում (Վանաձոր), ունեցել է չորս դուստր:

1941թ. հուլիսին Հովհաննես Հովհաննիսյանը (ունեցել է արտոնություն) մեկնել է ռազմաճակատ և մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմին: Ծառայել է 390-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայում: Մասնակցել է Կերչի պաշտպանական մարտերին: 1942թ. մայիսին ծանր վիրավորվել է ու զորացրվել:

Ցեղասպանությունը վերապրած, համաշխարհային երկու պատերազմներին մասնակցած, Լեռնականում հարգված ու ճանաչված վարպետ Հովհաննեսը կյանքի գլխավոր նպատակն է համարել զավակներին (Աշոտ, Լևոն, Վոլոդյա, Անիկ, Պետրոս,

Հայկ, Գրիգոր, Սամվել) դաստիարակել Երզնկայի ավանդույթներով ու սովորույթներով, իր ընտանիքին հատուկ անսահման աշխատասիրությամբ, համեստությամբ, կամքով ու համառությամբ, դաստիարակել որպես ճշմարիտ ու խոհուն հայրենասերների՝ փարված հողին ու ոգուն: Ի դեպ, ավագ որդու անդրանիկ զավակը կրում է Հովհաննես անունը, երրորդ Հովհաննեսը հարյուր տարվա ընթացքում: Մահացել է 97 տարեկան հասակում՝ 1996թ., Լենինականում»³⁶⁷:

Резюме

Существуют многочисленные научные работы, посвященные геноциду армян в Западной Армении в 1915 г. Все исследования подобного рода основаны на официальных источниках и документах. Они представляют масштабы этой страшной трагедии начала прошлого века. Публикация серии воспоминаний непосредственных свидетелей и жертв геноцида - дополнение к этой картине. Подготавливаемая к изданию серия воспоминаний непосредственных свидетелей и жертв геноцида 1915 г., открытая воспоминаниями Каджуни Торосовича Карагезяна "По пути в Тер Зор", дополнена еще тремя воспоминаниями, читая которые представляешь, каким ужасом и страхом были объаты чудом спасшиеся и какой незаживающей раной остались эти воспоминания в невинных душах свидетелей самого большого злодеяния начала 20-ого века, сотворенного против всего человечества. В 2006 г. были изданы воспоминания Айрапета Айрапетовича Тонояна "Из прошлого", которые ценны тем, что он и его семья пережили три резни, первую в Муше (Западная Армения), две другие в Восточной Армении в 1918 и 1920 гг.. В 2008 г. издаются воспоминания Миграна Казаровича Казаряна "Трагедия из биографии. Турция 1915г.", где автор на историческом фоне событий 1914-16гг. описывает взятие русскими войсками города Битлиса, во время которого во главе казачьих войск и армянского народного ополчения стал генерал Андраник (Андраник паша). Однако самой ужасной частью воспоминаний М.К.Казаряна мы считаем описание концлагеря, где содержались депортированные армяне города Битлиса и окружающих его сел до полного истребления в одном из ближайших ущелий Битлисских гор, и то, каким неимоверным страданиям и насилию подвергались женщины и дети в этом лагере под названием "Арабу камурдж". К столетию Великого геноцида армян мы издаем еще одно воспоминание "Отступление нашего полка (мемуары Оганеса Погосовича Оганнисяна-Трчуняна)". Мемуары содержат очень ценную историческую, этнографическую, социально-экономическую, культурную информацию. Переживший Великий геноцид вспо-

минает важные сведения о резне армян Эрзрумского вилайета, вспоминает взятие Ерзнгана русскими войсками, о параде русских войск на площади Заман, который принимал великий князь Николай, описывает древние крепости Западной Армении (крепости Эрзрума, Гасан-кала), вспоминает походы генерала Андраника, в отряде которого он сам служил, передает редкую информацию о сиротских приютах Ерзнгана, Эрзрума, Александрополя (Казачий пост), пишет о русско-японской войне, Владикавказской республике Деникина, о резне армян в Петровске (Махачкала), которую организовали чеченцы. Ценность мемуаров заключается в том, что переживший вспоминает сведения своих родных, близких и друзей. Эти сведения многозначны и относятся не только к 1915 г., а также к турецко-армянским войнам 1918 и 1920 гг. Личность его настолько эрудирована, что он не раз признается, что несет ответственность за все написанное в своих мемуарах. Однако определенной нерешенной задачей на протяжении всей жизни переживших Великий геноцид остается проблема тяжелого душевного состояния-глубокий психологический стресс, который заставляет переживших написать мемуары, но не решает глобальной проблемы тяжелого душевного состояния.

Summary

There are many scientific works devoted to the Genocide of Armenians in Western Armenia, in 1915. All the investigations of this kind are based on official sources and documentations. They present the scales of this terrible tragedy in the beginning of the previous century. The publication of series of recollections of direct witnesses and victims is an addition to that picture. A series of recollections of direct witnesses and survivors of the Genocide in 1915 is prepared for the publication by us. The recollections of Kadzuni Karagyozyan became known through "On the Way to Der Zore", has been completed by two other recollections. Reading these lines one can visualize how horror-stricken were the innocent people who survived by a miracle and what incurable wounds has left in the souls of the witnesses of the heinous crime of the 20th

century committed against the whole humanity.

In 2006 Hayrapet Tonoyan's recollections were published "From the Past" which are priceless from the point of view that he and his family survived three massacres, first in Mush (Western Armenia), and two others in the

Eastern Armenia in 1918 and 1920. In 2008 Mihran Ghazaryan's recollections were published "Tragedy from the Biography; Turkey in 1915" in which the author depicts on the background of the historic events.

(1914-1916), the capture of the town Bitlis during which Andranik (Andranik Pasha) was the head of Kazak Army and the Armenian National Volunteer Corps. However, the most outrageous part of Ghazaryan's recollections we consider the depiction of the Concentration Camp where the deported Armenians of the town Bitlis were kept and the extermination of the population of the neighboring villages at the adjoining caves of Bitlis Mountains. And what unimaginable violence and tortures were subjected the women and children in.

In the given book we publish the bitter recollections of Hovhannes Trchunyan-Hovhannisyan "The retreat of our regiment". The memorial includes various dialogues, quotations, folklore (song, epic literature, stories, proverbs and sayings, blessings, curses, prayers, oaths and ashug songs), oral traditions. It consists of eight note-books (totally 369 pages). During the Genocide the eye-witness was 16-17 year old teenager. Having a narrow escape he settled down and for a long time lived in Leninakan (Gyumri). The memorials of Hovhannes Hovhannisyan-Trchunyan was written in 1968 after 53 years of 1915 Genocide. The person who has had the Genocide recalls all the bad memories of Erzurum area, the revival of Erzuka by the Russian army, the parade in the Zaman Square of Erzuka that was welcomed by a great lord Nickolay. The person describes Armenian castles (Erzurum, Hasan-kala) and mentions the campaigns of general Andranik and his army where he has served. He gives the description of the orphanages in Erzuka, Erzurum and Aleksandrapol (Kazachi Post), Russian- Japanese war, the Vladica-

casian Republic established by Denikin, the massacres of the Armenians organized by the Chechens in Petrovsk (Makhachkala). The value of the memorials is that he remembers the facts concerning his relatives, close friends. The facts are polysemitic and refer not only to 1915 but also the Armenian- Turkish war in 1918 and 1920. He is so well- informed that is respoinsible for his writings. In parallel to the above mentioned things he has severe unsolved problems, i.e his stress that makes him create this memorial but it does not overcome all his inner difficulties.

Համատոտագրություններ և հապավումներ

անգլ.-անգլերեն
 արբ.-արաբերեն
 Արլ-արևելք, արևելյան
 Արմ-Արևմուտք, արևմտյան
 բարձր-բարձրություն, բարձրությունը
 բրբ.-բարբառային
 գ-գործ
 գր.-գրամ
 ԵՀ-Երևանի համալսարանի
 ԵՊՀ-Երևանի պետական համալսարան
 Եր.-Երևան
 բ.-բերք
 բրբ.-բուրքերեն
 ԺՀԲ-Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան
 ժող.-ժողովրդական
 իտ.-իտալերեն
 լատ.-լատիներեն
 խոր-խորանարդ
 հ.-հատոր, հատ.-հատորով
 ՀԱԱ-Հայաստանի ազգային արխիվ
 ՀԱԲ-Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան
 ՀՀՀ-Հայկական համառոտ հանրագիտարան
 ՀՍՀ-Հայկական Սովետական հանրագիտարան
 հզ.-հազար
 ՀՀԳԽ-Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն
 ՀՀՀ-«Հայկական հարց» հանրագիտարան
 հս-հյուսիս
 հվ-հարավ
 հուն.-հունարեն
 ՀՏԲ-Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների
 բառարան
 ՀՅԹԻ-Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտ
 Նշվ. աշխ-նշված աշխատություն

ՊԱԿ-Պետական անվտանգության կոմիտե
պրսկ.-պարսկերեն
ռուս.-ռուսերեն
ց.-ցուցակ
քառ-քառակուսի
քրդ.-քրդերեն
օսմ.-օսմանյան
ֆ.-ֆոնդ
ֆր.-ֆրանսերեն
БРЭС-Большой Российский энциклопедический словарь
БСЭ-Большая Советская Энциклопедия
гос.-государственное
Եր.-Երևան
Изд.-издательство
М.-Москва
Ред.-редакция
СВЭ-Советская военная энциклопедия
т.-том

Ճանրագրություններ

- ¹ Հուշապատումների նման վերլուծություն կատարել է Վ.Սվազյանը, ուստի և մենք առաջնորդվում ենք նրա առաջադրած սկզբունքներով և օրինաչափություններով: Տե՛ս Վ.Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը*, Եր., 2003, էջ 14:
- ² Տե՛ս Վ.Սվազյան, էջ 14:
- ³ Տե՛ս Վ.Սվազյան, էջ 15:
- ⁴ Տե՛ս Վ.Սվազյան, էջ 17:
- ⁵ Գ.Ստեփանյան, *Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը)*, Պ.Հ. Հովհաննիսյանի և Ա. Գ. Տեր-Ստեփանյանի խմբագրությամբ, Եր., 2005, 680 էջ, էջ 607-610:
- ⁶ Եղիշե Բաբունի, *Զորավար Անդրանիկ Հայկական առաջին հարուածող զորամասը*, Եր., 2015:
- ⁷ Կ.Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը զորավար Անդրանիկի, Հայկական առանձին հարվածող զորամասի գործունեության մասին, *Հայկազեան հանդես*, հ. 36, Բեյրութ, 2016, էջ 527-555:
- ⁸ Թ.Խ. Հակոբյան., Ստ.Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ.Խ. Բարսեղյան, *ՀՏԲ*, 5 հատորով, *ՀՏԲ*, հ. III, Եր., 1991, 992 էջ, հ. III, էջ 542:
- ⁹ Տարածք:
- ¹⁰ Վերապրածը հավանաբար ի նկատի ունի Արդուլ Համիդ II-ին:
- ¹¹ Սեֆերիդիլիից՝ համընդհանուր զորահավաքից հետո:
- ¹² Հավանաբար չաթաներ, չեթեներ, չետեներ՝ չետնիկների գնդեր (Բալկաններում՝ տասնապետ):
- ¹³ Ղարադեզին, Ղարադիզին, Ղարատիկին, Գարատիկին, Կարադիզին, Կարատեկին-գյուղ Արմ Հայաստանի, Երզրումի նահանգի Երզնկա գավառում՝ Երզնկա քաղաքի մոտ: 1872-73 թթ. ուներ 15 տուն հայ, 13 տուն քուրդ, 1914թ.՝ 70 տուն հայ բնակիչ. զբաղվում էին երկրագործությամբ և արհեստներով: Եկեղեցին՝ Ս.Հրեշտակապետ (կառուցված 1255թ.), որին կից մինչև 1915թ. գործում էր հայկական վարժարան 14 (?) սաներով: Ավերվել է 1915թ.: Բնակիչների մեծ մասը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին: *ՀՏԲ*, հ. III, էջ 542:
- ¹⁴ Բնագրում՝ ֆալաքխան:
- ¹⁵ Ջիֆթլիկ Վերի, Ջիֆթլիկ Վերին, Չիվլիկ Վերին, Չիֆլիկ Վերի-գյուղ Արմ. Հայաստանի Երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառի Երզնկայի գավառակում: 1914թ. ուներ 45 տուն՝ 500 հայ բնակչով, զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով: Ուներ եկեղեցի և երկսեռ վարժարան՝ 60 աշակերտով: Ջիֆթլիկ Ներքին, Չիֆթլիկ Ստորին, Չիֆթլիկ Վարի-գյուղ Արմ Հայաստանի Երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում, Երզնկայի գավառակում, Երզնկա քաղաքից 6-7 կմ արլ: 1914թ. ուներ 35 տուն՝ 400 հայ բնակչով, Ս.Աստվածածին անվամբ եկեղեցի և երկսեռ վարժարան՝ 40 աշակերտով: Ավերվել է 1915թ.: *ՀՏԲ*, հ. IV, Եր., 1998, 812 էջ, էջ 255:
- ¹⁶ Խաչի պաշտամունքը Հիսուսի խաչ բարձրանալուց հետո է, որ դարձել է քրիստոնեության կարևոր դրսևորումներից մեկը, և խաչակնքելով բժշկության որևէ նկարագրություն Աստվածաշնչում չկա: Այս արտահայտությամբ ի հայտ են գալիս վերապրածի կրոնական պատկերացումները, որոնք բավականին տուժել են կոմունիստական գաղափարախոսության ազդեցությունից:
- ¹⁷ Բնագրում՝ ճակտին դիված:
- ¹⁸ Թարզի՝ դերձակ:

¹⁹ Կ.Պոլիս՝ այժմ Ստամբուլ, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը 1453-1923 թթ.: Հայերը այստեղ բնակվել են վաղ միջնադարից: 1461թ. այստեղ ստեղծվել է Կ.Պոլիսի Հայոց պատրիարքությունը: XIX դ. սկզբին այստեղ ապրում էր 150000 հայ, XIX դ. II կեսին՝ 250000 հայ: Հայ բնակչության սոցիալական կազմը խայտառղետ էր՝ խոշոր առևտրական բուրժուազիա, արհեստավորներ, մտավորականներ, հոգևորականներ: Հայկական բնակչությունը անընդհատ համալրվում էր Արմ Հայաստանից եկած պանդուխտներով: 1844թ. համայնքը ուներ ներքին ինքնակառավարման մարմին՝ «Ազգային ժողով»: *Армянский Вопрос, Главная редакция Армянской энциклопедии, Ер., 1991, с. 208-209:*

²⁰ Բնագրում՝ Գառնուկը անմիջապես բազմապատկեց. «Օրական ամեն մի ամալի հասնում է հարյուր դուրուշ»:

²¹ Ապա:

²² Ժողովուրդ, շրջապատ:

²³ Հայկական Բարեկենդան-Աբեղաթող ժողովրդական ներկայացումներն ու խաղերը, ինչպես և տոնը, ուրախության, զվարճության տոներ էին, որի ընթացքում խաղում էին այնպիսի խաղեր և ներկայացումներ, որոնք զավեշտ, կոմեդիա, սատիրա, շարժ ժանրերին էին պատկանում... Բարեկենդան-Աբեղաթող ժողովրդական ներկայացումներին, խաղերին մասնակցում էին բազմաթիվ մարդիկ, գլխավորապես երիտասարդներ: Յուրաքանչյուր գյուղում, քաղաքում Բարեկենդանի օրերին իրենց տաղանդն էին ցուցաբերում հազարավոր ընդունակ, ճարտարախոս, սրամիտ, համարձակ մտքի թռիչք ունեցող մարդիկ: Բանի որ ներկայացումների և խաղերի գլխավոր դերակատարները նշանակվում էին ընտրվում էին ինքնագործ քատրոնի բոլոր մասնակցողների կողմից, պարզ էր, որ տեղի էր ունենում մրցում, պայքար: *Ա Արշարունի, Հայ ժողովրդական քատերախաղեր, եր., 1961, էջ 80, 82:*

²⁴ Վերապրածը նկատի ունի բուսական յուղը:

²⁵ Կարտոֆիլ:

²⁶ Պոպուկ:

²⁷ Փետուրները լինում էին երկու գույնի. երեքը՝ սպիտակ, չորսը՝ սև: Սկզբից հանում էին սպիտակ փետուրները, ապա՝ սևերը: Սպիտակ փետուրները խորհրդանշում էին այն շաբաթները, երբ գետնին ծյուն կար, սև փետուրները՝ այն շաբաթները, երբ գետնի ծյունը հավվում էր, և երևում էր հողը: Փետուրներով զարդարված տոխը պահքի շրջանում տան մեջ էին կախում և կոչում Ակլատիգ: Շիրակում Ակլատիգի քներից քարեր էին կախում և երեխաներին վախեցնում, որ պասը չպահելու դեպքում այդ քարերը կընկնեն պասը չպահողի գլխին:

²⁸ Բնագրում՝ «կամ ֆրանկ պիտի էղնի, կամ կաթոլիկ»: Կաթոլիկներին խոսակցական լեզվում նաև անվանում են ֆրանկներ:

²⁹ Բնագրում՝ չարքազ:

³⁰ Սև ջուր՝ եփրատի վտակներից մեկը:

³¹ Աբղուլ Համիդի կոտորածները տեղի են ունեցել 1894-96 թթ.: Կազմակերպվել են Աբղուլ Համիդի կառավարության կողմից ազգային շարժումը ճնշելու և Հայկական հարցը վերացնելու համար: Աբղուլներում ոչնչացվեցին 300000 հայեր, հազարավոր հայեր բռնի մահմեդականացվեցին և հազարավորները լքեցին հայրենիքը: *Армянский вопрос, с. 263, 266:* 1895թ. հոկտեմբերին կոտորածներ տեղի ունեցան նաև Երզնկայում: *Գ.Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 607:*

³² Բնագրում՝ 1898թ.:

³³ 1895թ.: *Գ.Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 607:*

³⁴ Հավանաբար ի նկատի ունի Ռումինիայի հայկական Բուտիչին-Բոտոշան գաղթօջախը, չնայած հին հայկական գաղթավայր է ունեցել նաև Ռումինիայի

Ֆուլզանի քաղաքը: Բոտոշանում հայերը հիշվում են XIV դ.: Ջբաղվել են առևտրով, արհեստներով, երկրագործությամբ, ունեցել են դատարան, եկեղեցի, «Կտրիճ-վորաց եղբայրություն»: XIX դ. կեսին ունեցել է 250 հայ բնակիչ: Պահպանվել են Ա.Աստվածածին, Ս. Երրորդություն եկեղեցիները: Գործել են արական և իգական դպրոցներ, ընդօրինակվել են հայերեն ձեռագրեր: 1860-80 թթ. Բոտոշանի հայերը նյութապես օժանդակել են գեյրուցիներին և արևմտահայերին: 1926թ. այստեղ եղել է Ռումինահայ որբախնամ կենտրոնական վարչության մասնաճյուղ: *Հ.Մ.Այվազյան, «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, 2003, էջ 444:*

³⁵ Գյուլուջա, Գյուլլիջա, Գյուլիջա, Գյուլիջե, Գյուլլիջան, Գյուլյունե, Գյուլյուջա, Գյուլյունե, Կյուլիճե, Կյուլլիճան, Կյուլլիճե, Վարդունակ-գյուղ Արմ Հայաստանի, Էրզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում, Երզնկայից ոչ հեռու: 1872թ. ուներ 39, 1909թ.՝ 66, 1914թ.՝ 150 տուն հայ, Ա.Գևորգ եկեղեցի և տղաների ու աղջիկների վարժարան: *ՀՏԲ, հ. I, եր., 1986, 992 էջ, էջ 908:*

³⁶ Տրախտմա՝ խշրուկ, կոպերի բորբոքային, վարակիչ հիվանդություն:

³⁷ Կաթիլներ:

³⁸ Նոր Քաղ, Նորքյաղ գյուղը, ըստ վերապրածի պատմածի, ունեցել է քրդաթրքական բնակչություն և հավանաբար պատկանել է նույն գյուղախմբին, ինչ-որ Ղարա-դեզինը, Պալբեկը և Ջիֆթիլիցը: Գյուղի հայերեն անվանումը վկայում է այն մասին, որ այն նաև պիտի հայկական բնակչություն ունենար:

³⁹ Վերապրածը հիշում է արևի խավարումը:

⁴⁰ Մամախաթուն, Դերջան, Թերջան, Մանավազ, Տերջան-գյուղաքաղաք (ավան, քաղաք, գյուղ) Արմ Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառում, Արմ Եփրատի ձախակողմյան Դերջան (Թուզլու)վտակի աջ ափին, Էրզրում-Երզնկա ճանապարհին, 1510 մ բարձրության վրա: Համանուն գավառակի կենտրոնն էր: Այստեղ էր նստում գավառակի (կազայի) գայմազանը: 1877-78 թթ. ուներ 430 տուն հայ և երեք բնակչություն: Հայերն ունեին դպրոց և եկեղեցի: Այստեղ կար մեծ կայազոր՝ զորանոցներով, առաջնորդարան: Համանուն իջևանատունը, Քյատիթ Չելեբի վկայությամբ, շինված էր մի փաշայի Մամախաթուն աղջկա ջանքերով: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 665-666:*

⁴¹ Չեքներ:

⁴² Հասանկալա, Բուրապահակ, Գալե, Գալիգալա, Դեբոյնու, Դորոնք, Դրունք, Հասանաբերդ, Պատիր Ջավան, Ջավանկալե-գյուղ, ավան, բերդ, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք, քաղաքավան, քաղաք Արմ Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառում, Հասանկալայի (Բասենի) գավառակում: Հնում հայտնի էր Բուրապահակ անունով: Գտնվում է Էրզրումից մոտ 30-35 կմ արլ Տրապիզոն-Թավրիզ ճանապարհին, Ծիրանաց (Հասանկալա) լեռների խոտավետ ստորոտին, լեռան վրա գտնվում է քաղաքի բերդը: Երկուսն էլ իշխող դիրք ունեին շրջակայքի նկատմամբ: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 368:*

⁴³ Սարիղամիշ, Սարղամիշ, Սարղամիշ, Սարիկամիշ-գյուղաքաղաք, քաղաք Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, Կարս քաղաքից մոտ 50 կմ հվ-արլ, Կարս-Էրզրում երկաթուղու վրա: Տեղադրված է Մեծրաց լեռների հվ ստորոտին, Կարսի գետի վերին հոսանքի Սարիղամիշ (Եղեգնուտ) գետի ափին: Երջակայքում կան առանդրակ և հանքային աղբյուրներ, ճոխ և փարթաք արոտավայրեր: Ուներ երկու քաղեր՝ Վերին և Ներքին, որոնք անցյալում երկու առանձին գյուղեր էին: Բուն գյուղաքաղաքը զբաղեցնում էր Վերինի տարածքը: 1878թ. Բեռլինի պայմանագրով անցավ Ռուսաստանին և մտցվեց Կարսի մարզի Կարսի օկրուգի մեջ: 1913թ. ավարտվեց Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղու կառուցումը: XX դ. սկզբին ուներ մոտ 3000 բնակիչ, մեծ մասը հայեր էին, կային բուրբեր, մուլուսն ուսներ: Ջբաղվում

էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, փայտամշակությամբ, անտառահատությամբ, հայերը՝ նաև արհեստներով և առևտրով: Ուներ եկեղեցի և վարժարան: 1878թ. Ներքին թաղում տեղավորվեց ռուսական կայազորը և բնակեցվեց մոլոկան-ռուս վերաբնակիչներով: 1918թ. ապրիլի 5-ին թուրքերը կրկին գրավեցին Սարիղամիշը, հայերը վերաբնակեցվեցին Երևանի նահանգում: Այս Սարիղամիշը ազատագրվեց և մտցվեց 37 մեջ: 1920թ. սեպտեմբերի 29-ին քեմալական զորքերը գրավեցին քաղաքը: Այժմ էլ քաղաքը ունի 20000 թուրք, մոլոկան և ղուխտոր բնակչություն, գործում են յուղի, պանրի արտադրամասեր, աղացներ և սղոցարան: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 535-536:*

⁴⁴ 1914թ. դեկտեմբերի 26-ից-1915թ. հունվարի 18-ը տեղի ունեցավ Սարիղամիշի օպերացիան՝ թուրքական երրորդ բանակի, հայ կամավորների և ռուսական զորքերի միջև (ենվեր փաշայի և Սըլչյանսկու միջև): *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 536:*

⁴⁵ **Дивизия**-от латинского деление, разделение в сухопутных войсках, тактическое соединение в сухопутных войсках, ВВС и ВМФ различных государств. Различают пехотные, стрелковые, мотострелковые, моторизованные, механизированные, кавалерийские, артиллерийские, зенитные, танковые, авиационные дивизии. Дивизионная организация войск появилась в России и Франции в начале XVIII в., а в XIX в. прочно закрепилась в армиях других государств. Перед Первой мировой войной в состав пехотной дивизии входили четыре пехотных полка, 1-2 эскадрона конницы, от 36 до 72 орудий дивизионной артиллерии. Личный состав состоял из 15000-16000 человек. *БСЭ, т. 8, М., 1972, с. 245.*

⁴⁶ Խանդարա, Խանդերե, Խանտերե-գյուղ Կարսի մարզի Կաղզվանի օկրուգում, Սարիղամիշից մոտ 13 կմ հվ-արմ, Կարսի գետի ծախակողմյան Իսկենդեր վտակի աջ ափին, տափարակ, անտառապատ վայրում: 1907թ. ուներ 659 հույն բնակիչ և եկեղեցի: Հետագայում թրջաբնակ էր: Մեր կարծիքով՝ խոսքը այս Խանդերե գյուղի մասին է, չնայած Խանդերե գյուղ կար նաև Երզնկայի գավառում՝ Խանդերե գետի աջ կողմում՝ Երզնկայից հս-արլ, Դաղիանդաղ լեռներից հվ-արմ: XX դ. սկզբին ուներ 14 տ բնակիչ: *ՀՏԲ, հ. II, եր., 1988, 992 էջ, էջ 645:*

⁴⁷ Հույներ:

⁴⁸ Հավանաբար վերապրածը ի նկատի ունի Քեոփրյուբյոյը-գյուղ (գյուղաքաղաք, ավան) Արմ Հայաստանի Երզրումի նահանգի Երզրումի գավառի Վերին Բասեն գավառակում, Բասենի դաշտում, Արաքս և Մուրց գետերի միախառնման վայրից քիչ արմ, համանուն լեռան հվ-արմ կողմում, Հասանկալայից 12 կմ արլ, հավանաբար պատմական Վաղարշավանն է: Տեղանվանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գյուղն ունեցել է նաև այլ անվանումներ, որոնք բավականին մոտ են վերապրածի հիշատակած գյուղանվանը՝ Քյուփրի, Քյուփրյու, Քյուփրու: Գյուղը 1877-78 թթ. ուներ 30 տուն (280 հայ): 1909թ.՝ 90 տուն հայ, 1915թ.՝ 250 տուն, որից՝ 150 տուն հայ: 1878թ. և I աշխարհամարտի տարիներին Արլ Հայաստան է գաղթել 150 հայ ընտանիք: 1895թ. կողոպտվել է թուրքերի կողմից, իսկ 1915թ. ենթարկվել է բռնագաղթի: *ՀՏԲ, հ. V, եր., 2001, 992 էջ, էջ 409:*

⁴⁹ Բայդարա, Բայկարա, Բայկորա, Պայգարա-գյուղ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, Կարսից մոտ 30 կմ արմ, Սողանլուի շրջանում, 2350 մ բարձրության վրա: 1893թ. ուներ 37 տուն, որից 32-ը՝ հայկական (456 բնակչով), 1907թ.՝ 457 բնակիչ, 1910-ական թթ. Բասենից այստեղ է գաղթում 9 տուն հայ ընտանիք: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 589-590:*

⁵⁰ Սեբաստիա, Դիոսպոլիս, Կաբիրա, Կապիրա, Սեգապոլիս, Սեբաստիա, Սավաստ, Սեբաստ, Սեբաստե, Սեվլագ, Սեվաս, Սվաս, Սուագ-քաղաք պատմական Փոքր Հայքում, Ալիս գետի վերին հոսանքի աջ կողմում, Մարագում լեռան ստորոտում

փոփոխված ընդարձակ հովտում, 1348 մ բարձրության վրա: Քաղաքի մոտ է գտնվում Մույսանուն փոքրիկ լճակը: Գետերի վրա կան մի քանի քարաշեն կամուրջներ, որոնցից մեկը՝ 15 կամարով, որը կառուցել է Վասպուրականի Սենեբերիմ քաղաքի ղուստր Հուշանիկը XI դդ.: Քաղաքի տարածքում պահպանվել են Վերին և Ստորին բերդերը: Հնում ունեցել է 12000 բնակիչ: XIX դ.-XX դ. սկզբին՝ 60000-90000 բնակիչ, կեսը հայեր էին: 1895 թ. սպանվեց 1500 հայ: 1915թ. հունիսի 25-ին հայությունը տեղահանվեց և քվեց Տեր-Չոր: 1918թ. 1500 հոգի վերահաստատվեց Սեբաստիայում: 1920թ. սեբաստիայերը գաղթեցին 37 և հաստատվեցին Երևանի Նոր Սեբաստիա քաղամասում: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 553:*

⁵¹ Кавказ-территория между Черным, Азовским, Каспийским морями, простирающаяся от Кумо-Манычской впадины на Севере до границы СССР с Турцией и Ираном на Юге. Площадь 440000 км². Часто делят на Северный Кавказ и Закавказье, границу между которыми проводят по Главному или Водораздельному хребту Большого Кавказа. *БСЭ, т. 11, М., 1973, с. 113.*

⁵² Բասեն, Բասենյան, Բասյան, Բասյանք, Փասյան, Փասյանք-գավառ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհում: Տարածվում է Արաքս գետի վերին հոսանքի ու նրա ծախակողմյան վտակ Մուրցի ավազանում: Գավառի մի մասը կատարյալ հարթավայր է, իսկ մյուսն ունի ալիքավորված մակերևույթ՝ «հովիտ մեծ», «ընդարձակ դաշտ»: Ունի արգավանդ հողեր և հայտնի է եղել հացահատիկով: Բուն Բասենը բաժանված է Վերին Բասենի և Ստորին Բասենի: Համանուն գյուղը (ավան) այժմ Քյուփրիբյոյն է: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 609-610:*

⁵³ Տեղահանությունը:

⁵⁴ Հավանաբար վերապրածը ուշագնաց է եղել:

⁵⁵ Ըստ ՀՏԲ-ի՝ Մահմուդ, Մահմուտ, Մայմուդ, Մահմուտան, սակայն այս բնակավայրերը գտնվել են Երզրումի վիլայեթից դուրս՝ Վանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 655:*

⁵⁶ Երիտթուրքական իշխանությունը 1915թ. մայիսի 5-ին գաղտնի հրաման արձակեց Երզրումի վիլայեթի ամբողջ հայ բնակչության բռնագաղթի և ոչնչացման մասին: Գաղտնի ժողովի ժամանակ, որին մասնակցում էին գերմանացի սպաները, կազմվում է հայ բնակչության ոչնչացման մանրամասն ծրագիր: Մայիսի 13-ին թուրքական զորքերը շրջափակում են Երզրումի դաշտավայրի գյուղերը: *Армянский вопрос, с. 279.*

⁵⁷ Չեռագրում բացակայում է 48 էջը:

⁵⁸ Կամախ, Պողազ, Պողոզ, Քեմախ, Քեմախ պողազ-ծոր, կիրճ Հայկական լեռնաշխարհում, Երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում, Կամախի գավառակում, Երզնկայից 50 կմ հվ-արմ: Այստեղով է անցնում Ակն-Արաբկիր-Խարբերդ տանող ճանապարհը: Այստեղ 1915թ. մայիսի 28-ին խալիլ բեյը կոտորեց Երզնկա քաղաքից տեղահանված 25000 հայ բնակիչների՝ կիրճի ամեն մի թիզ հողը ներկելով անմեղ մարդկանց արյունով: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 914:*

⁵⁹ 1915 թ. մայիսին թուրքական կառավարության հրամանով Երզնկայի բնակչության քաղաքից թողնվեցին քրեական հանցագործները, որոնցով համալրվեցին չեռնիկների գնդեր: Պոլիցիայի կողմից առանց դատ ու դատաստանի զնդակահարվում են բազմաթիվ մտավորականներ: «Դաշնակցություն» կուսակցության ջանքերը՝ ընդհանուր ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու հետ կապված, ապարդյուն էին: Երզնկայից քարոյալների առաջին քարավանը դուրս եկավ մայիսի 27-ին, երկրորդը՝ 28-ին: *Армянский вопрос, с. 173.*

⁶⁰ Տրապիզոն, Դրապոն, Տրաբզոն, Տրապեզոն-քաղաք և նավահանգիստ Փոքր Ասիայում, Սև ծովի հվ. ափին, համանուն նահանգի, գավառի կենտրոն: Տեղադրված է սեղանաձև սարավանդի վրա, և այդ պատճառով կոչվել է Տրապիզոն՝ հունարեն «տրապեզա»՝ սեղան, բառից: 1872-73 թթ. քաղաքում կար 800 տուն հայ, 1915թ. նախօրյակին՝ 14000-15000 հայ: Համանուն գավառում, ըստ Լեպսիուսի, ապրել է 32700 հայ, իսկ համանուն նահանգում՝ 53000 հայ, որոնց մեծ մասը բռնագաղթվեց և բնաջնջվեց 1915թ.: *ՀՏՔ, հ. V, էջ 128-129:*

⁶¹ Բայբուրթ, Բաբերդ, Բայբերդ, Պայպուրթ-գավառ Արմ. Հայաստանի, երզրումի նահանգում, վերջինիս հս.-արմ. մասում՝ ճորոխի վերին հոսանքի շրջանում: Կազմվել է 1882թ. Բաբերդի գավառակի և հարակից շրջանների միացմամբ: 1880 թ. ուներ 141 գյուղ՝ 18710 հայ, թուրք և հույն բնակիչներով: Հայերի թիվը հասնում էր 4472 մարդու: 1898թ. գավառի գյուղերի թիվը 180-ն է, հայաբնակ են 29 գյուղ: 65000 խառը բնակիչից հայեր էին 13000-ը: Հայերի ընդհանուր թիվը 1915թ. 17000-19000 էր, մեծ մասը զոհվեց Եղեռնի ժամանակ: 1914թ. նախօրեին գավառում գործում էին հայկական 2 վանք և 30 եկեղեցի: *ՀՏՔ, հ. I, էջ 526:*

⁶² Խարբերդ-նահանգ Արմ Հայաստանում: XX դ. սկզբին զբաղեցնում էր 32900 քառ. կմ տարածություն, որից մշակելի էր 15000 քառ. կմ: Կենտրոնական մասում Խարբերդի արգավանդ դաշտն էր, որը ոռոգվում էր Եփրատի ջրերով: 1882թ. նահանգը ուներ 270000 հայ բնակիչ: XX դ. սկզբին հայերը կազմում էին բնակչության 50%-ը: 1912թ., ռուսական աղբյուրների վիճակագրությամբ, նահանգն ուներ 450000 բնակիչ, որից 168000-ը հայեր էին: 1895թ. կոտորածների ժամանակ նահանգում սպանվել է 12708 հայ: Եղեռնի նախօրեին նահանգի հայ բնակչությունը 204000 էր, որից 180000 զոհվեց, թալանվեց 68 եկեղեցի, 12 վանք, 83 դպրոց: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 701:*

⁶³ Խարբերդի այս գյուղը հավանաբար տեղադրված է եղել Կարսիցայ գետակի ափին, որը հոսում էր Խարբերդի շրջանով, Բարջան գյուղի մոտով և պատկանում է Արևելյան Եփրատի՝ Արածանիի ավազանին: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 963:* Գնարված է նաև, որ վերապրածի հիշատակած Քասիրան լինի Կարսին՝ Կարմրե, Կարմիր-գյուղ Արմ Հայաստանի Խարբերդի նահանգի Խարբերդի գավառում, Խարբերդից 10-12 կմ հվ.: 1914թ. ուներ 100 տուն հայ բնակիչ, Ս.Թորոս անունով եկեղեցի և 30 սամերով վարժարան: Ձբաղվում էին երկրագործությամբ և արհեստներով: Ավերվել է, բնակիչները կոտորվել ու տարագրվել են 1915թ. Մեծ եղեռնի ժամանակ: *ՀՏՔ, հ. III, էջ 63-64:*

⁶⁴ Ըստ «Յուշամատեան Մեծ եղեռնի»՝ Խարբերդի և շրջակա գյուղերի տարագրությունը տեղի է ունեցել հունիսի 15-18-ից: Այս մասին են վկայում քարոզիչ Եոհաննես Էհմանի հեռագրերը՝ ուղղված Կ.Պոլսի գերմանական դեսպան ֆոն Վանկեն-հայմին: *Գ.Ահարոնյան, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, 1915-1965, Պէրոթ, 1965, էջ 393-396:*

⁶⁵ Եփրատի վրա կառուցված կամուրջներից մի քանիսը հայտնի են և կանգուն են մնացել բազում դարեր: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 253:*

⁶⁶ Հավանաբար, Դեր-Ջոր անապատի արաբական անվանումներից մեկն է:

⁶⁷ Տեքստում հանդիպում է նաև Իբրահիմ ձևով:

⁶⁸ 1895թ. հոկտեմբերի 25-ին սկսված համիդյան քարոզերի ժամանակ զոհվում է 1000 մարդ: 1915թ. հունիսի 14-15-ին և հուլիսի 26-ին թուրքերը կոտորեցին հայերին: *ՀՏՔ, հ. III, էջ 45:*

⁶⁹ 1915թ. հունիսի 17-ին տարհանված հայերի առաջին քարավանը ուղարկվում է Երզնկայի ուղղությամբ և չհասնելով Խարբերդ՝ ոչնչացվում: Երկրորդ քարավանը, որը տարհանվում է 400 ոստիկանների ուղեկցությամբ, Բաբերդում ենթարկվում է չեռնիկների հարձակմանը: Կենդանի մնացած հայերը զոհվում են Կամախ-Ակն-

Արարկի-Սոսուլ ճանապարհին: Երրորդ քարավանը (3000 մարդ) կոտորվում է Կամախ չհասած: Չորրորդը (9000 մարդ) կոտորվում է Աշկալ գյուղի և Եփրատի Կամախ-Բողազի կիրճում: Հուլիսի 18-ին տեղահանված հինգերորդ քարավանը ունենում է նույն ճակատագիրը: 1915թ. Էրզրումում կար ընդամենը 50 հայ: *Արմյանսկու Յոթոց, Կ. 345:*

⁷⁰ Ջանբալա-քյորպուս՝ հավանաբար Եփրատի կիրճերից մեկը, ինչպես Կեմախի և Աննասարա կիրճերը:

⁷¹ Հաջը կամ ուխտագնացությունը նույնպես ավարտվում է տոնակատարությամբ, որը կոչվում է *իդ ալ-սոհա կամ կորբան-բայրամ*: Դա մուսուլմանական ամենամեծ տոնն է: Այդ օրը ողջ մուսուլմանական աշխարհում կատարվում է զոհաբերություն, մարդիկ չեն աշխատում և վայելում են Ալլահի տված քարիքները՝ փառաբանելով ճրան և նրա զորությունը: *Ն. Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. 1, Արաբները VII դարից մինչև 1516թ., Եր., 2003, էջ 33:* Հաճախ հանդիպում ենք «Կորբան բայրամ» ձևով: Այս բառը «կորբան» ձևով հանդիպում է նաև Աստվածաշնչում. «Կորբան, այսինքն՝ Աստծուն նվիրված ընծա»: *Նոր կտակարան, Մարկոս 7.11:*

⁷² Ջանբարակ՝ նույնը ինչ Ջանբալա-քյորպուս:

⁷³ Քաղաքը 1829թ. ուներ 130000 բնակիչ՝ 30000 հայեր էին, 1909թ.՝ 60000-ից 15000 հայեր էին: Հայերը ապրում էին հս և հս-արմ թաղամասերում, այստեղ էին գտնվում ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի հյուպատոսությունները: *ՀՏՔ, հ. III, էջ 44:* 1915թ. հունիսի սկզբին հայկական բնակչությանը հրամայում են լքել քաղաքը: Միայն ամերիկյան հյուպատոս Ռ. Սթերլիի միջամտությամբ գաղթը 15 օրով հետաձգվում է: Հունիսի 16-ին թուրքական զինվորական ստորաբաժանումը բռնի ուժով հայերին դուրս է հանում տներից և ստիպում թողնել քաղաքը: Գերմանական հյուպատոս Շոյբերը բողոք է հայտնում, սակայն ստանալով թուրքիայում Գերմանիայի դեսպանի հրամանը, նպաստում տարհանմանը: *Արմյանսկու Յոթոց, Կ. 345:*

⁷⁴ Ֆուրգոններ:

⁷⁵ Ըստ Գ. Ստեփանյանի՝ Դարադեզինը Երզնկայից 8 կմ հվ-արլ էր գտնվում: *Գ. Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 607:*

⁷⁶ Վերապրածը ի նկատի ունի 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, որի ժամանակ Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ հիմնական հարվածող ուժը հայազգի զենքերալ Միխայիլ Լոռիս Մելիքովի (Լոռու Մելիքյան) հրամանատարությամբ գործող 52000 Կովկասյան կորպուսն էր: Երևանյան ջոկատը գործում էր ռազմաճակատի ձախ թևում՝ հայազգի զենքերալ՝ Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարությամբ:

⁷⁷ Խոսքը Էրզրումի արլ մասում գտնվող Դավաթյուն լեռնաշղթայի մասին է:

⁷⁸ Թորթում, Թորթում, Ոտոզ, Տորտում-ավան, գյուղ Արմ Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Թորթումի գավառակում, վերջինիս վարչական կենտրոնը: Գտնվում է ճորոխի օժանդակ Թորթում գետի վերին հոսանքի շրջանում: Հայտնի էր յուրահատուկ համ ու հոտ ունեցող կարմիր, սպիտակ գույնի տանձ ու խնձորով: Ավանը XIX դ. սկզբին ուներ 8000 բնակիչ, որից 5000-ը՝ հայեր: Թուրքիայի հայախալած քաղաքականության պատճառով հայերի մի մասը մահմեդականացել է, շատերը հեռացել են այլ վայրեր: XX դ. սկզբին ավանը վերածվել է 20-25 տուն բնակչությամբ մի գյուղի: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 476:*

⁷⁹ Իլիջա, Իլիճե, Իլիճա-գյուղ Արմ. Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառում, Էրզրումից 10-12 կմ հս-արմ, Եփրատի ձախակողմյան սարահարթում, Իլիջա վտակի ափին: Գտնվում էր Տրապիզոն-Էրզրում-Պարսկաստան առևտրական

բանուկ ճանապարհի վրա, ուներ իջևանատուն, սրճարաններ, խանութներ, արհեստանոցներ, կրպակներ: 1872-73 թթ. ուներ 33 տուն հայ, 1909թ. 80 տուն հայ բնակիչ, որոնք զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, պտղաբուծությամբ, արհեստներով և առևտրով: Գործում էր Ա.Աստվածածին եկեղեցին և 15 սաներով վարժարան: Մեծ եղեռնի ժամանակ հայերը ոչնչացվեցին Կամախի կիրճում: Փրկվածները հաստատվել են Ախալցխայի շրջանի Շուղորուք գյուղում: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 513:*

⁸⁰ Կազակը:

⁸¹ Խոսքը Սան Ստեֆանոյի զինադադարի և հաշտության պայմանագրի մասին է, որով Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդահանի, Ալաշկերտի և Բայազետի գավառները և Բաթումի նավահանգիստը անցնում էին Ռուսաստանին:

⁸² Գերմանիա:

⁸³ Ըստ Քինեի տվյալների՝ երզնկան 1890 թթ. ուներ 23000 բնակիչ, որից 7500 հայ: 1880թ. քաղաքում կար 6000 տուն, որից 1800 հայկական: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին բնակչության թիվը 24000, որի 1/3 հայեր էին: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 236:*

⁸⁴ Երզնկան գտնվում է հաճախակի կրկնվող կործանիչ երկրաշարժերի գոտում: Շուրջ 800 տարվա ընթացքում երկրաշարժերի հետևանքով զոհվել է մի քանի հարյուր հազար մարդ: Միայն 1045-1784թթ. ընթացքում երկրաշարժերի թիվը հասնում է 25-ի: Ուժեղ երկրաշարժեր էին՝ 1045, 1165, 1236, 1251, 1254, 1268 (15000 զոհ), 1281, 1458 (32000 զոհ), 1462, 1482 (30000 զոհ), 1583 (15000 զոհ), 1682, 1784 (հիմնահատակ ավերվել են քաղաքը և 3 գյուղեր), 1939, 1966 երկրաշարժերը: Երկրաշարժի պատճառով է ավերվել նաև Անահիտի հեթանոսական տաճարը: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 235-236:*

⁸⁵ Ենվեր փաշան 1921թ. հայտնվում է Միջին Ասիայում և զլխավորում է բասմալների շարժումը Խորհրդային իշխանության դեմ, սպանվում է 1922թ. Գակոք Սելբումովի զլխավորած խորհրդային զորամասի դեմ մղված մարտերում: *Армянский вопрос, с. 344.*

⁸⁶ Թալեթ Սեհմեդ փաշան սպանվել է Սողոմոն Թեխլերյանի կողմից 1921թ. մարտի 15: *Армянский вопрос, с. 310, 337, էր. 1996, էջ 137-138, էջ 125:*

⁸⁷ Մախաուզ:

⁸⁸ Խուլաքկություն:

⁸⁹ Բալբակ՝ հնարավոր է *Բալբաք* Մ-Գյուլ Արմ Գայաստանի երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում, Երզնկա քաղաքից 8 կմ հր-արլ: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 550:*

⁹⁰ Դյուքյունետ-կառավարություն:

⁹¹ XIX դ. II կեսին Երզնկայում գործող կաշենշակման պետական «գործարանը» ավելի շուտ հասարակ մանուֆակտուրա էր, քան կապիտալիստական ձեռնարկություն, *ՀՏԲ., հ. II, էջ 236:*

⁹² Սանասայի կիրճ, Սանսար, Սանասարա կիրճ, Ճիպիճե, Սանասարդարա, Ջերեջե-լեռնանցք, կիրճ, ձոր Անտիպոնտական լեռնաշղթայում, Երզնկայի գավառի Բոլոմների շրջանում, Երզնկա քաղաքից մոտ 42 կմ հր-արլ. Սանսա գետի մոտ: Այստեղով էր անցնում Երզնկա-Դերջան ճանապարհը: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 494, 498:*

⁹³ Սանսադարախի:

⁹⁴ Ամենամտանելին այն էր, որ 45-ից բարձր տարիք ունեցող արու բնակիչները պետք է շալակով Մուշից մինչև Դասան Դալե, Քեփրի Քյոյ, տասն օրվա ճանապարհ անցնելով, պարեն փոխադրեին թուրքական բանակի համար: Թուրքերը այդ ջոկատներն անվանում էին *համալ բարբորի* (շալակով փոխադրություն կատարող վաշտեր): Դայ գյուղացիներից կազմված շալակավորների այդ քարավանները դեպի ռազմաճակատ են քշվել ծեծի և խարազանների ուժով... Ականատեսը գրում

էր. որ նրանցից «ճամբան մեռնողներ եղան, իսկ մեծ մասը կը վերադառնար հյուծված և հիվանդ»: Սակայն սկսած 1915թ. փետրվարից՝ թուրքական իշխանությունների հայաջինջ գործունեության հետևանքով շալակավորները «սկսան անհետանալ նախ անհատապես ու ապա անհետ կորչիլ խումբերով»: *Հ.Ս. Պողոսյան, Աստուծի պատմություն (1750-1918), էր., 1985, էջ 307-308: St'v Magda Heiman, Армяне, Крапкий очерк их истории и современного положения "Литературная Армения" (Приложение), Ер., 1990, с. 115.*

⁹⁵ Խոսքը Հովհաննեսի փեսա Մովսեսի փեսա Մանուկի մասին է:

⁹⁶ Առաջին տունը:

⁹⁷ Երզնկան անբարեկարգ քաղաք է: Նրա բոլոր շենքերը աղյուսակերտ, կավակերտ կամ փայտաշեն են, մեծ մասամբ հողածածկ կտուրով: Փողոցները նեղ են ու ծուռունուռ, փոշոտ ու ցեխոտ: Քաղաքի կենտրոնում շուկան է՝ շրջապատված անշուք խանութներով ու արհեստանոցներով: Համեմատաբար բարեկարգ ու մաքուր էին հայկական քաղերը, որոնք չորսն էին, ու յուրաքանչյուրն ուներ իր եկեղեցին: Դրանց կենտրոնում գտնվում էր «ժաման» կոչված մեծ հրապարակը: Բոլոր բակերում կային ջրհորներ, ինչպես և ջուր էր բերված մոտակայքից՝ հատուկ ջրմուղով: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 236:*

⁹⁸ 1850 թ. Երզնկայում գործում էր հայկական միայն մեկ վարժարան, 1872-73 թթ.՝ 5 դպրոց, 1886 թ.՝ 8 դպրոց, որոնք ունեին 1500-1600 տղա և աղջիկ աշակերտ: XX դ. սկզբին երկսեռ վարժարանների թիվը հասնում է 10-12-ի: 1914 թ. նախօրեին քաղաքն ուներ 2500 աշակերտ, 100 ուսուցիչ: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 237:*

⁹⁹ Անահիտի հեթանոսական տաճարի տեղում կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Կային ևս հինգ հայկական եկեղեցիներ՝ Ս. Նշան (որը հիմնադրել էր Գր. Լուսավորիչը), Ս. Երրորդություն, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ և Ա. Աստվածածին: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 236:*

¹⁰⁰ Բնագրում՝ 1916թ. հունվարին:

¹⁰¹ Եսկի շահարի, Ասկի շահարի- *Հին քաղաք*: Երզնկան գտնվում է Արմ եփրատի միջին հոսանքի շրջանում, Երզնկայի դաշտի արմ-ում՝ Գայլի (Երզնկա) գետաբերանի մոտ: Դնում այն գտնվում էր ուղղակի եփրատի ափին, իսկ այժմ երկրաշարժերի հետևանքով գետի ողողումներից խուսափելու նպատակով քաղաքը մոտ 2 կմ «շարժել» են դեպի հս: Քաղաքի գրաված տարածքն ու շրջակայքը հարթավայրային է, որի բարձր մոտ 1300 մ է: Նրա ավերված թաղը անմիջապես տարածվում է եփրատի ափին, և տեղացիների կողմից ստացել է *Հին քաղաք* անունը: Այս մասում եփրատի օդն անմաքուր է, խմելու ջուրը՝ ցածրորակ: Կլիման բարեխառն է, բայց ամռանն այստեղ սաստիկ շոգ է լինում: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 235:*

¹⁰² Հավանաբար վերապրածին զարմացրել է կիսամերկ զինվորների առավոտյան մարզանքը:

¹⁰³ Գերմանացի:

¹⁰⁴ Բնագրում՝ հունիսի 15-ին: 1915 թ. հուլիսին քաղաքը վերցնելուց հետո Մուրադ Սեբաստացու, Կայծակ Առաքելի, Շախպազ Վարդանի ջանքերով հարյուրավոր հայեր հետ վերադարձվեցին իրենց տները: Գավառի հայության թիվը հասավ 3000-4000: *Армянский вопрос, с. 173.*

¹⁰⁵ Չեռագրում բացակայում են 133-148 էջերը: Բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, որ վերապրածը թուրք տղային ծեծելու պատճառով ստիպված փախել էր Ոգա փաշայի տնից և հետ եկել իր հայրենի գյուղը՝ Ղարաբեկին:

¹⁰⁶ Երզնկայի դաշտը գտնվում է Արմ եփրատի միջին հոսանքում: Երկարությունը 40-45 կմ է, լայնությունը՝ 13-15 կմ, բարձր՝ 1200-1400 մ: Կլիման տաք բարեխառն է,

հողերը՝ արգավանդ: Այստեղ կարող են աճել հացահատիկային (նաև բրինձ), այգեգործական և բանջարաբոստանային կուլտուրաներ, խաղող, բամբակ: **ՉՏԲ, հ. II, էջ 237:**

¹⁰⁷ Բնագրում՝ գուքաք:

¹⁰⁸ Չնարավոր է խոսքը Յին երգնկա քաղաքի՝ Եսկի շահարիի մասին է: Մեր կարծիքով՝ ընդունելի է Սահարի>Շահարի հնչյունափոխությունը:

¹⁰⁹ Երգնկան ուներ մի քանի մզկիթներ, որոնցից համեմատաբար հայտնի էր Իզդեթ փաշայի կառուցածը: **ՉՏԲ, հ. II, էջ 236:**

¹¹⁰ Մզկիթը (արաբերեն՝ մասջիդ) իսլամի աստվածաբանության արտահայտման ամենաակնառու նշանն է: Մզկիթը պաշտամունքի վայրն է: Մզկիթները բաժանվում են երկու խմբի՝ տարածքային և գլխավոր մզկիթներ (ջամի), որ կոչվում է նաև «մեծ» կամ «մայր» մզկիթ, ուր ամեն ուրբաթ հանդիսավոր աղոթք է մատուցվում: **Ս. Գալսեան, Իսլամ և Ավետարան. բարեկարգյալ հայեցակետ, Գյումրի, 2006, էջ 204-207:**

¹¹¹ Մզկիթի մոտ կառուցված աշտարակ՝ մինարա: Մինարե, մինարեթ (արաբերեն մանարա, բառացի՝ փարոս), մզկիթներին կից կամ շինության հետ ամբողջություն կազմող աշտարակ: Եգիպտոսի, Իրաքի, Իրանի, Կենտրոնական և Միջին Ասիայի երկրներին բնորոշ են բարձր, դեպի վեր նեղացող, կլոր կամ բազմանկյուն հատակագծով մինարեները՝ զարդարված աղյուսի ձևավոր շարվածքով, փորագրություններով, ջնարակած խեցեղենով, ցանցկեն պատշգամբների հարկերով: Չատակագծում քառակուսի մինարեները բնորոշ են Սիրիային և Յուսիսային Աֆրիկայի երկրներին: Թուրքական մինարեները առանձնանում են բազմանկյուն, բարակ բնով ու սայրածև ավարտով: **ՉՄՅ, հ. 7, եր., 1981, էջ 556-557:**

¹¹² Աղոթքի ժամը հնչեցնում է մուեզինը մինարեի զագաթից: Աղոթքի կանչի մեղեդին հորինել է ինքը՝ մարգարեն, **Ս. Գալսեան, Իսլամ և Ավետարան, էջ 215:**

¹¹³ Դուրանի առաջին տողերն են: Ն. Չովհաննիսյանը իր «Արաբական երկրների պատմություն» աշխատությունում գրում է. «Կորանը բաղկացած է 114 սուրահներից՝ գուլսներից, որոնք բաժանվում են այաթների՝ ֆրագների կամ խոսքերի և արտահայտությունների»: Սուրահների դասավորությունը կատարվել է ըստ ծավալների, մեծից փոքր: Բացառություն է կազմում միայն առաջին սուրահը, որը, կոչվում է ֆաթիհ, այսինքն՝ Բացող կամ Սկիզբ: Սիւս այն. «Չանուն գթառատ, գրասիրտ Ալլահի: Փառք Ալլահին, աշխարհների Տիրոջը գթառատ, գրասիրտ, դատաստի Օրվա թագավորին: Թեզ ենք մենք պաշտում և խնդրում օգնել: Տար մեզ ուղիղ ճանապարհով, նրանց ճանապարհով, ում որ Դու բարերարություն ես արել, բայց ոչ նրանց, ովքեր գտնվում են գայրույթի ներքո, և ոչ մուղոյակների»: **Ն. Չովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. 1, էջ 34-35:**

¹¹⁴ Դաշտային խոհանոց:

¹¹⁵ Չեռագրում բացակայում են էջ 176-177-ը:

¹¹⁶ Խարբերո:

¹¹⁷ Դերսիմ, Տերսիմ, Տորոս-գավառ, նահանգ, ծորապետություն Արմ Չայաստանում, Խարբերդի նահանգում: Մինչև XIX դ. 70-ական թթ. նահանգ էր, որտեղ գոյություն ուներ բրդական ծորապետություն (հյուլյունեթություն): 1878թ. Սուլթանի հրամանագրով միացվում է Խարբերդի նահանգին իբրև գավառ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Դերսիմի բնակչության թիվը հասել էր 200000, որի 45 % հայեր էին, իսկ մնացածը՝ քրդեր, որոնք հայերի հետ ապրում էին հաշտ ու խաղաղ: Դերսիմցիները խիզախ են, անվեհեր, երբեմն՝ ավազակաբարո: Դերսիմը հայաթափ եղավ Առաջին համաշխարհային տարիներին: Մագապուրծ եղածները հարկադրաբար ընդունեցին մահմեդականություն: Քրդերն այստեղ փրկեցին հա-

զարավոր հայերի՝ նրանց հատուկ հսկողությամբ բերելով ու հանձնելով ռուսական զորքերի հրամանատարությանը: **ՉՏԲ, հ. II, էջ 93-94:**

¹¹⁸ Դերեր:

¹¹⁹ Փրստեշ հավանաբար Բառիճ, Բզառիճ, Բդառիճ, Փիթառիճ, Փթառիճ-գյուղ Արմ Չայաստանի Երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառում, Երզնկա քաղաքից մոտ 20 կմ հվ-արլ., Քեշիշյաղ ծորի մուտքի մոտ՝ Մըր լեռան հվ ստորոտին: Գյուղի միջով հոսում է Բաղնիք կոչված սառը ջուր ունեցող առվակը, որի վրա 2-3 քրդաց երաշխատում: XXդ. սկզբին ուներ 150 տուն բնակիչ, որից 50 տունը հայեր էին: Բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ և արհեստներով: Գյուղում գործում էին Ս.Սարգիս եկեղեցին և հայկական երկսեռ վարժարանը՝ 40-50 աշակերտով: Գյուղից 2-3 կմ հվ գտնվում էր Ս.Լիկողայոս վանքը: Գյուղի տակ կար գետնափոր եկեղեցի՝ հայերեն արձանագրություններով: Չայերը բնաջնջվեցին Եղեռնի ժամանակ, փրկվածները տեղահանվեցին: **ՉՏԲ, հ. I, էջ 682-683:**

¹²⁰ Չանդիպեց:

¹²¹ *Տե՛ս Արмянский вопрос, с. 268-269. Յուշամատան Մեծ եղեռնի, էջ 926-953:*

¹²² Դերջանի դաշտ, Մամախաթունի դաշտ-Արմ Եփրատի վերին հոսանքում: Տարածվում է Երզրումի և Երզնկայի դաշտերի միջև՝ Եփրատի երկու ափերին և նրա ձախակողմյան վտակ Թուզլուի հովտում: Երկարությունը՝ 90 կմ, լայնությունը՝ 35-40 կմ, բարձրությունը՝ 1400-1700 մ: **ՉՏԲ, հ. II, էջ 93:**

¹²³ Քղի Ստորին, Քղի Ներքին, Գեղի Ներքին-գավառամաս, շրջան Արմ Չայաստանի Երզրումի նահանգի Երզրումի գավառի Քղիի գավառակում: Այսպես է կոչվել գավառի կամ գավառակի ցածրադիր մասը: Տարածվում էր Առյուծ լեռան հս լանջերից մինչև Կարակայգան գյուղը: Վերին Քղիից, որը զբաղեցնում էր Քղի գավառի կամ գավառակի բարձրադիր մասը, Ներքին Քղին բաժանվում էր Առյուծ լեռով և Ենթանդերեսի գետակով: Վերին Քղին տարածվում էր Կարգայի գյուղից մինչև Առյուծ լեռան հարավային լանջերը: **ՉՏԲ, հ. V, 383-384:** Ենթանդերեսի, Ենթանտերեսի-գետակ Եփրատի ավազանում, Արմ Եփրատի աջակողմյան վտակն է, հոսում է սարավանդով և մայր գետին միանում Մամախաթուն գյուղաքաղաքից 19 կմ հս-արմ: Ամռանը ցամաքում է և մայր գետին չի հասնում: Նշանակված է Կովկասի 5-վերստանոց քարտեզում Ենթանդերեսի ձևով: Չոսում է համանուն ծորով: **ՉՏԲ, հ. IV, էջ 102:**

¹²⁴ Այս դեպքում վերապրածը հիշում է հին մի սովորույթ՝ երեխաներին անփորձանք պահելու համար վեր բարձրացնելը: Այս ծիսական սովորույթները այժմ էլ կրկնվում են Օրինակ՝ ամբողջ տարին ամուր և առողջ լինելու համար հայերը զարմանք՝ առաջին ամառույզը լսելիս, թիկունքը պատին են խփում: Այս սովորույթը մայրերը անում են փոքր երեխաներին զրկելով և վեր բարձրացնելով:

¹²⁵ Չճայած հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում, Արմ Չայաստանում և Կիլիկիայում իրականում տևել է շուրջ 30 տարի (1894-1923թթ.), այնուամենայնիվ ապրիլի 24-ը ընդունվեց որպես Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օր, քանի որ հենց այս օրը՝ 1915թ. ծերբակալվեց և աքսորվեց Կ.Պոլսի հայ մտավորականների ծաղիկը: *Տե՛ս Արмянский вопрос, с. 160-161.*

¹²⁶ *Ըստ ՉՏԲ-ի (հ.III, էջ 542)* Ս.Չրեշտակապետ եկեղեցուն կից գործող վարժարանի սաների թիվը եղել է տասնչորսը, սակայն վերապրածի հուշերում պահպանված տվյալները թույլ են տալիս ճշտել սաների թիվը՝ այն հասցնելով 35-ի:

¹²⁷ Մաղարա ամուճով գյուղեր եղել են թե՛ Արմ Չայաստանում, թե՛ Արլ Չայաստանում: Այս դեպքում, կարծում ենք, խոսքը գնում է Մաղարա, Սագարա գյուղի մասին, որը տեղայնացվում է Երզրումի նահանգի Երզնկայի գավառի Կամախի գավառակում՝ Կամախ գյուղաքաղաքից մոտ 13 կմ արլ՝ Եփրատի աջ ափին՝ բարեբեր

վայրում: Գյուղի մոտ էր գտնվում Արմ եփրատի կամուրջներից մեկը: Լաև նշենք, որ Սաղարա, Մագարա, Մուզիրա անունով մի գյուղ էլ եղել է էրզրումի գավառի Բարերդի գավառակում՝ Բարերդ գյուղաքաղաքից մոտ 20 կմ հվ, որը ռուսական քարտեզներում նշանակված է Սագարա, Մուզիրա ձևերով: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 660:*

¹²⁸ Драгуны (от латинского draco-дракон на знаменах драгунов)-вид кавалерии, которая действовала как в конном, так и в пешем строю. Наименование происходит от драгона (короткого мушкета). Появились во Франции в XIV в., так называлась пехота, посаженная на коней и спешивавшаяся при встрече с противником. XVIII-XX вв. существовали в большинстве европейских армий и относились к тяжелой или к средней кавалерии, составляя до 1/3 всей конницы, были вооружены пистолетами, мушкетами (позже-карабинами, винтовками), саблями, палашами, шашками. В России первый драгунский полк сформировался в 1631 г. В 1681 г. было 25 копейнорейторских полков, близких по назначению к драгунским. В начале XVIII в. вся кавалерия формируется по драгунскому типу, в 1700-08 создано 34 полка. С 1917 г. формируются гарнизонные драгунские полки для несения полицейской службы. В середине XVIII в. количество полков резко сокращается и увеличивается в начале XIX в (18-в 1825 г.). В конце XIX в. различия между видами кавалерии стираются, в 1882 г. все армейские кавалерийские полки были переименованы в драгунские. В 1907 г. были восстановлены гусарские и уланские полки. К 1917 г. существовали 1 гвардейский и 21 армейский драгунские полки. Упразднены в 1918 г. *БСЭ, т. 8, М., 1972, с.476-477.*

¹²⁹ Առևանգումը տեղի է ունեցել 1917թ.: *Գ.Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 607:*

¹³⁰ Դերջանցի:

¹³¹ Տասնապետ:

¹³² 1856-71 թթ. կառուցվում է Տրապիզոն-Բարերդ-Կարին 300 կմ երկաթուղային խճուղին, ապա ավարտվեց Կարին-Հասանկալա ճանապարհի կառուցումը: 1915թ. Կարինը երկաթուղային հաղորդակցություն ուներ Սարիղամիշի հետ: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 44:*

¹³³ Բնագրում *На, кушайте поправляйтесь.*

¹³⁴ Սարիղամիշի շուրջը տարածվում են անտառներ, որոնք հնուց հայտնի են եղել մայրի և խեծատու լավազույն ծառատեսակներով, ինչի պատճառով տեղի բնակչությունը գրադվում էր փայտաձևակությամբ և անտառահատությամբ: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 535-536:*

¹³⁵ Բանվոր-ծառայողները ակտիվ մասնակցություն են ցույց տվել հեղափոխական և քաղաքական շարժումներին: 1917թ. հիմնվել է սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կազմակերպություն՝ Ս.Ալավերդյանի, Գ.Հայկունու ղեխավորությամբ, ապա զինվորների, գյուղացիների պատգամավորների խորհուրդ: 1918թ. հունվար-մարտ ամիսներին այստեղ գործում էր Սարիղամիշի ռազմահեղափոխական կոմիտեն: 1920թ. մայիսին ռազմահեղափոխական կոմիտեն այստեղ խորհրդային կարգեր հռչակեց (ղեկավարներ՝ Ս.Գուրուրյան, Լ. Մշյան, Ս. Ոսկանյան), ինչը, սակայն, ճնշվեց մայիսի 17-ին: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 535-536:*

¹³⁶ Керенский Александр Федорович (22.4.1881 г. Симбирск-11.6.1970 г. Нью-Йорк) русский политический деятель, глава Временного правительства. Из дворян. Окончил юридический факультет Петербургского университета (1904), был адвокатом. Депутат 4-ой Государственной думы (1912-17 гг.), возглавлял фракцию трудовиков. 1914-18 гг. оборонец. После Февральской революции 1917г. заместитель председателя Петроградского совета, член

Временной комиссии Государственной думы. С марта 1917 г. эсер. Инициатор Июльского наступления 1917г. на фронте. В день Октябрьского вооруженного восстания в Петрограде 25 октября бежал из столицы на фронт и возглавил Керенского-Краснова мятеж 1917г., 1 ноября после разгрома мятежа бежал на Дон. В 1918 г. эмигрировал во Францию, с 1940 жил в США, редактировал газету "Дну" (1922-32 гг.). *БСЭ, т. 12, М. 1974, с. 58.*

¹³⁷ Շարայուն:

¹³⁸ Տանիքներից:

¹³⁹ «1917թ. դեկտեմբերին 17-ամյա Հովհաննեսը կամավոր զինվորագրվել է նոր կազմակերպված Հայկական կորպուսին՝ ծառայել բանակային առաջին բրիգադի Երզնկայի գնդում»: *Գ.Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 608:*

¹⁴⁰ Բնագրում Ֆետմեբիլ: Фельдфебель (от немецкого фельд – поле, фебель – служитель при суде) воинское звание – чин унтер – офицерского состава и должность в армиях России до 1917 г. Чин соответствует старшему сержанту Советской армии. Տես *БРЭС, с.1658.*

¹⁴¹ Բնագրում միլպետը:

¹⁴² Հասանկալայի տները քարակերտ կամ աղյուսաշեն են, զանգվածորեն երկհարկանի: Շարքերով տեղադրվում են բերդակիր լեռան լամբերին ու ստորտում կազմելով մի հսկայական զեղատեսիլ ամֆիթատրոն: Չի ունեցել հատուկ հատակագծում: Քաղաքը Կարինին էր կապված առաջնակարգ սայլային ճանապարհով, որը խճապատվել էր անցյալ դարի կետերից: XIX դ. սկզբներին ուներ 1700, 1880թ.՝ 1500, 1909-13թ.՝ 2500 տուն բնակիչ՝ մեծ մասը հայեր: 1828-29 թթ. պատերազմից հետո թուրք բնակչությունը փախչում է էրզրում: XIX դ. վերջ-XX դ. սկզբին քաղաքի բնակչությունը աճում է (մոտ 2500 բնամիջ): *ՀՏԲ, հ. III, էջ 369:*

¹⁴³ Բնագրում՝ Բաղիջ ավան: Բաղիջվան, Պատիժվան, Պատիժվան, Պատիժվան-գյուղ Արմ. Հայաստանի էրզրումի նահանգի էրզրումի գավառում, Բասենի գավառակում, Օկունի գյուղից ոչ հեռու: Հնում մտել է Այրարատ աշխարհի Բասեն գավառի մեջ և եղել է բազմամարդ գյուղ, ունեցել է շուրջ 1500 բնակիչ: XIX դ. 70 թթ. այստեղ կար 30-50 տուն հայ և թուրք բնակիչ: Հայտնի էր մեղրով, ուներ դարոց: Պահպանված էին միայն մեծ եկեղեցու ավերակները և կարմիր քարով կառուցված կանգուն եկեղեցին, որը գտնվում է զերեզմանոցում: Եկեղեցու դռան վերևում կար 1658թ. արձանագրություն, որտեղ հիշատակված է կառուցողի անունը: Առաջին համաշխարհային տարիներին այստեղի հայերը ցրվեցին այլ վայրեր: Գյուղին մոտ գտնվել է Պատիժվան դղյակը: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 310:*

¹⁴⁴ Բնագրում միդյուր:

¹⁴⁵ Բնագրում «Սարգիստպ»:

¹⁴⁶ Բերրը գոյություն է ունեցել Թ.ա. IX-VI դդ.: Բերրը և քաղաքը պարսպապատ էին, պարիսպների բարձրությունը 5 մ էր, լայնությունը՝ 1,4 մ: Բերրը շրջանաձև էր և ուներ կրկնակի պարիսպներ ու աշտարակներ: Գտնվում էր քաղաքի հս-արմ կողմում, 2650 մ բարձր էր, բոլորաձև լեռան վրա: Պարիսպների արտաքին և ներքին շարքերին զուգահեռ փորված էր 6 մ լայնություն և 2,1 մ խորություն ունեցող խրամ, որը լցվում էր ջրով: Բերրն ուներ երկու դուռ. Արլ՝ Բասենի դուռ, Արմ՝ էրզրումի դուռ: Դռների դիմաց՝ գետի վրա կառուցված էին ջրամբարներ, որոնց մոտից ստորերկրյա ճանապարհով իջնում էին գետի եզրը ջուր բերելու համար: Բերրը վերականգնվել է XVI դ.: 1885թ. վերանորոգել են անգլիացիները, ապա գերմանացիները: Քաղաքն ուներ մկրիթներ, որոնցից երեքը նախկին հայկական եկեղեցիներ էին և հայկական փոքրիկ զեղատեսիլ միակ եկեղեցին: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 369:*

¹⁴⁷ Բասենի դաշտը: Բնագրում վերապրածը օգտագործում է տեղանվան Բասեն ձևը:

¹⁴⁸ Փեխամբար՝ մարզարե, մուսուլմանները այսպես են կոչում Մուհամմեդին: «Մարզարեն և մարզարեական կրոնը» գրքում Սեյիդ Յուսեյն Նասրը գրում է. «Մարզարեն՝ որպես իսլամի հիմնադիր և աստծո հայտնության պատգամախոս, աստծո գրի գերագույն մեկնիչն է... «Մարզարե» ասելով՝ նկատի է առնվում իսլամի մարզարեն: Նա նախակերպարն ու կատարյալ մարմնացումն է մարզարեության, այդպիսով՝ մարզարե՝ խորը իմաստով: Հայտնության որևէ ձև իսլամում փաստորեն դիտարկվում է որպես մարզարեություն»: *Ա. Գայանեան, Իսլամ և Ավետարան, էջ 193:*

¹⁴⁹ Այստեղ հուշապատումը ընդհատվում է, ձեռագրում բացակայում է 233 էջը, սակայն երկխոսության իմաստը չի աղճատվում:

¹⁵⁰ Ղաշտ:

¹⁵¹ XIX դ. 20-ական թթ. Վերին Բասենում կար 63 հայկական բնակավայր 25000 բնակիչով, Ներքին Բասենում՝ 24 բնակավայր՝ 10000 բնակիչով: *Армянский вопрос, с. 74.*

¹⁵² Ալախթար-մյուս դեպքում վերապրածը օգտագործում է Ալավզար տեղանվան ձևը: Սակայն ՀՏԲ-ում խոսքը Արմ Հայաստանի երզրումի նահանգի Բայազետի գավառի Դիադին գավառակում գտնվող Ալավզարա գյուղի մասին է: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 67:*

¹⁵³ Վերապրածների հուշապատումներում հաճախ վրեժ լուծելու ձգտում է առաջանում: Վրեժ լուծելու այս ձգտումը ծնում է տարրեր գաղափարներ, որոնք, բանաձևի տեսք ստանալով, կարմիր թելի նման անցնում են հիշողությունների հիմնական առանցքով: Այս հուշապատումի մեջ բանաձև կարելի է համարել «*Ղահիճների սպանած հազարի դիմաց գոնե մեկը լինի*» և «*դուք պետք է վրեժ-նիդ առնեք սրանցից, հասկացա՞ր, մարդասպաններու և ղահիճներու նկատմամբ*»:

Միևրան Ղազարյանի հուշապատումի մեջ այդ բանաձևը հետևյալն է. «...Նեղն ընկած դեպքում հիշիր մեր ուխտը. «Սպանիր, հետո նոր սպանվիր»: Ի. Ավագյան, *Քիթլիսյան ողբերգություն (Միևրան Ղազարյանի հուշապատումը), Գյումրի, 2008, էջ 60, 114:*

¹⁵⁴ Շորագյալ, Շորեկե-ղաշտ, բարձրավանդակ, հարթավայր, սարահարթ, տափաստան, ֆիզիկաաշխարհագրական շրջան Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ախուրյան գետի միջին հոսանքի շրջանում՝ Շիրակի դաշտ: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 151:* Այսպես է կոչվել նաև Կարսի մարզի Կարսի օկրուգի արլ մասում գտնվող տեղանվաններից մեկը: 1880թ. ուներ 77 բնակավայր, որտեղ հաշվվում էր 5437 տնտեսություն: Կենտրոնը Շուրագեկ գյուղն էր: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 150, տես ՀՏԲ, հ. I, էջ 603:*

¹⁵⁵ Բաշ Շորագյալ, Բաշ Շյորակալ, Բաշ Շորակալ-գյուղ, ավան, բերդ, Կարսից 50 կմ հս-արլ, Արաքսի ձախակողմյան վտակ Ախուրյանի միջին հոսանքի շրջանում, նրա աջակողմյան վտակ Կարախանջայ վտակի վրա, այժմյան Գյումրուց 13 կմ հվ-արմ: Պատմական Շիրակավան կամ Երազգավորս: XIX դ. վերջերին ուներ 86 տուն՝ 730 հայ, 1907թ.՝ 180 տուն՝ 1532 հայ բնակիչներով: Զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և արհեստներով: 1877 թ. գործում էր Սահակյան վարժարանը՝ 25 աշակերտով: Կանգուն էր Ա. Հովհաննես եկեղեցին: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 602-603:* Սակայն վերապրածը հավանաբար ի նկատի ունի Արթիկի շրջանի Բաշգյուղը՝ Սարալանջը:

¹⁵⁶ Կարին, Ազուն, Արզան Ար-Ռուն, Էրզերուն, Քարին-քաղաք Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Կարին գավառում, Կարինի սարահարթում, Եփրատ գետի ձախ կողմում, Այծպտկունք լեռան հս-արմ լանջերին, ծովի մակերևույթից 2000 մ բարձրության վրա: Հվ Հավատամբ լեռնաշղթան է, արլ՝ Դավարոյնու, հս և արմ՝ Կարն

ղաշտը: XIX-XX դդ. ռուսական զորքերը երեք անգամ ագատագրել են քաղաքը թուրքերից և երեք անգամ էլ ետ վերադարձրել: 1829թ. Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով, երբ Կարինը վերադարձվեց թուրքերին, ռուսական զորքերի հետ քաղաքից հեռացան 20000 հայեր, որոնք բնակություն հաստատեցին Ախալցխայի, Ախալքալակի, Լոռիի և Փամբակի շրջաններում: 1877-78 թթ. պատերազմից հետո, երբ քաղաքը կրկին թողնվեց, 2000 ընտանիք գաղթեց Անդրկովկաս: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կարինի հայ բնակչության զգալի մասը կոտորվեց: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 43-44:*

¹⁵⁷ Դեվերոյնի, Դովորոյնի-լեռնաշղթա Կարին քաղաքից արլ:

¹⁵⁸ Հավանաբար վերապրածը ի նկատի ունի Ախալցխայի դուռը Ը՛:

¹⁵⁹ Թուրքերի կառուցած բերդն ու քաղաքամերձ ամրությունները (Մեջիդիե, Նի-խախ, Սևաշլի) կանգուն էին մինչև Առաջին համաշխարհայինը և պահում էին իրենց ռազմաստրատեգիական նշանակությունը: Միջնաբերդը Կարին քաղաքի կենտրոնում էր, գտնվում էր երեք բլուրների վրա՝ շրջապատված կրկնակի պարիսպներով: Ուներ խրամ, որը լցվում էր Սուրտառ գետակի ջրերով: Կային գաղտնի գետնուղիներ, զինամոցներ, պահեստներ ու զորամոցներ: Քաղաքն ուներ շրջապարիսպներ, որոնց վերահսկում էին 72 աշտարակները: Ուներ չորս զլխավոր դարպասներ՝ Ախալցխայի (Վրացական), Երզնկայի, Թավրիզի, Խարբերդի: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 44:*

¹⁶⁰ Ուղվեր՝ ատրճանակ:

¹⁶¹ Ղալխախանա՝ սրճարան:

¹⁶² Աքսոր:

¹⁶³ Երիտասարդ բանվոր:

¹⁶⁴ *Տե՛ս Բարյանսկիի զեռք, ս. 345:*

¹⁶⁵ Դերու:

¹⁶⁶ Թուրքական թուրք փող:

¹⁶⁷ Одесса-город, центр Одесской области УССР. Порт на северо-западном берегу Черного моря, вблизи Хаджибейского и Куяльницкого лиманов, узел шоссейных и железных дорог, на линии Львов, Измаил, Брянск. Основан в 1415г. на месте татарского поселения Качибей, в 15 в. был разрушен, затем возник под названием Хаджибей. В 1795г. был переименован в Одессу. В 1870 г. центр народофильского движения на Южной Украине. В 1875г. был создан "Южно-российский союз рабочих", в 1900г. комитет РСДРП. По Ясскому мирному договору 1791г. Хаджибей вошел в состав России. В 1901г. сформировалась "Южная революционная группа социал-демократов". После февральской революции 1917 г. создаются Советы рабочих депутатов, Румчерод. В июне 1917г. организационно оформился комитет РСДРП(б). Советская власть установлена 17 января 1918г. С марта по ноябрь 1918г. Одесса была оккупирована австро-германскими войсками, с января 1918г. по апрель 1919г. -англо-французами. В августе 1919г. захвачена денкинскими войсками, освобождена от белогвардейцев 7 февраля 1920г. В подполье действовали обком КП(б) Украины и "Иностранная коллегия", проводившая работу среди войск интервентов. *БСЭ, т. 18, М., 1974, с. 300-301.*

¹⁶⁸ Առաջին բնակիչները Օդեսա վերաբնակվել են XIX դ. 30 թթ. Աբերմանից և Գրի-գորիկապոլսից (30 ընտանիք): XIX դ. վերջին այստեղ բնակվում էր 1200 հայ, զբաղվում էին առևտրով, Մեծ եղեռնի տարիներին հայերի թիվը աճել է: 1880թ. կառուցված հայկական եկեղեցին ավերվել է Երկրորդ աշխարհամարտի տարի-ներին: Մինչև 1930թ. գործել է հայկական դպրոց: Հրատարակվել են "Արմանս ի վոյնա" (1916-17 թթ.) ռուսերեն հանդեսը, «Հոսանք» (1918-19), «Աստղ» (1920)

թերթերը: 2003թ. տվյալներով հայերի թիվը 30000 է: «Չայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 594:

¹⁶⁹ Խոսքը Նազլուի մասին է:
¹⁷⁰ Ղարս, Կարս-քաղաք, բերդաքաղաք Կարսի մարզում, նրա կենտրոնը գտնվում է վիսուլյանի աջակողմյան վտակ Կարսագետի ափին, բլուրներով շրջապատված բարեբեր դաշտում, 1850 մ բարձրության վրա: Բեռլինի 1878թ. հուլիսի 13 պայմանագրով Ռուսական կայսրությունը նոր նվաճած տարածքից կազմեց Կարսի մարզը՝ Կարս կենտրոնով: Կարսում տիրեց կարգուկանոն, գույքը և անձը երաշխավորված էին, կյանքը՝ խաղաղ և անդորր: Քաղաքը չունեց կոմունալ պայմաններ, զուրկ էր կանաչից: Տները քարաշեն էին, երկհարկանի, փայտյա պատշգամբներով: Մի մասը դասավորված էր լեռան լանջերին: Ռուսները վերակառուցեցին Ղարսի դաշտային մասի հվ կողմի արվարձանը: Այն շրջապատված էր աշտարակավոր պարիսպներով: Կառուցվեցին ռուսական եկեղեցի, միահարկ ընդարձակ, քիթեղյա տանիքներով տներ և խանութներ: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 68-69:*

¹⁷¹ Ղալաջա, Ղալաճա, Խալաջ, Խալաճի, *ՉՏԲ, հ. II, էջ 621:* Հավանաբար խոսքը այս գյուղերից մեկի մասին է:

¹⁷² 1918թ. թուրքական զորքերը, օգտվելով Կովկասյան ռազմաճակատի փլուզումից, անցան հակահարձակման: 1918թ. փետրվարի 18-ին Էրզրում մտավ Անդրահիկի փոքրաթիվ ջոկատը, սակայն նա չկարողացավ ընդդիմանալ Վեհիբ փաշայի 25000-անոց բանակին: Սակայն նրա ջոկատի շնորհիվ կոտորածից փրկվեց և Անդրկովկաս նահանջեց խաղաղ բնակչությունը: Էրզրումում մնացած հայ բնակչությունը կոտորվեց: 1930թ. տվյալներով քաղաքում կար 250 թրքալեզու հայ: *Армянская вопрос, с.345:* 1918թ. փետրվարի 26-ին քաղաքը նորից անցնում էր թուրքերի ձեռքը: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 44:*

¹⁷³ Ճանապարհ տվեք:

¹⁷⁴ Արաքսի ծախակողմյան վտակ Մուրցը (Հասանկալա) հոսում է Հասանկալայի միջով: Քաղաքից ոչ հեռու բխում են երկաթային և ծծմբային հանքային ջրեր՝ 35-40 աստիճան ջերմությամբ: Այդ աղբյուրներից երեքը վաղ ժամանակներից տեղացիներն օգտագործել են բուժման նպատակով : Հին ժամանակներից ի վեր քաղաքում եղել են բնական տաք ջրերով գործող բաղնիքներ: Նոր ժամանակներում քաղաքից մոտ 2 կմ հեռավորությամբ կային այդպիսի 2 քարաշեն բաղնիքներ, որոնցից մեկը գտնվում էր Մուրց (Հասանկալա) գետի աջ կողմում, իսկ մյուսը՝ ձախ: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 368-369:*

¹⁷⁵ Սելիմ-գյուղաքաղաք, երկաթուղային կայարան Կարսի մարզում, Կարս-Էրզրում երկաթուղու վրա, Կարս քաղաքից 20 կմ հվ-արևմ, Նուլի-Սելիմ գյուղից 4 կմ հվ: Նշանակված է Կովկասի 5-և 10-վերստանոց քարտեզներում: *ՉՏԲ, հ. IV, էջ 563:*

¹⁷⁶ Ետիքիլիսա, Եդիքիլիսես, Ետիգիլիսես, Ետիքիլիսես-գյուղ Կարսի օկրուգում, նրա արմ մասում, Սողանլուղի տեղամասում, Սարիղամիշ գյուղաքաղաքից հս-արլ, Սարիղամիշի գետի ձախ ափին: XX դ. սկզբներին ուներ 30 տուն հայ բնակիչ, զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Համանուն հովտի սահմանային լեռների վրա կան ամուր շենքերի կրաշաղախ հիմքեր, իսկ հովտում պահպանվում էին յոթ եկեղեցիների ավերակներ, (այստեղից էլ անունը), որոնցից չորսի պատերը մինչև XX դ. սկիզբը դեռևս կանգուն էին: *ՉՏԲ, հ. II, էջ 167:*

¹⁷⁷ Կարսը 1800-1830 թթ. ուներ 15000 բնակիչ, որից 10000 հայեր էին, 1830-1850 թթ.՝ 14000, որից 6000՝ հայեր, 1897թ.՝ 20805, որից 10332՝ հայեր, 1914թ.՝ 30086, որի 84% հայեր են: Քաղաքի տնտեսական կյանքը բավական աշխուժացավ XX դ. սկզբին՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս (1899թ.) և Կարս-Սարիղամիշ (1915թ.) երկաթուղագծերի կառուցման ու խճուղային ճանապարհների բարեկարգման շնորհիվ:

Անտեղծվեցին սննդի և թեթև արդյունաբերության մի քանի ձեռնարկություններ, ապանդանոց, որտեղ տարեկան մորթվում էր 1000 զուլխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Ուներ 800 խանութ և կրպակ: Կազմակերպվում էին տոնավաճառներ: Բնակչությունը զբաղվում էր երկրագործությամբ, քաղաքապատկան էր 4000 դեպյատին հողը: XIX դ. սկզբին ուներ տարբեր կարգի 3000 տուն, 18 եկեղեցի և մի քանի մզկիթ, որոնց զգալի մասը ավերված ու լքված էր: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 69:*

¹⁷⁸ 1880թ. բացվում են քաղաքի տարրական արական և իգական ուսումնարանները: 1909թ. գործում էր իգական գիմնազիան: Բոլորն էլ ռուսական դպրոցներ էին: Կային եկեղեցուն կից տարրական ուսումնարաններ (Ս.Սարիան եկեղեցի): Կային մասնավոր խալֆայական տիպի ուսումնարաններ: 1910թ. սովորողների թիվը 1376 էր: 1883թ.՝ այստեղ հրատարակվում էին «Կարս», 1917թ.՝ «Բանվոր» շաբաթաթերթերը, «Աշխատավորի ծայն» (1920), «Դիրքերում» (1920) օրաթերթերը: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 70:*

¹⁷⁹ Ալեքսանդրապոլ-քաղաք Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում: ՀՍՄ Գերագույն սովետի նախագահության 27.01.1924թ. հրամանագրով վերանվանվել է Լենինականը: *ՉՏԲ, հ. I, էջ 75:*

¹⁸⁰ Համաձայն Ալեքսանդրապոլի բերդի հին նախագծերի՝ վերապրածի հիշատակած Սև դուլի հիվանդանոցը գտնվել է Սև ամրոցի մեջ՝ Ս.Ալեքսանդրայի անունը կրող եկեղեցու դիմացը գտնվող կառույցում, որտեղ այժմ տեղակայված է զինվորական բազայի շտաբը: Ռազմական հիվանդանոցը ունեցել է 150 մահճակալ: Ըստ ՉՏԲ-ի՝ 1820 թթ. Ռուսաստանը Գյումրիում պահում էր բազմամարդ, մարտունակ կայազոր, որն էլ ավելի ամրապնդվեց 1837թ. հիմնադրված բերդով: Մինչև Կարսի շրջանի միացումը Ռուսաստանին Գյումրիի բերդը ամենահուսալի սահմանային ամրությունն էր համարվում: 1837թ. Նիկոլայ I-ը այցելում է Գյումրի, և կայսեր կնոջ՝ Ալեքսանդրայի անունով քաղաքը վերանվանվում է Ալեքսանդրապոլ: *ՉՏԲ, հ. II, էջ 572:*

¹⁸¹ Աղին-ավան համանուն երկաթուղային կայարանին կից ՀՍՄ Աճիի շրջանում: Գտնվում է Երևան-Լենինական երկաթուղու վրա, Ախուրյանի ձախ ափին, Մարալիկից արմ, ալիբավորված հարթավայրում: 1926թ. ուներ 60 բնակիչ: Բնակիչները եկել են հիմնականում Աղին գյուղից, որը գտնվում էր Լենինականից 22-23 կմ հվ-արմ, դարձյալ Լենինական-Երևան երկաթուղու վրա, շրջապատված է արգավանդ դաշտերով: Բնակիչների նախնիները եկել էին 1829-30 թթ.՝ Մուշից, Ալաշկերտից, Բասենից և 1877-1878 թթ.՝ Կարսից: 1897թ. ուներ 1004 հայ բնակիչ: Կանգուն է 1878թ. կառուցված Ս.Հակոբ եկեղեցին: *ՉՏԲ, հ. I, էջ 177:*

¹⁸² Աղբյուրների հավաստմամբ 1804թ., երբ ռուսական կազակային առաջին խմբերը մտան Գյումրի, գյուղի շրջակայքն ամայի էր: Այստեղ տեղակայված կազակային սահմանապահ կայազորի զինվորների համար բնակավայրի հարավային կողմում կառուցվեց բնակելի բաղամաս, որը հայտնի է «Կազաչի պոստ» անվամբ: Կարճ ժամանակ անց այստեղ ստեղծվեց լավ ամրացված սահմանային կայան, որում տեղակայված էր ռուսական բավականին մեծ մի կայազոր: *4.Քաղեյան, 9.Աղանյան, Ալեքսանդրապոլ. Ազգագրական էքզիզներ (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Եր., 2015, էջ 10:*

Մինչ օրս Գյումրու «Կազաչի պոստ» քաղամասում պահպանվում են ռուսական եկեղեցին, Ամերկոմի որբանոցի շենքերը, որոնք կառուցվել են 1907թ., և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո կառուցված մասնաշենքերը:

¹⁸³ Խլի-Ղարաքիլիսա, Ազատան, Գալդեմա, Գանդեմա, Խլի-Ղարաքիլիսա Ներքին, Խլի-Ղարաքիլիսա Փոքր, Ղարաքիլիսա-գյուղ ՀՍՄ Ախուրյանի շրջանում, Սանթաշ գետի աջ ափին, Լենինական քաղաքից հր, Երևան տանող խճուղու վրա, հարթա-

վայրում՝ շրջապատված արգավանդ դաշտերով: Ազատան է կոչվել ՀՍՄԳ Գերագույն սովետի նախագահության 1945թ. հունվարի 7-ի հրամանագրով: Բնակիչների նախնիները եկել են 1829-1830 թթ. Կարսից, Ալաշկերտից: 1831թ. ուներ 1450 հայ բնակիչ, 1922թ.՝ 2940: 1826թ. գյուղի մոտակայքում ռուսների և պարսիկների միջև տեղի է ունեցել ճակատամարտ: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 39-40:*

¹⁸⁴ 1918թ. ապրիլի 25-ին Կարսը, որ համարվում էր դժվարամատչելի ամրոց և ուներ լավ զինված կայազոր, Անդրկովկասյան սեյմի դավադիր քաղաքականության պատճառով առանց դիմադրության հանձնվում է թուրքերին, հայ բնակչությունը ստիպված գաղթում է Շիրակ: Մնացողները կոտորվում են: *Армянский вопрос, с. 193.*

¹⁸⁵ Օլթի-օկրուգ Կարսի մարզում, նրա արմ մասում: Կազմվել է 1878թ.: Կարսի մարզի ստեղծման ժամանակ, նախկին Օլթիի գավառի և Նարինանի, Բանակի, Բարդուսի ու Տայոցքարի գյուղախմբերի տարածքներից: Համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Ուխթեք կամ Ոջաղե գավառին: Ընդգրկում էր Օլթիի գետի հովիտը և կտրատված էր լեռներով ու ձորերով: Կենտրոնը Օլթի քաղաքն էր: Ընդգրկում էր 3050 քառ. կմ տարածք: 1870թ. մտնում էր Էրզրումի մարզի մեջ: 1878թ. Բեռլինի համաձայնագրով ռուս-թուրքական սահմանի անցկացման ժամանակ օկրուգի հվ-արմ գյուղերը մնացին Թուրքիային: 1878թ. մարտ ամսվա վիճակագրությամբ օկրուգն ուներ 203 գյուղ, 17276 բնակիչ, որի կեսից ավելին հայեր էին, 1912թ. վիճակագրությամբ՝ 38094 բնակիչ, որից՝ 4709 հայ: Բնակիչները զբաղվում էին անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, հայերը՝ նաև արհեստներով: *ՀՏԲ, հ V, էջ 463:*

¹⁸⁶ Բնագրում՝ Վլադիկավկաս: Վլադիկարս-գյուղ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, Կարս քաղաքից մոտ 10 կմ հվ-արմ, Կարս-Սարիղամիշ ճանապարհին, Կարսի գետի ձախ ափին: 1907թ. ուներ 870 բնակիչ՝ մեծ մասը ռուս մոլոկան վերաբնակիչ: Լինչը հիշատակում է Վլատիկարս ծնով: *Линч Х.Ф.Б., Армения, Путевые очерки и этюды Х.Ф. Б. Линча, переводъ съ англійскаго Елизаветы Дзунковской, томъ I, Русскія провинціи, Тифлисъ, 1910, с. 384.* Համանուն երկաթուղային կայարանը գտնվում է գյուղից 2 կմ հվ-արլ, Կարս քաղաքից 11 կմ հվ-արմ, Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղու վրա: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 807:*

¹⁸⁷ Ալաքա, Ալանա-գյուղակ Արմ Հայաստանում, Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառում, Հասանկալայից մոտ 23 կմ հվ-արլ, Արաքսի ավազանի փոքրիկ գետակներից մեկի ափին, սարահարթի վրա: XIX դ. վերջին ուներ 23 տուն բնակիչ: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 65:*

¹⁸⁸ Ղազլաղչաղ, Կղզլախախա-գյուղ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում, Շորագյալի տեղամասում, Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու ձախ կողմում, նրանից 3 կմ հեռու, Կարս քաղաքից 47 կմ հս-արլ, Կարայալ երկաթուղային կայարանի հս կողմում, Ախուրյանի աջակողմյան Կարախան վտակի ափին, նրա Մոքյուզչալ օժանդակի միախառնման վայրում: XX դ. սկզբներին ուներ 283 տուն՝ 2243 հայ բնակիչ և եկեղեցի (կառուցված 1866թ.): Բնակիչների մի մասը եկել էր Ալաշկերտի գյուղերից: Ավերվել է 1926թ. հոկտեմբերի 23-ի ահեղ երկրաշարժից: Բնակիչները զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով: 1920թ. բնակիչները գաղթել են և բնակվել Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղերում: *ՀՏԲ, հ. II, էջ 121, 559.*

¹⁸⁹ Սախալին-կղզի Հեռավոր Արևելքում, Ասիայի արլ ափի մոտ: Ողողվում է Օյստոի և ճապոնական ծովերի ջրերով: Մայրցամաքից բաժանված է Թաթարական, իսկ Հոկայդո կղզուց՝ Լապերուզի ճեղուցով: Միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում է 948 կմ, տարածությունը 76, 4 հզ. քառ. կմ: Հայտնագործվել է XVII դ.: 1855թ. ճանաչ-

վել է որպես Ռուսաստանի և ճապոնիայի տիրապետություն, 1875թ.՝ Ռուսաստանի անխականություն: 1904-05 թթ.՝ ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո Պորտսմուտի հաշտության պայմանագրով Ասիայի ի հարավային մասը անցավ ճապոնիային: 1945թ. սովետական բանակը ազատագրեց կղզու հվ մասը, և Ղրիմի կոնֆեդանսի որոշմամբ այն վերադարձվեց ՍՄՄ-ին: *ՀՄԳ, հ. X, էջ 129-130.*

¹⁹⁰ Գրագիտություն:

¹⁹¹ Բնագրում՝ դիմաց:

¹⁹² 1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքերը զբաղեցին Ալեքսանդրապոլը: Իրենց կատարած զործողություններին օրինական տեսք տալու համար նրանք օգտագործում էին տեղական ինքնակառավարման մարմինները: *4. Ալեքսանյան, Տեղական կառույցների օգտագործման թուրքական քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918-1921 թթ., Գիտական աշխատություններ, հ. 8, Գյումրի, էջ 49-52:* 1918թ. մայիսի 17-ին թուրքական զինվորական իշխանության կարգադրությամբ քաղաքացիների ընդհանուր ժողովն ընտրում է 29 հոգուց բաղկացած քաղաքային խորհուրդ, որն ընտրում է 15 հոգուց բաղկացած վարչություն: *4. Ալեքսանյան, Փաստաթղթեր՝ 1918թ. մայիսին թուրքական բանակի կողմից Ալեքսանդրապոլի զբաղման և քաղաքային ինքնավարության նոր մարմինների ստեղծման մասին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, եր., 2011, թիվ 1, էջ 24-37:*

¹⁹³ Համանու, Համանլի-գյուղ, ավան քաղաքատիպ ավան և երկաթուղային կայարան ՀՍՄԳ Սախտակի շրջանում, Սախտակ: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 323:* Սախտակը վարչական շրջան էր ՀՀ հս-արմ կողմում, Փամբակ գետի վերին հոսանքում: 1995թ. մտել է Լոռու մարզի մեջ: Տարածքը՝ 544 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 42800 մարդ (1983թ. տվյալներով): Շրջանը կազմվել էր 1937թ., Ալեքսանդրապոլի գավառի տարածքից: Կենտրոնը Սախտակ քաղաքն է: Բնական անտառային պուրակները զբաղեցնում են 600 հա տարածություն: Արհեստական անտառատնկումները կատարվել են 2500 հա վրա: 1831թ. ուներ 4000, 1893՝ 23513, 1926՝ 29086 հայ բնակիչ: Տնտեսության զարգացմանը նպաստում են Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու 45 կմ հատվածն ու Երևան-Սախտակ-Վանաձոր և Վանաձոր-Սախտակ-Գյումրի ավտոմայրուղիները: Հաղորդակցություն ունի Ստեփանավանի և Թբիլիսիի հետ: 1801թ. հայկական հս շրջանների ու վրաց թագավորության հետ միացվեց Ռուսաստանին և Համանլուի գավառակ անվամբ սկզբում մտնում էր Լոռի-Փամբակի, հետո Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ: 1804թ. օգոստոսին ռուսական զորքերը հաղթանակ են տանում պարսիկների դեմ: Նոր հաջակապ գյուղի մոտ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Համանլուի գավառակը մտավ Լոռի-Փամբակի գավառի մեջ: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 677-678.*

¹⁹⁴ Բուլնիխաչենցիներ:

¹⁹⁵ Ալազյազ, Ալազյոզ-Արագած լեռնագագաթ 4096 մ:

¹⁹⁶ Արթիկ, Արդիկ, Արթիկ Մեծ, Արթիկ տուֆ-քաղաք, գտնվում է Արագած լեռան հս-արմ ստորոտին, մեղմաթեք սարահարթի վրա, բարձրությունը՝ 1750 մ: Երկաթուղային կայարան էր Մարալիկ-Լեյնիհական երկաթուղու վրա: Ավտոմոբիլային ճանապարհներով կապված է Երևան-Գյումրի և Երևան-Սախտակ խճուղիների հետ: Ֆ.Գանը տեղամունը ստուգարանում է հայերեն «այր» և պարսկերեն «թիկ» բարձունք բառերով: 1918թ. ենթարկվել է թուրքական ավազակաբարո զորքերի հարձակումներին և թալանին: Մարդաշատ էր, 1831թ. ուներ 647 բնակիչ, 1873թ.՝ 2359, 1897թ.՝ 2950 հայ բնակիչ, որոնց հիմնական մասը ներգաղթել էր 1829-1830 թթ. Էրզրումից և Կարսից: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 438-439:*

¹⁹⁷ Մարալանջ, Բաշ, Բաշգյուղ, Բաշգյուղ Մեծ, Բաշգյուղ Նոր, Բաշքենդ, Բաշքենդ Առաջին, Բաշքենդ Փոքր-գյուղ ՀՀ Արագածոտնի մարզում (04.02.1995թ.), նախկին

Արթիկի շրջանում, Արագած լեռան հս-արմ ստորոտին, Հառիճ գյուղից փոքր-ինչ հս-արլ: Արալանց է վերանվանվել 31.05.1946թ.: Ունի արգավանդ հողեր և փարթած արոտավայրեր: Կլիման ցուրտ է, առողջարար: Տները քարաշեն են հարմարավետ, ունեն պարտեզներ: Խմելու ջուրը բերված է 9 կմ հեռավորությունից: 1831թ. ուներ 139, 1897թ.՝ 903, 1926թ.՝ 1182 բնակիչ, որոնց մի մասի նախնիները 1828-29թթ. գաղթել են Արմ. Հայաստանի Էրզրումի, Մուշի, Կարսի մարզի շրջանների գյուղերից: Բնակչությունը զբաղվում էր անասնապահությամբ, հացահատիկի, կերային կուլտուրաների և ծխախոտի մշակությամբ: **ՀՏՔ, հ. 4, էջ 513:**

¹⁸⁸ Շահառու, Շագառու, Շագալի, Շահալի, Վահագնաձոր, Վահագն-գյուղ, ավան ԳՀ Լոռու մարզում, նախկինում Գուգարքի շրջանում, Վանաձորից 10-12 կմ հս-արլ, Փամբակ գետի ափին, անտառապատ լեռնալանջի վրա: Նախկինում երկաթուղային կայարանին կից ավան էր: 1926թ. ուներ 342 հայ բնակիչ: Համանուն Վահագնի գյուղը գտնվում է Վահագնի գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Գյուղը ամբողջությամբ քաղված է մրգատու այգիների և բանջարանոցների մեջ: 1831թ. ուներ 113, 1897թ.՝ 913, 1926թ.՝ 1688 բնակիչ: Զբաղվում էին անասնապահությամբ, պտղաբուծությամբ, հացահատիկի, կերային կուլտուրաների մշակմամբ և բանջարաբուծությամբ: Ուներ մեկ անշուք կանգուն եկեղեցի՝ Ս.Սարգիս: **ՀՏՔ, հ. IV, էջ 735:**

¹⁸⁹ Դարաքիլիսա, Կիրովական, Վանաձոր-քաղաք ՀԽՍՀ-ի Կոտայքի մարզում, Փամբակ գետի նեղ հովտում, որտեղ վերջինիս մեջ է թափվում Տանձուտ վտակը: Քաղաքի տարածքը բաժանվում է երկու կաթսայածև հովիտների, որոնցից մեկում տեղադրված է բուն քաղաքը, մյուսում՝ Դարբաս-ժղանով թաղամասը: Հովիտը հս շրջապատված է Բազումի, հվ՝ Փամբակի լեռնաշղթաներով: 1831թ. ուներ 494, 1873թ.՝ 2017, 1897՝ 3917 բնակիչ: Գտնվում է Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու վրա: Խճուղային ճանապարհների հանգույց է, կապված է Ստեփանավանի, Գյումրու, Դիլիջանի, Սպիտակի հետ: Քաղաքի երկարությունը 11 կմ է, լայնքը՝ 3 կմ: 1639թ. քաղաքի տարածքը մտավ Պարսկաստանի տիրապետության մեջ, իսկ 1801թ.՝ անցնում է Ռուսաստանին: Ուներ փոստակայան, իջևանատներ: Բնակչությունը զբաղվում էր անասնապահությամբ, արհեստներով և առևտրով: 1911թ. կար շուրջ 60 խանութ, 6 պանդոկ, 3 ճաշարան, բաղնիք, 4 ջրաղաց, կղմինդրե 3 գործարան, հացի 12 փուռ, 3 հյուրանոց, 4 իջևանատուն, 17 պահեստ, բնակչությանը սպասարկող 40 կառք: 1853թ. հիմնվում են առաջին հայկական, 1901թ.՝ ռուսական դպրոցները: 1831թ. սև քարով կառուցվել են Ս.Աստվածածին եկեղեցին (այստեղից էլ Դարաքիլիսի անվանումը), 1895թ.՝ ռուսական եկեղեցին: **ՀՏՔ, հ. III, էջ 149-152:**

²⁰⁰ Հավանաբար վերապրածը չի մասնակցել Սարդարապատի ճակատամարտին հոգեկան ծանր վիճակում հայտնվելու պատճառով:

²⁰¹ Քոլագիդրան, Քոլագերան-գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, հիմնադրվել է 1870թ.: 1886թ. ուներ 223, 1914 թ.՝ 470, 1926թ.՝ 539 հայ բնակիչ: Այժմ՝ Անտառամուտ, ԳՀ Լոռու մարզում, նախկին Գուգարքի շրջանում, Վանաձոր քաղաքից հս-արլ: **ՀՏՔ, հ. V, էջ 428, հ. I, էջ 283:**

²⁰² Ջալալօղլի-գյուղ, ավան Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում: Այժմ՝ Ստեփանավան: Մոտակայքում էր գտնվում Ջալալօղլի ռուսական գյուղը, որը 1907թ. ուներ 585 բնակիչ, հետագայում մտել է Ստեփանավանի շրջագծի մեջ: Ցարական չինովնիկների ամառանոցավայրերից էր: 29.11.1920թ. մտավ Լոռվա գավառի մեջ, իսկ 1930թ.՝ Ստեփանավանի կենտրոնն էր: **ՀՏՔ, հ. IV, էջ 376, 685:**

²⁰³ Դսեղը գավառակ էր ՀՍՄՀ Լոռի-Փամբակի գավառում (1920-29 թթ.): Տարածքը 4945 կմ էր: Ուներ 14599 բնակիչ (1929թ.): Համանուն Դսեղ, Դիսիգի, Դիսիխ գյուղը, ավանը, գյուղաքաղաքը 1938թ. վերանվանվեց Թումանյան, սակայն 1969թ. նորից

վերանվանվեց Դսեղ: Գտնվում է Ալավերդուց 16 կմ հվ, Դեբեդ գետի բարձրադիր աջ ափին, Փամբակի գետաբերանի մոտ, երեք կողմից անտառապատ լեռներով օղակվող գեղատեսիլ սարավանդի վրա, որի արմ կողմում Դեբեդի խոր կիրճն է: Իր գեղեցիկ առանձնատներով ու շախմատաձև հատակագծով արտաքնապես փոքրիկ քաղաքի տպավորություն է թողնում: Հրաշալի ամառանոցավայր է: Խմելու ջուրը բերված է 2 կմ հեռավորությունից: Թաղված է մրգատու ծառերի և բանջարանոցների մեջ: Առուզաբանվում է «դուզ տեղ», «դուզ գեղ» իմաստով: Հին ժամանակներից զուտ հայաբնակ է: 1831թ. ուներ 473 բնակիչ, 1897թ.՝ 1231, 1926թ.՝ 2655: **ՀՏՔ, հ. II, էջ 143:**

²⁰⁴ Վերապրածը 1918թ. մայիսին Դսեղում զինվորագրվել է զեներալ Անդրանիկի հրամանատարության Երեք գործող Հայկական առանձին հարվածային զորամասին: Գ.Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 608:

²⁰⁵ Անդրանիկի հրամանատարության տակ 1918թ. ապրիլի 10-ին Ալեքսանդրապոլում թուրքահայ 1400 կամավորներից ձևավորվում է Հայկական առանձին հարվածող զորամասը: *Եղիշե Քաջունի, Նշվ. աշխ., էջ 19:* Ըստ Գյումրու Իսահակյան փողոցի 84, 86 տան բնակիչ Սամվել Սարգսի Գևորգյանի պատմածի՝ 1918թ. Անդրանիկը իր քառասուն զինվորներով երեք օր ապրել է այս տանը: Տան մի մասնաբաժինը՝ Իսահակյան 84-ը, կառուցվել է 1895 թ., իսկ երկրորդ մասնաբաժինը՝ Իսահակյան 86-ը՝ 1914թ.: Տունը կառուցել և այստեղ բնակվել են Ալեքսանդրապոլի նշանավոր որմնադիրներ Սամիրեն և Նրա հայրը: Սամիրեն, 1946թ. տունը վանառելով Գևորգյանների ընտանիքին, տեղափոխվել է Երևան: Անդրանիկին տանը ապաստան է տվել Սամիրենի հայրը: Ուշագրավն այն է, որ տան վերանորոգումների ժամանակ տան պատերից դուրս է բերվել մեծ քանակությամբ զինամթերք: 1961թ. տան վառարանը պատմորապես ժամանակ վառարանի տակից դուրս է հանվել մի ջվալ, որի մեջ դրված էր քսանյոթ թմրուկավոր ատրճանակ: 1982-1983թթ.՝ տան խոհանոցի աջ մասում պաղոտ փորելու ժամանակ, գտնվել է 200-250 փամփուշտ: 1988թ. երկրաշարժից տուժել էր տան հյուսիսային պատը, որը քանդելու ժամանակ պատից դուրս է հանվում երկու-երեք դույլ փամփուշտ: Շատ հավանական է, որ գեներլ չեն հասցրել տանել, և այդ պատճառով Սամիրենի հայրը այդ ամենը քայքայել է:

²⁰⁶ Առաջին համաշխարհայինի սկզբին Անդրանիկը մեկնել է Թիֆլիս, նշանակվել հայկական կամավոր. 1-ին ջոկատի հրամանատար, որը Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական բանակի կազմում աչքի է ընկել Վանի, Բիթլիսի, Մուշի զորավման ժամանակ, Դիլմանի ճակատամարտում (1915թ. ապրիլ): Հետագայում վրդովված հայկ. կամավոր. ջոկատների նկատմամբ ռուս. հրամանատարության անվստահությունից՝ 1916թ. մարտին հրաժարական է տվել և հեռացել ռազմաճակատից: 1916-17 թթ. Թիֆլիսում և Հս Կովկասում մեծ աշխատանք է կատարել հայ գաղթականներին բազմակողմանի օգնություն կազմակերպելու գործում, մասնակցել արևմտահայերի և համազումարին, նախաձեռնել է «Հայաստան» թերթի (1917-1918 թթ.) հրատարակումը: 1918թ. հունվարին Էրզրումի ամրացված շրջանը թուրքական հարձակումից պաշտպանելու համար նշանակվել է նոր ձևավորված հայկական բանակային կորպուսի երկրապահ դիվիզիայի հրամանատար: Լույսն ամսին Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը նրան շնորհել է զեներալ-մայորի կոչում: Կովկասյան ճակատի փլուզման, ռուսական զորքերի հեռանալու, թուրք. գերիշխող ուժերի հարձակման պայմաններում Անդրանիկի դիվիզիան հարկադրված նահանջել է Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Վորոնցովկա ուղղությամբ, դիրքավորվել Ջալալօղլիում խնդիր ունենալով արգելել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Երևան: Ապրիլին Անդրանիկը նշանակվեց Հայ-

կական առանձին հարվածային ջոկատի հրամանատար, որը հունիսին նահանջել է Դիլիջան-Սևան-Նոր Բայազետ-Սելիմի լեռնանցքով դեպի Ջուլֆա և խոյ (Իրան) Հւ. Իրանում կուտակված հայ գաղթականներին, Վանի հայությանը օգնելու նպատակով: Հանդիպելով թուրք զորքերի դիմադրությանը՝ ջոկատը վերադարձել է Նախիջևան՝ այն հայտարարելով խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մաս: Անդրանիկը Բաբվի կոմունայի ղեկավար Ս.Շահումյանին հեռագրել է, որ իր ջոկատը դնում է խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ: Բարդ իրավիճակում անցել է Գորիս, ապա Սիսիան, որտեղ տեղավորել է իր զորամասն ու նրա հետևից եկող հայ գաղթականներին: 1918թ. նոյեմբերին իր ջոկատով անցել է Ղարաբաղ՝ թուրքերից և մուսավաթականներից այն պաշտպանելու համար, բայց կովկասում անգլիական հրամանատարության պահանջով, որը խստատնում էր հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, Անդրանիկը հետ է դարձել: Հուսախաբվելով Անտանտի քաղաքականությունից և գտնվելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ՝ 1919թ. ապրիլին իր զորամասը բերել է Էջմիածին, զորացրել այն, իսկ ինքն անցել արտասահման: Գտնվելով Ֆրանսիայում, ապա՝ Անգլիայում՝ ծրագրեր է մշակել Կիլիկիայի հայերի պայքարին օժանդակելու համար: 1922թ. ապրիլ է ԱՄՆ-ում, շարունակել օգնությունը սփյուռքահայերին: Սահացել է Հիկո կուրորտային վայրում, թաղվել Ջրեգնոյում: 1928թ. Անդրանիկի աճյունը տեղափոխվել է Փարիզ, ամփոփվել Պեր Լաշեզ գերեզմանատանը: **ԴԴԷ, էջ 36-37:**

²⁰⁷ Թուրքական զորքերի շրջափակումից խուսափելու համար Հարվածող զորամասը Դսեղից ուղղվում է Դիլիջան: Ջորավար Անդրանիկի գրագիրը՝ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Իսկ Ջորամասը թողուց Դսեղը եւ այդ խորտուրորտ, ցելտտ, Երկրամասին մեջ անձրեւի, կարկուտի տակ ու դառն սրտով սկսաւ ուղղուիլ դէպի Դիլիջան... Ճամբուն, երկրին անհարմարութիւնները չափազանց կը դանդաղեցնէին զօրամասին շարժումը: Հարկ եղաւ զիշերը, Մայիս 25ը անցընել արը, անձրեւի տակ, ցուրտ քամիին տակ եւ գաղթականութեան հոծ բազմութեան մեջ»: **Եղիշե Քաջունի, Նշվ. աշխ., էջ 32:**

²⁰⁸ Դիլիջան, Դիլիժան, Դիլի, Դիլի Փոքր, Դիլիջան Հին-գյուղ, ավան, հանրապետական ենթակայության քաղաք ՀՍՄՀ-ում: Գտնվում է Աղստև գետի ափին, Երևանից 106 կմ, Վանաձորից 42 կմ հեռավորությամբ: 1300-1330 մ բարձրության վրա: Փռված է նեղ գետահովտում և դրան հարակից անտառապատ լեռնալանջերի ընդարձակ բացատներում՝ առաջացնելով բնական մի քանի հարկեր: Կլիման մեղմ է և համեմատաբար սառու: Տեղանունը ստուգաբանվում է «դել»՝ հիմար և ջան՝ հոգի» կամ «բաղը լեզու» ձևով: XIX դ. 40-ական թթ. վարչական նոր վերափոխումներից հետո Դիլիջանը մտցվում է Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառի մեջ: Պաշտոնական փաստաթղթերում հիշատակվում է որպես երկու թաղ ունեցող գյուղ կամ ավան. Հին թաղը հայաբնակ էր, Նոր թաղը՝ ռուսաբնակ և համապատասխանում էր սովետական շրջանի Պատանինո գյուղին: Նրա բաղկացուցիչ մասն է կազմել Ս. Տարեկանովի պղնձաձուլարանի փոքրիկ ավանը՝ մի քանի տասնյակ բնակիչներով: Դիլիջանը գտնվել է Թիֆլիս-Երևան պետական խճուղու վրա, նրա այն կետում, որտեղից մի այլ ուղի ձգվում է դեպի Ալեքսանդրապոլ: XIX դ. վերջ-XX դ. սկզբին ուներ ծխական դպրոց: **ՀՏԲ, հ. II, էջ 110:**

²⁰⁹ Նույն դեպքին վերաբերող փաստեր է բերում Ջորավար Անդրանիկի գրագիրը՝ Եղիշե Քաջունին. «...Դրութիւնը այս կերպ էր, երբ 28ին թիւրքական զօժն սպիտակ դոշակաւօր պատգամաւորութիւն մը մօտեցաւ օթօժախով հայկական զիծերուն: Պատգամաւորները բերած էին նամակ թիւրքական զորամասի հրամանատար-

ութեանն՝ Վեհիպ Փաշայէն՝ ուղղուած Հայկական Կորպուսի հրամանատարին: Այս նամակով թիւրքերը կը բանակցէին Հայկական Ջօրամասի հրամանատարութեան հետ տնտարքասիօնի մասին մինչեւ որ հաշտութեան բանակցութիւնները վերջանային: Մայիսի 30ին, դարձեալ թիւրք բանազնացները երեւեցան հետերնին բերելով նամակ մը ուղղուած Կորպուսի հրամանատարութեան եւ Դիլիջանը պատող Հայկական Ջօրամասի հրամանատարութեան (առանց գիտնալու, թէ այնտեղ Անդրանիկն էր), որով կը հաղորդէին, թէ հայկական կառավարութեան եւ թիւրք կառավարութեան միջեւ հաշտութիւն կնքած է, հետեւաբար, երկու կողմէն ալ զադրած են զինուորական գործողութիւնները: Նամակին կից կար նաեւ հաշտութեան պայմաններու պատճենը թիւրքերէն եւ ռուսերէն լեզուներով... Տեղեկապատով հաշտութեան այս պայմաններուն՝ Ջօրավար Անդրանիկ անհաշտելի գտաւ իր խառնուածքին, իր համոզումներուն, Ազգին եւ Դաշնակիցներուն հակառակ: Ինչպէ՛ս թույլ տար, որ երբ ինք գիտնած կեցած է, թշնամին իր քովն անցնի երբայ Պարուկան Պարսկաստան հարուածելու հայ ոյժ մը կամ Դաշնակից ուժ մը»: **Եղիշե Քաջունի, Նշվ. աշխ., էջ 35-35:** Բանագնացների՝ մեքենայով այստեղ հայտնվելը միակ փաստն է, որ հակասում է վերապրածի պատմածին: Կարծում ենք՝ վերապրածի տեղեկությունը ավելի ստույգ է, քանի որ զորավար Անդրանիկը չի տեսել բանագնացներին և չի ընդունել նրանց, Հովհաննես Թռչունյանը բանագնացների ժամանելու և «մեկնելու» պահին եղել է պահակազորում և ավելի ստույգ գիտեր մանրամասները: Պատահական կրակոցի պատճառով Անդրանիկ փաշայի մոտ կամ թուրք փաշաների փախուստը վկայում է այն մասին, որ եկողները կռահում էին, թե ում մոտ են եկել:

²¹⁰ Խոսքը նշանավոր գյումրեցի ֆայտոնցի Օճիկի մասին է:
²¹¹ Աբբասի-արծաթ դրամ, որ շրջանառության մեջ դրվեց Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի օրոք: Մեկ աբբասին հավասար է 200 դիմարի : XVII դ. 30-ական թթ. մեկ աբբասին պարունակում էր 4,66 գր. արծաթ, մինչդեռ Շահ Աբբասի օրոք այն կշռում էր 7,7 գր.: **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Շշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը Զ. Պ. Կոստիկյանի, եր., 2000, էջ 150:**

²¹² Աղստևի հովտով: Աղստաֆան գետ է Հայկական լեռնաշխարհում, Կուրի ավազանում, նրա աջակողմյան վտակը: Այդպես է կոչվում Աղստև գետի ստորին հոսանքը աղբյուրեղանական տարածքում: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 193:**

²¹³ Սևան, Ելիմովկա, Սառցաշեն-քաղաք ՀՀ-ում, Գեղարքունիքի մարզում (04.12.1995թ.): Նախկին Սևանի վարչական շրջանի կենտրոնը: Սևան է վերանվանվել 3.1.1935: Գտնվում է Երևանից 48-50 հս-Արլ, Երևան-Դիլիջան ավտոմայրուղու վրա, Սևանա լճի հս-արմ ափին, ալիքավորված արահարթում: Բարձրությունը՝ 1925մ: Կլիման բարձրլեռնային է, ձմեռը ցուրտ, ծյունառատ և արևոտ օրերով հարուստ, ամռանը՝ հաճելի զով, իսկ աշնանը և գարնանը՝ սովորականից ցուրտ: Մշտապես լինում են քամիներ՝ երբեմն հասնելով մեծ արագության: 1873թ. ուներ 944, 1897թ.՝ 1371, 1926թ.՝ 1032 գերազանցապես հայ, ապա նաև ռուս, ուկրաինացի բնակիչ: XIX դ. 40-ական թթ. Սևանում զգալի թիվ էին կազմում Ռուսաստանից գաղթած մոլոկանները, որոնք զբաղվում էին դաշտավարությամբ, անասնապահությամբ և սայլապանությամբ: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 576:** Նախապես մոլոկաններով է բնակեցված եղել նաև Սեմյոնովկա, Սիմոնովկա, Սեմեմովկա, Սիմյոնովկա գյուղը-ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում (04.12.1995թ.), նախկին Սևանի շրջանում, Սևանի լեռնանցքի մոտ՝ Երևան-Թբիլիսի ավտոմայրուղու վրա, լեռնային բարձրադիր վայրում: Առանձնատները մեկ-երկու հարկանի են, քարաշեն և հարմարավետ: Կլիման ցուրտ է, ձմեռը՝ երկարատև և ծյունառատ: Խմելու ջուրը տեղից է, սանտրակ ու հորդարով: 1873թ. ուներ 298, 1897թ.՝ 509, 1926թ.՝ 232, 1931թ.՝ 508 գերազանցա-

պես ռուս բնակիչ, որոնք 1950 թթ. տեղափոխվել են Յուսիսային Կովկաս: Այժմ հայաբնակ է: 1991թ. հողը սեփականաշնորհվել է: Ունի 8-ամյա դպրոց (հիմնադրված 1903թ): *ՀՏՔ, հ. IV, էջ 567:*

²¹⁴ Զիրուլսի, Զիրուլսու-գյուղ Արլ Հայաստանի Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգելուրի գավառում: *ՀՏՔ, հ. IV, էջ 241:*

²¹⁵ Սևան-լիճ: *ՀՏՔ, հ. IV, էջ 577-578:* Այժմյան Սևան քաղաք. հուշապատումի մեջ Ելիմովկա-Էլիմովկա:

²¹⁶ Ըստ եղիչե Քաջունու՝ բժիշկ Խ. Պոնափարթեան: *Նշվ. աշխ. էջ 65:*

²¹⁷ Բյավառ, Քավառ-ավան Երևանի խանության Գյոզգյայի մահալում: Խորհրդային շրջանում Կամո՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք ՀիՍՄԿ Կամոյի շրջանում, որը 04.12.1995 թ. վերանվանվել է Գավառ: Այժմ հանրապետական նշանակության քաղաք է: Գտնվում է Սևանա լճի հր ափից 7-8 կմ հեռավորությամբ, Գավառագետի ընդարձակ հովտում: Բարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 1965 մ: Հեռավորությունը Երևանից 98 կմ է, «Սևան» երկաթուղային կայարանից՝ 36 կմ: Քաղաքի միջով հոսում է Գավառագետը: Արլ Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո՝ 1829-30 թթ., այստեղ բնակություն հաստատեցին Բայազետ քաղաքից գաղթած 240 ընտանիք, որոնք բնակավայրը կոչեցին Նոր Բայազետ: 1831 ուներ 1346, 1897թ.՝ 8486, 1926թ.՝ 8447 բնակիչ, մեծ մասամբ՝ հայեր: Նոր Բայազետը սայլային ճանապարհով կապված էր Երևան-Աղստաֆա խճուղու հետ: 1850թ. ցարական տեղական մարմինները կենտրոնանում են քաղաքում, այն վերածվում է Նոր Բայազետ գավառի կենտրոնի: Բնակչությունը զբաղվում էր դաշտավարությամբ և կիսաքոչվորական անասնապահությամբ, առևտրով, արհեստներով: Բայազետցիներին ձեռքում էր կենտրոնացած իշխան ձկան որսի մենաշնորհը: XIX դ. վերջին քաղաքում գործում էին երկու ծխական Ս.Աստվածածին կից երկես դպրոցներ և մեկ քաղաքային երկդասյան ուսումնարան, որը Սևանի ավագանի առաջին դպրոցն էր: 1890թ. բացվում է առաջին տպարանը: Տները միահարկ էին, խարխուլ և քառասյին դասավորություն ունեին: Իրավիճակը փոխվեց Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 920-922:*

²¹⁸ Եղիչե քաջունին գրում է. «Յունիս 8: Բանակը Աղշիպիտն շարժելով կուզայ Նոր Բայազիտ գառառի կեղորնը՝ լիճեն քիչ ղեպի ներս: Խճողումէ խուսափելու համար Զորանասը կըզորուի շրջանին մօտակայ գիւղերը, ուր անոնք կ'ընդունուին հայկական հիւրասիրութեամբ»: *Նշվ աշխ., էջ 38:*

²¹⁹ Սուպ-ապուր, այստեղ ձկնապուր:

²²⁰ Դարալագյազ-գավառ, շրջան Արլ Հայաստանում (և ՀՍՄԿ-ում): Գոյություն է ունեցել XVIII դ. մինչև 1929թ.: Ուներ 2425,4 քառ. կմ տարածք և 30000 բնակիչ (1929թ.). զբաղվում էին անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, մեղվաբուծությամբ: Բաժանված էր երկու գավառակի՝ Քեչիչքենդի և Փաշալուի: Համապատասխանում է պատմական Սյունիք աշխարհի Վայոց ձոր կամ Եղեգիս գավառին: 1929թ. հետո նրա տարածքից կազմվեց Ազիզբեկովի շրջանը, 1956թ. մասնատվեց երկու շրջանի՝ Ազիզբեկովի և Եղեգնաձորի: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 50:*

²²¹ Դարալագյազի դուռ-լեռնանցք Սյունյաց լեռնահանակարգում, Դարալագյազի (Վալքի) լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածում, Ջախրի գետի միջին հոսանքում: Նշանակված է Կովկասի 5-վերստանոց քարտեզում: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 51:*

²²² Խոսքը քուրքասկան բանակում կռվող հայ զինվորների մասին է, որոնք հանձնվել կամ գերի էին ընկել ռուսական բանակին, գերեվարվել և արտրովել Սիբիր՝ Իրկուտսկ: Տես՝ *Ռ. Միմոնյան, Անդրանիկ, Սիբիրյան վաշտի ողիսականը, Եր., 2006: 4. Ալեքսանյան, Սիբիրյան խաչատրյանի հուշերը..., էջ 532:* Ետ դառնալով արքայից՝ այս զինվորները Արևմտյան Հայաստանում գտել էին իրենց ավերված ու դատարկ

չեները: Մեծ եղեռնի փաստը ցնցել էր նրանց հոգեկան աշխարհը՝ մղելով անասելի քաջագործությունների:

²²³ Ուշագրավ է, որ Է. Պոտիեի և Պ. Դեզյոտերի «Ինտերնացիոնալ»-ը՝ վերապրածի հիշատակած «Հեղափոխություն» երգը, երգել են Անդրանիկի զնդում, որտեղ մեծ մասամբ դաշնակցականներ էին ծառայում:

²²⁴ Բնագրում՝ կցնցե:

²²⁵ Քյաչիչքյանդ, Քեչիչքյանդ-գյուղ Երևանի նահանգի Շարուր-Ղարալագյազի գավառում: Այժմ Եղեգնաձոր՝ քաղաք ՀՀ Վայոց ձորի մարզում, նախկին Եղեգնաձորի շրջանում: Համանուն վանքը գտնվում է Մեղրի քաղաքից 15 կմ հս՝ բարձր լեռան լանջին: *ՀՏՔ, հ. V, էջ 349:* Եղեգնաձորը տարածվում է Արփա գետի աջ կողմում Երևանից 115 կմ հր-արլ՝ Երևան-Սիսիան ավտոմայրուղու վրա: Եղեգնաձորի տեղը հնում կոչվել է Տանձաթաղ: 1831թ. ուներ 332, 1897թ.՝ 1307, 1926թ.՝ 1583 բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը եկել է Խոյից և Սալմաստից՝ 1829-30 թթ.: Չբաղվում էին խաղողագործությամբ, պտղաբուծությամբ, անասնաբուծությամբ: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 184-185:*

²²⁶ Բաքու-Աղրեջանի մայրաքաղաքն է (պարսկերեն՝ բաղ կուբե բառից՝ քամահարված): Տեղադրված է Ապշերոնյան թերակղզու մտաջին անգամ հիշատակվել է Մո. աղբյուրներում: 1723թ. գրավել է Պետրոս Մեծը, վերջնականապես միացել է Ռուսաստանին 1806թ.: 1897-1907 թթ. կառուցվել է Բաքու-Բաթում նավթամուղը: XIX դ. վերջերից դարձել է Անդրկովկասի բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժումների կենտրոնը: XX դ. սկզբին ուներ 60000 բանվոր: 1898-99 թթ. առաջանում են սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակները: 1901թ. առաջանում է իսկրայական խումբը, ապա ՌՄԴԿ Բաքվի կոմիտեն: 1904թ. Բաքվի կոմիտեին կից ստեղծվում է սոցիալ-դեմոկրատական «Հունմեթ» («Եռանդ») խումբը: Բանվորները մասնակցում են 1905-07 թթ. հեղափոխությանը: 1917թ. հոկտեմբերի 31-ին (նոյեմբերի 13) Բաքվում հռչակվում է սովետական իշխանություն, կազմվում է Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը՝ Ս. Շահումյանի գլխավորությամբ: 1918թ. ապրիլի 25-ին ստեղծվում է Բաքվի ժողովրդական խորհուրդը: 1918թ. հուլիսի 31-ին հակահեղափոխությունը Բաքվում ժամանակավորապես տապալում է սովետական իշխանությունը: 1918թ. սեպտեմբերի 20-ին Բաքվի 26 կոմիսարները գնդակահարվեցին: 1920թ. ապրիլի 28-ին բանվորները 11-րդ կարմիր բանակի օգնությամբ տապալում են մուսավաթական բուրժուա-մաքիմալիստական կառավարությունը: *ՀՄԿ, հ. 2, էջ 343, 346, 347-348:*

²²⁷ Եղիչե Քաջունին գրում է. «Յունիս 20: Կանուխ ճամբայ կ'ելլենք: Ամբողջ ճանապարհին, մինչև նուլֆա, խոտ, կանաչ չկայ, հետևաբար համեմարարուած է որ ամեն մեկ ծիաւոր իր ծիուն համար կեր վերցնէ: Զօրանասը կշարժի տաքուն, փոշիի մէջն ու առանց ջուրի»: *Նշվ. աշխ., էջ 49:*

²²⁸ Նախիջևան, Նախճավանի դաշտ-հնում այդպես էր անվանվում Բոյուքուզ դաշտը Նախիջևանի ԽՍՄԿ-ում: *ՀՏՔ, հ. III, էջ 956:*

²²⁹ Նախիջևան, Նախճավան-քաղաք Նախիջևանի ԽՍՄԿ-ում, նրա մայրաքաղաքը (1924թ.): Հանրապետական քաղաք՝ 1937թ. սեպտեմբերի 18-ից: Գտնվում է Նախիջևան գետի ստորին հոսանքի աջափնյակում՝ Ղարաչուղ լեռան զառիվայրին: Երկաթուղային կայարան Երևան-Բաքու երկաթգծի վրա, ճանապարհային կարևոր հանգույց: 1828-29 թթ. ուներ 3641 աղրեջանցի և 1819 հայ բնակիչ 1873թ.՝ 6877 բնակիչ, որից 2500-ը՝ հայ, 1906թ.՝ 9739 բնակիչ, 2800-ը՝ հայ: Քաղաքի տասը բաղերից երեքն էին հայաբնակ, դրանք էին Ս.Գևորգ եկեղեցու (քաղաքի կենտրոնում), Ամբար, Երեք խորանի բաղերը: Քաղաքն ուներ ծածկած մեծ շուկա, 15 իջևանատուն, 20 ջրաղաց, 3-4 բաղնիք, 450 խանութ և կրպակ: Հայերը հիմնականում

ամևտրականներ և արհեստավորներ էին խեցեգործներ, կաշեգործներ, թիթեղագործներ, շալագործներ, ներկարարներ: XIX դ. II կեսին գործում էին տղաների երկու, աղջիկների մեկ ծխական և աղորբեջանական մեկ դպրոց: 1870թ. կառուցվում են պետական ու հասարակական շենքեր, փոստ-հեռագրատուն, կառավարչատուն, մաքսատուն, կայարանի շենքը, ռուսական եկեղեցին, ոստիկանատունը: *ՉՏԲ, հ. III, էջ 951-953:*

²³⁰ Հայի Ջուլիա, Եսկի Ջուլիա, Լահո, Չուլիա, Ջուլիա-քաղաք Նախիջևանի Ի-7-ում, Նախիջևան բաղաբից 30-32 կմ հր-արլ, Արաքսի ծախ ավիին, հարթավայրում: Ջուլիայի վարչական շրջանի կենտրոնն էր, երկաթուղային կայարան և ավտոճանապարհների հանգույց: 1929-32 թթ. ուներ հայ և թուրք բնակչություն: Հայերից շուրջ 300 հոգի նույն թթ. Պարսկահայաստանի գավառների գյուղերից գաղթածներ էին: Այժմ գերազանցապես աղորբեջանաբնակ է: Հնություններից պահպանվել են ավերակ հայկական եկեղեցին և մուսուլմանական դամբարանը (XIII դ.): *ՉՏԲ, հ. IV, էջ 424-425:* Եղիշե Քաջունին գրում է. «Ի՛նչ օրեր են տեսած ճուլիան, Արագի կամուրջը: Քաղաքը հայերու ձեռքն է, որոնք ունին փոքրաթիւ զորամաս մը: Կան նաեւ մի քանի ռուս պաշտօնեաներ երկաթուղիի ծառայողներ, որոնք ընդհարումներու սկիզբէն ճամբաները զոգուած լինելով մնացել են... Արագի կամուրջը սահման է. ան կը բաժնէ Կովկասը Պարսկաստանէն: Կամուրջին երկու կողմը կան երկու ճուլիաները՝ ռուսականը եւ պարսկականը. ռուսականը հայոց ձեռքն է, իսկ պարսկականը՝ թիւրքերու, որոնք այնտեղ դրկած են պահակախումբ կամուրջը պահելու համար: Այնպէս որ ճուլիայի կամուրջին մեկ կողմը հայերը պահակ ունին, իսկ միւս կողմը թիւրքերը կանոնաւոր զորք»: *Նշվ. աշխ. էջ 49:*

²³¹ Արագ, Արաքս, մայր Արաքս: *Տես ՉՏԲ, հ. I, էջ 400.*
²³² Խոյ-գավառ Պարսկահայաստանում, Ուրմիա լճից հս-արմ, Կոտուր գետի հովտում: Կենտրոնն էր Խոյ քաղաքը: Պատմական Պարսկահայաստանի Հեր գավառն է: Հվ սահմանակից էր Սալմաստին, հս՝ Մակուի խանությանը, արլ՝ Ղարաղաղին, արմ՝ Վանի նահանգին: Ոչ շատ բարձր լեռն լեռներով շրջապատված խոր գետահովիտ է՝ ջրառատ և կանաչապատ: Մշակում էին ցորեն, գարի, բամբակ, պտուղներ: Մինչև 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը բնակչությունը հիմնականում հայ էր: 1828թ. հաշտությունից հետո հայերը գաղթեցին Արարատյան դաշտ: XIX դ. I-ին կեսին ուներ 60 գյուղ, 1898թ.՝ ութ հայաբնակ գյուղ՝ 308 տուն՝ 1836 բնակիչ, ութ եկեղեցի և մեկ ուսումնարան: Նշանավոր է գավառի Դաղբաղին այգեստանը: 1918թ. Պարսկաստան ներխուժած թուրքերը բնաջնջեցին այստեղ մնացած հայությանը: *ՉՏԲ, հ. II, էջ 768:*

²³³ Եղիշե Քաջունին գրում է. «ճուլիայի մէջ հաց գտնելու ալ հնար չկայ: Ատոր փոխարէն սակայն, երկաթուղիի պահեստներուն մէջ մեծ քանակութեամբ նուշ եւ չամիչ կայ: Զօրավար Անդրանիկ անմիջապէս բանալ տալով պահեստը, մաս մը չամիչ ու նուշ վերցուց ու բաժանեց Զօրամասին»: *Նշվ. աշխ., էջ 51:*

²³⁴ Համանուն բաղաբը տարածվում էր 5-6 կմ երկարությամբ՝ արմ, արլ շրջապատված է այգիներով: XIX դ. վերջին ուներ կայն փողոցներ, աղյուսաշեն բարեկարգ տներ, մոտ 25000 բնակիչ: Քաղաքի արլ ծայրում բերդն էր, որը XX դ. սկզբին թրքաբնակ էր: Քաղաքը բաղկացած էր երկու մասից՝ Դալա և հր-արմ Մախլա կոչված արվարձանը, որն ուներ երեք թաղ՝ Վերին կամ Աղայի թաղ, Փոս թաղ և Ցածր թաղ կամ Քոչաբաղ: Սրանցում 1893թ. ապրում էր 100 տուն հայ: 1905թ. գործում էր գերմանացիների բացած հայկական որբանոցը: 1915թ. ուներ 2000 հայ բնակիչ, որոնք զբաղվում էին արհեստներով և այգեգործությամբ: *ՉՏԲ, հ. II, էջ 768:*

²³⁵ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Յունիս 22: Բայց ջուրը հեռուն է, ծարաւը սարսափելի է: Վերջապէս կը հանդիպինք կարմրագոյն ջուրի մը՝ Տղմուտի մէկ թելը: Ծարաւը այնքան ուժգին է որ բոլորն ալ կը խմեն այդ ջուրէն՝ առանց ուշադրութիւն ցարձնելու գոյնին ու համին»: *Նշվ. աշխ., էջ 52:*

²³⁶ Խոսքը հավանաբար Սելիտավար հայկական գյուղի մասին է: *Եղիշե Քաջունի, Նշվ. աշխ., էջ 53-54: Տես Կ.Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը..., էջ 545:* Ռուսմենասիրելով Եղիշե Քաջունու աշխատությունը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է Բոստոնում 1921թ. և այն համեմատելով Հովհաննես Թոռունյան-Հովհաննիսյանի գրածի և Միհրան Խաչատրյանի հուշապատման հետ (Արխիվում հուշապատման գործը կազմվել է 1920թթ.) զուգահեռ դիտարկում ենք իրական դեպքերի պատմական ընթացքը:

²³⁷ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Դժբախտաբար թիւրքերը, Սմկոն Մարսկական Թիւրքիստանի ավագակապետներէն, այդ գիւղը խաբէութեամբ կոտորէր են: Արտերու մէջէն մըջտեղ ելան միայն տասներկու վերապրող հայեր, որոնք յայտնեցին Սելիտավարի կոտորածը եւ այն, որ Սալմաստի շրջանի՝ թիւրքերու հետ ընդհարման մէջ գտնուող հայերը, Վանի հայ գաղթականութիւնն ու ասորի կոտորմէրը, չկրնալով դիմադրել թիւրքերու մեծ ուժերուն, չորս օր առաջ նահանջել են դէպի Ուրմիա... Տերեկուան պապակին փոխարէն, որու պատճառաւ զինուորները ստիպուած էին խմել մինչեւ իսկ կենդանիներու ոտքի հողին վրայ շինուած փոսերուն մէջ լճացած ջուրերը, հիմա կը գտնուին վճիտ, պաղ ջուրի եզերքին»: *Նշվ. աշխ., էջ 53-54:*

²³⁸ Տես Կ.Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը... էջ 547: Սմբատ Բորոյանը մեծ գործունեություն է ծավալել նաև Ալեքսանդրապոլի գավառում գաղթականության տեղաբաշխման խնդիրները լուծելով, եղել է ՀՀ խնամատարության և վերաշինության Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանի հատուկ ներկայացուցիչ: ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, ք. 1-12 պահպանվել են Սմբատ Բորոյանի և Օնիկ Մխիթարյանի զենուցադրեր նախարարին իրենց գործունեության վերաբերյալ: *Տես Կ.Ալեքսանյան, Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ., Փաստաթղթերի ժողովածու, եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012, էջ 325-334:*

²³⁹ Խոյ քաղաքից մոտ 3 կմ հեռավորությամբ, գետափին՝ բլրի վրա, կա մատուռ, որն ըստ հայերի, Վարդան Մամիկոնյանի գերեզմանի տեղն է: *ՉՏԲ, հ. II, էջ 768:* Եղիշե Քաջունին գրում է. «Յունիս 23, Կիրակի: Այսօր վճռական օր պիտի ըլլայ: Շատ կանուխ, ամբողջ Զօրամասը կեղրոնացած է Սելիտավարի մէջ: Դիրքերը որոշուած են. Ա. պաթալիոնը՝ 3 վաշտ եւ 400 ծիւաւոր պիտի բռնէ ծախ թելը՝ Խոյի արեւմուտքը եւ դէպի Դիզաւտիզ, Սալմաստ տանող ճամբան. Բ. պաթալիոնը՝ աջ թելը՝ Խոյի արեւմտեան մասը եւ բարձրութիւնը, իսկ Գ. պաթալիոնը կը մնայ իր պահեստ: Բայց կէսօրէ քիչ վերջ թշնամին ստացաւ խոշոր օգնական ուժեր, Շեյքան-Ավայէն եւ Դիզաւտիզէն, հետեւակ, ծիւաւոր թէ արթիւլերիս: Կռուին կարեւոր վայրը մեր ծախ թելն էր, ուր կը գտնուէր Ա. պաթալիոնը Սմբատի ղեկավարութեամբ: Փիլոսի եւ Շաւարշի ծիւաւորները պիտի բռնէին Վարդանանց բլուրին քով կամուրջը, որ կիշիւէ Սալմաստի ճամբուն, ուրկէ պիտի գար թշնամիին օգնական ուժը: Զիւաւորները, փոխանակ այդ կամուրջին դիրքը պահելու, կը բարձրանան Վարդանանց բլուրը, այնպէս, որ թշնամին անարգել կը մտնենայ այդ դիրքերուն: Յանկարծ Դիզաւտիզ տանող ճամբուն վրայ փոշին սկսաւ բարձրանալ, թշնամի արթիւլերիս սկսաւ աւելի ուժեղանալ: Յայտնի եղաւ, որ թշնամին կ'ուզէ ծախ կողմէն ծիւաւորներով անցնիլ Զօրամասին կրճակը: Անմիջապէս ծիւաւոր եւ հետեւակ ուժեր դրկուեցան անոնց դէմ: Եւ տեղի ունեցաւ գարմանակի բան՝ ծիւաւորները խտնուեցան իրար: Թիւրք ծիւաւորները արաբ տիգաւորներ էին, որոնց միացած էին տեղացի

թիրջեր... Երբ գաղթականութիւնը տեսաւ թիրջերու պաշարման փորձը, մատուցեցաւ խուճապի. ամէն մէկը սկսաւ անկարգ կերպով փախչել: Գաղթականութեան այս շարժումը անդրադարձաւ նաեւ զինուորի վրայ, եւ յանկարծ ծիաւորներուն մէկ մասը սկսաւ անկարգ կերպով մտ քաշուիլ: Թշնամին, քաջալերուած, սկսաւ աւելի ուժեղ կերպով թնդանօթի, միթրայէօզի եւ հրացանի կրակ բանալ: Փանհրան հետզհետեւ մեծցաւ եւ ամբողջ գորթը սկսաւ նտ քաշուիլ: Թեւ թիւրքերը փորձեցին շուտի վրայ իշխող դիրքերը բռնել, բայց չյաջողեցան, եւ իրիկուան մութին հետ մէկտեղ Չօրամասին վերջի մնացորդները քաշուեցան յոգնած, լքուած... Յոգնած, ուժասպառ զինուորը դարձեալ բռնեց ճուլֆայի ճանապարհը, եւ զիշերն ի բուն քալելով, քաղցած ու յոգնած, հասաւ Մորեն ճուլֆա: Եշվ. աշխ., էջ 55-56: Տե՛ս 4.Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը...», էջ 545-547:

²⁴⁰ Սկյուտար՝ Ստամբուլի Ուսկյուդար մասի նախկին անվանումը: ԴՄԴ, հ. X, էջ 443:
²⁴¹ Ուրմիա, Ուրմի, Ռեզայե, Ռումի, Ռուումի-քաղաք, գյուղաքաղաք, բերդաքաղաք, ավան Պարսկաստանում, Ուրմիա լճի արմ կողմում, լճափից 22 կմ արմ, Շահեր գետի ծախ ափին: Շրջապատված է այգիներով, բրնձի ընդարձակ ցանքերով: Ունեցած բնակչության համեմատությամբ բավականին լայն տարածքի վրա փռված քաղաք է: Կոչվել է լճի անունով: Նոր ժամանակներում Ուրմիայի խանության և գավառի կենտրոնն էր: Ուներ Նանա-Մայրամ (Մայր Մայրամ) հայկական թաղամաս: XIX դ. սկզբին ուներ 1500 տուն, մեծ մասը՝ ասորիներ, պարսիկներ, թուրքեր, փոքրաթիվ մասը՝ հայեր և հրեաներ: XIX դ. վերջին ուներ 20000 բնակիչ: 1906թ. ուներ 60 տուն, իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ 70 տուն հայ բնակիչ: Զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Քաղաքն ուներ մի քանի շուկա և քարավանատներ: Դս-արմ Բաշկալեի (Աղբակ) վրայով կապված էր Վանի, դեպի հս ձգվող ճանապարհով՝ Դիլմանի (Մալմաստի) ու Խոյի հետ: Արտահանում էր խաղող, տանձ ու բրինձ: XIX դ. վերջերից գործում էին թեթև և սննդի մանր ձեռնարկություններ: Պահպանվել է հողե կրկնակի պարիսպներով պատած բերդը՝ իր հոյակապ դռներով և ներսի մի քանի կառույցներով: 1889-91 թթ. կառուցված մի հոյակապ եկեղեցու բակում կար հայկական երկհարկանի դպրոց: Գործում էին ասորական վեց եկեղեցի, կրթարաններ, «Արեգակի ճառագայթներ» լրագիրը: Ամերիկյան միսիոներները այստեղ բացել էին դպրոց, որը գործում էր XIX դ. վերջ-XX դ. սկզբին: Շրջակայքում էին գտնվում հայաբնակ Գյուրդաքաղ, Բաբառու, Նախճավան, Իսալու, Ռահիվ գյուղերը: Քաղաքը բաղկացած էր երկու մասից: Բուն քաղաքը բերդն էր՝ իր շրջակայքով՝ Ղալա, XX դ. սկզբին թրջաբնակ էր: ԴՄԴ, հ. V, էջ 214:

²⁴² Վան-տե՛ս ԴՄԴ, հ. IV, էջ 750-751:
²⁴³ 1918թ. դեկտեմբերի 2-ին Ձանգեզուր եկած ֆրանսիացի կապիտան Գասֆիլը Անդրանիկի կազմակերպած պարսկական արշավանքը նույնպես որակել էր Վանի նահանգից գաղթած 25000 հայ բնակչության և ասորիների փրկության հիմնական արդյունք: Թուրքերը Անդրանիկի դեմ պաշտպանություն կազմակերպելու համար Սալմաստից Խոյ են տեղափոխում բավական մեծ ուժեր, հետևաբար թուլացնում են վանեցիների հետապնդումը: Տե՛ս, Եղիշե Քաջունի, Աշվ.աշխ., էջ 131:

²⁴⁴ Հազարապետը:
²⁴⁵ Ջուլֆա իրանական-քաղաք Իրանում, Արաքս գետի աջ ափին, Նախիջևանի Ի-Յ Ջուլֆա քաղաքի դեմոնիաց, հարթավայրում: Երկաթուղային և խճուղային կարևորագույն հանգույց է: Թավրիզի և Արաքսի վրայի կամրջով կապված է Ջուլֆա-Երևան ճանապարհների հետ: Բնակիչները պարսիկներ և աղբրեանցիներ են, որոնք աշխատում են քաղաքի առևտրական և արտադրական ձեռնարկություններում: ԴՄԴ, հ. IV, էջ 424-425:

²⁴⁶ Խոյի բերդ-բերդ Պարսկաստանում, Խոյի գավառում, Խոյ քաղաքում: Ավերակները գտնվում էին քաղաքի արլ ժայռամասում, որի պարիսպների ներսում ընկած էր քաղաքի Բերդ (Ղալա) անվանվող թաղը կամ բերդաքաղաքը: Կառուցվել է XVII դ.: Ուներ հողե կրկնակի հաստ և բարձր պարիսպներ, որոնք դրսի և ներսի կողմից շրջափակված էին խրամատներով: XIX դ. սկզբին Աբբաս Միրզան ֆրանսիացի ռազմական ինժեներների քակցությամբ բերդը ամրացրել է նոր վաշտարակներով և պարիսպներով: Եղել է Խոյի խանության պաշտպանական և վաշտական կենտրոնը: ԴՄԴ, հ. II, էջ 769:

²⁴⁷ Այս դեպքերի ականատես Միհրան Խաչատրյանը գրում է, որ Ապրակունցիում եղած ժամանակ գորավարը չի կարողանում զսպել զայրույթը և նահանգի պատճառը հանդիսացող Բոնապարտյանին [Պոնափաթեան] ստակալի ծեծի է ենթարկում, իսկ Ամբաստին, որին շատ սիրում և հարգում էր, երեք շառաչուն ապտակ հասցնում: 4.Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը...», էջ 551:

²⁴⁸ Աբուլխս Վերին, Աբուլխս, Աբուլխս, Աբուլխ-գյուղաքաղաք (ավան, գյուղ) Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Գողթն գավառում: Նույնանուն գյուղ Նախիջևանի Օրդուբադի շրջանում: Գտնվում է Օրդուբադ քաղաքից հս-արմ, Աբուլխ գետի միջին հոսանքում, այգեվետ վայրում: Եղել է գավառի ամենաշնամավոր ավանը: Նշանակում է «այգիներով լի», «ակն ի լույս»: Տները երկհարկ և եռահարկ էին: Ձուղայի ավերումից հետո դարձավ բարեկարգ քաղաք: XVII դ. վերջին բնակչության թիվը հասել է ավելի քան 10000 մարդու: 1829թ. ուներ 122 տուն հայ, 50 տուն աղբրեանցի, 1873թ.՝ 170 տուն հայ, 54 տուն աղբրեանցի, 1904թ.՝ 256 տուն՝ 2205 հայ և 68 տուն՝ 731 աղբրեանցի բնակիչ: XIX դ. վերջերին գյուղն ուներ 100 կրպակ և խանութ: Հայտնի էին կտավագործները: Ուներ 11 եկեղեցի, 10 թաղ, 8-ը՝ հայաբնակ: Ուներ խմելու ջրի խիտ բաժանարար ցանց, սալահատակված փողոցներ, դպրոց (նաև իզակազ գիմնազիա), դեղատուն, 17 աղբյուր, 2 բաղնիք, զբաղարան-ընթերցարան: 1918թ. ավերվել է թուրքական զորքերի կողմից: Որոշ ժամանակ անց այստեղ հաստատվում են աղբրեանցիներ: Օրդուբադ քաղաքից 4 կմ արմ, Աբուլխ գետի ափին, Վերին Աբուլխից 2 կմ հվ, պատմական Ղաշտ գյուղի տեղում է գտնվում Ներքին Աբուլխ գյուղը: 1820թ. Վերին աբուլեցիք այն գնել էին Աբբաս Միրզայից: 1829-32 թթ. ուներ 459, 1897թ.՝ 990, 1906թ.՝ 1254 բնակիչ: Ավերվել է 1919թ.: Ուներ երեք եկեղեցի, դպրոց, խանութներ: Բնակիչները զբաղվում էին երկրագործությամբ, այգեգործությամբ, առևտրով, արհեստներով: Այժմ աղբրեանցաբնակ: ԴՄԴ, հ. I, էջ 27:

²⁴⁹ Յայջի, Յայճի-գյուղ Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառում Ջուլֆայի ոստիկանական շրջանում: Այժմ՝ Նախիջևանի ԻՍՍՀ Ջուլֆայի շրջանում: Ջուլֆա քաղաքից 7 կմ արլ, Արաքսի ծախ ափին, հարթավայրում: Ունի առանձնատներ և արգավանդ հողեր: 1829-32 թթ. ուներ 358, 1974թ.՝ 2862 աղբրեանցի բնակիչ: ԴՄԴ, հ. III, էջ 922:

²⁵⁰ Ձանգեզուր-գավառ Սյունիքում, հիմում համապատասխանել է Սյունիքի Հարանդ գավառին: 1868թ. մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մտնում էր Կովկասի փոխարքայության Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ և ընդգրկում էր այժմյան ՀՀ Մեղրու, Ղափանի, Գորիսի, Սիսիանի շրջանները, Ղարալագյազի արլ մասերը, Աղբրեանցի Ձանգեզանի, Ղուբաթլուի, Լաչինի շրջանների որոշ մասեր: Ձանգեզուրի գավառը մասնատված էր Մեղրի, Ղափան, Գորիս, Սիսիան գավառակների: Կենտրոնը Գորիս քաղաքն էր: Բնակչության թիվը 1900թ. հասնում էր 219313, իսկ 1912թ.՝ 323977 մարդու: Նման վարչական բաժանումը մնաց մինչև 1930թ.: ԴՄԴ, հ. II, էջ 265:

²⁵¹ Բնագրում՝ ստանցին:

²⁵² Фидурин Мамед оглы бей Шушинский (1925, Шуша-1987)-музыковед и "знаеток" истории Шуши и всего Карабаха. В студенческие годы обожествлял мусаватиста Наримана Нариманова. Из-за националистических пробуждений был удален из Азербайджанского Государственного университета. Первый секретарь Коммунистической партии Азербайджана М.Д.Багиров по этому поводу заявил, что студент А курса исторического факультета АГУ Гасанов-Шушинский заразился наримановщиной. Гасанов-Шушинский издал энциклопедическую книгу о музыкантах Азербайджана. В 1968 г. в Баку издал книгу "Шуша" на русском языке, после чего на публикацию его научных изданий на некоторое время был наложен запрет. Подписывался псевдонимами Гасанов, Шушинский, Шумалы. В книге "Шуша" он якобы описывает "достоверную" историю, имея цель исказить погромы в Шуши, организованные мусаватистами в марте 1920 г., во время которых погибло 35000 армян. 1980-ых гг. пользовался покровительством Г. Алиева. Мечтал поехать в Турцию.

Տե՛ս www.trend.az

²⁵³ Հավանաբար Չարուդի ծոր:

²⁵⁴ Աղուտի, Աղուդի, Աղուդ-գյուղ Սիսիանի շրջանում, Սիսիան քաղաքից 5 կմ հվ-արլ, Որոտան գետի բարձրադիր ձախ ափին, գեղատեսիլ լեռնալանջի վրա: 1831 թ. ուներ 60, 1873 թ.՝ 450, 1914թ.՝ 1070 բնակիչ, մեծ մասամբ՝ աղրբեջանցիներ: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 200.**

²⁵⁵ Վաղուդի, Վաղատին, Վագուդի-գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, Սիսիան քաղաքից 9-10 կմ արլ, Որոտան գետի ձախափնյա մասում, հս-արլ գյուղը եզերող գեղատեսիլ զոգավորությունում: Թաղված է այգիների և բանջարանոցների մեջ: Հնուն Շղուկ գավառի մեջ էր մտնում, Տաթևի վանքին տալիս էր 12 միավոր հարկ: Գյուղի մոտ էր գտնվում Շորժորի հորդաբուն աղբյուրը: 1831թ. ուներ 44, 1897թ.՝ 1286, 1926թ.՝ 527, 1939թ.՝ 783 բնակիչ: 1988-99 թթ. գյուղի աղրբեջանցիները արտագաղթել են Աղրբեջան: Փոխարենը Աղրբեջանից գաղթած 42 տուն (150 հայ) հաստատվել է այստեղ: 1992թ.ուներ 224 տուն (637 անձ): Ուներ երեք եկեղեցի՝ Ս.Ստեփանոս, Ս. Կարապետ, Ս.Լուսավորիչ, որոնցից մեկը բուժում է օձի խայթոցը: Երեքը միասին կոչվում են Վարդանի վանք: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 740-741:**

²⁵⁶ Տիգրան Պողոսի Հուրմուզյան-Սիմոնյանը իր թոռանը՝ Սամվել Սիմոնյանին, պատմել է, որ ունեցել է հինգ եղբայր, բացի իրենից և կրտսեր եղբորից՝ Հարությունից, մյուս եղբայրները գերեզմաններ չունեն և զոհվել են մարտի դաշտում: Տիգրանը ծնվել էր Մուշում, նրա հայրը թիթխեսից էր: Տիգրանը ազգանունը փոխել էր այն պատճառով, որ ֆիդայական շարժման մասնակից լինելով՝ գտնվել էր Օսմանյան իշխանության ուշադրության կիզակետում և ոստիկանության որոնման մեջ (1917-1918թթ.): Տաճկահայաստանում Տիգրանը զինվորագրվել էր Անդրանիկի կամավորական ջոկատին և նրա հետ անցել ողջ ճանապարհը մինչև Բաթում: Աղուտի և Վաղուտի դեպքերի մանրամասների մասին Տիգրանը պատմել է հետևյալը. «Աղուտի և Վաղուտի դեպքերից առաջ Անդրանիկ փաշան կազմակերպել է սուտ նահանջ: Մինչ այդ նա կանգնեցրեց զորքը և ասաց. «Հիմա անցնելու ենք թուրքական Աղուտի և Վաղուտի գյուղերի միջով: Չեզ հայիոյելու են, քեյլու են ձեզ վրա: Չեզանից որը պատասխանեց, թրիս հետ գործ կունենա»: Անցնելիս ոչ ոք չի պատասխանում: Թուրքերին համոզում են, որ նահանջում են: Թուրքական հետախուզությունը թուրքական զորքի հրամանատարությանը հայտնում է Անդրանիկի զորքի նահանջի մասին: Թուրքական զորքը ընդհարվում է Անդրանիկի կամավորական ջոկատի հետ: Թուրքերի բանակական առավելությունը և Անդրանիկի ջոկատի ռազմաճակատի

առավելությունը Անդրանիկին ստիպում են նորից ետ քաշվել: Սակայն գիշերը նա ետ է նահանջում, հասնում Աղուտի և Վաղուտի գյուղերին, երեք օղակով շրջափակում դրանք և կոտորում ասելով. «Հիմա երեք շրջանով շրջապատում ենք Աղուտը և Վաղուտը, և եթե թեկուզ մի հավ դուրս պրծնի գյուղերից, ապա իմ սրի հետ գործ կունենաք»: Անխնա բլրորին կոտորեցինք: Ես և իմ ընկեր Տիգրանը կանգնած էինք: Մի բուրբ պառավ բարուրը ձեռքին, և մի տասներկու տարեկան զեռահաս փրծեցին անցնել մեր մոտով: Ես Տիգրանին խնդրեցի, որ չկրակի և ձեռքս դրեցի հրացանի վրա: Ես ասաց. «Եթե ձեռքդ չքաշես, ես քեզ կզնդակահարեմ»: Ես զնդակահարեց պատավին, ծիով հասավ և մորթեց տղային»:

Տիգրան Պողոսի Հուրմուզյան-Սիմոնյանը էքսիանում Անդրանիկի Հայկական առանձին հարվածող զորամասի լուծարումից հետո Անդրանիկի հետ Բաթում է հասնում: Այստեղ նա հանդիպում է ընկերոջը, որից իմանում է, որ կինը՝ Արշանուշը, և աչյազ որդին՝ Արտաշեսը, գտնվում են Թիֆլիսում գազաբականների մեջ: Տիգրանը մտնեմում է փաշային և Թիֆլիս գնալու համար թույլտվություն խնդրում: Անդրանիկը պատասխանում է. «Օղուլ, գնա՛, զենք-զինամթերքդ հանձնիր ու գնա՛»: Տիգրանին աքտրել են 1933թ.: որպես Անդրանիկի զինվոր: Ա.Խանջյանը գնդակահարությունը փոխարինել է տալիս աքսորով միայն այն բանից հետո, երբ Տիգրանի երեխաներից Գրիգորը լաց լինելով մի նամակ և լուսանկար է տալիս նրան՝ ասելով. «Արախ՝ դադա, ձեզ մոտ եմ եկել խնդրելու»: Նամակում մանրամասն գրված էր, որ Տիգրանը պահում էր չորս սեփական և երեք երկու երեխաներին: Խանջյանի միջնորդությամբ նրան աքսորում են տասը տարով, սակայն նա ետ է վերադառնում հինգ տարի անց՝ 1938թ.: «Նա լավ արհեստավոր էր, ենթադրում եմ, որ սա էր շուտ ետ գալու պատճառը», - ասում է թողը Սամվել Սիմոնյանը: Կերպարանալով Հայաստան նրան թույլ չեն տալիս բնակվել Լենինականում: 1938-39 թթ. Տիգրանը բնակվում է Ղուկասյանում, ապա նոր հաստատվում Լենինականում: Տիգրանի քաջակրող եղբայրների սերունդները հաստատվել էին Լիբանանում: Աքսորից հետո, ՊԱԿ-ից նեղվելով, Տիգրանը ընդհատում է նամակագրությունը՝ նրանց խնդրելով այլևս չգրել:

²⁵⁷ **Տե՛ս Արմանսկի վոբոս, с. 273-274.**

²⁵⁸ Ղարաբաղ, Սև այգի-բնապատմական շրջան, երկրամաս, գավառ, վարչատարածքային միավոր պատմական Հայաստանի հս-արլ մասում, Կուր և Արաքս գետերի միջև: Տարածքով համապատասխանում է Արցախ և Ուտիք աշխարհներին միասին: Հետագայում Ղարաբաղ ասելով հասկացվել է Արցախ աշխարհի այն մասը, որը համապատասխանում է այժմյան ԼՂԻՄ-ին, Միլիի դաշտին, Շահումյանի, Աղաճախի, Բարդախի վարչական շրջաններին և Կասուն-Իսմայիլի շրջանի հվ մասին: 1813թ. Գյուլիստանի դաշնագրով միացել է Ռուսաստանին, 1840թ. իբրև օկրուգ՝ գավառ, մտել է Կասպիական մարզի մեջ: Հայաբնակ էր: **ՀՏԲ, հ. III, էջ 520-521:**

²⁵⁹ Հավանաբար՝ կրակոց արձակեցին:

²⁶⁰ Յայջիի ընդհարման մասին եղիչե Քաջուհին գրում է. «Քիչ մը առաջանալ է վերջ ճամբուն վրայ կը հանդիպի Եյաճի թիրքական զիւղը, որ այս շրջանին մէջ ամենաուժեղ զիւղն է. այստեղ կը գտնուին 40ի մօտ թիրք ասկեարներ, որոնք կը դեկավարեն զիւղը եւ կը կազմակերպեն զայն: Գիւղը ունի մաւե երկու լեռնային թնդանօթ... Ջօրավար Անդրանիկ կ'առաջարկէ՝ իրեն ճանապարհ տան, քանի որ ինք խաղաղ կերպով պիտի անցնի: Թիրքերը, սակայն, ճամբայ տալու համար 10000 ռուպլի կը պահանջեն եւ միաժամանակ կը սկսին համազարկը... Սէլ ժամ հազիւ անցած էր, երբ անորոջ զիւղը գրաւուեցաւ եւ երկու թնդանօթ ու երկու հարիւր ըսնարեատ (թնդանօթի ոռւմբ) գրաւուեցաւ մեր կողմէ: Մեր արթիւերիայի կրակով պայթեցաւ զիւղին մէջ գտնուած ահազին ռազմամթերքի պահեստ մը:

Բնակչությունը փախած էր, մաս մը զինուածներ Արագը մտնելով փորձեցին անցնիլ պարսկական մասը: Ոմանք յաջողեցան, իսկ շատեր ալ բռուեցան ջուրէն: ... Զօրամասը գիշերը մնաց Եայժի գիւղին բացը, արտերու մէջ»: *Նշվ. աշխ. էջ 57-58:*

²⁶¹ Այս դէպքի կապակցութեամբ Միհրան Խաչատրյանը գրում է, որ Յայքիի թուրք տնտեսները գեներալ Ռոմով ստիպում էին երկու ռուս թնդանութեամբ զինուած կրակ բացել հայերի վրա: Նրանք մահական վտանգի առաջ այնպէս էին նշան բռնում ու կրակում, որ արկերը շատ հեռու էին ընկնում և չէին վնասում Անդրանիկի զօրքին: *Կ. Ալեքսանյան, Միհրան Խաչատրյանի հուշերը ..., էջ 532:*

²⁶² Խ. Պօսնափարբեան:

²⁶³ Ձորամասում խուրբայի առաջին դեպքերի մասին Եղիշե Բաջունիին գրում է. «Յունիս 26: Վատ երեւոյթներ սկսած են արդէն. քուերան, կամ աւելի ծիշղը՝ խուրբիման խաւեր կը գործէ: 2-3 զինուորներ յանկարծակի կերպով ինկան գետին: Սովաժութեան, տաքի, յոգնածութեան եւ պղտոր ջուրերու արդիւնք է ուղղակի, մտնանաղ որ զինուորը մինչեւ հիմա չամիչ-նուշ կերած է եւ խմած է միայն պղտոր ջուր... Զոգնած, ուժասպատ, քայքայուած զինուորը սկսաւ ուտել խակ պտուղ: Հաց չկայ: Եւ ահա քուերան սկսաւ թափ ստանալ: Բժշկական, առողջապահական միջոցները անբաւարար, անզօր են, կան միայն մեկ բժիշկ եւ երկու-երեք ֆելտշերներ՝ առանց դեղի»: *Նշվ. աշխ. էջ 58-59:*

²⁶⁴ Եղիշե Բաջունիին գրում է. «Յունիս 7: Այսօր Նախիջեւանէն Յոնա կու գայ տեղւոյն Ազգային Խորհուրդի լիազօր Աշոտ Մելիք-Մուսեանը, որ բերած է անթել հեռագրով երեւանէն՝ Զօրավար Սմբատէն ստացած հեռագիր մը, որ կը հարցնէ Անդրանիկի ուր գտնուելուն մասին...»: *Նշվ. աշխ., էջ 61:*

²⁶⁵ Եղիշե Բաջունիին գրում է. «Յունիս 9: ... Դեպի Նախիջեւան մեկնիլը պէտք է արագացնել որովհետեւ այնտեղ ղեկավարներու զինուորակապ եւ վարչական անհամաձայնութեան հետեւանքով ցրուած է հայկական պարալիոնը, որը անցեալ գարնան ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին հրաշալիքներ գործած էր: Այնպիսի պարագայի մը, երբ թրքական վտանգը անմիջական էր, եւ Նախիջեւանի հայութիւնը որոշած էր դիմադրել, ամենամեծ կարծատեսութիւնն էր այդ քայլը ղեկավարներու կողմէ, մինչդեռ միւս կողմէ կը հրաւիրէին Անդրանիկը՝ Նախիջեւանի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը վերցնելու»: *Նշվ. աշխ. էջ 62:*

²⁶⁶ «Յունիս 19: ... Նախիջեւանէն լուր եկաւ, թե՛ «Անմիջապէս հասիր, ապա թէ ոչ՝ կորած ենք»: Թիւրքերը բնդամբներով կը ոմբակոծեն հայկական դիրքերը եւ քաղաք մտնելու վրա են: Այս պատճառով, տեղական փոքրաթիւ ուժեր միայն թողելով Ներամի դիմաց, Զօրամասը եւ արթիւերիան ուղղութեան դէպի Նախիջեւան: Զօրամասը, Եարոճմայէն անցնելով, դիրք բռնեց քաղաքին եւ գիւղին մէջտեղ գտնուող առուի փոսի եւ պարտէզներուն մէջ: Թշնամին կգործածէր 12 բնդամբ եւ բազմաթիւ միջրայտօզներ: Աջ կողմէն Ա. պարալիոնը եկած էր արդէն քաղաքին դիմաց, բայց չկրնալով դիմանալ բշնամիի կրակին քաշուած էր ետ: Բուն Զօրամասին հետ գացող երկու հարիւրեակ ծխարդներ ալ հետեւած էին անոր: Իսկ 9. պարալիոնի ունեցած անխոհեմ շարժում մը պատճառ եղաւ բշնամիի քաջալերութեան եւ աւելի յանդուգն դառնալուն: Զօրամասը մինչեւ գիշերուան ժամը 10ը մնաց՝ ոմբակոծելով թրքական արթիւերիան եւ թրքական թաղը: Թիւրքերը սխալմամբ փոխանակ հայկականի, թրքական թաղերը կը ոմբակոծէին: Մենք հոս ունէինք երեք լեռնային և մեկ դաշտային բնդամբ: Քաղաքը արդէն գրաւուած էր բշնամիէն՝ նախքան Զօրամասին քաղաք կարենալ մտնելը, եւ ահա գաղթականութեան ծայրը սկսաւ փրթիլ դէպի Կզնուտ, Աւարակունիս: Զօրամասը սկսաւ ետ քաշուիլ, եւ կէս գիշեր էր, [երբ] հասաւ Կզնուտ: Թշնամին հետզհետէ կը սաստկացնէր իր հետսպնդումը:

Քաղաքին մէջ հերոսական դիմադրութիւն կատարուած էր, բայց բշնամին թիով եւ տնդանիկայով գերագանց էր»: *Եղիշե Բաջունի, նշվ. աշխ. էջ 67-68:*

²⁶⁷ Պիտը, Պուստ, Բուստ, Բիստ, Փիստ-գյուղ Նախիջեւանի Ի-7 Օրդուբադի շրջանում, Վասպուրական աշխարհի Գողթն գավառում: ՀՏԲ, հ. IV, էջ 340, 371: Եղիշե Բաջունիին գրում է. «Դեւիմի ծորը անցնելով՝ կը մտնենք ուրիշ ծոր մը, որու մէջ կայ 70-100 տունէ բաղկացած հայկական Բիստ գիւղը: Զօրամասը կը մնայ այդտեղ»: *Նշվ. աշխ., էջ 63:*

²⁶⁸ Ղափան, Մաղան, Մատան, Կապան-քաղաք ՀԱՍՀ հվ-արլ, Ղափանի վարչական շրջանի կենտրոնը և երկաթուղային կայարան: Երևանից հեռու է 320 կմ: Գտնվում է Ողջի գետի ափին, Խուստուփ լեռան հս ստորոտին, 705 մ բարձրության վրա: Հր և և շրջափակված է Մեղրու և Բարգուշատի լեռնաշղթաներով: Ռելիեֆը կտրատված է Քաղաքի շրջակայքում կան բանջարանոցներ, պարտեզներ, թթաստաններ, ընկուղեքներ, մշուտներ: 1831թ. ուներ 196, 1897թ.՝ 2272, 1926թ.՝ 2658 բնակիչ, 1991թ.՝ Կապան: ՀՏԲ, հ. III, էջ 548-551:

²⁶⁹ Ըստ Եղիշե Բաջունու հայտնած տվյալների՝ Ղափան գնացող երեք ճանապարհներից Անդրանիկն ընտրում է ամենադժվարանցանելին, որ անցնում է Նազրվան հայկական գյուղով և Ողջիի ծորով հասնում Ղափան:

²⁷⁰ Քաջարան, Գեջան, Բչարան-քաղաք ՀՀ Սյունիքի մարզում, նախկին Կապանի շրջանում, Կապան քաղաքից 32 կմ հր-արմ, Ողջի գետի ափին: Գտնվում է 2000 մ բարձրության վրա, շրջապատված է Ջանգեզուրի և Մեղրու լեռնաշղթաների ճյուղավորություններով, արմ՝ Քաջարան (3403), Կապուտջուղ (3904) լեռնագագաթների հարևանությամբ: Քաղաքում Ողջիին է խառնվում նրա Ծակբար վտակը: 1831թ. ուներ 50, 1897թ.՝ 394, 1926թ.՝ 431 հայ բնակիչ: ՀՏԲ, հ. V, էջ 301-302: Եղիշե Բաջունիին գրում է. «Չորով կ'անցնինք դէպի Քաջարան հայկական գիւղը: Վերին Ղափանի 40ի մօտ գիւղերէն միայն 4ը հայ են, մնացածները թրքական են: Քաջարանի մէջ թրքական գիւղերու ներկայացուցիչները կուգան, կը ներկայանան Զօրավարին եւ կը յայտնեն իրենց անկեղծ բարեկամութիւնը հայերու: Շրջանին թուրք թրքական գիւղերը բարեկամական վերաբերմունք ցոյց տուին թէ՛ Զօրամասին եւ թէ՛ եկող գաղթականութեան»: *Նշվ. աշխ., էջ 72:*

²⁷¹ Տաթև, Ստատև, Տատիվ-գյուղ ՀՀ Սյունիքի մարզում, նախկին ՀԽՍՀ Գորիսի շրջանում, նրա հր-արմ կողմում, Գորիս քաղաքից 10-12 կմ հր-արմ, Որոտան գետի աջ կողմում, բարձրադիր սարահարթի վրա: Ունի գեղեցիկ դիրք, լեռնային կլիմա, քարաշեն մեկ-երկու հարկանի հարմարավետ առանձնատներ: Խմելու ջուրը բերված է 12 կմ ձգվող ջրատարով: Նախկինում մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառի մէջ: 1831թ. ուներ 313, 1873թ.՝ 1326, 1897թ.՝ 1971, 1926թ.՝ 1958 հայ բնակիչ: Զբաղվում էին անասնապահությամբ, հացահատիկի, կերային կուլտուրաների, կարտոֆիլի, ծխախոտի մշակությամբ, բանջարաբուծությամբ ու պտղաբուծությամբ: Հիմնադրվել է IV դ.: Բնակիչները ըմբոստ և ինքնասեր մարդիկ էին: XIX դ. 80-ական թթ. պայքարել են ցարական չինովնիկների կամայականությունների դեմ: XVI-XIX դ. սկզբները պարսկական տիրապետության ժամանակ մահալի կենտրոնն էր: Նշանավոր է Տաթևի վանքով: ՀՏԲ, հ. V, էջ 10: Տաթև գորամասը հասնում է օգոստոսի 2-ին, իսկ ճամփա ելնում օգոստոսի 3-ին՝ կեսօրից առաջ: *Տես Եղիշե Բաջունի, նշվ. աշխ., էջ 75-76:*

²⁷² Գորիս, Գեյրուսի, Գեբուսի, Գորիս Հին, Ջանկիզուր-քաղաք ՀՀ հվ-արլ-ում, Որոտանի ձախակողմյան վտակ Գորիս գետի ափին, մոտ 1400 մ բարձրության վրա: Քաղաքի տարածքը ունի բավականին մեծ թեքություն և խիստ կտրտված մակերևույթ: Քաղաքի արլ մասում Գորիս գետի ձախ ափին է գտնվում Հին Գորիսը: XIX դ. 70-ական թթ. ցարական վարչական բաժանմամբ Գորիսը դարձավ

Ձանգեզուրի գավառի կենտրոնը: 1876թ.Յին Գորիսի մոտ Ստարացկի գավառապետի նախաձեռնությամբ, Մանուչար-բեկ-Մելիք-Յուսեփյանի խորհրդով և գերմանացի ճարտարապետի կազմած նախագծով հիմնադրվեց Գորիս քաղաքը, որը կառուցվել էր շախմատաձև հատակագծով, տները 1-1,5 հարկանի էին, բակերում ունեին պարտեզներ և բանջարանոցներ: Տնտեսական կյանքի վերելքին նպաստեցին Ղափանի և Միսիանի կողմերից ղեպի Շուշի և Եվլիա տանող ճանապարհները: Քաղաքը մեծ հարված ստացավ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: XIX դ. 70-ական թթ.ուներ 1000 բնակիչ, 1897թ.՝ 2400 հայ բնակիչ: 1910թ. այստեղ հրատարակվել են «Գավառ», 1921թ. «խորհրդային Ձանգեզուր», 1922-23 թթ. «Երիտասարդ ռամչապար» լրագրերը: ՀՏԲ, հ. I, էջ 952-953: Ըստ Եղիշե Քաջունու հայտնած տվյալների՝ հարվածային զորամասը Գորիսում մնացել է օգոստոսի 4-27-ը: **Նշվ. աշխ., էջ 76, 80:**

²⁷³ Բնագրում մամայի ծեծը:
²⁷⁴ Բնագրում մեծատառով՝ Գաղլա:
²⁷⁵ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Օգոստոս 15: Գորիսն ղեպի Շուշի ճանապարհը փակ է. թիւրքերը բռնած են: Միայն սուրհանդակներով է որ յարաբերութիւնը կը պահուի...»: **Նշվ. աշխ. էջ 79:**

²⁷⁶ Անդրանիկը թուրքերի կողմից սեպտեմբերի 25-ին Շուշիի գրավման մասին իմացել է հոկտեմբերի 11-ին Շուշիից եկած պատվիրակների կողմից, որոնք ֆայտոնով, սպիտակ որոշակ պարզած, անցել էին թուրքերի միջով և հասել Գորիս: **Եղիշե Քաջունի, նշվ. աշխ., էջ 102.**

²⁷⁷ Միսիան, Գարաբիլիսե, Ղարաբիլիսա Առաջին, Ղարաբիլիսա Յին, Ղարաբիլիսա Լոր-շրջանային ենթակայության քաղաք ՀՀ-ում, Միսիանի վարչական շրջանի (Սյունիքի ենթամարզ) կենտրոնը: Երևանից 217 կմ հեռավորության վրա, Որոտան գետի աջ ու ձախ ափերին: Երևան-Գորիս ավտոմայրուղուց աջ: Հս իշխանասարն է, հվ՝ Բարգուշատի լեռնաշղթան և նրա Սարվանդ գագաթը: Ունի 16000 հա տարածք: Արլ և Արմ տարածված են կանաչ մարգագետիններ և արգավանդ հողատարածություններ: Կլիման ցուրտ է: 1831թ. ուներ 116, 1897՝ 1266, 1926՝ 1186 հայ բնակիչ: Համեմատաբար մարդաշատ է դառնում Արլ. Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո (1828 թ.): Խոյից և Սայմաստից գաղթած հայերը հաստատվեցին Միսիանում: Տնտեսությունը զգալիորեն քայքայվեց Առաջին համաշխարհային տարիներին: 1988-99 թթ. Աղբբջանից մագապուրծ հայ 177 ընտանիք (555 անձ) հաստատվում է Միսիանում: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 616-617.**

²⁷⁸ Նման ընդհարում տեղի էր ունեցել նաև սեպտեմբերի 17-ին. «Երեկոյեան դարձեալ լուր կըստացուի՝ աննպաստ. Ջարուղի վրայ արդէն լուրք կոյի է, ծորէն անդին գտնուող հայկական մեծ գիւղը՝ Ղարաղշաղը, կ'այրի», **Եղիշե Քաջունի, նշվ. աշխ., էջ 93:**

²⁷⁹ Խնձորեք-գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ձանգեզուրի գավառում, այժմ Խնձորեսկ՝ Գորիսի շրջանում, Գորիս քաղաքից 8 կմ արլ. Գորիս-Ստեփանակերտ խճուղուց աջ, խոր ծորի գառնափակ լանջերին և սարահարթի վրա: Յին Խնձորեսկը, որը Մեծ Հայքի Սյունիքի Հարանդ գավառի շեն գյուղերից էր, գտնվում է արմ-արլ 3 կմ ձգվող լեռնաձուլի աջ և ձախ լանջերին, որոնք կտրտված են խոր ծորա-հովիտներով: Անուգաքանվում է որպես «խնձո՞ր ես»: Նախապես եղել է Խոր-ծորեսկ: Տները քարանձավային էին: Այժմ անբնակ է: Երբեմնի նոր քաղաքացի դարձել է գյուղի բնակելի միակ մասը: 1831թ.՝ 1342, 1939թ.՝ 2980 բնակիչ: Տաթևի վանքին տալիս էր 10 միավոր հարկ: 1728-30 թթ. գյուղի բերրը եղել է Միսիաբ սպարապետի զորակայանը, որտեղ էլ նա դավադրաբար սպանվել է և թաղվել հին Խնձորեսկի «Մնասպատ» եկեղեցու բակում: 1735թ. Արբահան Կրետացու նկարա-

պոբյան համաձայն՝ բնակիչները 20-30 մ բարձրության վրա գտնվող այս քաղաքները՝ «քրատակներ», քարծրացել են պարաններով: Յին Խնձորեսկի տները դասավորված էին դարավանդաձև՝ խորխորատների գառնափակ լանջով դեպի վեր. մեկ տան կտուրը ծառայում էր որպես բակ մյուս տան համար և հեռվից նման էր քաղաքապետի շենքի: Արլ Հայաստանի ամենամեծ գյուղն էր: XIX դ. վերջին ուներ 4200 բնակիչ, XX դ. սկզբին՝ 8300 բնակիչ: 1913թ. ուներ 27 խանութ, 7 դպրոց՝ երկուսը ծխակաթ, մյուսները՝ մասնավոր-տնային: Երջանում առաջին կոմունիստական կազմակերպությունը ստեղծվել է այստեղ 1919թ.: **ՀՏԲ, հ. II, էջ 748-749:**

²⁸⁰ Եղիշե քաջունին գրում է. «Յոկտեմբերի 21: Քիչ [մը] հանգստանալ վերջ, խումբը կը շարժի դէպի Խնձորեսկ հայկական մեծ գիւղը... Ծառաշատ ծոր մը անցնել վերջ, կը սկսինք քարծրանալ: Քիչ յետոյ այդ շրջանի ամենաբարձր դիրքին վրայ մեք, ուր հայոց դիրքերն են, խրամատները՝ փորուած, պահակները՝ կազմ ու պատրաստ: Քիչ անդին, ծորին մէջ, տարածուած է Խնձորեսկ հայկական գիւղը՝ 1000 տունէ աւելի: Տուներում մէկ մասը կանոնաւոր է, իսկ մեծ մասը քարանձաւներ [են] ձաջորդ օրը կը վերադառնանք Գորիս»: **Նշվ. աշխ., էջ 114:**

²⁸¹ Խաշմարած:
²⁸² Աղուղի և Վաղուղի գյուղերում տեղի են ունեցել մի քանի ընդհարումներ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Օգոստոս 27: Կեսօր վերջ ամէն ինչ պատրաստ է մեկնելու համար, յոյս կա որ երեկոյեան, մութը չկոխած, կը հասնինք Միսիանի հայկական գիւղերէն մէկը: Զօրամասի հետ միասին կը շարժի նաեւ Գորիսի շրջանը գտնուող գաղթականութիւնը... Ձանգեզուրէն դէպի Միսիան տանող շուտ ճանապարհի վրայ գիւղ չկա, բայց շուտ ճանապարհէն ոչ շատ հեռու, Որոտան գետին եզերքը, փոս դիրքերու մէջ, կան թրքական Աղուտի, Վաղուտի և Ուռուտ գիւղերը: Այս գիւղերուն մէջ թիւրքերը աւագակաբարոյ են եւ առանցի շրջանին մէջ իրենց ըրած ավագա-կութիւններով: Ռուսական յեղափոխութենէն ի վեր աւելի յանդուգն դարձած են եւ փախած են շուտ ճամբան Միսիանի եւ Գորիսի միջեւ, տասնեակներով հայ ճամբորդ-ներ կողոպտած, դէպի տուն վերադարձող զինուորներու գէները գրաւած եւ սպանած են, այնպէս որ ոչ մէկ հայ, ոչ մէկ նոյնիսկ զինուած խումբ կը համարձակէր շուտով անցնիլ Միսիանէն Գորիս կամ Գորիսէ Միսիան երթալու համար: Ըստ ստիպողական պարագաներու մեք ստիպուած էին Ղարապատի լեռնային, փտանգաւոր ճամբով անցնիլ: Տաթև-Շնիւր եւ Գորիս, այսինքն՝ Որոտան գետի միւս ափով: Զօրամասը իհարկէ չէր կրնար այդ փախստական ճամբով երթալ, որովհետեւ ամենար է այդ ճամբով թրանսփորք փոխադրել: Զօրամասը հագիւ եայլայէն մտած էր այդ թիւրքական գիւղերուն շրջանը, երբ դիրք մտած թիւրքերը սկսան կրակ բանալ գինուորներուն վրայ: Լաւագոյն դիրքերը գրաւած էին արդէն: Կօհիւը կրկան էր: Ստիպուած՝ գիշերը պիտի մնայինք եայլան, բացօթեալ, ցուրտին: Կօհիւը հետզհետէ տաքցաւ: Բայց թիւրքերը ի վերջոյ տեղի տուին եւ նախ ապաստանեցան իրենց գիւղերու մէջ եւ ապա՝ լեռները: Բայց Զօրամասը մնաց բաց դաշտի մէջ, գիւղերը չմտաւ»: **Նշվ. աշխ., էջ 80-81:**

²⁸³ «Սեպտեմբերի 26-27: Դրութիւնը Գորիսի շրջանից մեք հետզհետէ սպառնալից կը դառնայ: Դրութիւնը բարդ է մայր Գորիսի եւ Միսիանի միջեւ գտնուող թրքական Աղուտի-Վաղուտի գիւղերը դարձեալ Միսիան-Գորիս ճանապարհը փակած են, ճանապարհը նորէն Ղարապատի լեռնային ճամբով է... Այս ամէնը ցոյց կուտան, թէ Գորիսը փտանգի մէջ է: Պետք է օգնութեան հասնիլ եւ ամէն ինչ նախատեսելով՝ պետք է ամնվաս դարձնել Աղուտի-Վաղուտին, ապահովել շուտէն եւ Միսիանը... Նախքան դէպի Գորիս մեկնիլը Զօրավար Անդրանիկ կոչ կ'ընէ Միսիանի ժողովարդին՝ յայտարարելով, որ կ'երթայ Գորիսի օգնութեան, որ իր երթալը ժամանակաւոր է եւ կոչ կ'ընէ կատարել բոլոր հրամանները, ամէն գնով պաշտպանել Միսիանը:

Սեպտեմբեր 28: ...Զորքը կը շարժի: Ղարաքիլիստն ծորի մէջ է, շոտն ու դաշտը բարձր են: Չիաւորն ու հետեւակը կը բարձրանան ու կը հասնին շոտն: Աղուտի-Վաղուտիի քիւղքերը դարձեալ դիմադրութիւն ցույց կուտան: Ուրեմն կօխը կը կեորոնանայ այդ երկու գիւղերուն վրայ: ...Թնդանութի մի քանի հարուստ վերջ քիւղքերը թողուցին իրենց գիւղերը եւ քաշուեցան ծորն ի վար՝ Ուտուտի վանքը: Սեպտեմբերի 29: ...Իրիկուան դէմ կիսամինքն Գորիս: Եղիշե Քաջունի, Աշվ. աշխ. էջ 95-98:

²⁸⁴ Բռնակոթ, Բռնակուտ-գյուղ ՅՍՍՀ Սիսիանի շրջանում, Սիսիանի շրջանից 6 կմ հվ-արմ, Որոտան գետի աջ կողմում, գեղադիր սարահարթի վրա, հնում մտել է Ծղուկ գավառի մեջ: Ոչ բարձր լեռնաճյուղով բաժանվում է երկու թաղամասերի: Ընդուն տարածվում են արգավանդ ու մշակվող դաշտեր: Շրջանի ամենամեծ գյուղն է: 1831թ. ուներ 263, 1873թ.՝ 1213, 1922թ.՝ 2200 հայ բնակիչ, որոնց մեծ մասը տեղաբնակներ էին, մյուսի նախնիները եկել էին Ղարաբաղի շրջաններից: Գյուղի անունը առաջացել է բուռն՝ բուռնեցիներ և կոթ՝ կոթեցիներ անունների միացումից: Հարկատու է եղել Տաթևի վանքին (12 միավոր): Ունեցել է երեք եկեղեցի, ունեցել է դպրոց, որը հիմնադրվել է XIX դ. կեսին: ՀՏԲ, հ. I, էջ 738-739: Ըստ Եղիշե Քաջունու՝ հարվածային զորամասը Բռնակոթից մեկնում է սեպտեմբերի 18-ին և ուղղվում Սիսիանի կենտրոնը՝ Ղարաքիլիստ (այժմ Սիսիան):

²⁸⁵ Եղիշե Քաջունին գրում է. «Դեկտեմբեր 1: Ղեպի Շուշի արգելքները վերացած էին: Պէտք էր միայն հրամանը տալ... Յառա՛ջ: Բայց լուր բերին, թէ Հարարով Կոռնիժոր է եկած սուրհանդակ լնը, որը բերել է հեռագիր Չօրավար Անդրանիկին՝ Պաքուի անգլիացի հրամանատարուն եւ ուրիշ հեռագիր մը Ատրպեյեանի նախարարապետ Խսան-խուսեյնյիկին: Առաջինով անգլիացի զօրավարը կը հեռագրէ Անդրանիկին եւ Շուշիի հայկական ուժերու հրամանատարին, որ յառաջխաղացուցինը դադարեցնեն, որ վաղը արդէն ճամբայ կը հանէ երկու օֆիսերներ՝ գալու Անդրանիկի մօտ: Իսկ երկրորդը կը հեռագրէ Շուշիի ընդհանուր նահանգապետին, քաղաքապետիսին, Ազգային խորհուրդին ու հայկական զինուորական հրամանատարին՝ անգլիացի Չօրավարին հեռագիրը անյապակղ հասցնել Անդրանիկին... Ցանկացած լուրը եկաւ: Շուտով ղեպի Աւտալլար կու գայ սպիտակ դրօշակով օթօձօպիլ մը: Կասկածները հեռացան: Ուրեմն, հեռագիրները իրական էին: Լուր տրուեցաւ կամուրջը պահող զինուորներուն՝ թույլ տալ օթօձօպիլին անցնիլ և ընկերակցիլ անոր: Եկողները կ'ներկայանան Չօրավարին: Անգլիացի Captain Y.F. Square, Gloster Regiment-էն եւ Ֆրանսիացի Capitaine Gasfield, 6-eme Regiment des Hussards... Դետերնին բերած են նամակ, թէ անթուակիր, առանց թիւի, ուղղուած Անդրանիկին և ստորագրուած Պաքուի Ղաշնակից ուժերու ընդհանուր հրամանատար Չօրաւար Թոմսընն... Դեկտեմբեր 21: Անբողջ Գորիսը ուրախութեան եւ պատրաստութեան մէջ է: Անգլիացի Ղաշնակից ներկայացուցիչ պիտի գայ... Եկողներն են. Մայր Կիպոն՝ անգլիացի զինուորական... Կապիտան Սիրայտ՝ անգլիացի, Ապտուլֆաթթաի թէկ Հասանբէկով-թուրք ներկայացուցիչ մը Պաքուի կողմէ: Գուրգէն Չիլինկարյան Պաքուի Հայոց Ազգային խորհրդին կողմէ: Դեկտեմբեր 22: Մայր Կիպոնը կը յայտնի միսիայի գլխավոր նպատակը: 1. Շուշի-Գորիս-Ղափան ճամբաները բանալ... 2. Գտնել եւ գծել ազդեցութեան շրջանակ Անդրանիկի եւ Ատրպեյեանի միջեւ... Զարուղէ սաղին Չանգեզուր, Ղափան ու Սիսիան շրջանին համար՝ Անդրանիկը: Ուրեմն, Անդրանիկին պարտականութիւնը պիտի լինի այդ շրջանին մէջ. ա) պահել կարգը բ) երաշխաւորել իր շրջանին մէջ գաղթականութեան համար ուտեստեղէնի փոխադրութեան ապահովութիւնը»: Աշվ.աշխ., էջ 128-136:

²⁸⁶ Հավանաբար Ղալաճուղ:
²⁸⁷ Որոտան, Բարգուշատ, Ծղուկ գետ-գետ Արաքսի ավազանում, նրա ծախա-կողմյան վտակը: Սկիզբ է առնում Սյունիքի բարձրավանդակի հվ-արմ մասից.

Ցանգեզուրի լեռների արլ լանջերից, հոսում ԳՅ Սիսիանի և Գորիսի շրջաններով, ծայր ստորին հոսանքում միանում է Հազարի գետին և դրա հետ միասին բախվում Արաքսը: Միջին հոսանքի շրջանում ծորի խորությունը 700 մ է: Գետի երկարությունը՝ 175 կմ, ավազանը՝ 2020 քառ կմ, տարեկան միջին ծախսը՝ 21,5 խոր մ/վ: Տարեկան հոսքի ծավալը՝ 0,67 խոր կմ: ՀՏԲ, հ. IV, էջ 185:

²⁸⁸ Սակայն առաջնորդվելով Եղիշե Քաջունու բողած տեղեկություններով՝ խոսքը կարող է գնալ Բազարչայ գյուղի մասին, մանավանդ որ վերապրածը գյուղը տեղադրում է Որոտանի ակունքներում /1/, կամ Ղալաճուղ հայկական գյուղի մասին: Տե՛ս Եղիշե Քաջունի, Աշվ. աշխ., էջ 160: Բազարչայը գերազանցապես բնակեցված է եղել մուսուլմաններով, հետևաբար ավելի հավանական է, որ խոսքը Ղալաճուղ հայկական գյուղի մասին է: Ղալաճուղ, Ղալաթուղ, Կալաջըղ, Կալաջիխ, Կալաջիխ, Կալաջիկ, Կալաջուխ, Ղալաջըղ, Ղալաջիխ, Գալաջուգ, Ղարաքիլիսա երկրորդ-գյուղ ելիզավետպոլի նահանգի Չանգեզուրի գավառում, այժմյան Սիսիանի շրջանի հս-արմ մասում, Սառնակունք գյուղի մոտակայքում: 1897թ. ուներ 407, 1926թ.՝ 131 բնակիչ, հետագայում ապաբնակեցվել է կապված գյուղերի խոշորացման հետ: ՀՏԲ, հ. III, էջ 506:

²⁸⁹ «Ապրիլ 8: ...Չիաւորներու, հետեւակներու, Չօրամասին եւ տեղական բրանս-փորթին սեւ զիշը կարգով կը շարժի Ղարալակեագի դարուփոս ճամբաներով», Եղիշե Քաջունի, Աշվ. աշխ., էջ 167:

²⁹⁰ Ղալալու-նոսիկանական շրջան Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, որը համապատասխանում է ՅՍՍՀ Արարատի շրջանին: XX դ. սկզբին ուներ ութ գյուղ, 759 տուն՝ 7000 բնակչով, մեծ մասը՝ հայեր: ՀՏԲ, հ. II, էջ 41: Արարատ վարչական շրջանը 1930թ.սեպտեմբերի 9-ին անվանվել է Վեդի: Վեդի գավառակը կազմվել է ավելի վաղ՝ 1920թ. Երևանի նահանգի Երևանի գավառի Վեդիբասարի նոսիկանական շրջանների տարածքում և գոյություն է ունեցել մինչև 1.10.1929թ.: 1930թ. սեպտեմբերի 9-ին անվանվել է Վեդի: ՀՏԲ, հ. II, էջ 41:

²⁹¹ «Ապրիլ 11:Հնդկի զինուորներու մասին լսեր էինք, բայց դեռ չէինք տեսած. առաջին անգամ այստեղ կը տեսնենք հնդկի զինուորները, որոնք պարտակա-նութիւնին կատարած՝ գրադուած են արեւի դէմ տարածուած հանգիստով կամ կերակուրով: Բարակ, երկար, սեւ, փայտի պէս սրունքներ ու բազուկներ ունին, ճարպիկ շարժումներով, մկուն իրանով եւ փաթուած գլուխներով: Գրեթէ բոլորովին մերկ են, ունին միայն մէջքերնին կապած ճերմակ զոգնոց մը: Հասանա-բար իրենք ալ մեր վրայ կը գարմանան, փոշոտած, զանազան տարազներով: Յարաբերութիւննին հայ զինուորներու հետ սերտ է», Եղիշե Քաջունի, Աշվ. աշխ., էջ 169:

²⁹² «Ինչ որ պիտի յանձնուէր երկաթուղիին՝ տեղաւորուեցաւ վակոններու մէջ: Ղարալակեագէ վերցուած թրանսփորթի ծիերն ու ջորիները վերադարձան. իսկ Չօրամասը շարժեցաւ Ղաւալու՝ այնտեղ զիշերելու համար: Ղաւալուն շրջանի հայ-կական ամենամեծ գիւղն է եւ այսօր վերջին կայանը Հայկական Հանրա-պետութեան... Ապրիլ 12: Հետեւակները այլեւս պիտի չբաւեն: Պէտք է վակոն գար, զանոնք փոխադրելու համար... Կայարան չկայ: Թիւրքերը այրած ու քանդած են: Անոր պաշտօնը կը կատարէ գիծին վրայ գտնուած վակոն մը: Վերջապէս, կա-ռայարը կ'երեւայ... Ողջագուրումները վերջ, հետեւակները կը մտնին վակոնները, իսկ ծիաւորները, առաջնորդութեամբ Չօրավարին սրարչաւ կ'ընթանան Երեւա-նեան ղաշտի միջով, շոտով», Եղիշե Քաջունի, Աշվ.աշխ., էջ 170:

²⁹³ Ելմիածին, Ավան Վարդգեսի, Արտեմեղ, Նոր Քաղաք, Վարդգեսավան, Ուլքի-լիսա-քաղաք Արարատյան դաշտում, Երևանից 18 կմ արմ: Մոտակայքով հոսում է Քասաղ գետը: Ընդհանուր տարածքը 15 քառ. կմ է: 1831թ.ուներ 2175, 1873թ.՝

2787, 1914թ.՝ 5755, 1919թ.՝ 16886, 1926թ.՝ 8400 բնակիչ: Քաղաքի գլխավոր հատակագիծը հաստատվել է 1939թ.: Հրատարակվել են թերթեր և ամսագրեր. 1868-1918թթ.՝ «Արարատ», 1913թ.՝ «Շողակաթ», 1919թ.՝ «Արարատյան աշխատավոր», 1920թ.՝ «Էջմիածին», 1921թ.՝ «Կարմիր թերթիկ», 1921-22թթ.՝ «Կարմիր գյուղացի», «Բանբեր», «Կարմիր աջլոր», 1921թ.՝ «Ղեպի խորհուրդները», 1922թ.՝ «Կարմիր երիտասարդ»: Մայր աթոռին կից 1874թ. գործում է հոգևոր ճեմարանը: 1921թ. այստեղ բացվել է կուլտուր-պատմական ինստիտուտը, որը 1939թ. փոխադրվել է երևան: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 350-351:**

²⁹⁴ «Ապրիլ 27: Այսօր կառախումբը պիտի գալ թիֆլիս-Պաթում փոխադրելու շօրավարը եւ երթալիք զինուորները: Բոլոր գէնքերը կը յանձնուին Վեհափառ Կաթողիկոսին ու երեկոյեան ղեմ բոլորը միասին կը մեկնին կայարան», *Եղիշե Քաջունի, նշվ. աշխ., էջ 176:*

²⁹⁵ Հիմնադրվել է 301թ., վանքի սկզբնական ձևը չի պահպանվել: Ավերվել է վերանորոգվել է տարրեր ժամանակներում: 1441թ. Սսից կաթողիկոսանիստը տեղափոխվել է Էջմիածին: XVII դ. սկզբներին՝ Շահ-Աբասի ավերիչ արշավանքների ընթացքում, վանքի որոշ բաղադրամասեր քանդվում տարվում են Նոր Ջուղա: Վանքի և նրա շրջապատի հիմնական ճարտարապետական վերանորոգումը, բարեկարգումը, վերակառուցումը սկսվել է 1955թ. Վազգեն Ա-ի օրոք: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 350:**

²⁹⁶ Եկեղեցու կենտրոնական զմբեթը ավելացվել է XVII դ.: Մովսես Գ Տայեցի կաթողիկոսը (1629-1632թթ.) վերանորոգում է և կառուցում արտաքին պարիսպները, հյուրանոցի շենքը, խուցերն ու սեղանատունը: 1763թ. Սիմեոն Ա երևանցի կաթողիկոսի ժամանակ վանքի տարածքը պարսպապատվել է և անջատվել քաղաքից: Վանքի պարիսպներն ունեին բերդի պարիսպների ձև, որոնց հիմքերը շարված էին քարով, արտաքին մասերը՝ աղյուսով: Պարիսպների մեջ կային բարձր աշտարակներ՝ թվով 16 և դարպասներ՝ Գյուղի, Ղազարապատի, Ստի, Կալի, Բաղ-նիքի դռներ: 1771թ. հիմնադրվում է տպարան, 1776թ.՝ թուրք պատրաստելու արհեստանոց: Ուշագրավ է տիբեթերեն արձանագրություն ունեցող զանգը: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 350:**

²⁹⁷ Քաղաքին մի առանձնակի տեսք են տալիս վանքից ոչ հեռու գտնվող փոքրիկ լճակն ու անտառակը, որը կառուցել է Ներսես Ա Աշտարակեցի կաթողիկոսը (1843-57 թթ.): Նրա օրոք են կառուցվել նաև շաքարի և մետաքսի փոքրիկ գործարանները: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 351:**

²⁹⁸ Ըստ «Հայկական հարց» հանրագիտարանի՝ Անդրանիկը իր ջոկատը Էջմիածին է բերել 1919թ. ապրիլին և լուծարելով հեռացել արտասահման: *Армянский вопрос, с. 28. «Ապրիլ 13: Հետեւակները նոր հասեր են Էջմիածնայ կայարանը՝ երկաթուղիով: ...խումբը կ'առաջնորդուի Էջմիածնայ վանքը եւ կը տեղադրուի վանքի «թավա»ն, իսկ շօրավարը՝ վանքին հիւրանոցը: շօրավարը իր Էջմիածին հասնիլը կը տեղեկացնէ թիֆլիս...եւ ապա կը ներկայանայ Ե.Ս.Օ. Վեհափառին», Եղիշե Քաջունի, նշվ. աշխ., էջ 173:*

²⁹⁹ Շուշի, Կալա, Ղալա, Շոշի, Շոշի բերդ, Քարագլխի սղնախ-քաղաք ԼՂԴ-ում, Շուշիի վարչական շրջանում, նրա կենտրոնը: Գտնվում է Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհի աջ կողմում, 1238-1533 մ բարձր լեռան գագաթին, Ստեփանակերտից 8 կմ հվ.: 1885թ. ուներ 27783 բնակիչ, 15188-ը՝ հայեր, 1895թ.՝ 33252 մարդ, 20584-ը՝ հայեր: Նախիջևանի շրջանից Ազուխ և Ղազանչի գյուղերից հայերը վերաբնակվել են այստեղ: Շուշիի առաջին հատակագիծը կազմել են ռուսական զինվորական ինժեներները 1820թ., հատակագիծը վերանայվել է 1837թ., 1844, 1855 թթ.: XVIII դ. սկզբին բերդը վերակառուցվել է ու ամրացվել Ավան հարյուրապետի ջանքերով: 1805թ. նվաճվել է Ռուսաստանի կողմից և 1813թ. Գյու-

լիստանի հաշտության պայմանագրով միացել Ռուսաստանին: 1838թ. բացվել է թեմական դպրոց և գրադարան: XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ այստեղ գործում էին ռեալական դպրոցը և երկու տպարան: Քաղաքը՝ որպես մշակութային կենտրոն, կոչվում էր «Կովկասի Փարիզ»: 1920թ. մարտին այստեղ խցկված թուրքական զորապետներ Լուրի և Խալիլ փաշաները ադրբեջանական մուսավաթական բաշիրզուկների հետ կազմակերպեցին Շուշիի հայկական թաղերի (Ղազանչեցոց, Ազուլեցոց, Մեղրեցոց, Թավրիզեցոց) կողոպուտը, հրկիզումն ու ավերումը, հայ բնակչության զանգվածային կոտորածը, որին զոհ գնաց 35000 մարդ: Այս նախափորը 1988-89 թթ. շարունակեցին Ադրբեջանի «հետերմացիոնալիստները», որի պատճառով 2000 հայեր Շուշիից փախան Ստեփանակերտ: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 161-162:**

³⁰⁰ Համադրելով հայ ազգաբնակչության թվաքանակը նախապատերազմյան և 1922թ. տվյալների հետ՝ պարզորոշ երևում են կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել են թուրք-թաթարները: Մոտավոր հաշվարկներով Գյոքչայի, Շամախու, Ղուբայի, Բաքվի, Լեյքորանի և Ջևաթի գավառներում կոտորածներին զոհ էր դարձնել ավելի քան 70.186 մարդ, որից միայն 48.673-ը Բաքու քաղաքում: Այլապես, բնակչանոն աճի պայմաններում ազգաբնակչության թիվը 1922թ. վերջերին պետք է կազմեր մոտ 140000 մարդ (նախքան կոտորածներն առկա 127.318 մարդու դիմաց): **Գ.Ստեփանյան, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ. հրթ. asj-oa.am.**

³⁰¹ Ղարսը սկզբում եղել է բերդ: Պարսկա-թուրքական տիրապետության ժամանակ հայկական բերդը, որը գտնվում էր քաղաքի արլ մասում, չարքից դուրս է եկել: Բերդի հիմնավոր վերակառուցումը սկսվել է 1578թ.: Հետագայում ամրակայվող աշխատանքները շարունակվել են այն աստիճան, որ Կարսը XIX դ. կեսին հավասարազոր էր Վերդենի բերդին: Ուներ կրկնակի պարիսպ՝ 26 աշտարակներով: 17-ը հվ կողմում էին, 9-ը՝ արմ: Բերդի անկյունների 4 աշտարակները մյուսներից ավելի խոշոր ու բարձր էին: Պարիսպների բարձրությունը 10-12 մ է, լայնությունը՝ 1,5: Բերդի ընդհանուր երկարությունը 1000 մ էր, լայնությունը՝ 500 մ: Բուն միջնաբերդը տեղակայված էր Կարսի գետի աջակողմյան ժայռի վրա: Միջնաբերդը, որ շրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով, հավանաբար կառուցված էր հայկական բերդի տեղում: Բերդը բնակեցված էր թուրքերով և բաժանված էր 17 թաղերի: Կառուցվել էր անմշակ քարից: Տեղավորում էր 30000-40000 զինվոր: **ՀՏԲ, հ. III, էջ 70:**

³⁰² Ալեքսանդրապոլի ամենամեծ կառույցը բերդ-ամրոցն էր, որի հիմնավոր վերակառուցումը սկսվել էր 1834թ: Նոր բերդը կառուցվել էր սև և կարմիր տուֆով, ընդարձակ էր և հարմարավետ, օժանդակ շինությունների հետ միասին ի վիճակի էր իր մեջ տեղավորել 16000 մարդ: Քաղաքի երեք հատվածներում՝ Կազաչի պոստ, Ղոլիզոն և Սևերսկի, գտնվում էին զորանոցները: **ՀՏԲ, 7. էջ 569-572:** Այս զորանոցներում էլ 1915թ. հետո գործում էր ՀՀ ամենամեծ որբանոցը, որին հովանավորում էր Ամերիկյան նախատամադությունը:

³⁰³ Թամբեր:
³⁰⁴ *Տես 4. Ալեքսանյան, Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ., էջ 346-348, 351, 355, 436-438:*

³⁰⁵ Պահպանվել են Յարոյի լուսանկարները: *Տես N. Nercessian, The City or orphans, Relief Workers, Commissars and the "Builders of the New Armenia" Alexandropol/Leninakan 1919-1931, New Hampshire, 2016, p. 13, 481:*

³⁰⁶ Ֆելդշեր:
³⁰⁷ Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվել է Ալեքսանդրապոլի բժիշկների միության ՀՀ վարչապետին ուղղված գրությունը՝ թիվ 142. «Ալեքսանդրապոլի Բժշկական միությունը և «Կարմիր խաչի» Վարչության անդամները, մասնակ-

ցությանը Հայաստանի «Կարմիր խաչի» Կենտրոնական վարչության փոխնախագահ Վ.Արծրունու, 1920թ. օգոստոսի 15-ի արտակարգ նիստում քննության առնելով ամսույս 13-ին Կազաչի Պոստում տեղի ունեցած բաժնեկի դեպքը և գտնելով, որ 1.ամսի 13-ին Ամերիկյան Նպաստամատույց Կոմիտեի Ալեքսանդրապոլի բժշկական մասի բժիշկ **Պոտորը** անխնայ ձևով ծեծել է հիվանդանոցի որբերին յուր ճեռքի մտրակով, շատերին անելով արյունվա... նա նման վերաբերմունք միշտ ցույց է տվել ինչպես Պոլիզոնի, այնպես էլ Կազաչի Պոստի հիվանդանոցներում, անգուք կերպով ենթարկելով ծեծի 2. որ նույն դեպքի ժամանակ ենթարկվել են անարգանքի և լպիրվ վերաբերմունքի հիվանդանոցի մի քանի գթութեան քույրեր, միայն նրա համար, որ կամեցել են պաշտպանել ծեծվող երեխաներին և կապիտան Դինջիրֆիլդի ուշադրությունն են հրավիրել այդ տխուր և վայրենի վարմունքի վրա, իսկ քույրերից մեկին նույնիսկ ուզեցել են միլիցիաների ձեռքով բանտարկել պ. Դինջիրֆիլդի հրամանով 3. որ նույն հիվանդանոցի բժիշկ Ալթունյանը, որը ենթարկվել էր մտրակով խիստ ծեծի նույնպես որք երեխաներին պաշտպանելու համար ճակատից վերջ ստանալով... ժողովն որոշեց. ա. որ բժիշկ Պոտորը՝ որպես հոգեպես անհավասարակշիռ մի պաշտոնյա, չի կարող մնալ այդ աստիճանի պատասխանատու պաշտոնի մեջ՝ արատավորելով ամերիկյան մեծ և մարդասեր ժողովրդի անունը բ. որ պ. Դինջիրֆիլդը յուր կոպիտ ու անքաղաքավարի վարմունքով դեպի գթության քույրերը վիրավորել է գթության քույրերի ամբողջ կորպորացիան, որ այնքան անձնվիրաբար իր կյանքի գնով աշխատել է հայ որբերին խնամելու և դաստիարակելու ծանր գործում գ. ժողովը յուր գայտույթն է հայտնում որբանոցի նյութ բժիշկների վերաբերմունքին այն քար անտարբերության համար, որ ունեցել են նոքա դեպի որբերը և նոքա տանջող բժիշկը, որպես հիվանդ մարդու: ժողովը վճռեց ուղարկել սույն որոշումը Ամերիկայի միսիայի ներկայացուցիչ պ. Եարոյնի, Հայաստանի կառավարությանը և եթե նոցա ծանր չլսվի, նաև Կաշինգտոն Ամերիկյան մարդասեր կառավարությանը: **Կ.Ալեքսանյան, Արմատահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ., էջ 346-348:**

³⁰⁸ Այժմ պաշտոնական անվանումն է «Ճերմակ» հիվանդանոց, հաճախ խոսակցական լեզվում օգտագործվում է «սպիտակ հիվանդանոց» ձևը և ոչ թե սպիտակ, ինչպես օգտագործում է վերապրածը:

³⁰⁹ Իր հուշերում նույն միջադեպի մասին հիշում է մեկ այլ վերապրած՝ Հայրապետ Տոնոյանը, որ դարձյալ հաստատվել էր Գյումրիում: Նա պատմում է. «*Երբ հասանք Ալեքպոլ, բուրբերը նոր էին քաղաքից ետ քաշվել: Կայարանից դուրս եկանք և այժմյան Գորկու փողոցով բավականին ներքև էինք իջել, երբ կայարանում պայթեց բուրբերի քաջցրած ոռումը: Այդ ոռումի պայթյունից կայարանում և նրա շրջակայքում մեծ ավերածություններ եղան, իսկ քաղաքի շենքերի պատուհանների գոթեք բոլոր սպակիները քարոզվեցին»: Ի.Ավագյան, **Պուշեր անցյալից. Հայրապետ Տոնոյանի հիշողությունները, Մեծ եղեռնը վերապրածները, Գյումրի, 2006, էջ 17:** Արխիվային փաստաթղթերում այս դեպքի վերաբերյալ նույնպես պահպանվել են որոշ տեղեկություններ. «1918թ. դեկտեմբերի 28-ի այս պայթյունը խլեց 300-ից ավելի մարդկային կյանքեր, 500 վիրավորներ, տվեց 10-15 մլն. ուրբլու վնաս...»: **Կ.Ալեքսանյան, Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական և Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանության մարմինների հարաբերությունները 1918-1920 թթ., Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտի հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու, Գյումրի, 2008, էջ 121:***

³¹⁰ Վերապրածը հիշում է 1920թ. Սալիսյան ապստամբության հետ կապված դեպքեր: Դեռ XIX դ. հենց սկզբից Ալեքսանդրապոլում գործում էր նորաստեղծ բուլշևիկ-

յան կազմակերպությունը, որի ղեկավարությամբ անցավ 1905թ. մեծ գործադուլը: **ՀՏԲ, 7, էջ 572:**

³¹¹ Նալբանդ-ավան ՀԽՍՀ Սպիտակի շրջանում, համանուն երկաթուղային կայարանին կից, Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու վրա, Նալբանդ (այժմ՝ Շիրակամուտ) գյուղի մոտ: 1926թ. ուներ 15 հայ բնակիչ: 30-ական թթ. ծուլվել է այժմյան Շիրակամուտ գյուղին, որը տեղակայված է Փամբակ գետի ձախափնյակում, Սպիտակից 7 կմ հվ-արմ, արգավանդ սևահողային հարթավայրում: 1978թ. վերանվանվել է Շիրակամուտ: Երկաթուղային կայարան է, այստեղով է անցնում Գյումրի-Վանաձոր ավտոճանապարհը: 1831թ. ուներ 161, 1897թ.՝ 1030, 1926թ.՝ 1545 հայ բնակիչ: Զբաղվում էին անասնապահությամբ, ճակնդեղագործությամբ, հացահատիկի և կերային կուլտուրաների մշակությամբ, պողպատծությամբ: 1988թ. երկրաշարժի ժամանակ զոհվել է 313 մարդ, ավերվել են տներ: 1995թ. մտել է ՀՀ Լոռու մարզի մեջ: **ՀՏԲ, հ. III, էջ 949, հ. IV, էջ 130-131:**

³¹² Ջաջուռ, Շատշուր-գյուղ ՀՀ Ախուրյանի շրջանում, Գյումրի քաղաքից 9 կմ հարավ, բլրապատ վայրում: Նախկինում Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում: 1831թ. ուներ 486, 1897թ.՝ 1517, 1926թ.՝ 797 հայ բնակիչ, որոնց նախնիների մի մասը եկել է Խնուսից 1828թ.: Առաջին դպրոցը բացվել է 1870թ.: 1995թ. մտել է Շիրակի մարզի մեջ: Բնակչությունը զբաղվում է անասնապահությամբ, հացահատիկի, կերային կուլտուրաների մշակությամբ, բանջարաբուծությամբ: Համանուն ավանը երկաթուղային կայարանին կից է, Գյումրի-Վանաձոր երկաթգծի վրա, ՀՀ Ախուրյանի շրջանում, Ջաջուռ գյուղից 2-3 կմ հեռավորությամբ, մեղմաքեց հարթավայրում: Հիմնադրվել է 1928 թ.: 1897թ. ուներ 9, 1926՝ 46 հայ բնակիչ, որոնց նախնիները եկել էին Մուշից և Բասենից: Բնակչության զգալի մասը զբաղվում է երկաթուղու սպասարկմամբ: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 388-389:**

³¹³ Ջաջուռ, Ղուբեզնդ-գետակ ՀՀ-ում, Արաքսի ավազանում, նրա ծախակողմյան Ախուրյան վտակի ձախ Կարկաչան օժանդակի մեջ է քափվում աջ կողմից: Երկարությունը՝ 34 կմ, ավազանը՝ 393 քառ կմ: Սկիզբ է առնում Շիրակի լեռնաշղթայից: Ռեժիմը խիստ անկանոն է, սելավային: **ՀՏԲ, հ. IV, էջ 388-389:**

³¹⁴ 1920 թ. Կարսում կազմակերպվում է բուլշևիկյան ռազմահեղափոխական կոմիտեի: **ՀՏԲ, հ. III, էջ 70:**

³¹⁵ Գյուլա, Գյուլե-շրջան Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում, Կուրի ակունքների շրջանում: Կուր գետի վերնագավառն է, մեծ մասամբ ճահճապատ է: Աղբյուրներում նշված է որպես գավառ, վիճակ, վայր: Տարածքով համընկնում է Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի կազմի մեջ հիշատակվող Կող գավառի հետ: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 889:**

³¹⁶ Բուրձաքիվա-լեռ Հայկական լեռնաշխարհում, Արսիան-Սողանուրի լեռներում, Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում: Բարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 1000 մ: Համանուն ևս երկու լեռ կա Կարսի մարզում, որոնք նաև կոչվել են Պուղաթեփե-առաջինի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 2750 մ է, գտնվում է Ալաքա լեռնահամակարգում՝ Արաքս և Կարս գետերի ջրբաժանում: Երկրորդի բարձրությունը 2741 մ է, գտնվում է Մեծրաց՝ Սողանուրի լեռների հս-արմ հատվածում, Չլորի լեռներում: **ՀՏԲ, հ. I, էջ 754:**

³¹⁷ Մերդենից, Մերդենեկ, Մերդենիկ-գյուղ Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում, Արդահան քաղաքից հվ-արմ, Կուրի հվ ակունքների շրջանում: 1907թ. ուներ 309 հայ բնակիչ: Գյուղից արմ անցնում է Արդահանից եկող ճանապարհը: 1915թ., մեծ զոհեր տալով, այստեղից գաղթել են 360 հայեր: **ՀՏԲ, հ. III, էջ 801:**

³¹⁸ Խնձորեք, Խնձորեկ, Խնձորիկ, Խնձորի-գյուղ Արմ Հայաստանի Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Դերջանի (Մամախաթուն) գավառակում, Արմ եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկի ակունքների մոտ, Դերջանից մոտ 24 կմ

հս-արմ, լեռնային վայրում: Գյուղի մոտով դեպի հարավ հոսում է Խնձորիկի ջուրը: 1909թ. ուներ 55 տուն, որից 30-ը հայեր, 25 տունը քրդեր էին: Զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, արհեստներով: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 748:*

³¹⁹ «Թուրքի թաղը» սկսվում է այժմյան ավտոկայանի տարածքից մինչև հին գերեզմանոց: Այդ թաղում նախկինում ապրում էին բավականին բվով բուրբեր: *Վազգեն Հարությունյան, Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996թ., էջ 71: Տե՛ս Գյումրի, Քաղաքը և մարդիկ, Գյումրու քաղաքապետարան, Գյումրի, 2009, լուսանկար էջ 160:* Մոտ 40-50 տուն մահմեդականները Գյումրու հվ-արլ-ում հիմնեցին «Թուրքի մահլեն»: *Կ.Քազեյան, Գ.Աղանյան, նշվ.աշխ., էջ 14:*

³²⁰ Կումայրի, Գյումրի, Ալեքսանդրապոլ, Լենինական-քաղաք Շիրակի բարեբեր դաշտում, Ախուրյանի ծախ ափին, ծովի մակերևույթից 1556 մ բարձրության վրա, ակոսված է Չերքեզի, Ջաջուռի ձորերով: Երջակայքում տարածված են սևահողեր: 1924թ. հունվարի 27-ին Լենինի մահից հետո, անվանակոչվել է Լենինական: 1831թ. ուներ 3444, 1897թ.՝ 30616, 1926թ.՝ 42313 բնակիչ: 1920թ. այստեղ լույս էր տեսնում «Ալիք» թերթը: XIX դ. սկզբին՝ 1804թ., Գյումրին միազգում է Ռուսաստանին: 1829-30թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո երգումի, Բայազետի, Կարսի շրջաններից հայերը տեղափոխվում են այստեղ: 1840թ. Ալեքսպոլը համարվում էր քաղաք: 1898-99 թթ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ, 1899թ. Ալեքսանդրապոլ-Կարս, 1902թ. Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղիների կառուցումով քաղաքը դառնում է կարևոր երկաթուղային համգուցակետ: Այստեղ էին հատվում նաև մի քանի խճուղային ճանապարհներ: XIX դ. կեսից-XX դ. սկիզբը աստեղ կային համքարություններ և շուրջ 300 արհեստավորներ: XIX դ. վերջերին գործում էին տասը դպրոց և վարժարան (Արղության և Սահականուշյան դպրոցներ): *ՀՏՔ, 7. II, էջ 569-572:*

³²¹ Դշլաղ, Կշլաղ, Ժղանով, Ժղանով-գյուղ ՀիսՄՀ Գուգարքի շրջանում, Կիրովականի արմ կողմում, Փամբակ գետի ձախ ափին: Ժղանով է վերանվանվել 1946թ.: Գյուղը թաղված է այգիների մեջ: 1831թ. ուներ 220, 1897թ.՝ 1473, 1926թ.՝ 1815 հայ բնակիչ, որոնց նախնիները այստեղ էին գաղթել Կարսի, Լեռնային Ղարաբաղի, Իջևանի շրջանի Սև քար գյուղերից: Եկեղեցին՝ Ս.Օհանը, անշուք է և կիսականգուն: *ՀՏՔ, հ. II, էջ 502-503:*

³²² Գյառգյառ, Գարգառ, Գերգեր Հայ, Գյառգյառ Հայոց, Հերիեր-գյուղ ՀՍՄՀ Ստեփանավանի շրջանում, Ստեփանավան քաղաքից 6 կմ հվ-արլ, բլրապատ հարթավայրում, որի արմ և հվ կողմում բարձրանում են անտառապատ լեռներ: Գյուղը թաղված է մրգատու այգիների ու բանջարանոցների մեջ: Բնակչությունը զբաղվում է հացահատիկի, կարտոֆիլի մշակությամբ, պտղաբուծությամբ, բանջարաբուծությամբ: 1831թ. ուներ 158, 1886թ.՝ 1005, 1926թ.՝ 1600 հայ բնակիչ: Գյուղի մոտ է գտնվում Ս. Ամենափրկիչ սրբավայր-մատուռը: Գյուղի մեջ կա մի անշուք եկեղեցի: *ՀՏՔ, հ. I, էջ 879:*

³²³ Վարդաբլուր, Վարդապուր-գյուղ ՀՀ Լոռու մարզում, նախկին Ստեփանավանի շրջանում, Ստեփանավան քաղաքից 6-7 կմ հվ-արլ, Գարգառ գետի ձախ կողմում: Կառուցված է բլրապատ հարթավայրում, մրգատու այգիների մեջ: Ունի առողջարար, ամառանոցային կլիմա: 1831թ.՝ ուներ 75, 1886թ.՝ 830, 1897թ.՝ 1019, 1926թ.՝ 1597 հայ բնակիչ, որոնց մի մասը վերաբնակվել էր Սպիտակի Մեծ Պարմի, Արմ Հայաստանի Մուշի, Սասունի գյուղերից: Բնակիչները զբաղվում են անասնապահությամբ, կարտոֆիլի, հացահատիկի, կերային կուլտուրաների մշակությամբ և բանջարաբուծությամբ: *ՀՏՔ, հ. IV, էջ 774:*

³²⁴ Շնող, Շանիխ, Շեն, Շինիզ, Շնող-գյուղ ՀիսՄՀ Թումանյանի շրջանում, Գուգարաց լեռնաշղթայի արլ մասում, Շնող գետի գետաբերանի մոտ, Դեբեդի աջակողմ-

յան բարձրադիր սարավանդի վրա, Ալավերդի քաղաքից 16-17 կմ հս-արլ լեռնային անտառապատ վայրում: Ամենուրեք մրգատու այգիներ են: 1831 ուներ 538, 1897թ.՝ 2205, 1926թ.՝ 2298 հայ բնակիչ: Զբաղվում են անասնապահությամբ, պտղաբուծությամբ, բանջարաբուծությամբ, կերային կուլտուրաների, կարտոֆիլի մշակությամբ, մեղվաբուծությամբ: *ՀՏՔ, հ. IV, էջ 142:*

³²⁵ Ուզունլար, Ուզունլարա, Օծուն, Ուզունլար Ներքին, Ուզունլար Նոր, Ղաչաղան - գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, 1976թ. վերանվանվել է Արևածագ, ՀՀ Լոռու մարզում, նախկին Թումանյանի շրջանում, Ալավերդի քաղաքից 14 կմ հվ, Չորագետի ստորին հոսանքի ծախ կողմում, գեղադիր սարավանդի վրա՝ թաղված մրգատու ծառերի մեջ: Հայտնի է վարդագույն ֆելզիտով, որով կառուցվել են Օծունի վանքը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Երևանի կառավարական տունը: Բնակչությունը զբաղվել է դաշտավարությամբ, անասնապահությամբ: Ունի փոքր քարաշեն եկեղեցի: *ՀՏՔ, հ. V, էջ 173, հ. I, էջ 423:*

³²⁶ Ալավերդի, Մանասզոմ-քաղաք, ՀիսՄՀ Թումանյանի վարչական շրջանի կենտրոնը: Քաղաքի է վերածվել 1939թ.: Գտնվում է Դեբեդ գետի կիրճում: Այստեղով են անցնում Երևան-Թբիլիսի երկաթուղին և Կիրովական-Թբիլիսի խճուղին: Երևանից հեռու է 191 կմ: 1831թ. ուներ 24, 1873թ.՝ 748, 1926թ.՝ 4500 հայ բնակիչ, մեծ մասամբ՝ հայեր: Քաղաքի առաջին հատակագիծը կազմվել է 1928-30թթ.: Ալավերդի է կոչվել XVII դ. բորչալու կոչված քոչվոր ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ Ալլահվերդու անունով: 1770թ. Գյումուշխանեից այստեղ եկած հույն հանքագործները կառուցեցին պղնձածուխական գործարաններ, որ ավերվեցին Աղա-Մահմեդ խանի 1795թ. արշավանքի ժամանակ: Ռուսաստանին է անցել 1801թ.: 1887թ. իշխող դիրք է ձեռք բերում ֆրանսիական կապիտալը: Տնտեսական զարգացմանը զգալի չափով նպաստեց Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու (1899թ.) և Դեբեդի ՀԵԿ-ի (1909թ.) կառուցումը: *ՀՏՔ, հ. I, էջ 67:*

³²⁷ Աղտաճա-քաղաք Աղբրեջանական ՍՄՀ Ղազախի շրջանում, Կուր գետի հովտում: Երկաթուղային կայարան է Թիֆլիս-Բաքու գծի վրա: *ՀՄՀ, հ. I, էջ 221:*

³²⁸ Երկաթգծի անցած ճանապարհը տե՛ս կից որված քարտեզի վրա:

³²⁹ Բվե-գյուղ Արմ. Հայաստանում Բիթլիսի (Դիարբեքի) նահանգի Գենջի գավառում, հուլիսի գավառակում: XIX դ. վերջին ուներ 12 տուն բնակիչ: Հիշատակում է Գ.Արվանձտյանը: *ՀՏՔ, հ. V, էջ 441:*

³³⁰ Վերապրածը 1921-22թթ. աշխատել է Դերբենդում, Պետրովսկ Պորտում (Մախաչկալա), Եկատերինոդարում (Կրասնոդար):

³³¹ Այս դեպքում խոսքը հաշմանա քաղաքի մասին է, որը Աղբրեջանական ՍՄՀ Խաչմասի շրջանի վարչական կենտրոնն է: Գտնվում է Կասպիականի ծովամերձ Դիվի-խնյան ցածրությունում: Երկաթուղային կայարան է: *ՀՄՀ, հ. 5, եր., 1979:* Քարտեզի վրա տեղադրվում է Բաքու և Դերբենդ քաղաքների միջև: Հավանաբար Հովհաննեսի ազգական Գարեգինը շարունակել էր իր ճանապարհը և հասել Բաքու:

³³² Գնացք:

³³³ Անմիջապես:

³³⁴ Дербенд (от персидского дер-дверь у бенд-преграда), город в Дагестанской АССР. Расположен на побережье Каспийского моря, порт, железнодорожная станция на линии Махачкала-Баку. В 1897г. имел 14,600 жителей. Город развивался к Востоку от построенной в V в. крепости, состоящей из расположенной на холме цитадели (Нарын-кала) и двух идущих от нее к морю каменных стен, которые заперали узкий проход (3 км) между морем и гораму Кавказа и ограждала с Северо-Юга территорию города. В XVI-нач. XVIII вв. входил в состав Ирана, в 1722 г. присоединен к России, но в 1735 г. по

Гянджинскому договору отошел к Ирану. В 1747 г. образовалось Дербендское ханство с центром в Дербенде, которое в 1796 г. было занято русскими войсками. По Гюлистанскому договору 1813 г. окончательно присоединен к России. Основное занятие жителей-садоводство, виноградарство и рыбный промысел. В конце 1904 г. здесь была основана социал-демократическая группа. В феврале 1917 г. образовался Совет рабочих и солдатских депутатов. В начале декабря 1917 г. устанавливается Советская власть. С июля 1918 г. по март 1920 г. находился в руках буржуазных националистов. 25 марта 1920 г. Красная Армия освободила город. Делится на две части: верхнюю, старую, с узкими кривыми улочками и тупиками, и нижнюю, с прямоугольной сетью улиц и застройки (II-ая половина XIX-XX вв.). *БСЭ, т. 8, М., 1972, с. 109.*

³³⁵ XIX դ. սկզբին (Պաղատանը Ռուսաստանին միանալուց հետո) Ղերբենդում սկսել է վերականգնվել հայկական համայնքը: Նախկին Ա. Ամենափրկիչ եկեղեցուց բացի 1870թ. կառուցվել է Ա. Աստվածածին հայկական եկեղեցին: XIX դ. II կեսին բացվել են հայկական ծխական և Մարիամյան իգական դպրոցները: 1913թ. Ղերբենդում ապրում էր 3000 հայ: «*Չայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 466:*

³³⁶ Բնագրում մոռոխն:

³³⁷ Բնագրում՝ առաջ:

³³⁸ Ղարսի նահանգ-վիլայեթ Չայաստանում, նրա կենտրոնական մասում, կազմվել է 1876թ. Էրզրումի նահանգի Կարսի գավառի տարածքում: Կենտրոնը Կարս քաղաքն էր: Տարածքը մոտավորապես համապատասխանում էր Այրարատյան աշխարհի Կանանդ գավառի ու նրա շրջակա տարածքին: Բաժանվում էր չորս գավառների՝ Արդահան, Կաղզվան, Կարս, Օլթի: 1882թ. ուներ 197438 բնակիչ, որից հայեր էին՝ 31518, մնացածը բուլղեր, հույներ: Ուներ 800 բնակավայր: Ջրաղվում էին երկրագործությանը, անասնապահությանը, այգեգործությանը: Համարվում էր հացահատիկի շտեմարան, այստեղից մեծ քանակությամբ ցորեն ու գարի էր տարվում Ռուսաստան, Պարսկաստան: Տնտեսության մեջ մեծ տեղ ուներ անասնապահությունը: 1878թ. Բեռլինի պայմանագրով միացվեց Ռուսաստանին, և դրա տարածքից ստեղծվեց Կարսի մարզը: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 72:*

³³⁹ Անի-քաղաք Մեծ Չայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառում: Գտնվում է Արաքսի ձախ վտակ Ախուրյանի բարձրադիր աջ ափին, ՀՀ Շիրակի մարզի Նարկով գյուղի դիմաց, Հոռոմոսի վանքից՝ Ղոչավանք, 2-3 կմ հեռավորության վրա: Սարավանդի բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1500 մ է, տարածքը՝ 3,5 քառ. կմ: Ղիրքը բնականից անուր է, հողերը՝ արգավանդ, ջրերը՝ առատ, հարուստ է շինարարական քարով: Ծաղկել է Բագրատունիների կառավարման շրջանում, 961թ. դարձել մայրաքաղաք: Չայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1920-21 թթ., թուրքիայի հետ բավականին երկար բանակցություններ վարվեցին Անիի ավերակները Չայաստանին միացնելու համար, սակայն ապարդյուն եղան: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 265, 272:*

³⁴⁰ Չայաստանի մասին Աստվածաշնչում տես *Ծմնորդ 8:4, երեսնա 6:27, IV Թագավորաց 19:37, Եսայի 37:38:*

³⁴¹ Одинадцатая армия была сформирована в октябре 1918 г. из частей и отрядов, действовавших в западной части Северного Кавказа. После формирования была включена в состав войск Южного фронта, а с 8 декабря 1918 г. - Каспийско-Кавказского фронта. В декабре 1918-январе 1919 гг. армия, имея 5 стрелковых и 2 кавалерийские дивизии, проводила наступательную операцию в целях освобождения от белогвардейских войск гг. Екатеринодар и Новороссийск. Потеряв 2/3 состава большими от белогвардейского эпидемии сыпного тифа, ранеными

и убитыми, армия оказалась неспособной противостоять белогвардейской Добровольческой армии генерала Деникина и вынуждена была отойти в районы Северной Кресты, Элисты, Владикавказа, Грозного, Кизляра. После захвата в феврале 1919 г. белогвардейскими войсками Северного Кавказа 11 Армия была расформирована. В марте 1919 г. на базе управления и войск Каспийско-Кавказского фронта сформировалась 11 отдельная армия подчинялась главному вооруженных сил республики. В апреле-мае 1919 г. армия воевала против армии Деникина в астраханском направлении, была расформирована 4 июня 1919 г. В середине августа 1919 г. вновь сформирована на базе Астраханской группы войск Восточного фронта, успешно действовала против армии Деникина в районе Царицына (1919) и на Северном Кавказе (январь-февраль 1920) при овладении Баку (апрель 1920). С июля 1920 по май 1921г. оказывала активную помощь трудящимся Азербайджана, Армении и Грузии в установлении Советской власти в Закавказье. *БСЭ, т.6, М., 1978, с. 26-27.*

³⁴² Վերապրածը ի նկատի ունի 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը:

³⁴³ Թուրքերը քաղաքը թողել են ապրիլի 22-ին: Այս մասին խորհրդային Չայաստանի Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դումայի նախկին նախագահ Նիկոլայ Կիրակոսյանը ասել է, որ իր և Կարաբեկիրի վերջին տեսակցության ժամին Կարաբեկիրը ասել է. «Մենք գնում ենք, զայիս են կարմիրները, տեսե՛ք, հայեր, ձեզ լավ պահեք: Եթե մենք մեկ անգամ ևս եկանք, քաղք քարի վրա չենք թողնի Ալեքսանդրապոլում: Ոչ մի ներում չի լինի, նույնիսկ երեխաներին: Բոլորին սրի կբաշենք: Այն, ինչ այս անգամ արեցինք, դա դեռ բարեբախտություն է: Վախեցե՛ք մեր երրորդ գալուց»: *Կ.Ալեքսանյան, Թուրքիայի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում, Բանբեր Չայաստանի արխիվների, թիվ 1, 2005, էջ 24:*

³⁴⁴ Петровск-Порт-прежнее (до 1921 г.) название города Махачкала в Дагестанской АССР. БСЭ, т. 19, М., 1975, с. 488. Переименован в честь дагестанского революционера Махача Дахадаева в 1922 г. С 1923 г. столица Дагестанской АССР, порт на западном берегу Каспийского моря. 1897г. имел 10000 жителей, 1926г.-34000 жителей. В городе два городских района. Основан в 1844г., на холме Анджу-Арка, как военное укрепление Петровское, 1857 г. переименован в город Петровск-Порт. В 1861-70 гг. велось строительство искусственной гавани и порта. В 1896 г.соединен железной дорогой с Владикавказом, Ростовом-на Дону и Баку, что способствовало значительному увеличению грузооборота порта.В конце XIX-нач. XX вв. возникли крупные предприятия: нефтеперегонный и бондарный заводы, бумагопрядильная и табачная фабрики, железнодорожные мастерские. Первые организации РСДРП появились в 1904г., рабочие Петровск-Порта и станции Петровск-Кавказский активно участвовали в революции 1905-07 гг. Советская власть установлена 1(14) декабря 1917 г. С лета 1918 г. до начала 1920 г. город находился в руках германо-турецких, а затем английских интервентов, белогвардейских отрядов А. Бичерахова и деникинцев. 30 марта 1920 г. части 11-й Красной Армии совместно с партизанскими отрядами горцев освободили город и восстановили в нем Советскую власть. *БСЭ, т. 15, М., 1974, с. 522.* Расстояние между Петровск-Портом и Дербендом 129-135 км.

³⁴⁵ Պետրովսկ պորտում հայկական համայնքը ձևավորվել է XIX դ. կեսին: 1877թ. գործում էր Ա. Պողոս-Պետրոս հայկական եկեղեցին: Հայ բնակչության հիմնական

մասը զբաղվել է առևտրով և արհեստներով: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին հայերի թիվը 1000 էր: «Չայ Ափյուզը» հանրագիտարան, էջ 466.

³⁴⁶ Краснодар (до декабря 1920г.-Екатеринодар), город, центр Краснодарского края РСФСР. Расположен на правом берегу Кубани. Основан как военный лагерь, затем крепость в 1793 г. черноморскими (запорожскими) казаками. С 1860 г. административный центр Кубанской области. В конце XIX в. в Краснодаре зарождаются первые марксистские кружки, 1902 г. возникла социально-демократическая организация. После Февральской революции 1917 г. являлся центром казачьей контрреволюции, возлагавшейся Кубанской радой 1917-1920 гг. 1 марта 1918 г. отряды Красной Гвардии изгнали белогвардейцев из города. В мае 1918 г. Екатеринодар стал центром Кубано-Черноморской советской республики. 17 августа 1918 г. город был вновь захвачен белогвардейцами и освобожден Красной Армией 17 марта 1920 г. в результате разгрома войск Деникина. *БСЭ, т. 13, М. 1973, с. 333-334.*

³⁴⁷ 1880թ. եկատերիցոդարում եղել է հայկական ծխական երկու դպրոց: 1907թ. հիմնվել է Կանանց հայկական բարեգործական ընկերությունը, 1908թ.՝ Կովկասյան հայկական բարեգործական ընկերության մասնաճյուղը: 1918թ. քաղաքում ապրում էր 4.500 հայ, 1920թ.՝ 12000: 1920թ. կար երկու հայկական պրոգրամագիս: 1918-19 թթ. գործել է Չայոց մշակութային գրական միությունը, որը հրատարակել է «Արծա-գանք» թերթը: 1920-21թ. (խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո) լույս է տեսել «Կարմիր աստղ» թերթը: «Չայ Ափյուզը» հանրագիտարան, էջ 471:

³⁴⁸ Кубань-река в Ставропольском и Краснодарском краях России. Кубань судоходна от Краснодара до устья. На реке города Карачаевск, Черкесск, Невинномысск, Армавир, Новокубанск, Кропоткин, Усть-Лабинск, Краснодар, Темрюк. *БСЭ, т. 13, с. 544-545.*

³⁴⁹ Վարդանյու, Վարդանլի, Խնձորուտ-գյուղ երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում, Ղարաքիլիսայի ոստիկանական շրջանում: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 778-779:*

³⁵⁰ Սանահին, Սանահին-գյուղ ՉխՍՀ Թումանյանի շրջանում, Դեբեդ գետի աջափնյա բարձրադիր սարահարթի վրա: Հնուն մտնում էր Մեծ Չայքի Գուգարք աշխարհի Տաշիրը գավառի մեջ: Արև կողմում ձգվում էին Աստվածածնա, արմ՝ Սևորոյաց ձորերը: Ունի գեղատեսիլ դիրք, առողջարար, ամառանոցային կլիմա: Երջակայքում կան անտառներ: Թաղված է մրգատու այգիների ու բանջարանոցների մեջ: 1886թ. ուներ 335, 1897թ.՝ 466, 1922թ.՝ 663, 1926թ.՝ 667 հայ բնակիչ: 1967թ. մտնում է Ալավերդի քաղաքի շրջագծի մեջ: Սանահինի շրջակա հողատարածությունների մեծ մասը XIX-XX դդ. սկզբներին պատկանում էր Արդուբյան-երկայնաբազուկների գերդաստանին, մի մասով էլ՝ Սանահինի վանքին: *ՀՏԲ, հ. IV, էջ 493:*

³⁵¹ Թիֆլիսի-մինչև 1936թ. Թիֆլիս, Տփղիս: Այստեղ 1917-18 թթ. գործել է հայոց ազգային խորհուրդը: XIX դ. արևելահայ լուսավորչական շարժման խոշորագույն կենտրոններից է: 1823թ. գործել է հայկական տպարան: Լուսավորչական շարժմանը նպաստել են մի շարք կազմակերպություններ՝ Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերությունը (1880թ.), Չայուխյաց բարեգործական ընկերությունը: Այստեղ հրատարակված առաջին պարբերականը «Կովկասն» է (1846թ.), հաջորդը՝ Կովկասի առաջին հայ աշխարհաբար շաբաթաթերթը՝ Գ. Պատկանյանի «Արարատը»: Թիֆլիս այցելած ժ. Տուրնֆորդը նշել է, որ քաղաքի 20000 բնակիչից 14500 հայեր են: Սա հաստատել է Վախտյուրը XVIII դ.: XIX դ. բնակչության թիվը աճել է հայերի ներգաղթի պատճառով: 97 համաքարություններում մեծամասնություն են կազմել հայերը: 1890թ. այստեղ է հիմնադրվել Չայ Յեղափոխական Ղաշնակցություն կուսակցությունը: *Չայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. II, եր., 1995, էջ 275-276:*

³⁵² Եղիշե Բաբունին այս մասին գրում է. «[Մայիս] 22ին Ղարաքիլիսի անկման ազաւոր օրն էր. այդ օրը շատ զինուորականներ կորսնցնելով, բողբոլով Կորպուսը, որը ուղղուած էր Դիլիջան, փութով կը դիմէին դէպի Թիֆլիս՝ ազատելու յոյսով: Սակայն Ղարաքիլիսի, աւելի ճիշդը՝ Սանահինի և Թիֆլիսի մէջտեղ կայ Բորչալու-բորչական շրջանը, աւազակաբարոյ շրջան մը, որոնք բանհոց կտրած էին երկա-թուղազիծը՝ արգիլելու համար դէպի Ֆրոնտ զինուորական ուժերու առաջունը եւ կտտորած ու քայլանած բազմաթի կառայտուներ: Այդ օրը Չորավար Անդրանիկի պահակները բազմաթի զինուորականներ բռնած էին, որոնք կը փորձէին անցնիլ դէպի Թիֆլիս, փոխանակ հետեւելու իրենց զինուորական հրամանատարին, Կորպուսին: Չուր էին Անդրանիկի խօսքերը՝ համոզելու, որ չերթան Թիֆլիս: Վստահելի ալ չէր այն խոստումը, որ տուին անոնք՝ չերթալ Թիֆլիս, այլ մնալ Անդրանիկին հետ, Կորպուսին հետ: Յաջորդ առաւօտ արդէն անոնք ուղղուած էին դէպի Թիֆլիս: Այդ խումբերէն շատ, շատ քիչեր միայն ազատուած կը լինեն, թերեւ: Ստոյգ է, որ գրեթէ բոլորը ինկած են Բորչալուի բարբարոս թիրբերուն ձեռքը եւ անխնայ կտտորուած: Նշվ. աշխ., էջ 31:

³⁵³ Չոքկան, Չոքկան, ճոճկան Կարմիր-գյուղ ՀՀ Թումանյանի շրջանում, Ալավերդի շրջկենտրոնից 20-21 կմ հս-արլ, Դեբեդ գետի ձախ կողմում, Վիրահայոց լեռնա-շղթայի հարավահայաց բարձրադիր լանջին: Երջակայքում ընդարձակ դաշտեր են, քաղված է մրգատու ծառերի մեջ: Կլիման մեղմ է: Խմելու ջուրը տեղից է: 1873թ. ուներ 501, 1897թ.՝ 646, 1926թ.՝ 1071 բնակիչ: Ջրաղվում էին անասնապահությամբ, պտղաբանջարաբուծությամբ: Գյուղի եկեղեցին կառուցվել էր XIX դ. Լոռի-Մելիքովի մոր ծախսերով: Գյուղը XIX դ. վերջերին եղել է գեներալ Լոռի-Մելիքովի և իշխան Լևոն Մելիքովի կալվածքը: Կա նաև համանուն ծոր և գյուղախումբ: *ՀՏԲ, հ. III, էջ 617:*

³⁵⁴ Բոլնիս-հայչեն, Բոլնիս Մեծ, Բոլնիս-քաղաքատիպ ավան Վրացական ՍՍՀ Բոլ-նիսի շրջանում, նրա վարչական կենտրոնը: Գտնվում է Վանաձոր-Թբիլիսի ավտո-մայրուղու աջ կողմում, հարթավայրում, Կուրի ավազանի Բոլնիս գետակի վրա, հայչենի քարաժայռի ստորոտում: 1907թ. ուներ 380, 1914թ.՝ 607 հայ բնակիչ: Բնա-կիչները զբաղվում էին խաղողագործությամբ, պտղաբուծությամբ, բանջարաբու-ծությամբ, դաշտավայրությամբ, անասնապահությամբ: Չայտնի է բալով և կեռասով: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 720-721:*

³⁵⁵ Владикавказ, до 1931 г. название г.Орджоникидзе, столицы Северо-Осетинской АССР, с 1944-1954 гг. Дзауджикау БСЭ, т. 5, М. 1971, с. 141. Расположен на реке Терек, 1897г. имел 44000 жителей, в 1926 г.-78000. Основан в 1784 г., близ селения Дзауджикау, как Владикавказская крепость для охраны Военно-Грузинского дороги. В 1860 г. преобразована в город Владикавказ. С 1863 г. центр Терской области. В1875 г. соединен Владикавказской железной дорогой с Ростовом-на Дону. В конце XIX в. в городе было 54 фабрики и завода с годовым оборотом 2 млн. руб. Советская власть правозглашена в ноябре 1917 г. В феврале 1919 г. захвачен Деникиным, в марте 1920 г. освобожден Красной Армией. *БСЭ, т. 18, М., 1974, с.495.*

³⁵⁶ Казбек (грузинское Мкинвари-ледяной, осетинское Урсдох-белая гора), вершина Бокового хребта Большого Кавказа, поднимающаяся над долиной Терека, вблизи Военно-Грузинской дороги. Главная вершина-восточная, высота 5033 м, западная вершина на 400 м ниже Казбека-потухший вулкан высота 370 м. Вершина покрыта вечными снегами и фирном. *БСЭ, т. 11, М., 1973 г., с. 178.*

³⁵⁷ XVIII դ. վերջին-XIX դ. սկզբին քաղաքի կենտրոնում գտնվող Արմյանսկայա փողոցում կառուցվել է Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ քարաշեն եկեղեցին, որին կից գործել է

հայկական ծխական դպրոց, որը փակվել է 1885թ.: 1913թ. այստեղ ապրում էր 5000 հայ, 1920թ՝ 6.500 հայ: Հայերի թիվը ավելացել է Առաջին աշխարհամարտի տարիների: «*Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 467:*

³⁵⁸ Армавир, город в Краснодарском крае РСФСР. Расположен на левом берегу реки Кубани при выходе ее из северных предгорий Большого Кавказа. Узел железнодорожных линий (на Ростов на Дону, Туапсе, Баку) и шоссейных дорог. Второй после Краснодара промышленный центр края. Основан в 1839 г., с 1914 г.-город. В период гражданской войны 1918-20 гг. в районе Армавира происходили ожесточенные бои. Здесь закончился поход Таманской армии. Советская власть установилась в марте 1920 г. *БСЭ, т. II, М., 1970, с. 209.*

³⁵⁹ 1828-38 թթ. Կուրան գետի ափին չերքեզահայերը հիմնել են չորս բնակավայր, որոնք 1839թ. միավորվել են մեկ գյուղի՝ Արմանսկի աուլի մեջ: 1848թ. Ստավրոպոլի հայերի հոգևոր առաջնորդ Պետրոս Պատկանյանի առաջարկությամբ աուլը վերանվանվել է Արմավիր: Բնակչության թիվը 1.500 է: 1914թ. ստացել է քաղաքի կարգավիճակ, քաղաքն ուներ 8000 հայ բնակիչ: 1920թ.՝ 15000 հայ, Արմավիրը դարձել է Հայ առաքելական եկեղեցու Հայ Կովկասի և Աստրախանի թեմի կենտրոնը (մինչև 1966թ.), հայերը մասնակցել են հեղափոխական շարժումներին: Գործել են ՀՅԴ և ՍԴԴԿ կուսակցությունների բաժանմունքները: «*Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 471-472:*

³⁶⁰ Белая гвардия, 1) наименование буржуазной милиции, созданной в Финляндии в 1906 г. для борьбы с революционным движением. Отличительным знаком Белой гвардии были белые нарукавные повязки. 2) Во время Гражданской войны и военной интервенции 1918-20 гг. так неофициально именовались военные формирования, борющиеся за восстановление буржуазного строя. Этот термин применялся к контрреволюционным национальным военным формированиям (белофинны, белополки, белочехи) и к контрреволюции вообще. Происхождение термина связано с традиционной символикой белого цвета, как цвета сторонников законного правопорядка в противопоставление красному цвету-цвету крови восставшего народа, цвету революции. *БСЭ, т. III, М., 1970, с. 100.*

³⁶¹ Деникин Антон Иванович (4.12.1872 г. округ Варшавы-8.8.1947 г., Анн-Арбор, штат Мичиган, США, один из главных руководителей всероссийской контрреволюции во время Гражданской войны 1918-20 гг., генерал-лейтенант (1916 г.). Родился в семье офицера. Окончил Киевское пехотное юнкерское училище (1892 г.) и Академию Генштаба. Во время Первой мировой войны командовал бригадой, дивизией, с осени 1916 г. 8-м армейским корпусом на Румынском фронте. В апреле-мае 1917 г. начальник штаба верховного главнокомандующего, затем командовал войсками Западного и Юго-Западного фронтов, активный участник Корниловщины. 19 ноября 1917 г. вместе с А.Г. Корниловым бежал из Быховской тюрьмы на Дон, где участвовал в создании Добровольческой армии, которую возглавил после гибели Корнилова 13 апреля 1918 г. Осенью 1918 г. при содействии Антанты стал главнокомандующим контрреволюции. Командовал "Вооруженными силами Юга России" (ВСЮР), был заместителем верховного правителя России адмирала А.В.Колчака. Летом-осенью 1919 г. руководил походом на Москву. После разгрома белогвардейцев в марте 1920 г. с остатками армии эвакуировался в Крым, где 4 апреля сдал командование генералу П.Н. Врангелю и отправился на английском эсминце в Константинополь. По политическим взглядам примыкал к кадетам и выступал

за буржуазную парламентскую республику. К началу 1919 г. Деникину удалось подавить Советскую власть на Северном Кавказе, объединить под своим командованием казацкие войска Дона и Кубани, получить через черноморские порты большое количество оружия от запада. Весной и летом 1919г. после длительных боев войска Деникина заняли Донбас и область от Царицына до Харькова, Екатеринослава, Александра. В походе на Москву участвовало 153000 штыков и сабель, 500 орудий, более 1900 пулеметов. Преобладала конница по сравнению с Красной Армией. Целью являлось отвлечение внимания крупных сил Красной Армии решающими боями против войск адмирала А.В.Колчака. *БСЭ, т. VIII, М., 1972, с. 96.*

³⁶² Новоросийск-город краевого подчинения в Краснодарском крае РСФСР. Основан в 1838 г. как укрепления на месте разрушенной в 1912 г. русскими войсками турецкой крепости Суджук-Кале (с 1722 г.). С 1836 г. центр Черноморского округа, в 1896-1920 гг.-центр Черноморской губернии. В 1892 здесь организовалась марксистская группа, затем социал-демократические кружки. В декабре 1905 г. в результате вооруженного восстания власть перешла в руки Совета рабочих депутатов. Советская власть установлена 1 декабря 1917г. 18 июня 1918 г. в бухте города была затоплена часть кораблей Черноморского флота, чтобы они не попали в руки кайзеровской Германии. 27 марта 1920 г. освобожден Красной Армией. *БСЭ, т. 18, М. 1974 г., с.75.*

³⁶³ Արչուտ, Արջուտ, Արջիտի-գյուղ ՀՍՄՀ Գուգարքի շրջանում, Կիրովականից (Վանաձոր) ժղանվ գյուղից 6 կմ հս-արմ, Կիրովական-Սպիտակ ավտոխճուղու աջ կողմում, բլրապատ, մեղմաքեթ լեռնալանջի վրա, թաղված խճորեմիների, սալորեմիների ու մրգատու այլ ծառերի մեջ: Դիրքը գեղատեսիլ է, տները՝ քարակերտ: 1897թ. ուներ 574, 1926թ.՝ 823 բնակիչ: Ձրաղվում էին անասնապահությամբ, դաշտավարությամբ, բանջարաբուծությամբ, մեղվաբուծությամբ: Գյուղից երկու կմ հեռավորության վրա է գտնվում Արջուտ ավանը համանուն երկաթուղային կայարանին կից, որի բնակիչները զբաղվում էին երևան-Թբիլիսի երկաթուղու սպասարկմամբ: *ՀՏԲ, հ. I, էջ 483-484:*

³⁶⁴ Բնագրում՝ դորրովոյնի:

³⁶⁵ *Տե՛ս Արмянский вопрос, с. 191-192.*

³⁶⁶ Այստեղ հուշապատումը ընդհատվում է:

³⁶⁷ *Գ. Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 608-609:*

Օտար բառերի և արտահայտությունների բառարան

Բառարանում բերում ենք գրքում գործածված բոլոր օտար բառերն ու արտահայտությունները՝ նշելով դրանց բացատրություններն ու իմաստները: Օտար բառերի բացատրությունը նշելիս նկատի ենք ունենել որևէ բառի իմաստն ընդհանրապես, նաև ստույգ կամ մոտավոր իմաստը, որով փոխյալ բառը գործածվում է հուշապատմւմի մեջ: Ակնհայտ է, որ արաբերեն և պարսկերեն մի շարք բառեր վերցված են անմիջապես թուրքերենից: Բառերի ուղղագրությունը պահել ենք բնագրին համապատասխան՝ ընդգրկելով նաև ժամանակակից գրական ուղղագրությունը և բարբառային ու խոսակցական ավելի շար փարածում գրած որոշ ձևեր: Տվել ենք նաև միջոց փաստադրձումը:

Աբաղ, արամակ-թերվել, դառնալ, հավասարությունը դեպի, հավասարում:

Աբասի, արբասի- պրսկ. արծաթ դրամ:

Աբլավա, արլավ-ռուս. շուրջկալ, խուզարկություն:

Աբոգ, օբոգ- ռուս. գումակ:

Ադիալ, օդեյալո- ռուս. ծածկոց:

Ագիգ-արբ. սիրելի, լավ, թանկագին, սուրբ:

Աթեշ- թրք. կրակ:

Ալաման- թրք. գերմանացի:

Ալամանիա, Ալմանիա- թրք. Գերմանիա:

Ալըմգը-հրամայել, ստիպել:

Ալքըն, ալքուն-ոսկի:

Ալլահ, ալլախ-արբ. Աստված:

Ալմախ-արբ. հիմար:

Աղա-թրք. աղա, (դրվում է հատուկ անունից հետո), տեր, պարոն, ունևոր գյուղացի, ավագ եղբայր, եղբայր (կոչական): Պատմական՝ որոշ պաշտոնավոր պետերի և դեմքերի տիտղոս, կոչում հին Թուրքիայում: Պատմական՝ որոշ մանր պաշտոնավոր դեմքերի և արհեստավորների տիտղոս, կոչում: Պատմական՝ ցածր և միջին սպաներին տրվող տիտղոս, կոչում:

Ամալե, ամալե, ամելե, ամալիա, ամալյա, համալիա, համալե-

արբ. աշխատավորական, բանվորական, աշխատանքային:

Ամի, ամմի-արբ. հորեղբայր:

Անա, աննա, աննե-թրք. մայրիկ:

Ասլան-քաջ, առյուծ:

Ասլյար, ասբյար, ասբեր, էսկեր-արբ. զինվոր, զինվորներ, զորք, զինվորական զունդ:

Ավադ, էվեթ-թրք. այո:

Ավտո-լատ. մեքենա:

Արաբա-ֆուրգոն, կառք, սայլ, վագոն:

Արադ-խոսակցական՝ օղի:

Աֆանդիմ, էֆենդիմ-պարոն:

Աֆարիմ՝ խոսակցական, **աֆերիմ**-պրսկ. բրավո, ապրես,

հիանալի, շատ լավ, գերազանց:

Աֆիցեր, օֆիցեր-ռուս. սպա:

Բարա-թրք. հայր, պապա, ծնող, փոխաբերական՝ բարերար, հայր հարազատ: Շեյխ (որոշ դերվիշական օրդենների, միաբանությունների գլուխ), շեյխերի տիտղոս:

Բագլիկ-պղծել, կապվել, բաժին:

Բագար, պագար-պրսկ. շուկա, առևտուր, վաճառք, վաճառատեղ:

Բալկոն-ռուս. պատշգամբ:

Բախին-կապ, կախվածություն:

Բալքիմ, պելքի-թերևս:

Բահո-քննարկում:

Բանկա-ռուս. մետաղյա կամ ապակյա զլանածև անոթ:

Բանկանոտ, բանկնոտ, փոնկնոտ-թուրքական թուղթ փող:

Բաշ, պաշ-թրք. գլուխ, գլխավոր, առաջնորդ, ազնիվ:

Բաջի, բաճի, բաջը-թրք. (ավագ) քույր, դայակ, մորաքույր, կողակից, հորաքույր, հորեղբոր կին:

Բաս-խոսակցական՝ գրագ:

Բասեիմ-լողավազան:

Բարակ, բառաբ-իտ. հյուղակ:

Բարբառ, բարբար-սափրիչ: Բար թրք. դեմք, երես, հանդիպում է

Սասունի և Վանի խոսվածքներում:

Բեկ-արք. տիտղոս, որ տրվում էր կրտսեր զինվորականներին և մանր ֆեոդալներին:

Բեյ, պէյ, բէյ-թրք. բեյ, պարոն, ցեղի, տոհմի առաջնորդ, հատուկ անունների բաղադրիչ՝ Իհչան Բեյ:

Բիձա-ծերուկ:

Բինբաշի, պինբաշի- թրք. մայր (ռազմական աստիճան), հազարապետ:

Բինտ-բինտ, երիզ, վիրակապ, վիրակապ ժապավեն, կապ:

Բիր-մեկ:

Բիրդա-նորից, մեկ էլ:

Բողազ, պողազ-արք. կոկորդ:

Բողչա, բոխչա, բօհչա- թրք. քառակուսի կտոր, գործվածք, գլխաշոր (որի մեջ իրեր են փաթաթում), փաթեթ, ծրար, կապոց:

Բոմբ-ռումբ:

Բոյ, պօյ-թրք. բարձրություն, հասակ, երկարություն, ցեղ, տոհմ, համայնք:

Բոյ-ռուս. ճակատամարտ:

Բոչկա-ռուս. տակառ:

Բոստան-բանջարանոց:

Բուղա-արք. հրամանատար, պետ, առաջնորդ:

Բուտկա, բուդկա-ռուս. պահակախցիկ, փայտե տնակ:

Բուրդա-այստեղ:

Բուրդոկալ, պոռտակալ-նարինջ:

Գաղլա, գալիլ-արք. հոգսեր, հոգսաշատ գործ:

Գայմական, կայմական, կայկամ, քայմաքամ, դայմադամ, դայի-մախամ, դայմագամ, դայկամ-թրք. կուսակալի տեղակալ, տեղապահ, գավառապետ, ժամանակավոր պարտականություններ կատարող, տեղակալ, փոխարինող, ռազմական, հնացած՝ փոխգնդապետ:

Գաստինիցա, գոստինիցա-հյուրանոց:

Գարաժ-ավտոտնակ:

Գեներալնի-լատ. գլխավոր, ընդհանուր, հիմնական:

Գյավուր, գյաուր, գավուր, գյավուր, գյաուր, կյավուր, գավիր-պրակ. գյաուր, անհավատ, ոչ մահմեդական, քրիստոնյա, անաստված, հեթանոս, ալադավան, սրբապիղծ մարդ, դաժան, անխիղճ, անսիրտ, երդմնազանց, ուխտադրուժ:

Գյավուրլարա-անհավատի մեկը:

Գյավուրոլլի, գյաուրոլլի-պարսկ.թրք. հեթանոսի տղա, ալադավանի տղա, անհավատի տղա:

Գյոզ-աչք, անցք, լուսամուտ:

Գյոզլարին-աչքերդ:

Գյորդում, գյորդումեկ-ցույց տալ, ստիպել ինչ-որ բան անել:

Գյուզալ, գյոզալ, գյուզէլ-թրք. գեղեցիկ, հիանալի:

Գյուզալի, գյոզալի-գեղեցկուհի:

Գոռե-համաձայն:

Դարբա, դարբէ-արք. հեծնելու, բեռնակիր կենդանի:

Դարբախանա, քարբախանա, դէբբաղհանէ, դարբախանէ, դարբահանէ-արք. կաշեգործարան, կաշեմշակման արհեստանոց:

Դարբաղա-դարբաղանոց, դարբաղարան, աղաղորդ, աղաղոց, դարբաղ:

Դարանջա-կաշեգործ, պարսատիկ:

Դալ-մեջք:

Դալի-հարթավայր:

Դալիքյահա-ամայի տափարակ, դաշտ, հարթավայր:

Դակ, դաք-անկարող:

Դահուլ-դիող:

Դարիդայնա, դելիքանը-երիտասարդ:

Դարման, դերման-պրակ. ուժ, ամրություն (ֆիզիկական), դեղ, բուժիչ միջոց, դեղամիջոց, բուժամիջոց, դարման, փրկություն, պրծում, ազատություն, սփոփում:

Դեսյատնիկ-ռուս. տասնապետ:

Դենչիկ, դենչիկ-ռուս. սպասյակ, զինվորական սպասավոր, ծառայող, զինվոր, որը ծառայում է բարձրաստիճան սպային:

Դիկի-վայրի, վայրենի:

Դինինի-կրոնի, կրոնական:

Դիվիզիա-լատ. դիվիզիա, զինվորական ստորաբաժանում:

Դոբրավոյնի, դոբրովոյնի- ռուս. կամավոր:

Դոնդար, դյունդար-պտտվել, պտտել, վերադառնալ:

Դրագուն-ռազմ. հեծելագործի տեսակ, հեծյալ զունդ, հեծյալ:

Դուրան-հայրթ, տափարակ:

Չաբիթ, զաբիտ, զապիթ, զաբիդ-թրք. բաղաբառացի, իշխան, ոստիկան, պետ:

Չարուն-նիհար:

Չավտրա-ռուս. վաղը, էգուց:

Չատվոռ-ռուս. փականք, սողնակ, փականդակ:

Չեմյանկա- ռուս. գետնափոր կացարան:

Չոռ, գոռ-պրակ. ուժ, հզորություն, կարողություն, բռնություն, հարկադրում, ստիպում, անհրաժեշտություն, նեղություն, դժվարություն, ժող.՝ տանջանք, տառապանք:

Չոռել-բռնանալ, բռնադատել, խոսակցական՝ դժվարանալ:

Չորը-պրակ. դժվար:

Չոսով, զոսով-պրակ. հազիվ: Խոսակցական՝ ստիպողաբար, դժվարությամբ, դժվար:

Չուլում-արք. անարդարություն, աղետ, մեծ չարիք, անիրավություն, բռնություն, բռնակալություն, բռնապետություն:

Էզան-արք. աղոթքի կոչ (մուեզինի կողմից կատարվող):

Էնթու, էնդի-թրք. այն կողմ:

Էսկի-հին, հնագույն:

Էֆենդի- թրք. էֆենդի, տեր, պարոն, սեփականատեր, ազնիվ, դաստիարակված, վեհանձն, ազնվաբարո:

Էֆերիմ-տե՛ս Աֆարիմ:

Թարաղ-ափսե:

Թարուր, թարր, թափոր, թափուր, թրբուռ, տաբոր -թրք. ռազմական գումարտակ, դիվիզիոն, շարայուն, ջոկատ, ռազմական հատուկ միավոր, տաբոր, գումարտակ, զունդ:

Թաղը, թաթ-համ, ինչ-որ բան փորձել:

Թազա, թաժա, թազե-պրակ. թարմ, ամուր, ուժեղ, առողջ, նոր: **Թարմ, ջահել**՝ կնոջ մասին, ջահել կին -նոր:

Թազբահ, թազբեհ, թեսպիհ, թեսբիհ, թազբեհ, թազբե, թազբեխ-թրք. թազբեհ, տերողորմյա, համբիչ, վարդարան:

Թազի, թերզի, թլրզի-թրք. դերձակ:

Թալալ, թալի-արք. ինչ-որ մեկին, բանին հետևող:

Թահթ, թախթ, թաղթ, թախտ-պրակ. գահ, գահույր:

Թամալահ-պատիվ:

Թամալահ-պատիվ տալ, պատվի կանգնել:

Թամբալ-ծույլ, լողր, անբան:

Թանդիր, թոնիր, թունդիր-արք. **թանդիր, թոնիր, հողի մեջ փորված օջախ:**

Թասլիմ, թեսլիմ, թեսլիմ-արք. ընծայում, ապավինում, հանձնում, փոխանցում, անձնատուր լինել, կապիտուլյացիա, հանձնվել:

Թեսլիմ օլ-հանձնվիր, ընծայվիր, ապավինիր -հանձնվել:

Թարա, թարե, թարեք-դարակ:

Թարաքյմեքը, թարաքյմա-գող, ավազակ, թալանչի, բաշխող:

Թափիլ, թաբլե-զցել, նետել:

Թարաֆ-կողմ:

Թեգ-արագ:

Թերեքեմեհի-խաշնարած թուրքեր:

Թոփ-զնդակ, հրանոթ, քնդանոթ:

Թոփալ-թրք. կաղ:

Թոլա-լակոտ:

Թունջ, թուջ-խոսակցական՝ բրնձ:

Ժանդարմա, ջանդարմա-ոստիկան, ժանդարմ, ժանդարմերիա:

Ժեշտ-ռուս. քիթեղ:

Ժնջիլ, զնջիլ-շղթա:

Իլաջ, իլաժ-արք. դեղ, դարման, թուրմ:

Իլար, իլարի-առաջ, առջև, առջևից, զարգանալ:

Իյալի, իյալա, եալա-աճապարել, այս կողմ:

Լապատկա, լապատա-ռու. բահ:

Լեյտենանտ-ֆր. զինվորական տիտղոս՝ կապիտանի տեղակալ:

Լողկա-ռու. նավակ:

Լուլա-բարակ սնամեջ խողովակ:

Խարար, հաբեր, խապար-արք. լուր, տեղեկություն, ազդարար, հաղորդում, նորություն:

Խազեին, խոզյահն-տեր:

Խան, հան-պատմական տիտղոս՝ խան, պրսկ. իջևանատուն, իջևան, օբևան, պանդոկ, քարվանսարա, գործարարական տուն, որ-տեղ տեղավորված են զանազան հաստատություններ, հիմնարկու-թյուններ ու գրասենյակներ:

Խան, հանե, խանե-պրսկ.տուն, բարդ բառի երկրորդ մաս՝ սրահ, զետեղարան, շենք, տեղ, խանութ, կրպակ, իջևանատուն:

Խանում, հանըմ-թրք. խանում, տիկին, տիրուհի, տանտիրուհի, տանտիկին, օրիորդ:

Խզմատչի-բանվոր, զինվորական ծառայության մեջ եղած ծառա:

Խզմաթքյար-բանվոր:

Խշտիգ, շտիկ-սվին, տեգ, նիզակ:

Խո-հո:

Խոխա-տե՛ս հոխա:

Խումար- մախմուր:

Կազա-զավառակ:

Կազարմա-գորանոց:

Կակալ, կազալ-ընկույզ, խոսակցական՝ պոպոկի միջուկ:

Կամանդ, կոմանդա-հրաման, կարգադրություն:

Կամենդանտ, կոմենդանտ-պարետ, բերդակալ:

Կաշկա-սալակ, սալ:

Կապիտան-լատ. սպայական տիտղոս, զորահրամանատար:

Կապլի-կաթիլ, կաթիլներ:

Կառավատ (кравать)-մահճակալ:

Կառզինա, կառզինկա-կողով, զամբյուղ:

Կասար, դասար, կասապ, քասափ, դասապ-արք. ուղիղ և փոխա-բերական իմաստով՝ մսավաճառ, մսագործ:

Կարակուլ-ոչխարի տեսակ:

Կարտոլ-խոսակցական՝ կարտոֆիլ:

Կոպալ, կոպալ-խոսակցական՝ փայտ, ձեռնափայտ, հաստ գլխով զավազան, ցուպ, մահակ:

Կոպեկ, կոպեյկա-ռու. ռուսական մանրադրամ:

Կոպտորգ, կոոպտորգ-կիսամասնավոր խանութ:

Կոիշ, կոիշա-տանիք:

Կրուպա-ձավար, կորկոտ:

Կուխնի-խոհանոց:

Կուբ-խորանարդ:

Կուկուշկա-կլու, տվյալ դեպքում գնացքի տեսակ:

Կուրբան, կորբան, դուրբան, քուրբան-արք. զոհաբերվող կենդա-նի, մատաղ, զոհ:

Կուրբան բայրամը, Ղուրբան բայրամ-մուս. լուսնային օրացույցի տասներկուերորդ ամսում կատարվող զոհաբերության տոն:

Հազըր-արք. պատրաստ, ներկա, առկա, ի վիճակի:

Հալ-արք. վիճակ, դրություն, պարագա, հանգամանք, կացություն:

Հալա, հլը, հըլա, հըլը-արք. այս պահին, դեռ:

Հալալ, հըլալ-թույլատրելի, արդար:

Հալան-դեռ:

Հախ-արք. իրավունք, ճշմարտություն, մասնաբաժին, բաժին, վարձ, աշխատավարձ:

Համալ, ամէլ, համէլ-արք. գործ, գործողություն, աշխատավոր, բեռնակիր, աշխատանքային գործիք՝ տե՛ս դանքար:

Հայաթ-արք. կյանք, գոյություն: Բարբառային՝ տան արտաքին սրահ (ծածկված) նախասենյակ, նախասրահ, տան առջև գտնվող բակ:

Հանաթ-պարսկ. կատակ:

Հաջ, հաճ-արք. մուսուլմանական հաջ՝ ուխտագնացություն Մեք-քա, որը կատարվում է զիլխիջ ամսին:

Հաջի, հաճի-արք., թրք. ուխտավոր, ուխտագնաց, մահտեսի, կո-

չում, որ տրվում է Մեքքայից եկած ուխտագնացին:

Հավար-շտապ, խոսակցական՝ վռագ:

Հարդա-ծանր են:

Հեկոու-անգլ, ողջույն:

Հերու-բրբ, անցած տարի:

Հերում, հյուրյում, հուքմ, յուքմ-արբ, հրաման, դատաստան, կամք, վճիռ:

Հերումյաթ, հյուրյումեթ, հյուքիմեթ, հուքիմեթ, հյուքիմեստ-արբ, կառավարություն:

Հյուք-ազատություն:

Հյուրաթ-ազատության:

Հոլիկ-հյուղակ:

Հոխա-երեխա, չափի միավոր:

Ղալմաղալ-կոիվ, մեծ աղմուկ, աղմուկ-աղաղակ:

Ղալմագ-անիրավ:

Ղայրման-հերոս:

Ղայֆա, ղայֆե, ղահե, ղայֆե, ղահֆե, կայֆա, կահե, կահվե-արբ, սուրճ, կռֆե:

Ղայֆախանա-սրճարան:

Ղայֆաջի-սուրճ եփող, սրճարանի տեր:

Ղանթար-կշեռք, չափի միավոր:

Ղաշարլանմակ-ծերանալ, հմտանալ:

Ղաշող-փախչել:

Ղաուրմա, ղավուրմա, կավուրմա, կաուրմա, կաղուրմա, քավուրմա-թրք, ղավուրմա, տապակած, խորոված, չորացրած, շիկացրած: Սառը ձևով պահվող տապակած միս:

Ղոնախ-հյուր:

Ղուլ, ղուլի, կուլի-թրք, ստրուկ-զինվոր (զվարդիական զինվոր), այստեղից՝ ղուլուխ, կուլուխ, կուլուխ, բուլուք, ղուլուխ, բուլի, բուլեկ-թրք, ստրկություն, հնացած՝ պահակակետ, դիրք, կետ, պոստ, պահականոց, պահակատնակ:

Ղուրուշ, կուրուշ, ղուրուշ, բուրուշ-ղուրուշ՝ թուրքական լիրայի հարյուրերորդ մասը, պիաստր:

Ճամաթ, ջամահատ-շրջապատ, մարդիկ, ժողովուրդ:

Ճենջ-յուլ:

Մագ-քուր:

Մալ-արբ, թրք, խոշոր եղջերավոր անասունների խումբ, հարստություն, ապրանք, գույք, ոսկի, արծաթ, սեփականություն, կարողություն:

Մալական, մոլկան, մոլկանին-օրթողոքս եկեղեցուց անջատված աղանդավորական:

Մալասուլնի, մալոսուլնի-թույլ աղած:

Մախորկա-վատատեսակ ծխախոտ:

Մահանա-պատճառ:

Մանա, մանի-խոչընդոտ:

Մասխուզ, մախսուզ, մախսուս-դիտմամբ, դիտավորյալ:

Մեյդան, մէյդան, մէյտան, միյտան-արբ, հրապարակ, վարժա-հրապարակ, դաշտ:

Մեշոկ-պարկ:

Մեսաբ, մեսաբե, մեսաբե-դիրք, վիճակ, աստիճան:

Մզկիթ, մէջիդ, մաչիթ, մէչէթ, մէչէտ, մէչիդ, մէչիթ-արբ, աղոթատուն, կան փոքր մզկիթներ, ուր չի կատարվում ուրբաթ օրվա կեսօրի աղոթքը:

Միդյուր, մուդյուր, մյուդիր, մյուդուր-արբ, կառավարիչ, պետ, տնօրեն, ղեկավար, վարիչ, գավառակի ավագ:

Միք, միկ, միլս-աղ, ունեցվածք:

Մինարա, մինարե, մինարեթ-արբ, մինարեթ՝ մզկիթների մոտ 10-20մ բարձրություն ունեցող աշտարակ, որի վրայից մուլաները բարձրածայն աղոթքով հավատացյալներին աղոթքի են հրավիրում:

Միշուրին-խոսակցական՝ քաղաքագլուխ, առաջադեմ, երևելի, միշուրին-խաբուսիկ, կեղծ, ցուցադրական, կեղծ ոսկի, կեղծ ոսկեթել կամ արծաթաթել:

Միչիզան, Միչիկանց-հատուկ անուն:

Միսբար, մուլսբար, մուլստար-թաղապետ, գեղջավագ, անկախ, ինքնավար:

Մյուզդա, միզդա, մյուժդե-աչքի լույս:

Մյուզդասու-աչքի լույս, աչքալույս:

Մոլլա, մոլլա-արբ. մուսուլմանական հնացած՝ մուլլա, «տեր», մոլլա, գլխավոր դադի (մուսուլմանական հոգևոր դատավոր), մուսուլմանական իրավունքի դոկտոր, մեղրեսեի (հոգևոր ուսումնարան) աշակերտ:

Մոմենտ-լատ. վայրկյան:

Մորբուրօղլի-մորաքրոջ տղա:

Մունգին-մզկիթի պաշտոնյա, որը մինարեի գագաթից աղոթքի է կանչում հավատացյալներին:

Մունմաք, մուհանաք, մուհնաք-արբ. վախկոտ, փոքրոզի, ստոր, անարժան, սրիկա, անպիտան:

Մուշտարի-արբ. գնորդ, հաճախորդ:

Մուսաբինի-ներգրավված է:

Մուսուլման, մյուսուլման-արբ. հավատարիմ, իսլամի հետևորդ:

Մուրազ, մուրիզ-արբ. կտակող, ժառանգող, մուրազ՝ ժառանգություն:

Յաման, յեման-գթություն, խնայում:

Յայլա-ամառային արոտավայր, արոտավայր լեռներում, սարահարթում:

Յաշիկ-արկղ:

Յարա-արբ. վերք:

Յարադան-արարիչ:

Յոլ-ճանապարհ, ուղի, բավականին:

Յոլդաշ-ընկեր:

Յուզ-թրք. հարյուր:

Յուզբաշի-թրք. հարյուրապետ, կապիտան, ռոտմիստր:

Նազիմ, նազըմ-արբ. հանգավորում, պոեզիա, կարգավորող, բանաստեղծ:

Նախախ-անօրեն:

Նամագ, նեմագ-պրս. մուս. աղոթք, նամագ, Մուհամմեդ մարգարեին ուղղված աղոթք:

Նասիբ, նեսեփ-արբ. ծննդաբանություն, տոհմաբանություն,

Նեսեբի-արբ-պարսկ. տոհմաբանական:

Նարդվան-աստիճան, սանդուղք:

Շալ-բուրդ:

Շալե-բրդյա:

Շահարի-քաղաք:

Շապկա-գլխարկ:

Շեյխ, շեյխ, շեյխ-արբ. ծերունի, տարիքավոր մարդ, մուսուլմանական կրոնապետ, հոգևոր առաջնորդ, շեյխ, դերվիշների մենաստանի առաջնորդ, արաբական ցեղի առաջնորդ:

Շինեկ-զինվորական վերարկու, գրատ:

Շիվան, շիվեկար-պրսկ. նագուտուզ անել, կոտրատվել, շինծու, անբնական: Այստեղից էլ՝ հնացած, գավառական՝ սուզ ու շիվանոթ, լացուկոծ:

Շոշ-փողոց:

Շպալ, շպալա-փայտակոճ, կոճ:

Շտաք, շտապ-սպայակույտ, ղեկավար օրգան:

Շուք, շուքա-մուշտակ:

Չարա, չարար, չեթե, չետե, չեթ-չետնիկներ, չեթներ՝ չետնիկների գնդեր (Բալկաններում՝ տասնապետ):

Չալեկ-նվագել:

Չալդջի-նվագող:

Չայ-ջուր, թեյ:

Չայիր, չերա-արոտավայր: **Չերին**-արածել:

Չանգա, չայնա, չենե-ծնոտ:

Չանգալ, չանգյալ-պատառաբաղ:

Չարա, չարե-գլխի ճարը տեսնել:

Չարշը, չարշի, չարշու, չարսու, չարչնոց-պրսկ. շուկա, առևտրական շարքեր, պասաժ, առուժախի հրապարակ: Կապալի չարշը-ժածկած շուկա:

Չարչի-խոսակցական՝ մանրավաճառ:

Չաուշ, չավուշ, չաուշ, չավիշ-թրք. պատմական՝ մուսեղիկ, ավետարեր, հանձնակատար, զինվորական կրտսեր աստիճան, նվիրակ,

ավագ ժանդարմ, հարվածամարտիկ:

Չլբախ-մերկ:

Չյարբագ, չարքյագ, չերքեզ-չերքեզ՝ ազգություն, օս, Կովկասի լեռնական:

Չարսավ-ծածկոց, սավան:

Չոք, չյօք, չոք-պրսկաթրք. ծունկ, ծնկից, **չյօքեր:**

Չոքել- իջնել, ծնկել:

Չվան-պարան, թոկ:

Չրա, չըրա-կրակոտ, կրակ:

Չրալամակ-գրգռել, այրել:

Չուկ-թրք. կոպիտ բրդյա կտոր, բրդե սփար, քուրձ, հնացած՝ շոր, գզեստ, վատ կարված և անփույթ հագած հագուստ:

Պալատկա-վրան:

Պառադ-շքերթ:

Պարուչիկ-12-րդ դասի զինվորական աստիճան, կոչում:

Պեչենի, պեչենյե-թխվածքարիթ:

Պլան-նախագիծ, ծրագիր, հատակագիծ:

Պլետ, բլետ-մտրակ:

Պլիմոտ, պոպլիմյոտ-գնդացիր:

Պոեզ, պոեզդ-գնացք:

Պոլիցիա, պոլիցիե, փոլիս, պոլիս-հուն. պատմական՝ քաղաք-պետություն, ոստիկան, փոլիսմեն: **Փօլիս մյուսուրու-ոստիկանական վարչության պետ:**

Պոլկ-գունդ:

Պովր-խոհարար:

Չամահաթ-տե՛ս ճամաթ:

Չան-պրսկ.թրք. հոգի, անձ, մարմին, ոգի, կյանք, գոյություն:

Չանդակ-մարմին, դիակ

Չանդամ, ջհանդամ, ջեհենեմ, ջահնամ, ջայնամ, ջհայնամ, ջհամանդ-արք. դժոխք, գեհեն, տարտարոս, սանդարամետ:

Չանդարմա-տե՛ս ժանդարմա:

Չանրմ, ջանան- պրսկ. սիրուն, սիրելիս, հոգիս, հոգյակս:

Ջիկարա, սիգարա-ֆր. ծխախոտ, սիգար:

Ռաստ գալ-հանդիպել:

Ռեալական-իրական, ճշմարիտ:

Ռեզիմ-ռետին:

Ռելս-երկաթուղագիծ:

Ռ-գա, ռիգա-հատուկ անուն, ընդունելի, համաձայնություն, կամք, հնազանդություն, թույլտվություն:

Ռ-դադ-բադադրիչ, որը տարբեր բաների հետ ստանում է այլ հմաստներ:

Ռ-ուրլի, ոուրլ-ռուսական դրամական միավոր:

Ռ-ևոլ, ռևոլվեր-զենքի տեսակ, ատրճանակ:

Մադ-ողջ, կենդանի, աջ, աջ կողմ, երջանկություն:

Մաղցնել-կենդանացնել, ողջացնել:

Ման, սանըմ-եթե:

Մանը-երազանք, ենթադրություն:

Մանի-արք. երկրորդ:

Մապոզ-կրկնակոշիկ, երկարաճիտ զինվորական կոշիկներ:

Մապոն, սապուն, սարոն-օճառ:

Մաստավ-գնացք, վազոնաշարք:

Մավ-հաստատ:

Մավգյաթ, սովգյաթ-աքսոր:

Մավդաթյար-սիրահարվել (սավ՝ հաստատ, դաթ՝ կարողություն-նից վեր, ուժերից վեր):

Մավոկ-կարճակոթ գոգավոր թիակ:

Մարայ-մարագ, խորդանոց:

Մաքու, սաքի-բրք. նստարան:

Մարըկը, սարիկի-չալմա կրող:

Մարին, սասլարեն-մագ, վարս:

Մընի-արք. արարող, ստեղծող:

Մեմբազ-յոթ պահեստ:

Մեզողնյա-ախօր:

Մելավ-հեղեղ:

Մեյրոզկա, սիլյոտկա-ապխտած ձուկ:

Սհաթ-արբ. ժամ:

Սողան-սոխ:

Ստա-հրահան, վիզ:

Ստանցի, ստանցիյա-կայարան:

Սուխարի-չորացրած հաց:

Սումկա-պայուսակ:

Սունդուկ-սնդուկ:

Սուպ-ապուր:

Վախտ-ժամանակ:

Վայթե, վայ թե-երեխի, խոսակցական՝ կասկածի, երկյուղի, տարակուսանքի արտահայտություն:

Վաննա-լոգարան, տաշտ:

Վեդրո-ռու. դույլ:

Վեշ-ռու. իր, առարկա:

Վերստ, վարս- ռուս. վերստա, XIX դ. օգտագործվող երկարությամբ միավոր, հավասար էր 1066, 78 մ, 1,067 կմ, մոտի 2/3:

Վոժժի-սանձեր:

Տանկա, տաչկա-սայլակ, ձեռնասայլակ:

Տանկական-խոսակցական՝ թրքաթրդական:

Տամա-ագահ:

Տամազլղ-ագահանալ:

Տավարնի-բեռնատար:

Տարախումե, տրախումա-հուն. խշրուկ, կոպերի բորբոքային վարակիչ հիվանդություն:

Տեխնիկ-մասնագետ:

Տերիտորիա-տարածք:

Տոնգաջ-խորամանկ:

Տոնգոզոլլի, տյոնգուզոլլի, դյոնգուզոլլի-խորամանկի որդի:

Տոնգուզար, տյոնգուզար-խորամանկ:

Տրամվայ-փոխադրամիջոց, տրամսպորտի տեսակ:

Բայդ-անգ. լավ:

Յեպ-շոբա:

Ուռում-հույն:

Ուռուս-ռուս:

Փաշա-թրք. պատմական՝ փաշա (բարձրագույն քաղաքացիական և ռազմական տիտղոս Օսմանյան Թուրքիայում):

Փալաքիան, փալախան, փարախան-խոսակցական՝ մտրակել, պատժածև, աշակերտներին պատժելու գործիք, տե՛ս ֆալախկա:

Փարա-դրամ, մանրադրամ, փարա:

Փափաք, փափախ, փափաղ-թրք. գլխարկ (ոչխարի մորթուց), ժողովրդական՝ փափախ:

Փեխամբար, փեյզամբեր, փեխամբար, փեխամբբը, փյեխմբեր – պրսկ. մարգարե:

Փեշք, պեչկ-վառարան:

Փեշքյաշ, փեչկեշ, փեշքեշ-պրսկ. նվեր, ընծա:

Փերի-պրսկ. փերի, ոգի, դիցանուշ:

Փիլավ, փըլավ-պրսկ. փլավ:

Փոխեդիզմը-շողոթոթթ, շողոթոթթել:

Փոխփոխ-շողոթոթթություն:

Փոխփոխվամակ-շողոթոթթել:

Փոր-փոշման-խոսակցական՝ շատ փոշմանել, շատ զոջալ, ափսոսալ:

Փորթուզալե-սերմնատուղ:

Քեֆ, քեյֆ-արբ. ուրախություն, քեֆ, զվարճանք, որակյալ, անկաշկանդ, ինքնական -ուրախություն:

Քիթաք, կիտաք-արբ. զիրք:

Քիլար, քիլեր-խորդանոց, ամբար, շտեմարան, մթերանոց, մառանիկ:

Քյալաշ-փայտե գերան, հեծան:

Քյալա-զլուխ:

- Քյահա, կյահա-աղա, գյուղի մեծը, գյուղապետ:
- Քյաչալ-անմագ, ճաղատ:
- Քյարպիճ-աղյուս:
- Քյոխվա-ռես, գյուղապետ, գեղջավագ:
- Քյոփաք, քյոփագ-, շուն, խոսակցական ձեր, տարիքով:
- Քյուշուկ, կյուշեք, քյուշեք-փոքր:
- Քյուրդուն-քրդի:
- Քյուֆլաք-մարմին, շունչ (ծեծված?):
- Քոչա-քրք. արի, քաջ, խիզախ, անվեհեր, կտրիճ, առատածեռն, ոչխար:
- Քոռ-կույր:
- Քով-քրք. մոտ:
- Քրֆեկ, քրվեկ-հայիռյել:
- Քուկդ-քրք. քոնը:
- Օդա-քրք. սենյակ, խուց, խցիկ, կամերա, կրպակ:
- Օլ-անգ. բոլորը:
- Օլան-գոյություն ունեցող, իրոք, ծո՛:
- Օլդում, օլդումակ-հասունացնել, աճեցնել:
- Օղլի, օղլում, օղուլ(օղլու)-քրք. որդի, զավակ, տղա, երեխա:
- Օյին, օյուն-քրք. խաղ, ուրախություն, խորամանկություն, միջոց, ինտրիգ:
- Օյուն-վայնասուն:
- Օսյաք-կտակ, խրատ:
- Օվան-դաշտ:
- Օրդա, օրդու, ուտտու-քրք. բանակ, բանակատեղ, ճամբար գորագունդ, բանակ: Օրդա-այնտեղ, հոն:
- Ֆալախան-խոսակցական մտրակել:
- Ֆալախկա, Ֆալաքխա, ֆալախա-աշակերտներին պատժելու գործիք՝ փայտ որին կապում էին ոտքերը մտրակելու համար, մտրակ:
- Ֆայտոն-քրք. քառանիվ ձիաքարշ սարք:
- Ֆայտոնջի, Ֆայտոնջի-քրք. ֆայտոն քշող՝ վարող անձ,

- Կառապան:
- Ֆաշխստ-ֆաշխստ:
- Ֆաս, ֆես-գլխարկ:
- Ֆերշեկ, ֆերդշեկ-բուժակ, բժշկի՝ միջնակարգ բուժկրթությամբ օգնական:
- Ֆետֆերիլ, ֆելդֆերիլ-գերմ. ֆելդ՝ դաշտ, ֆերիլ՝ դատարանի ծառայող բառերից, կրտսեր սպայական զինվորական աստիճան, կոչում, որը համապատասխանում է խորհրդային բանակի ավագ սերժանտին:
- Ֆիլար-դասալիք:
- Ֆիտան, ֆիդան-շիվ, ծիլ, ընձյուղ, շառավիղ, սերունդ, զարմ:
- Ֆնդիս-կաղին:
- Ֆրոնտ-ռազմաճակատ:
- Ֆուրգոն-սայլ, կառք, ուղեբեռի վագոն:
- Ֆուրգոնջի-սայլապան, կառք վարող:

Արտահայտություններ և բառակապակցություններ

- Ալլահ հեքքար, յա հիլլալի, հիլլալա... - Փառք ալլահին, աստված միայն ալլահն է...
- Արմեն կատտամ յու-անգ. անբացատրելի արտահայտություն:
- Բազլիկ աղղըմզը, էրման ի լար, փոխեղիզմը էրման ի լար, բազլիկ իստաղիզ էրման ի լար, փոխեղիզմը էրման ի լար: -Հրամայված է սկզբից (առջևից) ստիպելով հային պղծել, շողոքորթ հային սկզբից (առջևից) պղծել, ինչ-որ ձևով հային սկզբից (առջևից) պղծել, շողոքորթ հային սկզբից (առջևից) պղծել:
- Գյավուրօղլի գյավուր, գյաուրօղլի գյաուր-անհավատի տղա, անհավատ:
- Գոռե բահո-համաձայն քննարկման:
- Գա է ստա, դա-Նույնպես ինչպես վիզը (հրահանը), նույնպես... Նման է ինչ-որ մեկին՝ իմաստով:
- Գա-լիկո-դա-լիկո քյաֆուր խողեղա զուլում է օսման: -Գաշտերը, դաշտերը կարմիր են ներկվել, ոչ իսլամ աստվածը հանդուրժեց օսմանցիների աղետը:

Գարիղայնի խզմատըյար-երիտասարդ բանվոր:

Էսկի շահարի-հին քաղաք:

Թասլիմ, քասլիմ: Թէսլիմ, քէսլիմ:-արբ. Հանձնվի՛ր, հանձնվի՛ր:

Թեզ, քեզ դոնդար, բաբամ, քեզ դոնդար-Արագ, արագ, հայրիկ,
պտտովի՛ր (շու՛ն արի), արագ:

Իյալի՛, գյավու՛րօղլի գյավուր-Արագացրու՛ (այս կողմ), անհավատի տղա՛ անհավատ:

Խաբարդա, խաբարդա-ճանապարհ տվեք: Լու՛ր տվեք:

Կասլիտամ յու, սանըմա բիչ-անգլ. Ինչու՞ դու խփեցիր էզ շանը:

Կակո՞ն տվայո դելո- ոուս. Քո ի՞նչ գործն է:

Կյաչե հառե, կյաչե հառե, դագախ է-քրդ. Հավանաբար շանն է
բարկացնում (քսի տալիս) կագակի վրա:

Հազր բաբա օղլի դառար:-Պատրաստի (հաճույքով) տղի տեր դարձար:

Հախից գալ-պրս. հաշվեհարդար տեսնել, իրավագրկել, մասնաբաժնից գրկել:

Հեկոու, հեկոու, Հանես-անգլ. Ողջու՛յն, ողջու՛յն, Հովհաննես՛ն:

Մալի մեյդան-բառացի՛ անասունի հրապարակ, դաշտ, հավանաբար բաց տարածք՝ հրապարակ, որտեղ կարսեցիները խոշոր եղջերավոր անասուն են վաճառել:

Յաալլահ, յա ալլահ-է, Աստված:

Յոլդաշ բուրդա հարդա սուվար: Յոլդաշ բուրդա հարդա սուվար-յուր:-Ընկն՛ր, այստեղ որտե՞ղ ջուր կա:

Նախախան երթա խալմագ: Նախախ դան երդա դալմագ:-Անօրե-
նի տուն երթա անիրավը:

Ռ-դադ խզմատըյաշ-գերի, տան սպասյակ:

Մադ աբադ, սողան աբադ-հավասարությունը դեպի աջ (աջ դարձ), սոխին դարձ(իր):

Մանըմ մանա յոլդաշ էդանին, դինինի մուսաբինի յուլնի քիթաբ-
նը սան բանըմը մա յոլդաշ սան մանի յա մուսուլման:-Եթե ընկերը կրոնական է լինում, ապա ներգրավված է և հետևում է գրքի սովորությունին, այստեղ խոչընդոտ կա, օ՛, ես մուսուլման եմ:

Թրքաբրդերն երգ

Մանի (սանը) գյորդում (գյորդում), սավդաբյար օլդում-Քեզ տեսա,
հաստատ (ստիպված) անկարող եղա (ես քեզ տեսա, սիրահարվեցի),

Էյ փերի, բյուրդուն գյոզալի-Է՛յ փերի, քրդի՛ գեղեցկուհի,

Գյոզլարին չրա-աչքերդ կրակի նման,

Մալարեն ալբուն (ալբըն)-վարսերդ ոսկի,

Բոյին ֆիտան-Բոյիդ մատաղ (հասակդ բարդի՞),

Քյուրդուն գյոզալի-Քրդի գեղեցկուհի,

Մանի (սանը) յարադդան ալլահ-Քեզ աստված արարեց (ստեղծեց),

Բիրդա յարասան-Մի հատըմ նորեն (ևս մի անգամ էլ) ստեղծվի՛ր
(արարվի՛ր),

Գյուզալ լարի, գյուզալի-Դու գեղեցիկ գեղեցկուհի (գեղեցկուհի-
ների գեղեցկուհի),

Քյուրդուն գյոզալի:- Քրդի գեղեցկուհի:

Սուխոյ պայոկ-ռուս. չոր օրապարեն:

Վա նյա, միլի մոյ, յա սամա ուսպեյու:-ռուս. Վանյա՛, քանկա-
գի՛նս, ես ինքս կհասցնեմ:

Վոտ ի գվերինստվո-ռուս. Ա՛յ քեզ գազանություն:

Տոնգոզօղլի-տոնգուզլար, տյոնգոզօղլի-տյոնգուզլար-Խորաման-
կի տղա խորամանկ:

Ուռա՛, ուռա՛, մայի առլի:-ռուս. Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք, իմ արծիվներ:

Ուռա՛, ուռա՛, գոդասվույտե մաի առլի:-ռուս. Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք,
բարև, իմ արծիվներ:

Փաշա հարդա-Փաշա ծանր եմ (փաշային գանգատվելու իմաստով):

Քոմ ան, քոմ ան/Քամ օն, քամ օն-անգլ. Դու՛րս արի:

Օլան էլմանի դաշտը: Օլան էրմանի դաշտը-Շո՛, հայը փախավ:

Օլան, ուռուսա բախին հալան-Իրոք, դեռ գոյություն ունի ռուսի
հետ կապը:

օլ ռայդ-անգլ. շատ լավ:

На, кушайте поправляйтесь:- Վերցրե՛ք, կերե՛ք չաղացե՛ք:

Я не знаю. -Ես չգիտեմ:

Օգտագործված գրականություն

Քառարաններ

Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատ. Ա-Բ, Հայաստան, Եր., 1976:

Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, ԵՊՀ, ԵՀ հրատ., Եր., 1976:

Հ. Ա. Ասմանգուլյան, Մ. Ի. Հովհաննիսյան, Անգլերեն-հայերեն բառարան, շուրջ 30000 բառ, Հայաստան, Եր., 1984:

Գ. Գասպարյան, Ա. Գրիգորյան, Ա. Հակոբյան, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա-Բ, Գիտություն, Եր., 2001, 2002:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, 4 հատ., ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1969-1980:

Ա. Ս. Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, երկրորդ հրատարակություն, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1977:

Վ. Հ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Եր., 1956, էջ 603-613:

Հայ-ռուսերեն բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1987:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, 5 հատորով, ԵՀ հրատ., Եր., 1986, 1988, 1991, 1998, 2001:

Д. А. Магазаник, Турецко-русский словарь, 40000 слов и выражений, ОГИЗ, гос. изд. иностранных и национальных словарей, М., 1945.

С. И. Ожегов, Словарь русского языка, около 57000 слов, М., "Русский язык", 1988.

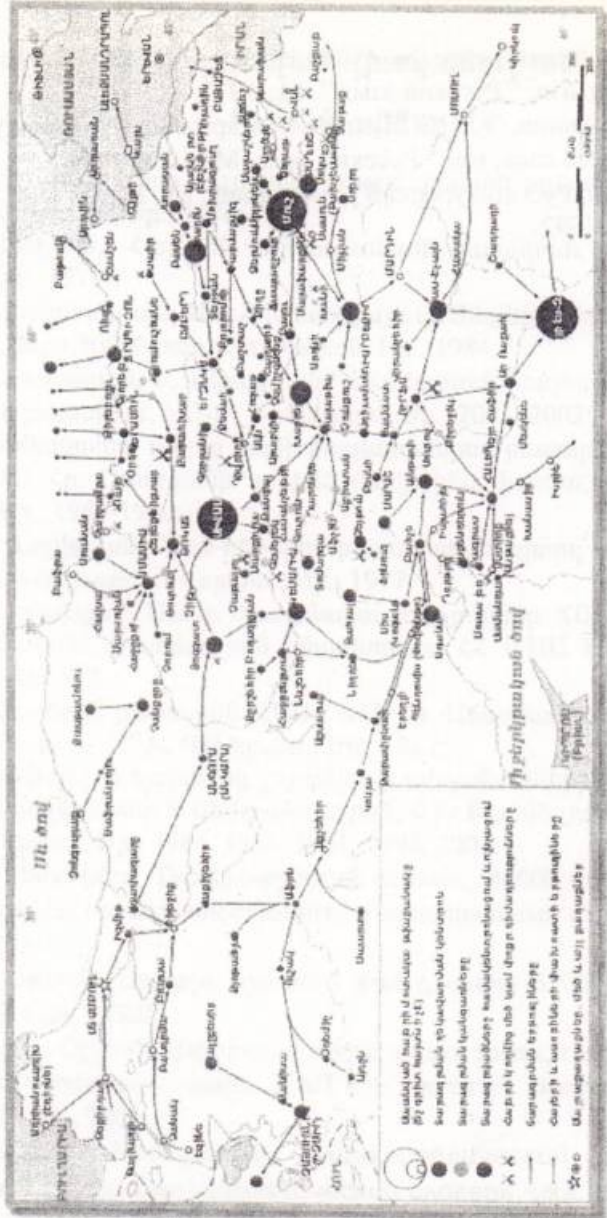
Иосиф А. Орбели, Избранные труды в двух томах, том II, выпуск 2, Курдско-русский словарь, НАН РА Институт Востоковедения, Зангак-97, Ер., 2002.

Большой Российский энциклопедический словарь, Золотой фонд, Энциклопедический словарь, изд. «Большая Российская энциклопедия», М., 2003.

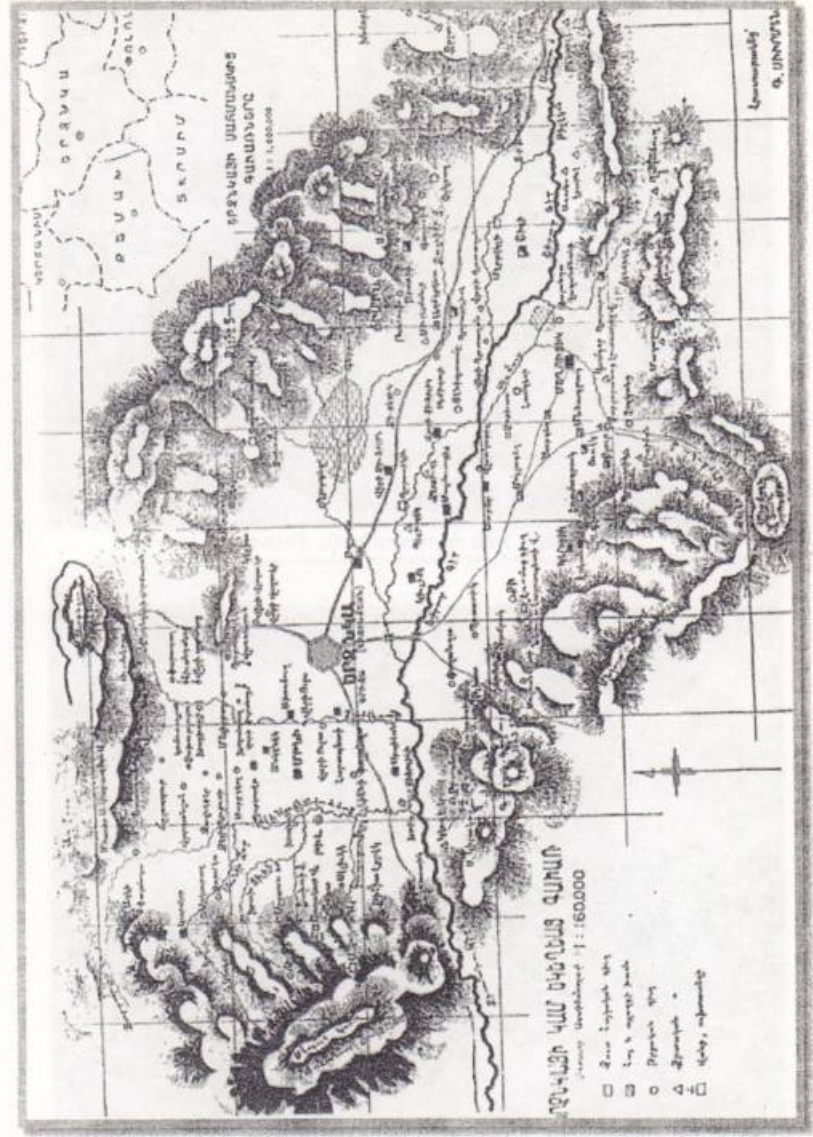
Турецко-русский словарь 48000 слов, АН СССР Институт Востоковедения, изд. "Русский язык", М., 1977.

В. Г. Шербинин, Э. М.-Э. Мустафаев, Карманный русско-турецкий словарь, 11000 слов, изд. "Русский язык, М., 1995.

Ю. В. Щека, Русско-турецкий разговорник, М., Высш. Шк., СП "Конто", 1992.

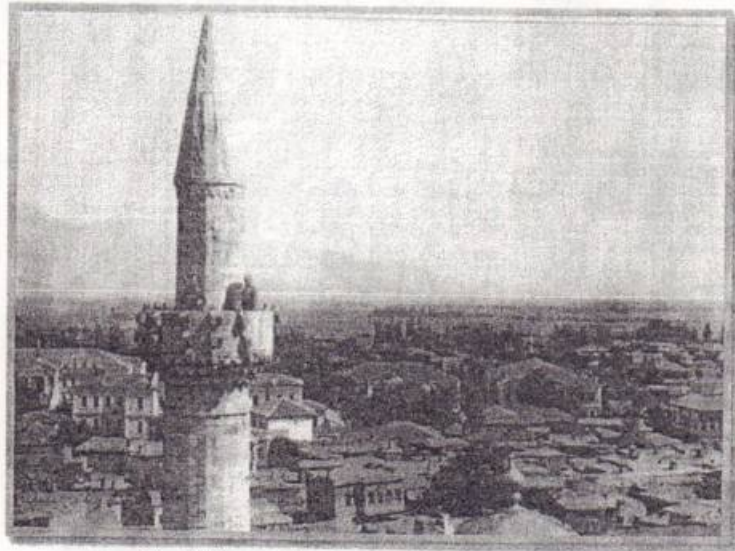
Հայաստանը Առաջին աշխարհամարտի զոհերին

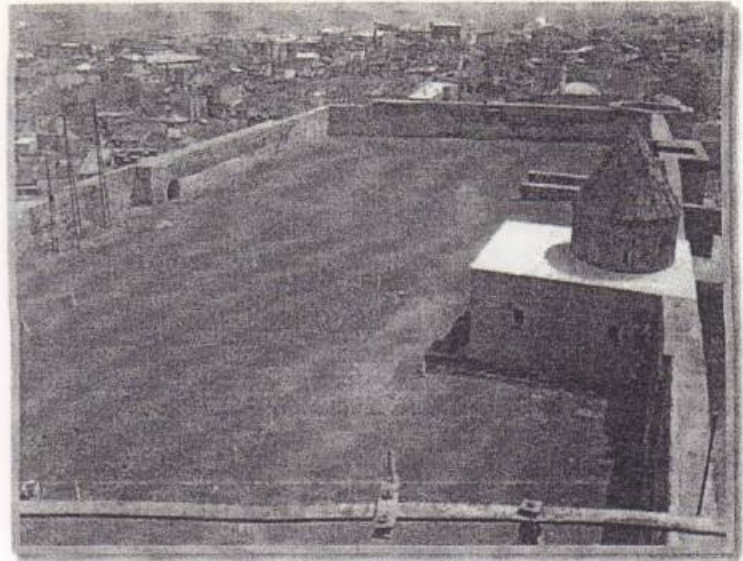
Երզնկայի զավառը

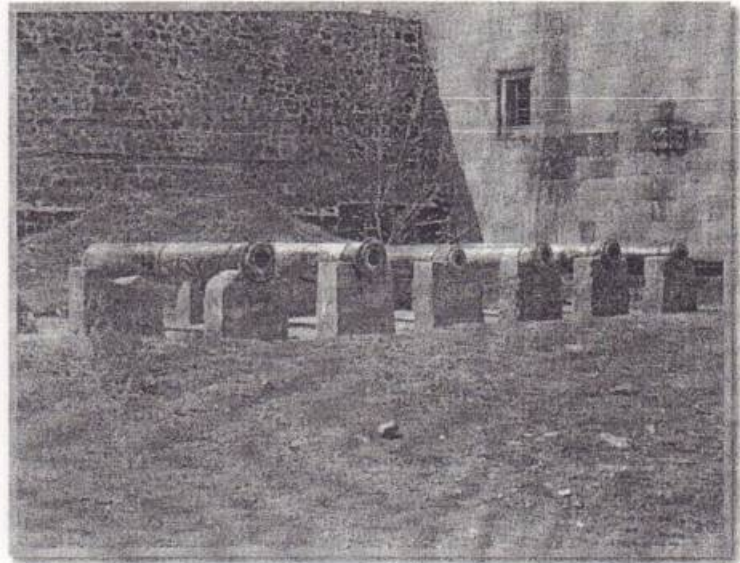
Հյուսիսային Կովկասը XIX դ.

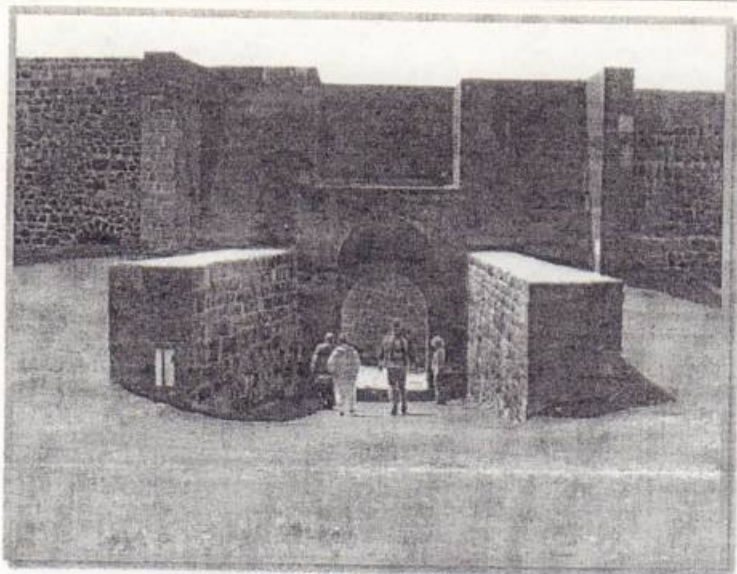
Երզնկան Առաջին աշխարհամարտի փարիներին

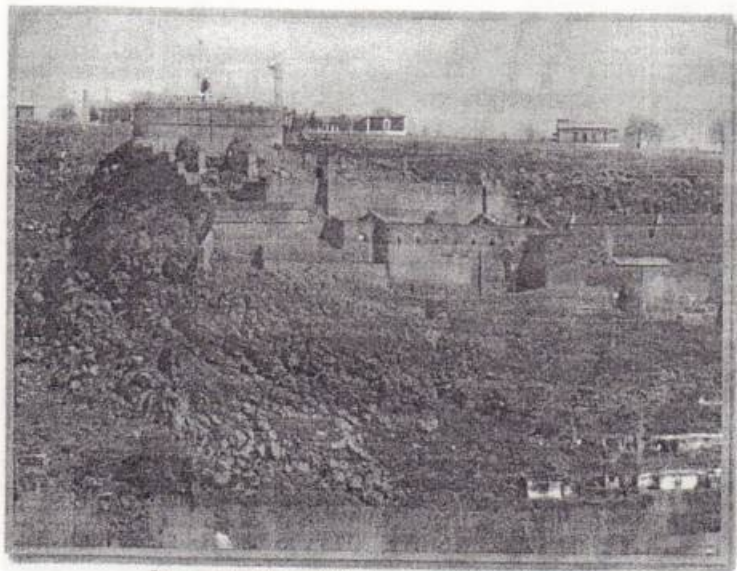
Երզրումի միջնաբերդը մեր օրերում

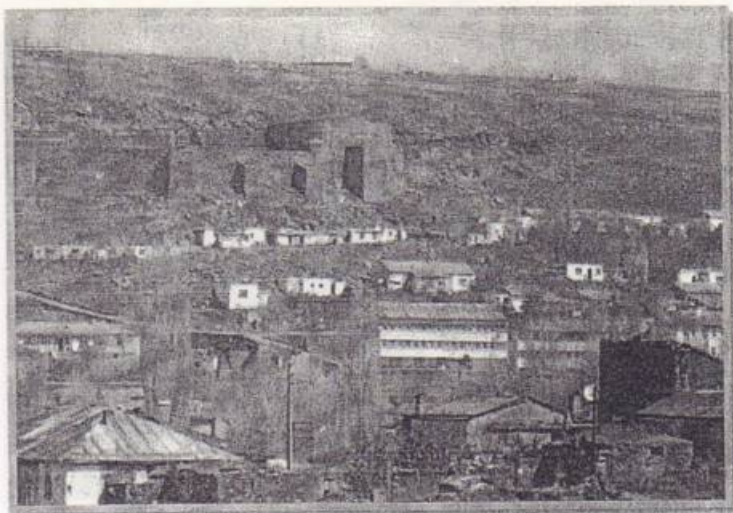
Հին հրանոթները Երզրումի միջնաբերդում

Էրզրումի միջնաբերդի մուտքը

Կարսի հզոր միջնաբերդը մեր օրերում

Տեսարան Կարսից

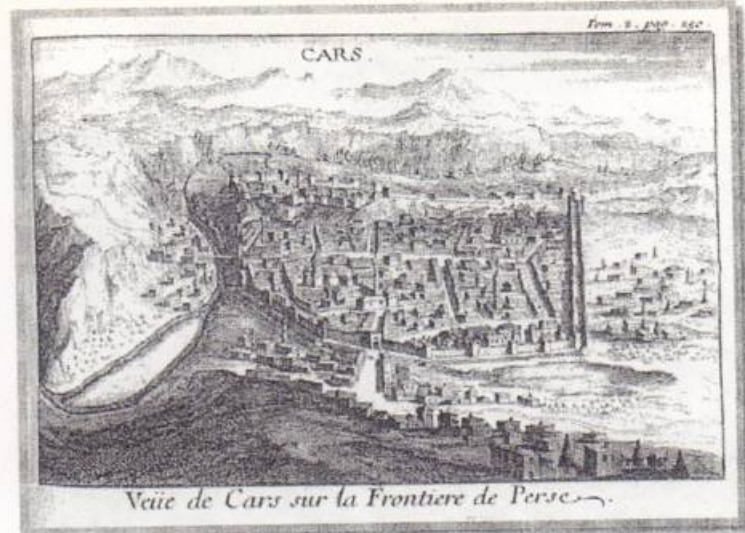
Կարսի միջնաբերդի հզոր պարիսպները մեր օրերում

Կարսի միջնաբերդը մեր օրերում

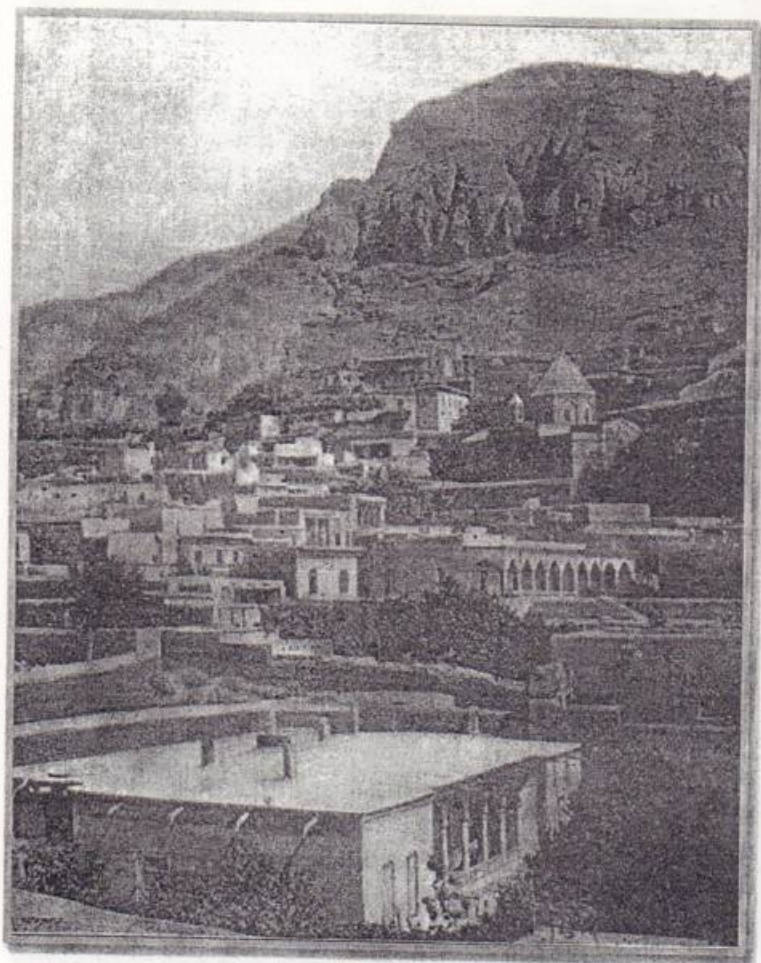
Հասան Կալայի միջնաբերդը և Բասենի դաշտը մեր օրերում

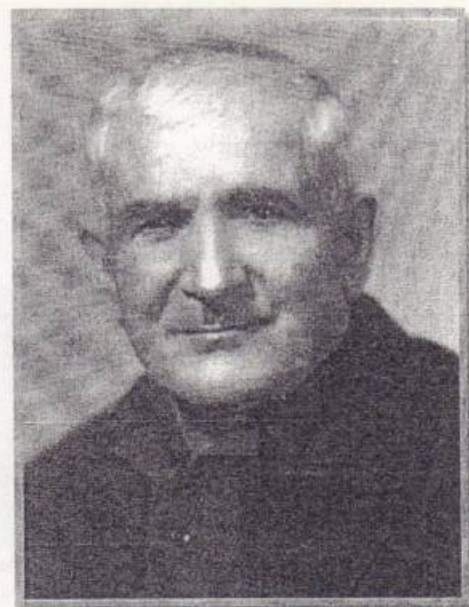
Կարս քաղաքը և միջնաբերդը

Ալեքսանդրապոլի Կազաչի պողոտի ուրբերը

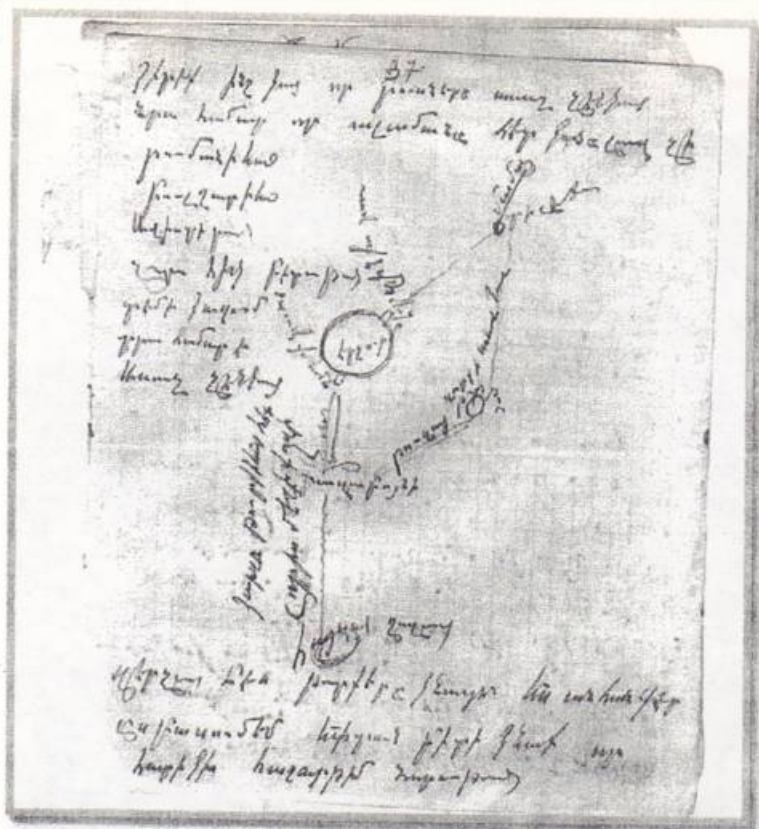
Ագուլիս

Հ Թոշունյան-Հովհաննիսյանը, 1972 թ. փետրվարի 13

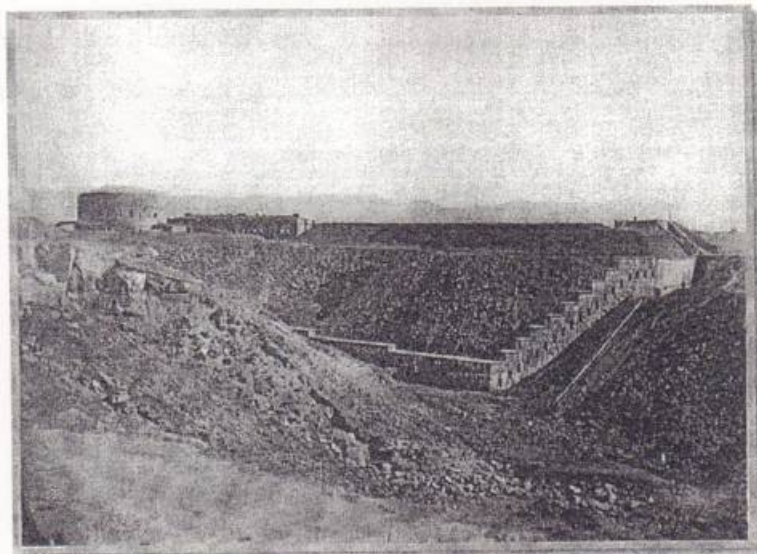
Հ Թոշունյան-Հովհաննիսյանի զերդասպանը

Մի պատարիկ Հովհաննես Հովհաննիսյանի հուշագրությունից

Ալեքսանդրապոլ ամրոցի զինվորական հիվանդանոցը (ժառերի երկուս) և Ս. Ալեքսանդրայի եկեղեցին

Ալեքսանդրապոլի ամրոցը

Տեսարան Ալիքսանդրապոլի ամրոցից

Տեսարան Էրզրումից

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Գիրք առաջին	12
Գիրք երկրորդ	209
Վերջաբանի փոխարեն	241
Резюме	243
Summary	244
Համառոտագրություններ և հապավումներ	247
Ծանոթագրություններ	249
Օտար բառերի բացատրական բառարան	298
Բառակապակցություններ և արտահայտություններ	315
Օգտագործված գրականություն	318
Քարտեզներ, աղյուսակներ	320
Լուսանկարներ	322

Ավագյան Ինգա Էդուարդի

Մեծ եղեռնը վերապրածները

(մատենաշար, գիրք 5)

Մեր գնդի ճակատագիրը.

Հովհաննես Թռչունյան-Հովհաննիսյանի հուշապատումը

Авагян Инга Эдуардовна

Пережившие Великий геноцид

(серия изданий, книга 5)

Судьба нашего полка

Мемуары Оганнеса Трчуняна-Оганнисяна

Гюмри, Эльдorado, 2016г.

(на армянском языке)

Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիրք քնննածու, դոցենտ

Գրախոսներ՝

Խմբագիր՝

Սրբագրիչներ՝

Լուսանկարիչներ՝

Շապիկին՝

Արփակ Հովհաննիսյան

Մարտին Տեր-Մարգարյան
Պարույր Զարարյան

Անահիտ Մկրտչյան

Անահիտ Մկրտչյան
Հասմիկ Թադևոսյան (ոուսերեն)

Գ. Նիկիտին

«Ալեքսանդրապոլի ջոկատի արժույթ»
Ս. Տեր Մարգարյան

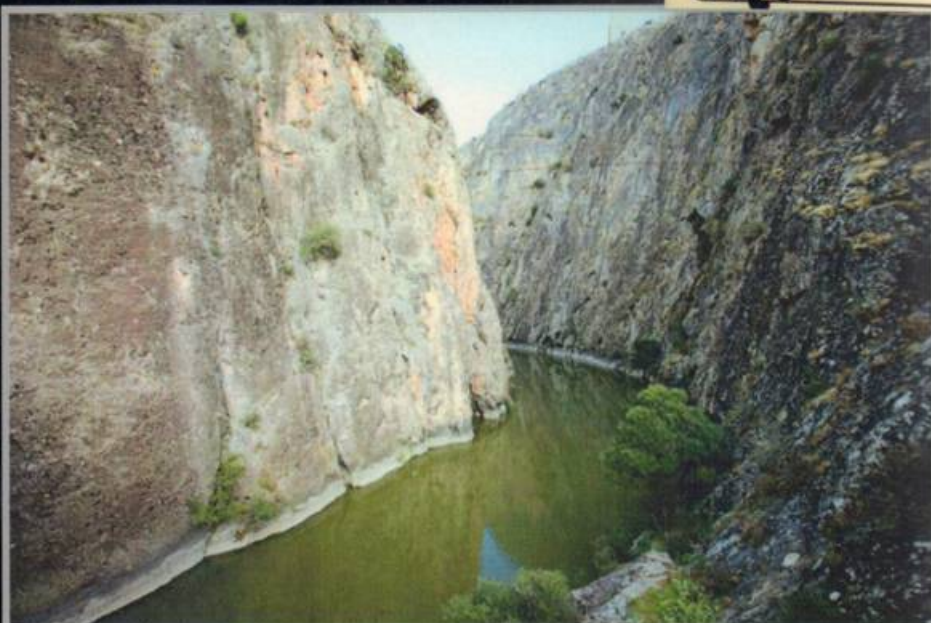
Կամսիսի կիրճը

**Միրելի՛ ընթերցող, Ձեր առաջարկություններն
ու ցանկությունները կարող եք ուղարկել
inga.avagyan.76@mail.ru էլ փոստով**

8147.925/
ՆԿ - 77
հշ.

«Տրապիզոնի և Էրզրուսի վիլայեթների տեղահանված հայ բնակչությանը Եփրատի հովիտով քշեցին ղեպի Կամախի կիրճը: Այն, ինչ այսօրեղ կատարվեց հազարավոր հայերի հենք, պատկերում էր դաժանության և զազանության այնպիսի աներեակայելի տեսարան, որ թվում էր, թե ես մեկ անգամ հազարամյակների խելագարությունը խտացել և վեր է բարչքացել այս անիծյալ հողակտրոթի վրա, որպեսզի հսկա հրեշի կերպարով այրող հուլիսյան արեխն հաղթանակած բղավի, որ ողջ քաղաքակրթությունը միայն շղարշ է, որը ամեն օր կարող է պատռել երկրորաննի դահիճը»:

Հենրիխ Ֆիրբյուխեր

ISBN 978-9939-826-54-7